

KÖVICS EMMA

AZ
EURÓPAI
EGYSÉG
KÉRDÉSE
ÉS
NÉMETORSZÁG
1919–1933

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

**Az európai egység kérdése és Németország
(1919—1933)**

Az európai egység kérdése
és Németország
(1919—1933)

Alapítványi Kiadó, Budapest, 1933

Kövics Emma

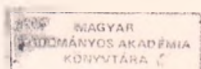
Az európai egység kérdése és Németország (1919—1933)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

507935

Az európai egység kérdése
és Németország
(1919—1933)

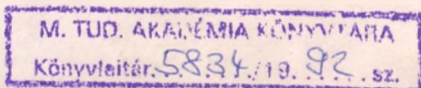
ISBN 963 05 6201 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1992

© Kövics Emma jogutódja, 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Előszó

E kötet szerzője nem érthette meg tanulmányának megjelenését. A tragikus autóbaleset áldozatául esett Kövics Emma helyett e sorok írója vállalkozott arra, hogy a kéziratot az utolsó simításokat végrehajtja, s gondozza a kéziratot egészen a megjelenésig.

Nem volt szükség sok munkára. Néhány apróbb stiláris javításon kívül alig maradt hátra feladat. A kézirat kandidátusi disszertációnak készült, s Kövics Emma azon ritka szerzők közé tartozott, akik a munkahelyi vitán s a disszertáció vitája során az opponensek részéről elhangzott bírálatokból mindazt, amivel egyetérthetett, hasznosította a könyv kéziratában.

Ránki György halála után (ő volt a szerző aspiráns vezetője) több alkalommal beszélgettünk a felmerülő vitás kérdésekről, ezért ismerhettem meg a szerző nézeteit. Magától értetődik, hogy minden vitás kérdésben tiszteletben tartottam azokat. Ugyanez vonatkozik a tanulmány zárófejezetére, amelyhez utószót tervezett. Ez azonban már nem készülhetett el.

Ami tehát hátramaradt, az a sajtó alá rendezés aprómunkája. A debreceni egyetemen a szerző egyik közvetlen munkatársaként kötelességem volt ezt vállalni.

Gunst Péter

Tartalom

Előszó	5
Bevezetés	9
I. Az Európa-gondolat első világháború utáni jelentkezésének ideológiai, gazdasági és politikai háttere. A történeti irodalom néhány kérdése	13
Az Európa-gondolat történelmi előzményei	13
Az integrációs folyamat értelmezésének néhány kérdése	20
A húszas évek egységtörekvéseinek gazdasági alapja	22
A háború utáni nemzetközi erőviszonyok és az európai összefogás perspektívája	28
Az Európa-eszme új vonásai	34
II. Integrációs elméletek és mozgalmak Európában az 1920-as években	37
1. Gazdasági egységelképzelések és integrációs törekvések	37
Vámuniós elképzelések	38
Az európai gazdasági egységtervek egyéb elemei	40
A Népszövetség világgazdasági és vámfegyverszüneti konferenciái	44
Az Európai Vámegyesülés szervezete és tevékenysége	46
A Páneurópa Unió gazdasági programja	48
A <i>Mitteleuropäischer Wirtschaftstag</i>	51
Európa gazdasági integrációja és Németország	57
Magyarország viszonya az európai gazdasági egységtervekhez	63
2. Az európai államok politikai integrációját célzó tervek és mozgalmak	65
a) Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma — „pártok feletti tömegmozgalom”	65
A mozgalom atyjának életútja és eszmei fejlődése	66
A Páneurópa-mozgalom fejlődéstörténete	68
A Páneurópa-gondolat néhány általános jellegzetessége	75
„Kiseurópa”	77
Új világhatalmi struktúra terve. Javaslat a Népszövetség reformjára	81
Páneurópa békeprogramja	84
A békerendszer és Páneurópa	86
Páneurópa fundamentuma: a francia—német együttműködés	89
Az osztrák kérdés páneurópai megoldása	91

Páneurópa-törekvések és a Weimari Köztársaság külpolitikája	93
A Páneurópa-mozgalom társadalmi és politikai bázisa Németországban	101
Sajtóviták	106
b) Az Európa-gondolat és a Páneurópa-mozgalom hatása Magyarországon	112
A Páneurópa-mozgalom és a magyar kormánypolitika ellentétes céljai	113
Az Európa-gondolat és a magyar polgári liberális, demokrata ellenzék	116
A magyar szociáldemokrácia és az európai egységmozgalom	121
c) Német mozgalom az európai együttműködés szolgálatában: Wilhelm Heile Európa-szervezete	125
A <i>Verband für europäische Verständigung</i> megszerveződése és tevékenysége a Weimari Köztársaság időszakában	126
A demokratikus nacionalizmus és az integráció gondolata	129
Eltérések a VEV és a Páneurópa mozgalom politikai programjában	131
Szervezési-módszerbeli eltérések a rivalizáló német Európa szervezetek tevékenységében	139
A német kormány és a VEV	141
d) A francia kormány javaslata az európai államok összefogására: Briand Páneurópa-terve	144
Társadalmi tényezők és hatalmi érdekek a francia terv hátterében	147
A gazdasági vagy a politikai egyesülés elsődlegességének dilemmája	150
Nagy-Britannia és az Európai Unió francia terve	156
A Szovjetunióhoz való viszony problémája	157
A francia Páneurópa-terv és a Népszövetség	161
A biztonságpolitikai és a revíziós érdekek konfrontációja. Új vonások a német külpolitikában	164
A francia kormány szervezete és a magyar álláspontok	172
III. Az európai és regionális integrációs törekvések kudarca (1930—1933)	179
A Népszövetség Európa Bizottságának tanácskozásai 1931—1932 folyamán	180
A bázeli III. Páneurópa-kongresszus	186
A közép-délkelet-európai régió problémáinak kiéleződése	188
Agrárkonferenciák 1930-ban	189
Az utódállamok Páneurópa-szervezeteinek budapesti értekezlete	195
Közép-Délkelet-Európa integrációja a nagyhatalmi érdekek ütközési zónájában. A Tardieu-terv	197
Németország közép-délkelet-európai offenzívájának kezdetei	202
A <i>Mitteuropäischer Wirtschaftstag</i> : a délkelet-európai német gazdasági előretörés eszköze	211
Levéltári források	217
Rövidítések	221

Bevezetés

Az olvasó számára az európai államok integrációjának programjával föllépő mozgalmak két világháború közötti történetének kutatása némileg öncélú vállalkozásnak tűnhet. Öncélúnak, hiszen olyan tervek tartalmának, gyakorlati kísérletek sorsának az elemzésére kíván igénybe venni figyelmet és energiát, amelyek a vizsgált időszakban nem váltak realitássá, amelyek Berend T. Iván kifejezése szerint „a politikai ábrándok szemétkosarába kerültek”.¹

Mi indokolhatja mégis a „szemétkosár” tartalmának tüzetes vizsgálatát?

Elsőként a politikai eszmék bizonyos mértékű történeti folytonosságára kell utalnunk. A két világháború közötti európai egységtörekvések viszonylag csekély jelentőségét számottevően megnöveli, megemeli az a tény, hogy az 1945 után a polgári Európa egyik legfontosabb fejlődési irányként jelentkező integráció eszmei és történeti előzményeként, előfutáraként, vereségükben is fontos tanulságokat hordozó példáiként jelennek meg. Az európai tőkés államok megvalósulás útjára lépett integrációjának értelmezéséhez is szempontokkal szolgálhat a húszas évekbeli előtörténet föltárása. A történeti folytonosság jelentőségének hangsúlyozása mellett a húszas évek európai egységtörekvéseit nemcsak, sőt nem elsősorban valamiféle „előtörténetként” tartjuk elemzésre érdemesnek, hanem az első világháború utáni időszak immanens problémái és folyamatai szempontjából is.

Meggyőződésünk szerint ugyanis egy kor uralkodó eszméi, törekvései, fő fejlődési vonalai sohasem értelmezhetők önmagukban, a velük ellentétes vagy eltérő irányba ható tényezők ismerete, hatásaik figyelembevétele nélkül. A húszas évek európai gazdaságában, politikai és szellemi életében domináns — kétségtelenül nem az integráció irányába mutató — folyamatok pontosabb értékelését, helyük és funkciójuk megalapozottabb meghatározását, magának a történeti folyamatnak a jobb megértését is szolgálhatja egy ilyen elemzés. A fölmerült gazdasági és politikai egységtervek egy része az államok gyakorlati politikai lépéseit, állásfoglalásait és intézkedéseit is igényelte, reagálásuk, indítékaik és okfejtésük ismerete politikai és gazdaságtörténeti ismereteinket is gazdagíthatja.

A háború utáni Európában megfogalmazott számos politikai és gazdasági egységterv, koncepció annak bizonyítékaként is értelmezhető, hogy a „békeműben” realizá-

¹ Berend, Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Budapest. 1982.347.

lódott politikai eszmék és törekvések a kortársak számára sem jelentették az egyetlen lehetséges vagy különösen az ideális megoldást. A rendszer kritikáját többé-kevésbé nyíltan kifejezésre juttató egységterveknek tehát alternatív politikai megoldási javaslatként nem lebecsülendő eszmetörténeti jelentőségük van.

A húszas évek egységképzeléseit az uralkodó politikai érdekek háttérbe szorították ugyan, mégis figyelemre méltó az a tény, hogy ugyanebben az időszakban az európai államok részéről is reális igényként, sőt egyfajta kényszerként jelentkezett a nemzeti partikuláris érdekek nemzetek fölötti egyeztetése, nemzetközi szabályozása. Félsikereik és kudarcaik ellenére sem tekinthetők marginális jelentőségűeknek a húszas években az európai gazdasági és pénzügyi kérdések szabályozását, nemzetközi rendezését célzó tanácskozások. Egyéb tényezők mellett e kísérletek eredménytelensége is súlyosbította a gazdasági világválságot.

A probléma gazdasági, politikai és ideológiai vonatkozásai és azok összefonódottsága következtében témánk komplexen, több — csaknem egyforma jelentőségű — szempontból vizsgálható. Munkánk első időszakában — egyrészt az egyetemes történeti téma vonzásában, másrészt a kutatást befolyásoló objektív és szubjektív feltételekkel számot vetve — a kérdés eszmetörténeti jellegű feldolgozását végeztük el. A Páneurópa-gondolat Coudenhove-Kalergi művei elemzése alapján történő értékelése során fogalmazódott meg az az igény, hogy — politikai mozgalom megvalósításra törő terveiről lévén szó — az eszmetörténeti vizsgálódás köréből kilépve kísérletet tegyünk a mozgalom elhelyezésére az európai politika összefüggéseiben.

A kérdésnek a nemzetközi politikai élet problémájaként való kezelése új források és új feldolgozási módszerek használatát igényelte. Szembe kellett nézni azzal a nehézséggel, hogy a bécsi székhelyű Páneurópa Uniónak a második világháború után Moszkvába került iratanyagában aligha lesz módom kutatni. Mivel azonban az irodalom alapján feltételezhető, hogy az archívum nem tartalmaz lényegesen új nemzetközi politikai összefüggésekre utaló anyagokat,² a magyar és a németországi levéltárak forrásaihoz fordultam.

Míg a Magyar Országos Levéltárban csak szórványosan találkoztam a témával kapcsolatos iratanyaggal, a német levéltárakban nagyszámú és fontos dokumentumba volt módom betekinteni. Az NDK-ban a potsdami Központi Állami Levéltárnak a Páneurópa-mozgalomra vonatkozó — elsősorban a Birodalmi Kancellária iratállagában gyűjtött — anyagát kutattam. Itt tanulmányoztam a Belügyminisztérium és a Birodalmi Bank tárgyamra vonatkozó iratait is. Levéltári kutatásaim második nagyobb szakaszát az tette lehetővé, hogy a Volkswagen Művek alapítványa által támogatott *Die Interdependenz politischer und wirtschaftlicher Entwicklung in der Innen- und Außenpolitik des Versailler Staatensystems 1919/1939* c. kutatási program keretében 1982-ben dolgozhattam a koblenzi Szövetségi Levéltárban és a bonni Külügyi Hivatal Politikai Levéltárában. Az addig főleg a Páneurópa-mozgalom történetére és németországi fogadtatására irányuló kutatást ekkor terjesztettem ki a párhuzamosan működő egyéb Európa-szervezetek tevékenységére, továbbá a Briand-tervvel kapcsolatos problémákra.

² *Knjazszinszkij, Proval planov „obedinenija Evropi”*. Moszkva, 1958.

Reinhard Frommelt 1977-ben megjelent könyve Páneurópa vagy Mitteleuropa alternatíváját állította középpontba a német gazdaság és politika érdekei szempontjából.³ Részben e munka problematikája ösztönzött arra, hogy a közép-európai államok összefogására irányuló törekvésekkel behatóbban foglalkozzam. De vizsgálataim irányának ez a módosulása aligha választható el a történetírás újabb eredményei alapján a közép-kelet-európai régió problémái iránt megnyilvánuló általános érdeklődéstől. Ránki György és Berend T. Iván nyolcvanas évek elején megjelent munkáiban a térségre vonatkozó korábbi gazdaságtörténeti kutatásaikat diplomáciatörténeti, a politika és szellemi-ideológiai élet szféráját is átfogó egységgé szintetizálták.⁴

Az említett impulzusok nyomán a közép-európai régióban jelentkező összefogási kísérletekre is kiterjesztettem az anyagfeltáró munkát. Két fontos forráscsoportot emelnék ki az általam vizsgált anyagból. Az egyik Georg Gotheinnak, a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* német csoportja vezetőjének a koblenzi Szövetségi Levéltárban található irathagyatéka, a másik a Külügyi Hivatalnak az agrárállamok blokkalkotási törekvéseivel kapcsolatos iratai. Ez utóbbit szerencsésen kiegészítik a Magyar Országos Levéltár külügyi anyagának e témára vonatkozó gazdaságpolitikai iratai.

Témánk jellegéből következően a források köre korántsem szűkíthető a hivatali apparátus irattermelésének eredményeire. Alapvető forrásértéke van mindazoknak az állásfoglalásoknak, amelyeket a különböző egységtörekvésekkel kapcsolatban az egyes politikai és gazdasági csoportok szervezetei — pártok és érdekszervezetek — alakítottak ki. Rendkívül fontos azoknak a vitáknak az ismerete, amelyek az adott problémával kapcsolatban a folyóiratok és újságok hasábjain, a tudományos, politikai és gazdasági publicisztikában teret kaptak. Ennek a feltáráshoz elsősorban a lipcsei *Deutsche Bücherei*, a berlini *Staatsbibliothek* és a mainzi *Institut für europäische Geschichte* könyvtára anyagát és szolgáltatásait vettem igénybe. Az egyre jobban szerteágazó témában való eligazodás természetesen elképzelhetetlen volt a korszakra vonatkozó diplomáciatörténeti, gazdaságtörténeti, a belpolitika és az ideológia problémáival foglalkozó történeti irodalom folyamatos tanulmányozása és eredményeinek hasznosítása nélkül.

Az ismertetett forrásanyag és a szakirodalom alapján tanulmányunk összefoglalását kívánja adni az 1919—1933 közötti időszakban jelentkező európai egységtörekvéseknek. Gazdasági és politikai orientációjú törekvéseket vizsgál, föltárja a különböző elképzelések indítékait, elemzi a tervekben megfogalmazott koncepciókat, eszméket, motívumokat és nyomon követi a tervek sorsát a politikai-gazdaságpolitikai gyakorlat útvesztőiben. E kérdések elemzése során Németországnak az Európa-gondolathoz, illetve a konkrét integrációs elképzelésekhez és mozgalmakhoz való viszonyát állítjuk előtérbe. Németországnak ez a kiemelése az európai politikában betöltött szerepével és gazdasági súlyával indokolható. Centrális geopolitikai helyzete, területi

³ *Frommelt*, Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925—1933. Stuttgart, 1977.

⁴ *Berend*, i. m.; *Ránki*, Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919—1939). Bp. 1981; uő, Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében. 1919—1945. in: Valóság. 26. évf. 1983; uő, Közép-Európa kérdéséhez — gazdasági szempontból. in: Valóság. 28. évf. 1985.

kiterjedése, lélekszáma, valamint a nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatrendszerben elfoglalt helye alapján az ország külpolitikája, gazdasági és politikai vezető csoportjainak véleménye döntő módon befolyásolta az európai egységtervek sorsát, megvalósításuk esélyeit. Németország nélkül vagy ellenére a két világháború között semmiféle európai egységtörekvésnek nem volt realitása.

Az európai egységképzések elemzése során Németország előtérbe állítását ezen túlmenően az is indokolja, hogy az európai integráció kapcsán fölmerülő valamennyi lényeges probléma egyben német ügy is volt, másfelől viszont a Németország Európán belüli helyzetével összefüggő kérdések zöme általános rendezést igényelt.

Németország e kiemelése ellenére egyetemes történeti, és nem szorosan vett német szempontok szerint közelítettünk témánkhoz. Elsődleges feladatunknak az európai egységképzések, tervek és szervezetek történeti elemzését tartottuk, a német gazdasági, társadalmi és politikai tényezők részletes analizésére nem vállalkoztunk.

I.

Az Európa-gondolat első világháború utáni jelentkezésének ideológiai, gazdasági és politikai háttere. A történeti irodalom néhány kérdése

Az első világháború utáni időszak európai politikai gondolkodásában fokozódó érdeklődés nyilvánult meg a nemzetek fölötti összefogás, Európa gazdasági, politikai és szellemi integrációja iránt. Ez az érdeklődés részben az e kérdéseket vizsgáló, elemző, vitató könyvek, tanulmányok számának viszonylag nagy növekedésében, részben olyan szervezetek megalakulásában fejeződött ki, amelyek az európai egység valamely részterületének megvalósítását tekintették feladatuknak.¹

Dolgozatunk arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a húszas évek ilyen jellegű törekvéseit és mozgalmait, megpróbálja körülhatárolni ezek helyértékét a kor bonyolult nemzetközi gazdasági és politikai folyamataiban. Megkerülhetetlen azonban a kérdés: mi a magyarázata a jelzett érdeklődésnek? A nemzeti eszme szélsőséges túlhajtásából kiábrándult entellektüelek vágyakozásának kifejeződése-e ez egy sohasem volt és csak az illúziók világában létrejehető európai szellemi-gazdasági-politikai közösség iránt, vagy a gazdaságban és társadalomban reálisan működő tendenciák jutnak benne érvényre?

Az Európa-gondolat történelmi előzményei

Az Európa-gondolat húszas évekbeli viszonylag széles körű elterjedése aligha érthető meg azoknak a szellemi-ideológiai előzményeknek a figyelembevételével, amelyek a megelőző korok politikai és közgazdasági gondolkodásában hasonló tendenciákat fejeztek ki, analóg gondolatokat fogalmaztak meg.

Ezzel kapcsolatban azonban azzal az elméletileg igen lényeges problémával kell szembenéznünk, hogy az előzmények felkutatásában meddig nyúlhatunk vissza és milyen szempontokat érvényesíthetünk. Amennyiben ugyanis a történelem folyamán létezett, több népet egy nagyobb állami-szervezeti egységben hosszabb-rövidebb ideig összefogó birodalmakat az európai integrációs folyamat állomásainak tekintjük, akkor merőben formális kritérium alapján hozunk közös nevezőre alapvetően külön-

¹ Mivel dolgozatunk részben e munkák megállapításait, téziseit elemzi, illetve e szervezetek munkájáról ad áttekintést, e helyen nem tartom indokoltnak ezek felsorolását.

böző gazdasági alapokon álló, eltérő szociális háttérrel és ideológiai motiváltsággal bíró jelenségeket.

A húszas évek Páneurópa-mozgalmának alapítója, Coudenhove-Kalergi az ókori görögökig, illetve Nagy Sándorig vezette vissza az európai egyesülés történetét, de az európai egység előképének tartotta Nagy Károly birodalmát, a Német-római Császárság katolikus egyetemes egységét éppúgy, mint a Szent Szövetség európai rendjét vagy Mazzini Ifjú Európával kapcsolatos forradalmi elképzeléseit is.² A történeti előzményeknek ez a rendkívül tág értelmezése nem csupán a hatásos propaganda szempontjait messzemenően érvényesítő, a Páneurópa-mozgalomhoz hasonló politikai törekvésekben, hanem szaktörténeti elemzésekben is megjelenik. Jean-Baptiste Duroselle francia diplomáciatörténész könyvében az Európa-eszme fejlődésének elemzését az antik görögökkel kezdi. Rolf Hellmut Foerster esztörténeti munkája az Európa-gondolat történetét 1306-tól vizsgálja, s eljárásának kritikáját pusztán terminológiai problémának tünteti fel. Carl H. Pegg — hasonlóan Pierre Dubois-hoz — az európai keresztény államok török elleni szövetségére való felhívásától eredezteti az Európa-gondolatot, de azt elismeri, hogy az európai eszme képviselőinek növekvő száma ellenére sem beszélhetünk az első világháború körüli időszakig arról, hogy az a politikusok és a közélet képviselői körében komolyabb következményekkel járó vita tárgya lett volna.³

Elvileg nem kifogásolható, sőt eredményes módszer is lehet egy politikai gondolat szerepének nyomon követése a történelem különböző fázisaiban. Ez esetben azonban következetesen érvényesülnie kell a történetiség elvének, ami tekintetbe veszi a különféle gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak az eszmére gyakorolt hatását, s ezáltal arra is megalapozott magyarázatot adhat, hogy ellentétes törekvéseket hordozó politikai mozgalmak néha egyidejűleg azonos vagy nagyon hasonló jelszavakkal lépnek fel. Amennyiben azonban az európai egyesülés egy adott korszakban fölmerülő konkrét programját és a realizálása érdekében kibontakozó tevékenységet kívánjuk elemezni — s dolgozatunkat ilyen kísérletnek szánjuk — a jelenségek és folyamatok értelmezése aligha lehetséges az előzmények parttalan kezelésével. Ezért az első világháború után az integráció kérdése iránt Európában megélenkült érdeklődés eszmei előzményeit, gyökereit csak a 19. és 20. századi európai politikai gondolkodásban kereshetjük; azokban a gondolatokban és törekvésekben, amelyek a polgári társadalom gazdasági alapjain fejlődtek ki és a polgári nemzetállamiság meghaladására tettek kísérletet.

Az eszmei-ideológiai előzmények egyik fontos rétegét azok a nézetek jelentik, amelyek elsősorban a gazdasági fejlődés folyamatainak elemzéséből kovácsoltak érveket az integráció szükségzerűségének bizonyítására. E nézetek azokra a közgazdasági elméletekre alapozódtak, amelyek a gazdasági terület nagysága, kiterjedése és a gazdasági fejlettség szintje között szoros oksági összefüggést feltételeztek. Ismeretes,

² Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. Wien—Leipzig, 1926. 28—31.

³ Duroselle, L'idée d'Europe dans l'histoire. Paris, 1965; Foerster, Europa. Geschichte einer politischen Idee. Mit einer Bibliographie von 182 Einigungsplänen aus den Jahren 1306 bis 1945. München, 1967; Pegg, Der Gedanke der europäischen Einigung während des Ersten Weltkrieges und zu Beginn der zwanziger Jahre. in: Europa-Archiv. 21. 1962. 749—756.

hogy már Adam Smith abból indult ki, hogy szoros összefüggés van egy nép jóléte és piacának területi kiterjedése, valamint a munkamegosztás fejlettségi szintje között. A merkantilizmus és a magas vámtarifák rendszere ellen hadakozva a kereskedelmi akadályok és az államhatárok megszüntetése mellett érvelt abból a meggyőződésből kiindulva, hogy valamennyi nép jólétét a teljesen akadálytalan árucserre szolgálhatná, ez tenné lehetővé a világméretű munkamegosztás előnyeinek érvényesülését. David Ricardo ezt a koncepciót a komparatív költségek elméletével támasztotta alá. A 19. század világgazdasági tendenciái igazolni látszottak ennek a szabadkereskedelmi modellnek a létjogosultságát: az ipari forradalom eredményeként megsokszorozódott termelés az áruforgalom növekedésével járt; a közlekedés és hírközlés fejlődése közelebb hozta a népeket egymáshoz; a regionális piacok egységes világpiaccá kapcsolódtak össze; az aranystandard a fizetési rendszer stabilitását és egységét biztosította; az 1860. évi Cobden-szerződés nyomán általánossá vált a legnagyobb kedvezmény, a multilaterális kapcsolatok és a kereskedelmi partnerek egyenjogúságának elve.⁴ A gazdasági terület, a korlátok nélküli piac nagyságának gazdasági előnyeit hangoztató — eredendően szabadkereskedelmi — elméletek már a 19. sz. végén, a 20. század elején is nagyrészt a gazdasági vezető csoportok illetve egyes vezető hatalmak imperialisztikus — saját gazdasági hegemoniájuk kiterjesztésére, biztosítására szolgáló — törekvéseinek igazolására és alátámasztására szolgáltak.

Sajátos módon azonban a nagyobb gazdasági térség várható gazdasági előnyeinek gondolata szinte közhelyszerű tézisévé vált az európai szocialista mozgalomnak is. Az osztrák szociáldemokrácia egyértelműen pozitívan ítélte meg a gazdasági integráció folyamatát, de a német Szociáldemokrata Párt tekintélyes vezetői közül is sokan — egyebek között Kautsky — vélekedtek úgy, hogy a gazdaság fejlődése a nagy egységek kialakulása irányába mutat. A munkásmozgalomnak a gazdasági integrációt igenlő felfogásában — az általánosan jellemző evolúciós szemlélet mellett — osztályszempontú érvelés is érvényesült, amennyiben a kapitalizmus teljesebb kifejlődését és ennek következtében a szocializmus gazdasági és társadalmi előfeltételeinek a kialakulását remélték a nagy gazdasági térségek megszerveződésétől. A gazdasági integráció társadalmi hatásait illetően hasonló illúziók jelentkeztek a polgári radikalizmus egyes képviselőinél is. Jászi Oszkár úgy vélekedett, hogy „a demokrácia ügye elválaszthatatlanul össze van forrva egyre szélesebb körű termelési szervezetek és fogyasztási piacok kialakulásával”.⁵

A gazdasági integráció eszméje mellett számottevő politikai és szellemi-ideológiai előzményei is voltak a húszas évek európai egyesülési törekvéseinek. Három lényeges eszmei-ideológiai forrást kell megemlítenünk, amelyekből — témánk szempontjából legalábbis — bizonyos közös vonásokat mutató politikai következtetések voltak levonhatók annak ellenére, hogy egymástól jelentősen eltérő politikai irányzatok és csoportok képviselték azokat. A közös jellegzetesség: a nemzeti differenciálódási elv

⁴ Tekintettel az ellentétesen ható tendenciákra, a 19. sz. említett jelenségei alapján sem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy gazdaságtörténeti szempontból a 19. sz. „az integráció évszázada” lett volna. *Borchardt, Integration in wirtschaftshistorischer Perspektive.* in: *Schneider* hg., *Weltwirtschaftliche Probleme der Gegenwart.* Berlin, 1965. 388—410.

⁵ Idézi *Irinyi, Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás.* Bp. 1973. 169.

általános érvényének, abszolút értéként való kezelésének a megkérdőjelezése, az a meggyőződés, hogy a nemzeti elkülönüléssel szemben a nemzetek feletti szerveződés magasabb rendű.

A 19. század második felében politikai erővé szerveződő modern katolicizmus nézeteit ebben a kérdésben az egyház univerzális törekvése és szemlélete határozta meg. A katolikus egyház egyetemességének Aquinói Tamás által kifejtett eszméje a reformáció erősen nemzeti karakterű mozgalmával szemben a tridenti zsinaton megerősítést nyert, s ebből fakadt, hogy a katolikus jellegű politikai irányzatok és pártok tevékenységében, programjában a 19. század végéig a nemzeti kérdés alig játszott szerepet. Egyes esetekben — ahol a nemzeti államalakulási tendenciák az egyházzal való konfrontációhoz vezettek — ez azt jelentette, hogy a klérus, illetve a katolikus pártok szembefordultak a nacionalista politikával.

A nemzeti állammal szembeni ellenállás Olaszországban — a pápa intenciójának megfelelően — passzív formában, a politikai élet bojkottálásában jelentkezett. A túlnyomórészt protestáns Németországban az állam egységének megszilárdulásáért folyó küzdelem részben a vallási és ideológiai harc formáját öltötte. A porosz protestáns nacionalizmusnak és a katolikus univerzalizmusnak a Kulturkampfban kirobbanó — másfajta ellentétekkel is átszótt — konfliktusában a Centrum Párt az ultramontanizmus eszmei alapjára helyezkedett, és a német katolicizmusnak a kisméret nemzeti egységgel való szembenállása a Vatikán nemzetközi támogatását élvezte. A politikai katolicizmus és a német polgári állam az 1870-es évek végén bekövetkezett egymásra találásának legfőbb indítéka sem annyira a nemzeti kérdésben való megbékélés, mint a szocialista munkásmozgalom elleni közös fellépés szükségességének a felismerése, illetve a Birodalom új politikai-hatalmi erőviszonyainak a megszilárdulása volt. Elősegítette és megerősítette a fordulatot a Vatikán — XIII. Leó nevéhez fűződő — új politikája is, ami az egyháznak a polgári társadalom politikai rendszeréhez való illeszkedését, csatlakozását szorgalmazta. Megszilárdult a pápai állam nemzetközi tekintélye, rendezte a különböző államokkal való kapcsolatait és mindezt a kor követelményeihez igazodó szociális programmal kapcsolta össze.⁶

A növekvő politikai súllyal rendelkező Centrum Pártnak a Német Birodalom kereteinél eredetileg is messzebbre tekintő, „nemzetek feletti” felfogásában eszmei és politikai támogatásra találhattak a német imperializmus európai—közép-európai hegemonia törekvései a 20. század első évtizedében, majd a világháború éveiben is.

A politikai katolicizmus szupranacionalizmusa igazi kiteljesedését és „korszerű” kifejtését mégis elsősorban a huszadik század eleji osztrák keresztényszociális irányzat teoretikusainak műveiben nyerte el. Ebben az Ignaz Seipel, Heinrich Lammasch és Richard Kralik által képviselt államfejlődési teóriában a keresztény egyetemesség szimbólumának tartott soknemzetiségű Habsburg Monarchia fenntartását, integritásának védelmét szolgáló funkció mellett — mint az a háború éveiben kibontakozó Mitteleuropa-vita kapcsán nyilvánvalóvá vált — az osztrák—német nagyhatalmi

⁶ A politikai katolicizmus kérdéseiről, a ralliement politikájáról *Gergely*, A kereszténydemokrácia előtörténete és fogalma. in: uő, szerk., A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944—1958. Bp. 1980. 15—44.

imperialista törekvéseket kifejező jellege is érvényesült.⁷ Aligha véletlen, hogy az európai integráció történeti előzményeit kutató polgári történetírás nagyrészt éppen az Osztrák—Magyar Monarchiában és az osztrák keresztényszocialisták által képviselt nemzetek fölötti törekvésekben látja az európai integráció előfutárát. Hugo Hantsch nagy rokonszenvvel vélekedett Seipel és Lammasch terveiről, úgy jellemezte nézeteiket, hogy „vallásos-egyházi tudatuk, amely alapjában univerzalisztikus irányú, legmélyebb gyökereiben megegyezett a nemzetek fölötti államfelfogással. Demokratikus gondolatmenetük nemzetpolitikai tekintetben közeledett az autonomista és föderatív eszmékhez, ha ezek a birodalmi gondolat értelmében véve építő jellegűek voltak”. Theodor Schieder tanulmánya Karl Renner nagy fontosságúnak ítélte — az osztrák kérdést „európaizáló” — elmélete mellett Seipel és Lammasch nézeteinek a vallásos keresztény békevágyra alapozott jellegét emelte ki.⁸ A nemzetek fölötti állam gondolata már a Lammasch által az európai béke biztosítása céljából létrehozni javasolt általános európai államszövetség terve, majd különösen a Naumann-terv kapcsán Monarchia-szerte kibontakozó viták során publicitást kapott. 1916-ban írt *Nation und Staat* című munkájában Ignaz Seipel a Habsburg Birodalomban manifeszta- lódott nemzetek felletti állameszme pozitív tartalmát abban látta, hogy „a kulturális értékek szabad cseréjével és kölcsönösen megtermékenyítő hatásával csökkentse a népek közötti előítéleteket”. A keresztényszociálisok politikai nézetrendszerében gyökereket vert nemzetek fölötti gondolat, a nemzetállami fejlődés abszolutizálásának megkérdőjelezése ideológiailag megalapozta a húszas évek integrációs eszméinek és törekvéseinek elfogadását a keresztényszociális politikai elveket ismerő és támogató szélesebb közvélemény számára is.

Más eszmei-politikai arculatú, de a polgári fejlődés új útjainak keresése szempont- jából nem kevésbé fontos társadalmi csoportok — a polgári radikális törekvések képviselőinek — eszmerendszerében is fontos szerepet kapott az integrációs teória a világháború előtti évtizedekben. A századfordulón Európa-szerte föllendülő polgári radikális mozgalomban az a polgári értelmiség keresett megoldást az imperializmus korának gazdasági és szociális ellentmondásaira, amelynek eszményei, társadalom- és történetfölfogása a francia felvilágosodás, a 19. századi polgári filozófia és természet- tudomány eredményeire alapozódtak, de a marxista világnézet számos elemét is integrálták. A radikalizmus nemcsak a föderalista alapon szervezett világállamban az örök béke megvalósulásának biztosítékát látó Kant örök béke koncepcióját építette be saját eszmerendszerébe, hanem az integrációs gondolat is történetiszemléletének és társadalomfilozófiájának alapelvei közé tartozott. Részben olyan közgazdasági elmé- letetek hatottak a radikálisok fölfogására, mint John Atkinson Hobsoné, aki egy gazdasági világállam kialakulását a gazdasági fejlődés törvényszerűségének tekintet- te, s a nemzetgazdasági korlátok lebontásától várta a tőke és a munka legteljesebb

⁷ A Mitteleuropa-tervvel kapcsolatban Irinyi differenciált elemzést ad az osztrák keresztényszociálisok szupranacionális nézeteiről és kimutatja e koncepciónak az alldeutsch törekvésekkel való eszmei-ideológiai rokonságát, kölcsönhatásukat is. i. m. 65—108.

⁸ Idézi Mérei, A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírás- ban. in: Századok. 96. évf. 1962. 168; Schieder, Idee und Gestalt des übernationalen Staates seit dem 19. Jahrhundert. in: HZ 184. k. 1957. 353.

lehetőségének biztosítását. De a gazdasági integráció gondolata mellett még nagyobb és általánosabb érvényű volt Herbert Spencer történetfilozófiájának hatása. A pozitívista angol filozófus fejlődésteóriájában centrális szerepet töltött be az integráció fogalma, amit az anyag egyre magasabb szinten való szerveződéseként, a kisebb, szétszóró részek koncentrációjaként értelmezett. Spencer az integrációt és a dezintegrációt egységes folyamat fogalmaiként definiálta, s a történeti fejlődésre vonatkoztatva a két tendenciát egymást követő jelenségként írta le. Saját korát — a 19. századot — Spencer kifejezetten az integráció évszázadának tekintette s úgy vélekedett, hogy az európai nemzetek egy egész Európát átfogó politikai, gazdasági és jogi integráció útjára léptek, s ezen az úton fognak továbbhaladni. Ennek az integrációs folyamatnak négy területen látta a kibontakozását: a nemzetközi politikai kapcsolatokat, az egységesülő és nemzetközileg kodifikált népjogot, a külkereskedelmet és a világgazdaságot, továbbá a közlekedés fejlődését területén. Spencernek ez, az integrációs tendencia domináns voltával kapcsolatos véleménye követőinek — így a radikális polgári értelmiség szociológiai-történeti kérdések iránt érdeklődő képviselőinek — gondolkodásában a társadalom- és államfejlődés szükségszerű és egyedül progresszív irányaként nyert megfogalmazást.⁹

Természetesen nem arról van szó, hogy a pozitívizmus szociológiája, a nagy térségek közgazdasági elmélete vagy akár a kanti világ béke gondolata kizárólag a polgári radikálisok körében fejtették volna ki hatásukat, hiszen ezek egyes elemei a keresztény karakterű integrációs gondolatokban éppúgy fellelhetők, mint a szocialista mozgalom képviselőinek nézeteiben, s érvként szolgáltak az imperialista terjeszkedés és hegemonia programját integrációs formában realizálni kívánó törekvések számára is. Mivel azonban a polgári radikalizmus nemzetfelfogásában érvényesülnek viszonylag a legközvetlenebbül, más hatásoktól mentes formában ezek a gondolatok, s mivel ezek a radikális értelmiség politikai gyakorlata számára is iránymutatóul szolgáltak, a húszas évek integrációs törekvéseit a polgári társadalom radikális értelmiségi csoportjai viszonylag könnyen adaptálhatták, mind eszmeileg, mind a gyakorlati politikai cselekvés szintjén csatlakozhattak azokhoz.

A keresztényszocializmus és a radikalizmus mellett a harmadik politikai irányzat, amelynek ideológiájában a nemzeti elv megkérdőjeleződött, amely világnézeti alapálásánál fogva a nemzetállami keretek meghaladására törekedett s amely nemzetközi keretek között szerveződött, a szocialista munkásmozgalom volt.

Korántsem állítjuk, hogy a szocialista mozgalom internacionalizmusa és a polgári „nemzetek feletti” integrációs teória között lényegbeli azonosság áll fenn. Mindössze arra utalunk, hogy kifejlődött Európában egy olyan, mind hatalmasabb erővé váló szervezett tömegmozgalom, amely a nemzeti elv helyére az osztályharcot, illetve a nemzetközi osztályszolidaritást elvét állította, a szocializmusért folyó harcot, melynek eredményeként a népek nemzetközi testvériesülése is megvalósulhat, nem nemzeti keretek között, hanem világméretben kívánta megvívni és győzelemre segíteni.

⁹ *Kant*, Az örök béke. Bp. 1985. 25—31.; *Spencer*, Alapvető elvek. Bp. 1909; uő, A haladás. Bp. 1919; *Herbst*, Die zeitgenössische Integrationstheorie und die Anfänge der europäischen Einigung 1947—1950. in: *VIZ* 34. évf. 1986. 166—168.; A magyarországi polgári radikálisok integrációs elképzeléseit a Közép-Európa terv összefüggésében elemzi Irinyi i. m. 161—197.

A szocialista mozgalom hosszú ideig a nemzeti törekvésekben nem látott a munkásosztály nemzetközi osztályharca szempontjából pozitív tényezőt, s ezen a ponton — a nemzeti elv omnipotenciájának elutasításában — érintkezett a polgári szupranacionális elméletekkel. A szocialista mozgalom és az említett polgári elméletek között azonban a huszadik század elején közvetlenebb kapcsolat is létrejött: az integrációs gondolatnak az európai munkásmozgalomban való elterjedése szempontjából döntő jelentősége volt az ausztromarxizmus nemzetfelfogásában.¹⁰ Az elsősorban Karl Renner nevéhez fűződő nézeteket nem véletlenül tekinti a modern integrációs törekvések szinte minden történetírója az egyik legfontosabb eszmei-politikai előzménynek.¹¹

Renner a nemzeti önrendelkezési joggal szemben a nemzetek feletti állameszme progresszív voltát hangsúlyozta, s ezt gazdaságpolitikai, valamint állam- és nemzetfejlődési érvekkel és a kis nemzetek jövőjét megkérdőjelező fejtegetésekkel támasztotta alá. Az integrációt egyoldalúan abszolutizáló felfogás teoretikusan és történelmileg is vitatható, az osztrák szociáldemokrácia nemzetfelfogását azonban különösen az teszi problematikussá, hogy a Monarchia, mint Hans Mommsen kimutatja, a valóságban nem valamiféle nemzetek feletti elvet képviselt, hanem a prenatalizmus elvét, így annak haladó jellege joggal megkérdőjelezhető. A háború éveiben Renner politikai eszmerendszerében a nagyhatalmiság szempontjai kerültek előtérbe, s a Naumann-terv propagálása során „ördögi közelségbe került az imperializmus ideológusaival. . . a Közép-Európa-komplexussal a szocialista elvek csakugyan a végletekig ki lettek feszítve”. Renner említett nézeteinek természetesen nem volt kizárólagos jelentőségük az osztrák szociáldemokrácia nemzetfelfogásában. Figyelemre méltó, hogy míg Karl Renner a háború utolsó hónapjaiban is a Monarchia fenntartása mellett érvelt, Otto Bauer, a nemzeti kérdés nagy ausztromarxista teoretikusa — fenntartva azt az álláspontját, hogy a gazdasági ügyeknek a nemzetek közös igazgatása alatt kell maradniuk — 1918 elején már a népek teljes önrendelkezési jogának elismerése mellett foglalt állást. A szupranacionális eszme elkötelezettjeként ismert Rudolf Hilferding az osztrák szociáldemokraták egy jelentős csoportjának a véleményét fejezte ki, amikor Renner Mitteleuropa-konceptiójával vitázva a proletár osztályszempontok fokozott érvényesítésének szükségességére figyelmeztetett.¹²

Az első világháború előtti években és a háború időszakában az e három fontos politikai irányzat eszmerendszerében szerephez jutó integrációs, a nemzetek feletti állam magasabbrendűségét hirdető teória ideológiailag megalapozta a húszas évek-

¹⁰ Az osztrákok mellett más európai szociáldemokrata pártban is voltak hívei az integráció eszméjének, jelentős csoportok vélekedtek úgy, hogy a nemzeti önrendelkezés elve voltaképpen nem szocialista elv. *Lenin* is az orosz szociáldemokrácia programjával kapcsolatban fejtette ki nézeteit az Európai Egyesült Államok jelszaváról. in: ÖM 26. k. Bp. 1970.

¹¹ Egyebek között Schieder, i. m.; *Hantsch*, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung. in: Wiener Historische Studien. Bd. 1. Wien, 1953.; *Mommsen*, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien, 1963; *Kann*, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. 1—2. Bd. Graz—Köln, 1964; *Meyer*, Mitteleuropa in German Thought and Action 1815—1945. The Hague, 1955.

¹² Jacques Hannak véleményét idézi Irinyi, i. m. 128.; *Gonda*, Az osztrák szociáldemokrácia és a Habsburg-monarchia fenntartásának kérdése. in: PtK 1960.; *Kerekes*, Az Anschluss és a dunai konföderáció „alternatívája” Otto Bauer külpolitikájában 1918—1919-ben. in: TSz 1971. 3—4.

ben újraéledő egység gondolatnak az európai politikai közvélemény viszonylag széles rétegeiben való elfogadását. Az európai államok egyesülésének szükségességét vallotta és propagálta már a 19. század közepétől az európai béke mozgalom is, mind az 1849. évi párizsi, mind az 1867. évi genfi nemzetközi konferenciáján. A genfi konferencia után alapított Nemzetközi Liga a békéért és a szabadságért elsőként jelentetett meg oly periodikát, amely címében is az Európai Egyesült Államok programját vallotta. A *Les États-Unis d'Europe* rendszertelenül ugyan, de egészen a második világháborúig megjelent, előbb Bernben, majd Párizsban.¹³

Az Európa-eszme 19. század végi—20. század eleji elterjedése természetesen nem értelmezhető pusztán az ideológia szférájában. Nem tartjuk e dolgozat feladatának azoknak a háború előtti időszak gazdasági rendszerében, társadalmi, valamint bel- és külpolitikai viszonylataiban meglévő tényezőknek a bemutatását és elemzését, amelyek e törekvések objektív alapjául, háttérül szolgáltak. Nem térhetünk viszont ki azoknak az összefüggéseknek a feltárása elől, amelyek a két világháború közötti európai egyesülési tervek és mozgalmak kialakulásában szerepet játszottak.

Az integrációs folyamat értelmezésének néhány kérdése

Az integrációs törekvéseket motiváló tényezők részben a gazdasági, részben a politikai viszonyokban gyökereznek, de szellemi-ideológiai területről is kaptak új impulzusokat. Amikor e jelenségek bemutatására vállalkozunk, általánosságban utalnunk kell arra, hogy a háború utáni gazdasági és politikai viszonyoknak az európai egység szempontjából történő értelmezése-értékelése szándékunk szerint korántsem jelenti ennek a mozzanatnak az abszolutizálását. Ennek hangsúlyozásával is szükséges megfogalmaznunk azt az álláspontunkat, hogy az integrációs törekvéseket a két világháború közötti Európában nem tekinthetjük egyszerűen reális alapok nélküli légváraknak; hogy az Európa népei és államai által ténylegesen végigjárt — a dezintegráció, a fokozott nemzeti elkülönülés felé vezető — történelmi út önmagában nem bizonyítja e törekvések teljes megalapozatlanságát.

Osztjuk Lenin véleményét arról, hogy mind a differenciálódás, mind az integrálódás tendenciája „a kapitalizmus egyetemes törvénye”, s a nemzeteket asszimiláló egyre erőteljesebben jelentkező világtörténelmi tendencia — amennyiben nem erőszakosan és kiváltságokat konzerválva valósul meg — hatalmas történelmi haladást képvisel.¹⁴

Az integrációt történelmi tendenciaként értelmezve úgy véljük, a modern kapitalizmus európai fejlődésében fokozatosan és korántsem egyenes vonalúan, ellentmondások nélkül épültek ki az egyesülés feltételei, s ez a folyamat a differenciálódási tendencia fennmaradásával párhuzamosan ma is érvényesül. A húszas évek ennek a

¹³ Pegg, i. m.

¹⁴ Lenin, Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan. in: ÖM 24. k. Bp. 1970; uő, A nemzetiségi politika kérdéséhez. in: ÖM 25. k. Bp. 1970. Gondolati alapvetéssel szolgált nézeteinkhez Irinyi Károly idézett munkája; Mérei Gyula historiográfiai tanulmányának legfőbb szemléleti problémáját a nemzeti önrendelkezés elvének egyoldalúan pozitív értékelésében látom.

folyamatnak egy fontos szakaszát alkotják, ekkor az integrációt szorgalmazó fontos érvek és szempontok fogalmazódtak meg, de a realizálás lényeges objektív és szubjektív feltételei nem, vagy nem kielégítő mértékben voltak adottak.

Az integráció folyamatában a gazdasági és a politikai tényezők bonyolult kölcsönhatása érvényesül. Bár a 20. századi európai integráció objektív alapjai a gazdaság szférájában jöttek létre, tényleges megvalósulása elsődlegesen a politikai viszonyoktól függött. Pontosabban: az európai államok közötti politikai feszültségek mértékétől, attól, hogy különböző, sokszor ellentétes politikai érdekek feloldhatók-e, integrálhatók-e az együttműködési politika keretében, s hogy az integrációt ösztönző gazdasági tényezők elég erősek-e az integráció kikényszerítéséhez.

Ami a gazdasági háttérrel illeti, kontinentális méretekben a gazdasági előrehaladás szempontjából vitathatatlanul jelentkezt az integráció kényszere, a gazdasági haladás általános — később részletezendő — érdekei kétségtelenül az európai együttműködés irányába mutattak. Az európai integráció azonban a gazdasági élet területén sem érvényesült valamiféle vitathatatlan és abszolút törvényszerűségként, hiszen az integrációs tendencia érvényességét más gazdasági érdekek és megfontolások jelentősen korlátozták. A kontinens elvont, általános gazdasági fejlődésének igénye ugyanis állandóan összeütközésbe került a nemzetgazdaságok partikuláris érdekeivel. Az eltérő történeti fejlődés, természeti feltételek, társadalmi és politikai viszonyok következtében egyenlőtlen gazdasági színvonalú országok a gazdasági haladás értelméről, perspektívájáról, irányáról és metódusáról nagyon is különbözőképpen vélekedtek. Az európai integrációval kapcsolatos gazdasági érdekek az egyes nemzetgazdaságokon belül ágazatonként, sőt vállalatokként is tovább differenciálódtak.

Sajátos ellentmondásos szituáció alakult tehát ki az európai gazdaságban. Közben egyre több tény figyelmeztetett arra, hogy a kontinens gazdasági problémái nemzetközi kezelést igényelnek, hogy a továbbfejlődés általános érdeke a gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését és az együttműködés minőségileg új, integrált tartalmának kialakítását követeli, a különböző országok, az egyes országokon belüli ágazatok eltérő érdekei minduntalan keresztezték ezt a fejlődést. A gazdaságon belüli ellentétes tendenciák küzdelmét — magának az európai integrációnak a sorsát — azonban voltaképpen a gazdaságon kívüli — szociális és főleg politikai-hatalmi — tényezők döntötték el.

A gazdasági továbbfejlődés különböző útjai eltérő társadalmi következményekkel járhattak. A gazdasági integrációnak nyilvánvalóan más szociális konzekvenciáival kellett számolni egy modern ipari, mint egy túlnyomóan agrárnépességű, elmaradottabb társadalmi struktúrájú európai ország esetében, s ezek egyazon ország különböző társadalmi csoportjainak helyzetét is eltérő módon befolyásolták. Az európai integráció ügyét tehát a gazdasági együttműködésben közvetlenül érdekelt társadalmi csoportok ereje, súlya nagymértékben meghatározta. Az európai társadalomnak az egység kérdésében erősen tagolt érdekstruktúrája kifejezésre jutott az integrációs tervek körüli politikai küzdelmekben.

A jelzett ellentmondások ellenére is úgy tűnik, hogy a 20. század első évtizedeiben az európai gazdaság és társadalom szférájában jelentős — bár korántsem kizárólagos — szerephez jutottak az integrációs törekvések.

Bár néhány jelenség — a külső veszély elleni védekezés, a kontinens világpolitikai

befolyásának növelése, a háborúellenesség — a politika területén is az integráció irányába mutatott, a háború utáni politikai fejlődés fő tendenciái nem kedveztek az európai egyesülési szándékoknak.

Mindenekelőtt arra az alapellentmondásra kell utalnunk, hogy a gazdasági folyamatokban egyre nyilvánvalóbb integrációs kényszerrel párhuzamosan az első világháború a politikai differenciálódás, a nemzetállami elkülönülés tendenciáját erősítette fel, a békerendszer pedig ezt kodifikálta. A politikai elkülönülés a gazdasági haladás érdekeivel ellentétesen hatott, amennyiben a politikai önállóság feltételének és fokmérőjének tekintett gazdasági önállóságra — gyakran önellátásra — való törekvés rontotta a tőkés gazdaság új fejlődési szakaszához való alkalmazkodás esélyeit, nehezítette az európai gazdaság válságának a leküzdését.

Politikai síkon az európai integráció gondolatának térnyerését két tényező is korlátozta, akadályozta. Az egyik az európai államok között az első világháború után is fennmaradó, sőt elmélyülő hatalmi ellentét, aminek az áthidalásához a feltétel és a készség is hiányzott. Nem kevésbé lényeges azonban az sem, hogy az integráció kérdése Európa vezető nagyhatalmai számára — az európai egyesülésen belüli erőviszonyok, a vezető szerep biztosítása kapcsán — maga is a nemzetközi politikai küzdelem téjtévé vált.

Hatalmi harc kérdése volt az egyesülés politikai struktúrája. Nevezetesen az, hogy az integráció az aktuálisan fennálló nemzetközi erőviszonyok alapján, azokat meg erősítve jön-e létre, vagy az egyesülés folyamatában a hatalmi politikai viszonyok jelentős átrendezésére kerül sor.

Mivel a politikai befolyás jelentősen módosíthatta a tisztán gazdasági tényezők alapján kialakulható erőviszonyrendszert, a politikai hatalommal ellensúlyozni lehetett a viszonylag gyengébb gazdasági pozíciókat is, az integráción belüli politikai vezető szerep kivívása a nagyhatalmak jövőbeni súlya, befolyása szempontjából fontos kérdés volt.

A két világháború közötti periódus éppen e nagyhatalmi erőviszonyok tekintetében nem kedvezett az integratív tendenciáknak. Részben azért, mert a gazdasági és a politikai fölény polarizáltan oszlott meg az európai vezető hatalmak között, sem Németország, sem Franciaország nem tudott az európai egyesülésen belül egyértelmű vezető pozíciót biztosítani a maga számára. Ugyanakkor azonban bármelyik fontosabb európai hatalom képes volt arra, hogy vetélytársainak az Európán belüli primátus megszerzésére irányuló törekvéseit paralizálja, s végső soron magát az integrációt tegye politikailag megvalósíthatatlanná.

A húszas évek ellentmondásos és bonyolult integrációs törekvéseinek részletes elemzéséhez szükségesnek tűnik áttekinteni az e törekvések hátterét és alapját alkotó gazdasági, politikai és szellemi folyamatokat.

A húszas évek egységtörekvéseinek gazdasági alapja

Az európai államok összefogására irányuló törekvések és mozgalmak gazdasági alapjaként a modern tőkés gazdaság fejlődéstendenciájából eredő általános és a világ gazdaságban az első világháború következtében végbement konkrét változások-

ból származó jelenségeket különíthetjük el. Mindenekelőtt azokra az új tendenciákra utalhatunk, amelyek a kapitalista gazdaság monopolista fejlődési szakaszában alakultak ki. A strukturált tőkés világgazdaság kifejlődése, a fejlett ipari országok és a gyengébben fejlett államok közötti gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi méretű munkamegosztás eredményeként a termelés és az árucseré valójában a 19. század második felétől kezdve egyre nagyobb mértékben „szupranacionális” keretek között folyt, megteremtve ezzel az egyes nemzetgazdaságok szervezett, esetleg integrált együttműködésének az általános lehetőségét. Ez a folyamat Európa államainak gazdasági-kereskedelmi kapcsolatrendszerében is végbement, a század elejére tehát kialakult az európai államok gazdasági integrációja objektív alapjául szolgáló nemzetközi munkamegosztás elmélyülésének — a nemzeti gazdaságok közeledésében is kifejeződő — tendenciája. A nemzetközi árucseré és a külkereskedelem fejlődésében érvényesülő gazdasági internacionalizálódás természetesen nem azonos a nemzetközi gazdasági integrációval, nem jelenti annak egyetlen és elégséges feltételét. A századforduló időszakára az addig elsősorban a forgalom szféráját felölelő világgazdasági kapcsolatok egyre inkább kiterjedtek a termelés területére is, kialakult a tőke és a termelés nemzetközi koncentrációja is. A technikai fejlődés, a modern tömegtermelés eredményei alapján egyre világosabbá vált az a tendencia is, hogy a tőkés termelés méretei és szükségletei túllépik a belső kereslet határait, hogy a termelőerők egyre inkább szétfeszítik a nemzeti kereteket. Ezek az általános gazdasági fejlődéstendenciák, amelyek érvényessége nem korlátozódik csupán a tőkés termelési módra — szolgáltak és — más elemekkel kiegészülve — szolgálnak ma is a nemzetgazdaságok integrációjának objektív alapjául.

A világháború a világgazdaság fejlődési folyamatában olyan törést eredményezett, ami után nem volt visszatérési lehetőség az előző kor gazdaságpolitikájához, a világgazdaság mechanizmusainak korábbi sémák szerinti működéséhez. E világgazdasági változásokat elsősorban abból a szempontból mérlegelve, hogy mennyiben erősítették a gazdasági integráció tendenciáját, illetve hogyan befolyásolták az európai államok összefogásának esélyeit, lehetőségeit, ellentmondásos karakterükre kell utalnunk, továbbá arra, hogy a gazdasági folyamatok, döntések rendkívül erősen a politikai folyamatok hatása, befolyása alatt formálódtak, ezért a gazdasági fejlődés tendenciái és jelenségei nem értelmezhetők sterilén, a politikai szféra mozgásától elszakítva.

A háború extrém gazdasági szükségletei és különleges feltételrendszere következtében a világgazdaság új struktúrája alakult ki. A hadviselésben döntő szerepet játszó európai hatalmaktól a háború gazdasági szükségletei hallatlan igénybevételt és erőfeszítést igényeltek, az anyagi javak és az emberi élet pusztulása is elsősorban őket érintette. Tekintettel arra, hogy Európa vezető tőkés államai a világgazdaságban döntő pozíciókkal rendelkeztek, a háború előtti világgazdaságot és világkereskedelmet Nagy-Britannia, Franciaország és Németország uralta, nehézségeik a világgazdaság egészére kihatottak.

A hagyományos vezető hatalmak gazdasági hanyatlásával párhuzamosan — ugyancsak a háború következményeként — új országok jelentek meg a világgazdasági küzdőtéren, szereztek a világpiacra növekvő befolyást. A háború következtében felfokozott konjunktúrát, illetve a régi vezető államok kényszerű visszavonulása, „bezárkózása” nyomán kialakult világpiaci vákuumot kihasználva a korábban jelen-

téktelen világgazdasági szerepet játszó tengerentúli országok is fontos világgazdasági pozíciókat tudtak a maguk számára biztosítani. Különösen nagy lehetőség nyílt a háború éveiben azon országok gazdasági előretörése számára, amelyek már korábban is rendelkeztek ennek az új szerepnek a betöltéséhez szükséges anyagi, technikai és személyi feltételekkel.

A világgazdaság szerkezetének a háború következtében végbement regionális átalakulása a gazdaság szinte valamennyi szférájában kimutatható. Jelentkezett a demográfiai folyamatokban; Európa népességének jelentős csökkenését az Európán kívüli térségek lélekszámának intenzív növekedése kísérte.

Az ipar területén kibontakozó forradalmi jellegű technikai-technológiai átalakulás, megújulási folyamat — ami önmagában is strukturális változásokat eredményezett — kiegészült a világ ipari termelése területi megoszlásának radikális megváltozásával. Jóllehet az USA ipari termelése a legfontosabb ágazatokban már a világháború előtt is meghaladta a nyugat-európai országok eredményeit — 1913-ban 35,8%-kal részesedett a világ ipari termelésében —, mivel azonban döntően belső piacra termelt, egyelőre nem jelentett túlságosan veszélyes konkurenciát. A háború e tekintetben döntő változást hozott, hiszen az USA ipari termelésének rendkívül gyors felfutása ezúttal együttjárt a világ ipari exportjából való részesedésének növekedésével is. A folyamat a háború után is folytatódott, az USA ipari termelésének növekedése a fejlett európai országok termelésének növekedési átlagát messze meghaladta, aminek eredményeként az Egyesült Államok részesedése a világ ipari termeléséből 1929-re 42,2%-ra emelkedett. 1927/28 folyamán a világ népességének 7%-át képviselő USA a világ nyersolajtermelésének 75%-át, vas- és acéltermelésének 48%-át, réztermelésének 55,4%-át, nyersgumitermelésének 75%-át dolgozta fel, s emellett feldolgozóiparának termelékenysége elérte a három vezető európai ország ipari produktivitásának a kétszeresét.¹⁵ Az USA elsősorban a modern technológiát igénylő ipari termékek, a legdinamikusabb ágazatok — a közlekedési eszközök gyártása, a gépgyártás és a vegyipar — területén vette át a vezetést. Egyidejűleg Japán és bizonyos mértékig India a textilipari és más munkaigényes könnyűipari termékek gyártásában előzte meg az európai országok termelését.¹⁶

A termelés arányainak a világon belüli jelentős eltolódása a mezőgazdasági termelés területén is megfigyelhető. Miközben a mezőgazdasági termékeknek a világ összetartójából való részesedése 27%-ról 23%-ra esett vissza — különösen jelentős volt a búzafogyasztás és általában a gabonakereskedelem csökkenése —, e világtendencián belül Kanada az 1909—13 közötti 2 millió tonnáról 1928-ra 9,9 millió tonnára, Argentína 2,4 millió tonnáról 5,3 millió tonnára, az Egyesült Államok pedig 1,4 millió tonnáról 2,1 millió tonnára növelte búzakivitelét, a nyersanyagok és élelmiszerek világgexportjában az Európán kívüli országok részesedése 37%-ról 50%-ra emelkedett.¹⁷

¹⁵ Ziebur, *Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24—1931. Zwischen Rekonstruktion und Zusammenbruch*. Frankfurt, 1984. 46—48.

¹⁶ Pinder, *Europa in der Weltwirtschaft 1920—1970*. in: *Cipolla* hg., *Europäische Wirtschaftsgeschichte*. Bd. 5. Die europäischen Volkswirtschaften im zwanzigsten Jahrhundert. Stuttgart—New York. 1980. 379.

¹⁷ Berend, *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között*. Bp. 1982. 207.

A termelés szférájában végbement regionális változások a világkereskedelem alakulásában is tükröződtek. Az USA 1923-ra a világ legfontosabb exportáló és második legnagyobb importáló állama lett, miközben az európai országok külkereskedelmi volumene a két világháború között — az 1929. év kivételével — mintegy 20%-kal az 1913. év szintje alatt maradt. A világkereskedelem szerkezetének megváltozása, illetve a háborús adósságok felhalmozódása következtében a tőkekészletek is alapvetően átszerveződtek, a nemzetközi pénz- és hiteléletben is egyértelmű USA-dominancia alakult ki.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a világgazdaságban Európa rovására és a tengerentúli térségek javára végbemenő változásokat tartósan rossz világgazdasági fejlődési lehetőségek, alacsony szintű konjunktúra mellett kell tekintetbe venni. A világkereskedelem általános visszaesése, a mezőgazdaságot az egész időszakban sújtó agrárválság, a drága hitelek részben tünetei, részben előidézői voltak a világgazdaság lelassult növekedésének. Kétségtelen, hogy a világgazdaság kedvezőtlen tendenciáinak elmélyülésében az USA centrális szerepe következtében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy az Egyesült Államok gazdaságpolitikája, hitel- és vámpolitikája nem töltötte be hatékonyan a világgazdasági folyamatok regulátorának szerepét. Az USA hegemon világgazdasági helyzetének hatásait a szakirodalom különböző összefüggésekben elemezte. Az eredményeket Gilbert Ziebura braunschweigi professzor azzal az új mozzanattal egészítette ki, hogy egységben vizsgálta az ún. stabilizációs időszak belső társadalmi, külgazdasági és külpolitikai fejlődésének folyamatait, s nagy nyomatékkal hangsúlyozta az USA elsőrendű szerepét mind a versailles-i, mind a washingtoni rendszer stabilizálásában. Fölhívta a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok a két rendszer között az összekötő kapocs — *Scharnier-Macht* — funkcióját töltötte be, s elsősorban a külgazdaságpolitika eszközeivel befolyásolta e rendszerek fejlődését.¹⁸

A kedvezőtlen világgazdasági folyamatokon belül külön figyelmet érdemelnek Európa sajátos belső problémái, amelyek következtében a kontinens országai képtelenek bizonyultak e negatív tendenciák hatásos leküzdésére. A gazdasági síkon jelentkező problémák a legszorosabb összefüggésben álltak a nemzetközi politika kérdéseivel, mintegy illusztrálva a nemzetközi gazdasági és politikai folyamatok modern kori összefonódottságának, kölcsönhatásának tézisének.

Európa súlyos gazdasági nehézségei nyilvánvalóan összefüggtek a háború utáni politikai átrendeződéssel, a végbement politikai változásokkal. E változások egyike — az orosz forradalom — nemcsak szociális tartalmával jelentett kihívást a polgári Európa számára, hanem a kontinens gazdasági válságának elmélyüléséhez is hozzájárult. Az Oroszország és a nyugat-európai államok közötti gazdasági kapcsolatok csaknem teljes megszakadása az Európán belüli munkamegosztási rendszer, a kontinens gazdasági kapcsolatai egyensúlyának felbomlása fontos piacoktól, kedvező nyersanyagforrásoktól és tőkeelhelyezési lehetőségektől fosztotta meg az európai tőkés államokat egyfelől, a gazdasági fejlődés fontos külső impulzusaitól, nemegyszer a mindennapi létezés elemi feltételeitől a rendkívüli gazdasági nehézségekkel küzdő Szovjet-Oroszországot másfelől. Ha ezt az általános problémát kiegészítjük azzal, hogy sem Genovában, sem Hágában nem sikerült kielégítő módon rendezni a Szovjet-

¹⁸ Ziebura, i. m.

Oroszország és az antant közötti adósságok és a jóvátétel kérdését, akkor jeleztük, hogy az „orosz kérdés” az első világháború utáni Európa egyik alapvető gazdasági problémája is volt.

Az európai tőkés államok gazdasági kapcsolatrendszerének felbomlása, illetve átrendeződése a háború utáni nemzeti-területi átalakulási folyamatokkal állt összefüggésben. Ismeretes, hogy az európai államok külkereskedelmi forgalmának túlnyomó része a háború előtti időszakban is Európán belül bonyolódott le, s ez a tendencia a háború után sem változott meg alapvetően, bár az ellentétes táborhoz tartozó hadviselők egymás közti gazdasági kapcsolatai a háború éveiben nyilvánvalóan károsodtak. A háború utáni politikai változások — a soknemzetiségű államegységek felbomlása — következtében azonban a korábbi 26 önálló gazdasági egység helyére 38 vámpolitikailag is önálló gazdasági egység lépett, s csaknem 7 ezer kilométerrel megnőtt az Európán belüli vámhatárok hossza.

Az Európán belüli helyzetnek ez az átalakulása az új nemzetgazdaságok számára az önálló gazdasági lét megteremtésének nehézségeit jelentette, ami a súlyos háborús pusztítás, az általánosan rossz konjunktúra és az érintett országok elmaradott gazdasági szintje mellett különösen nehéz problémákat vetett fel. A gondok azonban korántsem maradtak az egyes országok határai között, hiszen a régi birodalmak széthullása következtében létrejövő új államok erősen külkereskedelemre utalt, nyílt gazdasággal, az önellátásra alkalmatlan szűk és egyoldalú gazdasági adottságokkal rendelkeztek. A külkereskedelem tehát az új államok létkérdése volt, azonban — mint korábban erre már utaltunk — a külkereskedelem feltételei általában, a közép-délkelet-európai országok külkereskedelmében döntő szerepet játszó mezőgazdasági export tekintetében pedig különösen kedvezőtlenek voltak.

A nehéz helyzetben az új európai államok által alkalmazott gazdaságpolitika az önállóság vélt előnyeinek kihasználására, a régi gazdasági kapcsolatok minél teljesebb felszámolására irányult. A közép-délkelet-európai országok nacionalista gazdaságpolitikájának elzárkózási törekvései — amelyek a behozatali és kiviteli tilalmakban, majd az új vámtarifák életbeléptetésében realizálódtak — az összeurópai kereskedelem feltételrendszerét rontották, de a dolgok természetéből következően különösen hátrányos helyzetbe hozták ezen országok gazdaságát. Az importpótló iparosítás, illetve az ipari országokban jelentkező agrárprotekciónizmus hatalmas anyagi áldozatokat követelt az önálló nemzetgazdaság illúziója oltárán.¹⁹

Az Európában bekövetkezett területi-politikai változásoknak a kontinens kereskedelmi kapcsolatrendszerét és általános fejlődési lehetőségeit kedvezőtlenül befolyásoló tényei mellett Európa pénzügyi helyzetének problémáira is utalnunk kell. A gondok e területen is részben a háborúból, részben az azt követő rendezés ellentmondásaiból fakadtak. A különösen az antant országok részéről a háború éveiben felhalmozódott nemzetközi adósságállomány törlesztése nemcsak azért okozott súlyos nehézségeket, mert a háborúban súlyosan tönkrement európai gazdaságok teljesítőképessége igen alacsony szinten állt, hanem azért is, mert a világban érvényesülő kereskedelempolitikai tendenciák — s itt az USA védővámpolitikájára kell első helyen utalnunk — szinte

¹⁹ Berend—Ránki, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században, 2. kiadás. Bp. 1976. 255—292.

lehetetlenné tették, hogy az európai országok jelentős kiviteli többletre és devizabevé-
telre tegyenek szert az adósságok visszafizetésének fedezésére.

A győztes európai országok — különösen Franciaország — a szövetségesközi
adósságok és a békeszerződésben a központi hatalmak számára előírt jóvátételek
közötti junktim létrehozására törekedtek, s ha ennek elvi elismertetését nem is sikerült
elérniük, de facto mégis szoros összefüggés alakult ki a két — önmagában is rendkívül
nehezen megoldható — probléma között. A jóvátételi kérdésnek a Dawes-terv kereté-
ben végrehajtott rendezésével kapcsolatban most csak arra az összefüggésre utalunk,
hogy az európai gazdaság funkcionálását döntő mértékben az amerikai magántőke
közreműködésére alapozta, hogy Németország fizetőképessége és az egész nemzetközi
valutarendszer az amerikai tőke áramlásától vált függővé.²⁰

Európa korábbi pénzügyi vezető szerepének elvesztése, a világ tőkeexportjában
való részesedésének visszaesése is kifejezte a világgazdaság „európátlanodásának”
általános tendenciáját. A hitelforrások beszűkülése és a hitelfeltételek követ-
keztében Európa államai nem tudták előteremteni a gazdaság talpraállításához,
megújításához szükséges pénzügyi eszközöket. Ez a helyzet különösen azokat a
közép-délkelet-európai országokat sújtotta, amelyek gazdasági fejlesztésében a kül-
földi tőkének a háború előtt is döntő szerepe volt, amelyek gazdaságuk rekonstruk-
cióját a belső tőkefelhalmozásból semmiképp sem tudták biztosítani, s inflációjuk
megfékezéséhez és a stabilizáció alapfeltételeinek megteremtéséhez is rendkívül jelen-
tős külföldi pénzeszközöket kellett igénybe venniük. Közép-Kelet-Európa rohamos
eladósodása különösen annak következtében vált veszélyessé, hogy a húszas években
egyáltalán nem teremtődtek meg — sőt jelentősen romlottak — a hitelek törlesztésé-
nek gazdasági esélyei, kereskedelmi feltételei.

Európa helyzetét, esélyeit és kilátásait mérlegelve nem hagyhatjuk figyelmen kívül
a gazdaságpolitikának a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatását. A fentebb vázolt
válságfolyamatok — amelyek egy része a fejlődés adott szakaszában szükségképpen
förlépő objektív tendenciának, a kapitalizmus extenzív szakasza lezárulása és az
intenzív szakaszra való áttérés természetes nehézségeinek tekinthető — hatásait
ugyanis a gazdaságpolitika eszközeivel mérsékelni, de súlyosbítani is lehetett. A
gazdaságtörténeti irodalom nagyrészt azt az álláspontot képviseli, hogy Európa
gazdasági válságának elmélyülésében a hibás gazdaságpolitikai koncepció és gyakor-
lat jelentős szerepet játszott.

A háború előtti gazdasági viszonyok rekonstruálásának koncepciója egyrészt irreá-
lis volt, a végbement változások figyelmen kívül hagyása miatt, másrészt konzervatív
s a régi sémák alkalmazása következtében alkalmatlan konstruktív gazdasági cselek-
vési irány meghatározásához. Az 1913 előtti „normális” helyzethez való visszatérés
jegyében az állam gazdasági beavatkozásának visszazorítása, az aranystandard visz-
szaállítása, a gazdaság hagyományos ágazatainak fejlesztése, a védővámok széles
körű alkalmazása mutatja a húszas évek gazdaságpolitikai irányvonalának hibás,
válságsúlyosbító jellegét. Az egyes országok hibás gazdasági irányzatának negatív

²⁰ *Wurm*, *Interalliierte Schulden, Reparationen-Sicherheit/Abrüstung*. in: *Schmidt* hg., *Konstellationen internationaler Politik 1924—1932. Politische und wirtschaftliche Faktoren in den Beziehungen zwischen Westeuropa und den Vereinigten Staaten*. Bochum, 1983.

hatásai nemzetközi méretekben összegeződtek, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásának teljes hiánya következtében szabadon érvényesültek. Tekintettel a gazdasági folyamatok globális interdependenciájára, a világgazdaságnak ez a szabályozatlansága önmagában is veszélyes volt, ugyanakkor a világgazdasági rendszer sérülékenységét növelte az is, hogy az USA centrális tényezővé válása következtében egyetlen hatalom gazdaságpolitikája meghatározó módon befolyásolta a világ, benne Európa gazdaságát.²¹

Az első világháború utáni tőkés gazdaság fejlődésének vázolt tendenciái ambivalens módon hatottak az európai államok gazdasági integrációjának feltételeire. Az integráció alapjául szolgáló általános folyamatokon túl Európa gazdasági pozíciójának megrendülése, más térségek relatív vagy abszolút megerősödése egyfajta mozgósító erőként hatott az összehangolt cselekvés, az európai érdekek közös védelme érdekében. Ugyanakkor azonban fokozottan érvényesült az a törekvés, amely a gazdasági nehézségeket a nemzeti egoizmus szempontjainak maximális érvényesítésével kívánta leküzdeni, s végső soron a gazdasági és politikai dezintegráció vált uralkodóvá a két világháború közötti Európában.

A háború utáni nemzetközi erőviszonyok és az európai összefogás perspektívája

Az európai államok közötti szorosabb együttműködés, az összefogás ügyét a gazdasági körülményeken túl messzemenően befolyásolta a hatalmi viszonyok, a nemzetközi politika erővonalainak alakulása.

A háború végén, az új nemzetközi politikai rend kereteinek megteremtésével kapcsolatban aktuálisnak tűnt fel a kérdés, hogy e keretek a nemzetállami elkülönülés vagy a nemzetek fölötti összefogás tendenciájának megfelelően alakulnak-e ki, s ez a helyzet mennyire teremt stabil kereteket a nemzetközi politika fejlődése számára.

A kérdésre az egyik lehetséges választ az orosz forradalom kínálta. A szocialista világorradalom perspektívájában gondolkodó bolsevikok programjában a nemzeti önrendelkezés elve a szocialista világföderáció gondolatával kapcsolódott össze. Bár a világorradalom közeli győzelme illúzióknak bizonyult, a társadalmi és politikai átalakulás eredményei Oroszországban megszilárdultak, s ez a tény új elemként jelent meg a nemzetközi politika kapcsolatrendszerében. A Szovjetunió kiválása a nagyhatalmak többé-kevésbé kiegyensúlyozott hagyományos rendszeréből a nemzetközi kapcsolatok bizonyos mértékű destabilizálását eredményezte. Különösen bizonytalanná tette az új európai nagyhatalmi erőviszonyokat az, hogy Szovjet-Oroszországot kizárták a békerendszer létrehozásának munkájából, s a szovjet politika deklarálta szembenállását az új nemzetközi rend alapelveivel.

A nemzetközi politika alapvonalát, a hatalmi viszonyokat az első világháború után tehát döntően a polgári világ alternatívái határozták meg. Ezek az alternatívák

²¹ Link, Die amerikanische Stabilisierungspolitik in Deutschland 1921—32. Düsseldorf, 1970; Pinder, i. m.; Ziebur, i. m.

bizonyos értelemben választ jelentettek a szocialista forradalom kihívására is, amennyiben nyíltan antibolsevik, illetve szovjetellenes tartalmat hordoztak.

A háború utáni rendszer erővonalait nyilvánvalóan magának a fegyveres hatalmi harcnak a kimenetele határozta meg. Ebből a szempontból alapvető jelentősége volt az USA 1917. áprilisi hadbalépésének, ami most már katonai eszközökkel is nyomatékosította az Egyesült Államok már korábban kifejezésre juttatott szándékát a békerendszer elveit meghatározó döntőbíró szerepének betöltésére.

Ezek az elvek globális jellegűek voltak, s az addig a hatalmi harcok középpontjában álló európai problémák bizonyos mértékű háttérbe szorításával jártak. Az 1946. szeptember 2—14. között Genfben rendezett értelmiségi konferencián felszólaló — a két világháború között az *Europe* c. folyóiratot szerkesztő — Jean Guéhenno arról beszélt, hogy „1919 és 1931 között kétségkívül mindenki úgy érezte, hogy valami, aminek meg kellett volna születnie, nem született meg”. Európa „megszületésének” elmaradását azzal hozta összefüggésbe, hogy 1917 után a háború világméretűvé vált, s 1919-ben, a békekötés pillanatában már nem elsősorban Európáról, hanem a világról volt szó. „Létrejött a Népszövetség, és a Népszövetség megbukott. Súlyos dolog történt, Európa ideje, úgy mondhatnám, lejárt. Azt hiszem, ez a lehető legsúlyosabb dolog, sőt úgy vélem, történelmi szerencsétlenség.”²²

Carl Pegg amerikai történész kevésbé szenvedélyes hangnemben, de a lényegét illetően hasonló megállapításokat fogalmazott meg. Tanulmányában az Európa-gondolatnak az 1917—22 közötti években tapasztalható meggyengülését a háború földrajzi kiterjedésével, az USA hadbalépésével hozta összefüggésbe. „Mindaddig, amíg a háború alapvetően európai ügy volt, a béke és a biztonság megteremtésére irányuló törekvés is európai megoldási lehetőségeket keresett; de amint a háború kiszélesült és Európán kívüli befolyások is érvényesültek, a figyelem egyre inkább a világméretű megoldások felé fordult.”²³ Nehezen látszik bizonyíthatónak a feltételezés jogossága, hogy a globális megoldás helyett valóban európai békemű születhetett volna, s hogy mi lett volna az „európai megoldás” valódi tartalma.

A kortárs politikai irodalomban és a történetírásban egyaránt gyakran találkozunk a Népszövetség wilsoni eszméjének az előbb idézett véleményektől alapvetően különböző értékelésével. Hermann Graml Németország első világháború utáni történetét tárgyaló kötetében, miközben többoldalúan dokumentálta Wilson elképzeléseinek a lenini békeprogrammal konkuráló motívumait, forradalmi jelentőségű, korszakos tényként értékelte azt a kísérletet, hogy az államok közötti anarchikus viszonyokat nemzetközi alkotmánnyal és nemzetközi parlamenttel helyettesítsék, és a kísérletnek Európa külpolitikai fejlődése szempontjából is meghatározó jelentőséget tulajdonított. Megállapította ugyanakkor, hogy az USA és Oroszország távolmaradása következtében a külpolitika forradalminak minősített fordulata nem mehetett végbe, s bár a Népszövetség megalakulásával új forma, új keret teremtődött, a külpolitika céljai, szelleme és receptjei tekintetében a régi stílust követte.²⁴

²² Guéhenno, Az USA és a Szovjetunió szemközt Európával. in: Kritika. 1986.

²³ Pegg, i. m. 752.

²⁴ Graml, Europa zwischen den Kriegen. in: Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg. 1. k. Stuttgart, 1971. 215—223.

Kétségtelen, hogy az új keretek között kialakított nemzetközi rendnek olyan ellentmondásai voltak, amelyek alapján jogos volt az aggodalom, hogy Versailles-ban nem a tartós béke, hanem csak fegyverszünet szerződéseinek aláírására került sor.

A nemzetközi politika egyik legfontosabb bizonytalansági tényezője maga az Egyesült Államok volt. Az USA világgazdasági hegemón pozíciója, katonai és politikai súlya a húszas évek folyamán nyilvánvaló ellentmondásba került a republikánus vezetés izolációs, a nemzeti egoizmus szellemében vezetett külpolitikájával és külgazdaságpolitikájával. Anélkül, hogy e politika elemzésébe bocsátkoznánk, mindössze arra a tényezőre utalunk, hogy bár az USA mind gazdaságilag mind politikailag messzemenően érdekelt volt a nemzetközi viszonyok stabilitásában, s közreműködése nélkül az tartósan nem volt elképzelhető, mégis elzárkózott a megváltozott helyzetéből fakadó konzekvenciák vállalásától, s a világ egyensúlyi helyzetét döntően befolyásoló Európa politikai ügyeinek rendezésében nem vállalt felelősséget. Politikai elzárkózásának ellentmondásos tartalmát különösen nyilvánvalóvá tette a nemzetközi gazdasági kérdésekkel — a jövátétellel és az adósságokkal — kapcsolatban megnyilvánuló aktivitása, amely egyben az izolációs jelszó megvalósíthatatlanságát tanúsította. Ezt igazolja az a tény is, hogy a húszas évek folyamán több mint negyven népszövetségi keretek között rendezett konferencián és tanácskozáson voltak jelen az amerikaiak.

A nemzetközi kapcsolatok univerzális szabályozásának, a rivalizáló nemzeti érdekekkel szemben az egyes államok szuverenitása bizonyos korlátozását feltételező nemzetek feletti szervezet hatékony működésének a feltételei tehát valójában nem jöttek létre. Az egyetemes összefogás tendenciájával szemben a nemzeti elkülönülés és a hatalmi politikai érdekek maximális érvényesítésének törekvése került előtérbe.

A háború utáni rendezés szempontjai között a bizonyos mértékig nemzetek feletti Népszövetség megteremtése mellett, azzal sajátos módon összefonódva érvényesült a nemzetek önrendelkezési jogának biztosítására irányuló törekvés. Az eredetileg inkább csak az Osztrák—Magyar Monarchia elleni fegyverül szánt jelszó — a győztesek szempontjainak megfelelő sajátos értelmezésben — a vesztesekkel szemben legalábbis általános rendezési elvvé vált és összekapcsolódott a Népszövetség eszméjével, de a két idea viszonyának világos tisztázására nem került sor. A békekötésnél érvényesített elvek ellentmondásai és rugalmas értelmezésük lehetőséget adtak arra, hogy a konkrét döntésekben messzemenően a győztes táborhoz tartozó államok érdekei érvényesüljenek. Így a békeszerződés következtében Európa jövátéhetetlenül kettészakadt, a status quo fenntartásában, illetve a revízióban érdekelt államok szemben álló tábora alakult ki.

Ismeretes, hogy a békerendszer kereteinek megszilárdulása évekig elhúzódó folyamat volt, hogy az 1919 és 1923 közötti időszakban éles küzdelem folyt részben a győztesek táborán belül, részben a vesztesek és a békediktálók között. Nem tartjuk feladatunknak e bonyolult konfliktusrendszer bemutatását, mindössze arra utalunk, hogy ezek a küzdelmek az európai államok közötti viszonyokat politikailag, gazdaságilag, de lélektanilag is megterhelték. A Weimari Köztársaság születési betegségére kell mindenekelőtt utalnunk, amely a német demokrácia akut problémájává nem a társadalmi, gazdasági átalakítás ügyeit, hanem a teljesítési politika alternatíváinak keresését tette, ami a tördöfés és más reakciós mítoszok kialakulásának talajául szolgált.

Franciaország a nem teljes értékű győzelem körülbástyázására törekedve részben szövetségeseitől várt garanciákat, részben új szövetségi rendszer kiépítésén dolgozott, de legfőbb célja az volt, hogy a lehető legnagyobb mértékben meggyengítse veszélyes keleti szomszédja gazdasági, katonai és nemzetközi politikai pozícióját. A kontinens két vezető nagyhatalma közötti egyensúlyhiányt és ellentéteket súlyosbította a gazdasági teljesítőképesség és a hatalmi politikai és katonai potenciál diszkrpanciája, csak mesterségesen fenntartható egyenlőtlensége. Az angol politika kiegyenlítő funkciója az éles francia—német ellentét semlegesítésére nem bizonyult elég erősnek. Ebben bizonyára szerepe volt Anglia nemzetközi presztízse általános csökkenésének, amit egyebek között a washingtoni konferencia, a kemalista Törökország szembeszegülése a békediktátummal, a nemzeti felszabadító mozgalmak első támadása Indiában és Egyiptomban is bizonyított.

A nagyhatalmak alapvető hatalmi-politikai ellentéteinek alárendelten, de nem kevésbé élesen jelentkeztek a kisebb európai államok nagyrészt nemzeti indítékú konfliktusai. A közép-délkelet-európai térségben a győztes nagyhatalmak támogatásával létrejött új államok politikája erősítette Európa kettészakítottságát. A magyar revízió szándékával szemben ezek az államok olyan csoportosulást hoztak létre, ami a katonai-politikai szövetségi tömbök veszélyes gyakorlatának felújítását jelentette a háború utáni Európában.

Európa államainak e konfliktusai — amelyeket még a Szovjet-Oroszországhoz való viszony problémái is súlyosbítottak — a háború utáni években sokkal inkább a szétagoltság, az elkülönülés, a szembenállás tendenciájának túlsúlyára, mint az európai államok összefogása, egyesülése irányába mutattak. Úgy véljük, hogy a háborút közvetlenül követő évek éppen azáltal szolgáltak az európai összefogást szorgalmazó mozgalmak és koncepciók alapjául, hogy bebizonyították: a kontinens egyetlen állama sincs abban a helyzetben, hogy nemzeti-hatalmi érdekeit korlátlanul érvényesíthesse ellenfeleivel szemben, hogy a konfrontáció politikája nem garantál eredményeket, viszont jelentős veszélyeket hordoz. A feszültség állandósítása a gazdasági kapcsolatok szétzilálásával, a belső szociális és politikai ellentétek kiéleződésével, belpolitikai bizonytalansággal járt, egy háború pedig katonai kimenetele, gazdasági háttere és politikai következményei miatt is rendkívül kockázatos megoldásnak látszott.

Az 1923-as év — miközben a francia—német viszonyban a legsúlyosabb válságot produkálta — felszínre hozta és megerősítette azokat az erőket, amelyek új módon, az együttműködés lehetőségeit keresve igyekeztek rendezni az államközi gazdasági és politikai kapcsolatokat. A külpolitikai orientáció változása együtt járt a szélsőséges nacionalista-jobboldali csoportok belpolitikai vereségével, illetve visszaszorulásával, a gazdasági viszonyok stabilizációja pedig a materiális alapot szolgáltatta az új európai politika kibontakozásához.

A húszas évek közepétől megerősödő — Locarno nevével fémjelzett — európai megbékélés politikájának értékelése a történeti irodalomban szorosan összekapcsolódott e külpolitika két vezető képviselőjének — Aristide Briand-nak és Gustav Stresemannnak — a megítélésével. A két külügyminiszter személyiségének jelentőségét a megbékélési politika kialakításában és képviselésében a kortárs politikai közvélemény is fölismerte és méltányolta, amit a két politikusnak 1927-ben odaítélt Nobel-békedíj

is kifejezett. A második világháború utáni német történetírásban a Stresemann személye és politikája iránti érdeklődést a kor aktuális problémái is motiválták. Az általa képviselt Locarno-politikában ugyanis a nemzetiszocialista német külpolitika alternatíváját lehetett felmutatni mint olyat, amely háborús kalandorság, extrémítások nélkül is alkalmas volt a német nemzeti érdekek képviseletére. Stresemann politikája egyidejűleg annak az igazolására is szolgálhatott, hogy a német nemzeti célok beilleszthetők az európai politika keretébe és a hatalmak közötti együttműködés alapján megvalósíthatók. Ez utóbbi kérdésnek az európai integráció történeti előzményei, illetve Németországnak a második világháború utáni új európai politika kereteibe való beillesztése szempontjából lényeges ideológiai-politikai funkciója volt. Az idealizált Stresemann-kép — amit egyébként Briand-nak és Chamberlain-nek az európai egyesülés élharcosaiként való ábrázolása egészített ki — az európai integráció ügye iránti lelkesedésből fakadt, s inkább a vágyálmokat, mint a realitásokat tükrözte.²⁵

A „jó német és a nagy európai” mítoszával való reális szembenézést a Stresemann-hagyatékna majd a német külügyminisztérium iratanyagának a megnyitása tette lehetővé és szükségessé. Hatalmas tömegű publikáció jelent meg a húszas évek német külpolitikájának különböző összefüggéseiről, amelyek egyértelműen cáfolták a Stresemann Európa-politikájával kapcsolatos korábbi feltevéseket. A kutatások eredményeként olyan német nacionalista politikus portréja körvonalazódott, akinek az európai szolidaritás eszméje használható eszköz volt a nyugati hatalmak Németországgal szembeni bizalmatlanságának leküzdésére, a Német Birodalom gazdasági, politikai és katonai szuverenitásának visszaszerzésére. E történeti analízisek alapján általánosságban is le kellett számolni a mítosszal, hogy a két világháború közötti megbékélési politika prominens képviselői valamiféle „európai” politikát folytattak volna abban az értelemben, hogy készek lettek volna saját államuk szuverenitásának korlátozására, csökkentésére.²⁶

A hatvanas évek német történetírásának legjelentősebb vitájában, amely Fritz Fischer úttörő jelentőségű könyve nyomán bontakozott ki, a német külpolitika kontinuitásának szempontjából alapvető fontossága volt a Stresemann-éra értékelésének. Fischer utalása, majd különösen Wolfgang Ruge Stresemann-életrajza a II. Vilmos-féle német császárság és Hitler Harmadik Birodalmának külpolitikai céljai között olyan folytonosságot tételezett, amelyben Stresemann a közvetlen összekötő láncszem fontos szerepét töltötte be. Ruge — a Hitler és Stresemann közötti különb-

²⁵ Göhring, Stresemann. Mensch—Staatsmann—Europäer. Wiesbaden, 1956. Ez a szemlélet — kétség-telenül csökkenő intenzitással — még a hatvanas években is hatott. Hirsch, Gustav Stresemann. Patriot und Europäer. Göttingen, 1964.

²⁶ Gottwald, Die deutsch—amerikanischen Beziehungen in der Ära Stresemann. Berlin, 1965; Thimme, Gustav Stresemann. Legende und Wirklichkeit. in: HZ 181. k. 1956; uő, Gustav Stresemann, eine politische Biographie zur Geschichte der Weimarer Republik. Hannover—Frankfurt, 1957; Turner, Stresemann. Republikaner aus Vernunft. Berlin—Frankfurt. 1968; Maxelon, Stresemann und Frankreich 1914—1929. Deutsche Politik der Ost—West Balance. Düsseldorf, 1972; Michalka—Lee hg., Gustav Stresemann. Darmstadt, 1982; Jacobson, Locarno Diplomacy. Princeton, 1971.

ségek hangsúlyozása ellenére — végül is mindkettőjüket a rabló német imperializmus legfőbb képviselőjeként jellemezte.²⁷

A huszadik századi német külpolitika folytonosságának túlzott előtérbe állítása már a II. Vilmos—Hitler relációban sem feltétlenül szerencsés. Elfedi ugyanis azt a — témánk szempontjából feltétlenül hangsúlyozandó — különbséget, hogy míg a császári Németország európai vezető szerepét a háborús győzelem eredményeként német befolyás alá kerülő, de államjogilag szuverén országokból álló Mitteleurópára kívánta alapozni, addig a nácizmus példátlan brutalitással az egész kontinens totális alávetésére tett kísérletet. A Weimari Köztársaság külpolitikája pedig legalább egy lényeges ponton mindkettőtől különbözött. Nevezetesen abban, hogy a német nagyhatalmság visszaszerzése, majd megszilárdítása érdekében nem tervezte háborús eszközök igénybevételét, hanem a kor gazdasági és nemzetközi politikai erői által meghatározott mozgástérben, annak lehetőségeit kihasználva kívánta a német hatalmi érdekeket érvényesíteni. E döntő különbség hangsúlyozása mellett vitathatatlanul kimutatható bizonyos kontinuitás is. A 20. századi német külpolitika általános feltételrendszere — Németország geopolitikai helyzete, nemzetközi környezete, gazdasági fejlettségi szintje és dinamikája, demográfiai adottságai, politikai, ideológiai és mentalitásbeli jellemzői — ugyanis egy sor konstans elemet tartalmazott, s ezek szabták meg azokat az érdekeket, amelyeket e külpolitika különböző eszközökkel képviselt.

A húszas évek megbékélési politikájának, a Locarno-diplomáciának fordulatai és eredményei jól ismertek. A Dawes-terv alapján működőképesé tett európai gazdaság viszonylagos fellendülése, a társadalmi-politikai konfliktusoknak a polgári demokrácia intézményrendszerében eredményesnek látszó kezelése, a nemzetközi politika egyes problémáinak a diplomácia eszközeivel, nemzetközi tárgyalások és megállapodások keretében történő rendezése megerősítette azokat a reményeket, amelyek az európai államok szorosabb és szervezett együttműködésétől az egész kontinens világgazdasági és világpolitikai pozíciójának megerősödését várták. Ezekben az években nemcsak az európai együttműködés ügyét szorgalmazó szervezetek jelentőségének növekedése figyelhető meg, hanem erősödött azoknak a társadalmi-politikai csoportoknak a belpolitikai súlya, befolyása is, amelyek érdekelték voltak e politika folytatásában és továbbfejlesztésében.²⁸ Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a húszas évek az Európa-eszme elterjedésének, hatása erősödésének kedveztek ugyan, de megvalósításához korántsem biztosították a szükséges előfeltételeket. Dolgozatunkban kitérünk az európai államok gazdasági együttműködését célzó tervek és törekvések ellentmondásos céljaira és tartalmára, szeretnénk dokumentálni a politikai integrációs mozgalmakat motiváló nemzeti és hatalmi-politikai törekvések ambivalens természetét.

²⁷ Fischer, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—18. Düsseldorf, 1962; Hillgruber, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Außenpolitik von Bismarck bis Hitler. in: Ziebura hg., Grundfragen der deutschen Außenpolitik seit 1871. Darmstadt, 1975; Ruge, Stresemann. Ein Lebensbild. Berlin, 1965. 223.; Turner, Stresemann und das Problem der Kontinuität in der deutschen Außenpolitik. in: Ziebura hg., i. m. 284—304.

²⁸ Pegg, Die wachsende Bedeutung der europäischen Einigungsbewegung in den zwanziger Jahren. im: Europa-Archiv. 24. 1962.

A nagy válság az európai gazdaság, a belső társadalmi és politikai fejlődés és a nemzetközi kapcsolatok alakulása szempontjából is fordulatot hozott. A stabilizáció alapjainak megrendülésével világszerte azok az erők kerültek túlsúlyba, amelyek saját nemzetük gazdasági és politikai érdekeit egyéb érdekek ignorálásával, az ellentétek kiélezése árán is érvényesítendőnek tartották. Ennek háttérében természetesen magának a stabilizációnak a látszólagossága és ellentmondásos jellege állt, a válság felszínre hozta a húszas évek fejlődési rendellenességeit, torzulásait. A válság hatása nem korlátozódott a gazdaság folyamataira, nemcsak a külgazdasági kapcsolatokat érintette, hanem súlyos társadalmi, politikai konfrontációk terepévé tette az egyes országok állami-politikai intézményeit, nagymértékben destabilizálta azokat, és általában a jobboldali és szélsőségesen nacionalista tendenciák térnyerésével járt. A gazdasági nacionalizmus és elzárkózás, a belpolitika jobbrtolódása, a szélsőséges nacionalista irányzatok megerősödése az európai államok kapcsolataiban az együttműködési politika korábbi gyakorlatával való szembefordulást eredményezte. Ez a fordulat ugyan a nemzetiszocializmus németországi győzelmével vált teljessé, de — mint az a Brüning memoárjainak megjelenése után kibontakozó vita eredményeiből megállapítható — a harmincas évek elejétől ebbe az irányba mutató jelentős átalakulás ment végbe mind a gazdaságpolitika, mind a belpolitika és a külkapcsolatok területén.²⁹ Az európai együttműködés, az európai államok gazdasági és politikai integrációjának feltételrendszere a harmincas években kedvezőtlenül alakult, a huszadik századi európai történelem nagyobb összefüggésrendszerében a húszas évek egységtörekvései rövid — bár nem jelentéktelen — közjátéknak tekinthetők.

Az Európa-eszme új vonásai

Ha ezen évek viszonylag erős európai egységtörekvéseinek magyarázatában a gazdasági fejlődés tendenciáira és a nemzetközi politika folyamataira utaltunk, jeleznünk kell azokat a szellemi-ideológiai életben érvényesülő áramlatokat is, amelyek e törekvések eszmei alapjául szolgáltak.

Az Európa-eszme első világháború utáni történetében sajátos kettősség mutatható ki. Egyrészt tovább élnek a pozitivistá szociológia és a neokantiánus filozófia evolúciós és racionális tartalmú gondolatai, másrészt azonban a polgári ideológia új jellegzetességei egyre nagyobb mértékben áthatják és meghatározzák az Európa jövőjével, fejlődése lehetőségeivel kapcsolatos nézeteket is. Ezek az új vonások az európai polgári filozófiában bekövetkező fordulatból fakadtak. A századforduló békés illúziókat sugalló világképe részint a természettudományok radikális új eredményei, részint a társadalom forradalmi átalakulási folyamatai következtében darabokra hullott. Megkezdődött az európai filozófia polgári talajról kiinduló önvizsgálata, kritikai ártértékelése, ami elsősorban a hagyományos polgári racionalizmus erőteljes bírálatában jelentkezett. A kultúrkritikai tendenciák, az életfilozófia különböző áramlatainak előtérbe kerülése elsősorban a pozitívizmus mechanikusan racionalista megoldásai-

²⁹ Fejes, A Brüning-memoár és vitája a nyugatnémet történeti irodalomban. in: TSz 18. évf. 1975.

nak elégtelenségét fejezte ki a huszadik század új jelenségeivel kapcsolatban. A saját korának válságjelenségeit elemző Ortega y Gasset arra a megállapításra jutott, hogy századunkra nagyrészt semmivé foszlottak azok a meggyőződések sűrűsödött eszmék — legfőképpen a racionalizmus, a haladás, a liberalizmus, a demokrácia —, amelyek a korábbi európai valóság természetes alapját alkották. Korunkban alkalmazhatatlannak tűnik fel valamennyi, a múltból örökölt eszme, alapelv, norma, s az európai ember múltjának elvesztése következtében a jövőbe mutató irány- és célkijelölés szellemi előfeltételétől is megfosztotta önmagát, Európa dezorientáltan, a mechanikus, vak erők szeszélyére bízva sodródik az időben. Ortega a krízis felismeréséből a radikális változások sürgetéséhez jutott el. A kontinens egyesülésében látta az új kultúra megteremtésének lehetőségét, ami nem gazdasági vagy katonai, hanem elsősorban szellemi viláгурalmat biztosíthatna Európa számára.³⁰

Arnold Toynbee *Study of History* c. történeti munkájának alap gondolata szerint a civilizációk statikus állapota és dinamikus mozgása közötti változásban egyetemes érvényű ritmus érvényesül. E ritmus lényegét — J. C. Smuts holisztikus filozófiájával, G. Heard pszichológus és J. Murphy antropológus véleményével egyetértve — az egymást követő differenciációs szakaszok által összekötött, egyre inkább átfogó integrációk irányába mutató folyamatokban látta. A civilizációk belső önpusztítási folyamatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a megroppant nyugati civilizáció számára valószínűleg e civilizáció egyetemes államának létrejötte jelentheti a túlélés lehetőségét. Ugyanakkor a civilizációk fejlődését eleve meghatározó alapsémák érvényességét megkérdőjelezte, s nem tartotta szükségszerűnek a nyugati civilizáció hanyatlását és bukását.³¹

Toynbee következtetései ezen a ponton lényegesen eltértek a történelmet civilizációk és kultúrkörök életfolyamataként szemlélő Oswald Spenglerétől. A háború utáni korszellem jellegzetes termékének tekinthető *Der Untergang des Abendlandes* megfogalmazása szerint a hanyatló Nyugat kultúrája az angol civilizációval a pusztulás és hanyatlás stádiumába lépett. Ezt a civilizációt a mindenható pénz, illetve a pénz politikai fegyvereként szolgáló demokrácia uralma jellemzi. A nyugati civilizáció hanyatlásának az arany és vér misztikus végső harca, a vér győzelme, a demokráciával szemben a cazarizmus diadala vethet véget. A nyugat-európai demokráciák nem minden alapot nélkülöző kritikája Spenglernél végső soron a vér és a faj misztikus erejével összekapcsolt állam és nép, a „porosz szocializmus” eszméje kifejtéséhez szolgált alapul.³² A Spengler műveiben is megfogalmazott radikális kultúrpeszimizmus, irracionális tartalmú kultúrkritika áthatotta annak az európai értelmiségnek a

³⁰ Ortega y Gasset, A tömegek lázadása. 2. kiadás. Bp. é.n. 42—58; uő, Paneuropa. in: Hochschulwissen. 7. évf. 1930; *Csejtei*, José Ortega y Gasset. Bp. 1980.

³¹ Toynbee, Survey of International Affairs. London, 1930; uő, Válogatott tanulmányok. Bp. 1971. 24—31, 198—199.

³² Spengler, Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. 1—2. k. München, 1923; uő, Preussentum und Sozialismus. München, 1925; Lukács, Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája. 3. kiadás. Bp. 1965. 358—370.

gondolkodását és életérzését, amely a háborút és következményeit az európai kultúra, az „európaiság” válságaként élte át.³³

Az entellektüelek számára a gazdaságban és a társadalmi-politikai viszonyokban végbement változások következtében az Európa védelmét szolgáló ideológia fontos tartalmi elemévé vált az amerikaellenesség. Az amerikanizálódásban az európai szellem deformációját, az egész ember megragadására és megmagyarázására vállalkozó európai szellem helyett uniformizált, csak termelésre és fogyasztásra orientált ember-típust, gondolkodást és életfelfogást láttak.

S végül az első világháború utáni európai egységesszme szovjetellenes vonatkozásaira kell utalnunk. A demokrácia eszményeihez való ragaszkodás, az individuális értékek, a kereszténység szellemi örökségének védelme jegyében az Európa-eszme képviselői többé-kevésbé nyíltan szembefordultak a társadalmi forradalom útjára lépő Szovjet-Oroszország elveivel és politikai gyakorlatával.

A polgári ideológia új — az első világháború utáni helyzet szükségletei által életre hívott — érvei és szempontjai is igazolni látszanak az Európa-gondolat húszas évekbeli megerősödésének kettős összefüggését. Az ideológia szférájában is konstatálható — a gazdasági és a hatalmi-politikai viszonyok elemzése alapján megállapított — az európai válság és az ellene való védekezés kényszere. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az európai összefogási törekvések háttérében működő konstruktív mozzanatokról, nevezetesen arról, hogy a huszadik századi Európában az integráció igénye nem csupán álmodozó entellektüelek képzeletében, hanem a gazdasági fejlődés objektív tendenciáiban és a nemzetközi politika realitásaiban is jelentkezett. Tanulmányunkban a gazdasági és politikai törekvések bemutatásán keresztül választ keresünk arra a kérdésre, hogy miért nem válhatott az európai integráció iránti igény a húszas években az európai gazdaság és politika meghatározó mozzanatává a nemzeti elkülönülés, a nacionalista önérdék irracionális mértékű érvényesülésével szemben.

³³ *Berdjajev*, *Un Nouveau Moyen Age*. Paris, 1928. (Az új középkor. Szemlélődések Oroszország és Európa sorsán. Bp. 1935); *Benda*, *La trahison des clercs*. Paris, 1927. (Az írástudók árulása. Bp. 1945); *Jaspers*, *Die geistige Situation der Zeit*. Berlin—Leipzig, 1931; *Freud*, *Das Unbehagen in der Kultur*. Wien, 1930; *Huizinga*, *A holnap árnyékában*. Korunk kulturális bajainak diagnózisa. Bp. 1938; *Ziegler*, *Der europäische Geist*. Darmstadt, 1929; *Ferrero*, *La vecchia Europa e la nuova*. Roma, 1918.

II.

Integrációs elméletek és mozgalmak Európában az 1920-as években

1. Gazdasági egységelképzelések és integrációs törekvések

A világgazdaság első világháború utáni nagy átrendeződési folyamatának az európai gazdaságra nézve negatív következményei szolgáltak az európai államok szorosabb gazdasági együttműködését, gazdasági unióját szorgalmazó törekvések alapjául, vagyis e törekvések alapvetően defenzív funkciót, a kedvezőtlen folyamatok megállítása, megfordításának feladatát kívánták betölteni.¹

Ez a védekező funkció, a korábbi vezető szerep, a pozíciók restaurálásának szándéka is szerepet játszhatott abban, hogy a kiútkeresés is bizonyos értelemben a hagyományos gazdaságpolitikai koncepciók feltámasztásának, illetve továbbélésének jegyében ment végbe. Az állammonopolista gazdaság nemzetközi integrációjának modern teóriája helyett a neoliberais koncepció határozta meg a válságból való kiútkeresés tartalmát, a gazdaságpolitikai elmélet többnyire az előző korszak megoldási sémáit követte. A gazdasági integráció Sidney Pollard által leírt négy szakaszból csak a meglévő korlátok leküzdését szolgáló „negatív” fokozatok, a kereskedelmi egyesülési, illetve a termelési tényezők — a tőke és a munkaerő — integrációja szerepeltek a húszas évek európai összefogást szorgalmazó terveiben, a gazdaságpolitikai, illetve a politikai egyesüléssel betetőzött „totális” integráció követelményei azonban nem fogalmazódtak meg.²

Ez a konzervatív szemlélet tükröződik a vámpolitikai kérdések centrális problémaként kezelésében. Kétségtelen, hogy a vámpolitika a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok fontos regulátoraként működik, s vitathatatlan az is, hogy a háború utáni időszak gazdasági problémáinak elmélyülésében az elzárkózási tendenciákat érvényesítő vámpolitikának nagy szerepe volt. Mindazonáltal a gazdasági folyamatok leegyszerűsített szemléletére utal, hogy az európai gazdaság háború utáni nehézségeit döntően a nemzetközi kereskedelem feltételeinek a kontinens szempontjából kedvezőtlen megváltozásával, a vámhatárok számának növekedésével és a protekcionista tendenciák erősödésével magyarázták. A negatív hatású folyamatok ellensúlyozásának eszközeként természetes módon az európai vámunió megteremtése kínálkozott, ez vált az európai államok gazdasági összefogásának fő jelszavává.

¹ *Hantos*, Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft. Berlin, 1928.

² *Pollard*, Probleme der europäischen Integration im 19. und 20. Jahrhundert. in: *Berding* hg., Wirtschaftliche und politische Integration in Europa im 19. und 20. Jahrhundert. Göttingen, 1984.

Vámuniós elképzelések

Az európai vámunió jelszava mögött azonban nagyon különböző törekvések húzódtak meg. Az eltérések részben abból fakadtak, hogy az európai országok gazdasági teljesítőképessége, külgazdasági kapcsolataik orientációja jelentős különbségeket mutatott, hogy a vámuniós jelszó háttérében többnyire hatalmi politikai törekvések is meghúzódtak. A vámhatárok lebontásában nyilvánvalóan elsősorban azon országok voltak érdekelték, amelyek rendelkeztek a gazdasági expanzió lehetőségeivel, tartalékaival, terepük azonban — a politikai, illetve a külgazdasági körülmények alakulása folytán — a háború előtti időszakhoz képest beszűkült. Másfelől megállapítható, hogy a fejlettebb országokkal való szoros gazdasági együttműködésből kínálkozó előnyök iránt az elmaradottabb közép-kelet-európai régió országai messzemenő érdektelenséget tanúsítottak, s hogy elzárkózó magatartásukat elsődlegesen nemzeti politikai szempontok motiválták.

A vámuniós törekvések bázisának jelzett eltérései mellett jelentős különbségek mutathatók ki a vámunió gazdaságpolitikai céljának, funkciójának értelmezése tekintetében is. Az alapvetően szembenálló két felfogás közös koncepcionális alapja az a meggyőződés volt, hogy a gazdasági fejlődés döntően a korlátok nélküli piac nagyságának a függvénye, a korszerű gazdaságpolitika legfőbb feladata tehát a vámhatárok megszüntetése. Az elsősorban a forgalmi szférára tekintő neoliberais felfogásból azonban egy általános, világméretű „szabadkereskedelmi” koncepció és egy területileg korlátozott, a világ egyéb térségeitől bizonyos fokig elzárkózó nagyterg gazdasági elképzelés is kifejlődhetett.

Az első esetben az Európán belüli vámok megszüntetésének igénye a kifelé hangsúlyozott nyitottsággal kapcsolódott össze. E felfogás szerint a nagy gazdasági terület előnye elzárkózás nélkül biztosítható Európában egy széles körű, szerződésekkel alátámasztott szabadkereskedelmi bázison a legnagyobb kedvezmény egyidejű, minden irányban, más kontinensek felé történő megnyitásával, a kontinensen belüli és a külső vámok ugyanolyan mértékű radikális csökkentésével. Az európai vámunió mellett a szabadkereskedelem előnyeivel érvelő felfogás önmagával kerülne ellentétbe, ha a szabadkereskedelmi elvet az Európán kívüli világra nem terjesztené ki, ezért az európai államok vámuniója csak a szabadkereskedelmi világgazdasághoz vezető lépcsőfokként képzelhető el. Többen óvtak annak a lehetőségétől, hogy az európai államok gazdasági egyesülése védővamos kontinensek egymás közötti harcához vezessen, különösen az USA-val való gazdasági konfliktus veszélyes következményeire utaltak.³

Mindazonáltal az európai vámunió legfőbb értelme Európa gazdasági pozíciójának a védelme volt a nálánál veszélyesen dinamikusabban fejlődő versenytársakkal szem-

³ Weber, Europa als Weltindustriezentrum und die Idee der Zollunion. in: Heiman hg., Europäische Zollunion. Beiträge zu Problem und Lösung. Berlin, 1926. 122—132.; uő, Paneuropa. in: Europäische Revue. 1. évf. 1925; Stolper, Staat—Nation—Wirtschaft. Zur Problematik der Europäischen Zollunion. In: Heiman hg. 45—60.; Heuss, Der Einfluß von Krieg und Frieden auf das europäische Problem. („Mitteleuropa” — „Paneuropa”) uo. 23—35.; Grotkopp, Die Zölle Nieder! Wege zur europäischen Wirtschaftseinheit. Berlin, 1930; Guadalupi, Warum Pan-Europa? Leipzig—Berlin, 1928.

ben. Az európai gazdaság világpiaci versenyképességének romlását, Európa elszegényedését a vámunió néhány híve közvetlen összefüggésbe hozta a világháborúval és a békerendszerrel, s a kontinens gazdasági erejének helyreállítása, az egységes európai piac megteremtése érdekében szükségesnek tartotta védővámokkal körülbástyázni azt.⁴

Az Európán kívüli tényezők — gyakorlatilag és elsődlegesen az USA — elleni védekezés két összefüggésben motiválta a kontinens gazdasági összefogását. Az egyik annak a törekvésnek volt az eredménye, amely magyarázatot próbált adni az USA századforduló óta végbement és a világháború idején rendkívüli módon felgyorsult előretörésére. A válaszból — nem teljesen hibátlan logikai úton — következtetést vontak le az európai térség egyidejű visszaesésének, hanyatlásának okaira. E felfogás szerint az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének magyarázataul elsősorban a nagyméretű, korlátok nélküli, egységes amerikai piac szolgált, ami lehetőséget teremt az olcsó tömegtermelésre, a racionális munkamegosztásra. Ezzel szemben a nemzeti gazdasági parcellákra felaprózott európai gazdaság mindaddig versenyképtelen maradt, amíg egyesülésével, a belső vámok eltörlésével nem teremt kedvező feltételeket saját fejlődése számára.⁵

Az USA és Európa helyzetének szembeállításából következett, hogy a kontinens államai számára az Egyesült Államok szolgálhat a továbbfejlődés modelljével. A koncepció, amely nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állt a nagyobb egységek magasabbrendűségéről vallott spenceri teóriával, a gazdasági folyamatok egytényezős — a piac nagyságának meghatározó jelentőségét valló — magyarázatával korántsem tekinthető korszerűnek és kielégítőnek; a piac kiterjedése, a gazdasági terület nagysága nem abszolutizálható a gazdálkodás színvonalát alapvetően meghatározó tényezőként.

Európa gazdasági pozíciójának a vámunió eszközével történő megerősítése azonban nemcsak a mintául szolgáló Egyesült Államokhoz való felzárkózás igényéből fakadt, hanem annak a felismeréséből is, hogy az európai termékek védelemre szorulnak az amerikai versennyel szemben. A német ipar csúcsszervezetének állásfoglalása szerint „a magas védővámok politikája vezetett végül oda, hogy az árszínvonal Európában természetellenes és gazdaságtalan módon megnövekedett, és az európai gazdaság a világpiacon az amerikaival szemben versenyképtelenné vált”, s ezért célként fogalmazta meg a vámfalak lebontását, különösen Európában. Erőteljesebb aggodalom kapott hangot a párizsi kereskedelmi kamara elnökének írásában, aki szerint az egyre kevésbé versenyképes Európát a tengerentúli gazdaság gyarmatává válásának veszélye fenyegeti.⁶ Wladimir Woytinsky 1926-ban megjelent könyvében vitázott ugyan azokkal a nézetekkel, amelyek az európai krízis és az amerikai felvirágzás időbeli egybeeséséből azt a következtetést vonják le, hogy „Amerika a szétdőlt és lefegyverzett Európa rovására gazdagodik”, de rá kellett mutatnia arra is, hogy a két folyamat párhuzamossága az ipari verseny területén felerősíti egymást.⁷

⁴ *Schnee*, Die europäische Zollunion und die deutsche Außenpolitik. in: Heiman hg. 61—69.; *Frisch*, Genfer Europa-Diskussion. in: Der deutsche Volkswirt. 4. évf. 1930.

⁵ *Coudenhove-Kalergi*, Paneuropa. Wien—Leipzig. 1926. 61—64.

⁶ Deutsche Wirtschaft- und Finanzpolitik. in: Veröffentlichungen des RDI. 29. sz. 1925. december; *Kempf*, Europäische Zollunion. in: Weltwirtschaft. 1926.

⁷ *Woytinsky*, Die Vereinigten Staaten von Europa. Berlin, 1926. 134—135.

A húszas években különösen az adósságok és a vámpolitika kérdésében folytatott amerikai külgazdaság-politika szolgált alapul annak a tézisnek a megfogalmazásához, hogy „az USA gazdasági egoizmusa az egyik fő oka a mai rossz európai gazdasági helyzetnek”.⁸

A német gazdasági és politikai vezető csoportok számára a nyílt Amerika-ellenesség természetesen sokkal kevésbé volt indokolható és vállalható, míg a háborúban az USA-val szövetséges európai államok politikai és gazdasági életének számos vezető személyisége az európai vámunió javaslatát az Egyesült Államok éles bírálatával kötötte össze. A német kormány genfi képviselőtén 1929 áprilisában készített feljegyzés megállapította, hogy egyre többen foglalkoznak az európai vámegegyesülés megteremtésének gondolatával, s idézte az olasz, a svájci és a holland külügyminisztérium gazdasági osztálya vezetőinek érvelését, akik az USA vámpolitikája elleni védekezés szempontjából vélték szükségesnek a közös európai föllépést. A gondolatot, hogy ti. a gazdaságilag egységes Európa a jelenleginél sokkal hatékonyabban tudná befolyásolni az USA vámtarifa-politikáját, ami elősegítené a két kontinens közötti egészséges árucserét, s ezáltal az USA számára is előnyös lenne, az Egyesült Államok berni követe is akceptálni látszott. A Népszövetség főtitkára, Sir Eric Drummond is megfogalmazta azt a véleményt, hogy „az európai vámegegyesülés kétségkívül szükséges ahhoz, hogy Európát megvédjük az USA túlerejével szemben”. A Franciaország számára különösen hátrányos amerikai külgazdaságpolitika elleni védekezés szándéka fontos motívuma volt a francia külügyminiszter által 1929 őszén fölvetett Páneurópa-javaslatnak is. Yves Le Trocquer, az Európai Vámegegyesítés franciaországi szervezete elnökének is az volt a véleménye, hogy a vámunióknak erős blokkot kell alkotni az USA-val szemben, s Henri Truchy is a Franciaország számára veszélyes, nyugtalanító amerikai vámpolitikát jelölte meg az európai gazdasági egységtörekvések francia szempontból legsürgetőbb okaként.

A közös, konstruktív és koncentrált európai gazdaságpolitikától nemcsak a külkereskedelempolitika területén vártak eredményeket a vámunió hívei, hanem úgy vélték, hogy más szférákban is fel lehet tartóztatni a világgazdaság „európatlanodási” folyamatát, egyebek között az adósságpolitikában is lehetővé válhat az európai érdekek hatékony érvényesítése.⁹

Az európai gazdasági egységtervek egyéb elemei

A húszas évek elméleti vitáiban a vámpolitikai kérdések túlsúlya ellenére sem beszélhetünk a vámuniós javaslatok kizárólagosságáról. Számos esetben az európai vámunió részét — a legtöbbször deklaráltan a legfontosabb elemét — képezte a

⁸ Grotkopp, i. m.

⁹ AA W1-Europa. Bd. 1. Dofour feljegyzése Köpke számára. 1929. április 8; Dofour levele a külügyminiszternek. 1929. május 14; *Schnitzler*, Europäische Zollunion und Frankreich. in: *Der deutsche Volkswirt*. 4. évf. 1930; *Truchy*, Frankreich und die Idee der Wirtschaftlich Vereinigten Staaten von Europa. in: *Europa-Wirtschaft*. 1930; *Levy*, Überseewirtschaft und europäisches Gemeinschaftsproblem. in: *Europa-Wirtschaft*. 1930.

gazdaság más szféráira is kiterjedő gazdasági integrációs elképzeléseknek. Talán a legátfogóbban Wladimir Woytinsky műve közelített a kérdéshez, aki az USA és Európa közötti különbség okát a két kontinens politikai és gazdasági szervezetének eltérésében látta. Véleménye szerint Európának mindenekelőtt a szervezés művészetét kell megtanulnia az USA-tól, a centrifugális erők legyőzésére, a kontinentális egység megteremtésére és megszilárdítására kell törekednie. Az első és legfontosabb lépés ezen az úton Európa gazdasági egységének a megteremtése, ami a német, francia és belga szocialisták 1926. február 26—27-én Brüsszelben megfogalmazott akciótérve szellemében mindenekelőtt a vámunió létrehozását jelentené. Woytinsky a vámunió alapfunkcióját a belső vámhatárok lebontásában, Európa tradicionális széttagoltságának fölszámolásában látta, az egységes, közös külkereskedelmi politikának alárendelt jelentőséget tulajdonított.

Az európai vámok megszüntetésére vonatkozó javaslata, amely a pénzügyi és kiviteli vámok fogyasztási adóvá történő átalakítása után a védővámok radikális, de egyben körültekintő csökkentésével, fokozatosan lenne megvalósítható, korántsem jelentené a kívánatosnak tartott szervezethez, kontinentális egység megvalósulását. Az európai vámunió jelszava csak úgy találhat támogatásra, úgy válhat a tömegek harcának vezérfonalává, ha meghatározott szociális és politikai tartalommal telítődik. A vámegegység az európai államok számos más funkciójának egyesítését is magával hozza, s az út végül az Európai Egyesült Államok megteremtéséhez vezet. Külön kiemelte Woytinsky, hogy a vámunió szükségszerű következménye a tagállamok valutastabilitásának biztosítása, aminek legradikálisabb és legegyszerűbb módja az egységes valuta megteremtése lenne.

Az európai vámegegységgel együtt kell járnia az egységes szociális törvényhozás megteremtésének Európában, a szükséges szociális reformok végrehajtásának, s — különös tekintettel a védővámok megszüntetésének következtében tönkremenő vállalkozásokra — az általános európai munkanélküli biztosításnak a bevezetésével. Fontosnak tartotta a polgári törvényhozás bizonyos fokú egységesítését is, elsősorban a nemzetközi trösztök működési feltételeinek biztosítása szempontjából. A nemzetközi kartellek hatását a piacok és a gazdasági tevékenységi terület nemzeti korlátainak áthidalása tekintetében Woytinsky pozitívan ítélte meg, ugyanakkor az európai gazdasági unió fontos feladatának tartotta, hogy gondoskodjék e nemzetközi magántőkés szervezetek megfelelő állami és társadalmi kontrolljáról. A fejlődés velejárójának tekintette közös gazdaságpolitikai intézkedések megtételét is, különösen a belső piac kiterjesztése, a vásárlóerő növelése, illetve az egyes termelési tényezők fejlesztése területén.

Woytinsky okfejtésének lényeges eleme, hogy a gazdasági egyesülés tendenciájának ki kell egészülnie az európai államok politikai megbékélésének programjával, s e két folyamat az Európai Egyesült Államok létrehozásával teljesedik be.¹⁰

A valutaegység megteremtésének szükségességére a Németországban 1925-ben az európai vámunióval foglalkozó tanulmánygyűjtemény több szerzője is utalt. Dalberg a vámunió esetén fenyegető valutadömping elleni leghatásosabb védekezésnek a tagállamok valutaunióját tartotta, de mivel annak megteremtése a tagállamok szuive-

¹⁰ Woytinsky, i. m.

renitásának olyan mértékű korlátozását jelentené, aminek megvalósítására az adott körülmények között aligha van esély, áthidaló megoldásokat keresett. Véleménye szerint a vámuniónak a pénzügyekre gyakorolt negatív hatása jelentősen csökkenthető a szilárd váltási kurzus biztosításával, amit a jegybankok közötti szerződések rögzítenének, s ezeket a szerződéseket az államoknak is szentesíteniük kellene. Az Európa-közi kereskedelmi forgalom egyszerűsítését szolgálná az e területen bevezetett egységes elszámolási rend is. Az állami szuverenitással és a jogrendszer különbözőségeivel kapcsolatos problémákat hosszabb fejlődés eredményeként mások is csökkenthetőnek vélték, de általános volt az a felfogás, hogy a valuták viszonylagos stabilitása nélkülözhetetlen feltétele az európai államok szoros gazdasági, vámpolitikai együttműködésének.¹¹

A vám- és valutapolitikai problémákhoz hasonlóan a forgalmi szférát érintették azok a javaslatok, amelyek az Európán belüli közlekedés racionális megszervezését, közös intézmények és megállapodások létrehozását irányozták elő. Különösen Hantos Elemér foglalkozott intenzíven a közlekedésügy kérdéseivel, úgy vélte, hogy a már meglévő nemzetközi intézmények továbbfejlesztésével létrehozható az egységes európai vasúti és légi közlekedési hálózat és rendszer, ami elősegítheti a vámegység kialakulását a kontinensen.¹²

A forgalmi szférán túlmutattak azok a törekvések, amelyek a termelés európai szervezésében, a nemzetközi kartellmegállapodásokban látták a gazdasági integráció új lehetőségeit. Otto Deutsch az ipari termelőknek a nyersanyagtermelőkkel szembeni európai méretű összefogásában látta a legfőbb garanciát a termelés racionalizálására, az olcsóbb termelésre, a prohibítív vámok fölszámolására, ami a munkaadók és munkavállalók közeledésének is alapjául szolgálhat. Az IG Farbenindustrie Franciaországgal, Ausztriával és más országokkal kötött megállapodásaiban annak bizonyítékát látta, hogy „egyes iparágak már ma is képesek átlépni a politikai határokat”, létrehozni egy európai érdekközösséget, s általánosan követendő útként jelölte meg az európai ipar ágazatonkénti egyesülését. A francia nehézipar egyik vezető személyisége, Louis Loucheur az európai kartellmozgalomban nemcsak a gazdasági nehézségek leküzdésének, hanem a megbékélés és szolidaritás fejlesztésének eszközét is látta. Trendelenburg német kereskedelmi államtitkár, a genfi világgazdasági konferencia német előkészítő bizottságának vezetője 1927. januári előadásában úgy fogalmazott, hogy „a nemzeti iparoknak az államok feletti képződmények alakítására való törekvése a legközelebbi jövő jelentős fejlődési tendenciája. Ezek az államok feletti intézmények fontos oszlopai lehetnek a jövőbeli európai együttműködés épületének”.¹³

¹¹ Dalberg, Zollunion und Währungsentwicklung, in: Heiman hg. 236—251.; Isay, Der Einfluß der europäischen Zollunion auf das Wirtschaftsrecht, insbesondere auf das Kartellwesen, uo. 215—221.; Raemisch, Die wirtschaftlichen Grundlagen Paneuropas, in: Zeitschrift Paneuropa, 6. évf. 1929; Wolf felszólalása az I. Páneurópa kongresszuson, in: Z. Peu. 3. évf. 1926.

¹² Hantos, Paneuropäische Verkehrsprobleme, in: Zeitschrift für Geopolitik, 4. évf. 1927.; uő, Europäischer Zollverein . . .; uő, Előadás az I. Páneurópa kongresszus gazdasági tanácskozásán, in: Z. Peu. 3. évf. 1926.

¹³ Deutsch, Die Bedeutung der Kartelle für die paneuropäische Wirtschaft, in: Z. Peu. 4. évf. 1927.; uő, Paneuropäischer Chemietrust, uo; Loucheur, Kartelle als Träger der Europa-Wirtschaft, in: Europa-Wirtschaft, 1930; uő, Die Wirtschaftliche Organisation Europas, in: Z. Peu. 7. évf. 1930; BA NL Lüders 76. Bericht über die Lage der europäischen Einigungsbewegungen, 1927. január.

Kétségtelen, hogy az iparágak közötti együttműködés és politikai kapcsolatok alakulása között kölcsönhatás állt fön. Schlenker, a rajna-vesztfáliai nehézipar prominens képviselője nem alaptalanul jelentette ki, hogy „Dr. Stresemann politikája és a vaspaktum között szoros összefüggés áll fön”, de nem abban az értelemben, hogy a gazdasági kooperáció teremtette volna meg a német—francia kapcsolatok normalizálásának alapját, hogy benne egy új európai és nemzetek feletti szellem fejeződött ki, hanem úgy, hogy a nehézipari együttműködés is a kapcsolatok általános javulása talaján vált lehetségessé.

Az Európa-közi kartellek létrehozásában talán döntő szerepet a monopolizált ipar kettős célkitűzésének lehet tulajdonítani, amely egyfelől örködött a belső piacon kivitt monopolhelyzet fönntartásán, másfelől viszont igyekezett elősegíteni a tőke és az ipari termékek kedvező exportját. Ebből következően ezeket a kartellmegállapodásokat inkább az európai vámuniós elképzelésekkel szembeni alternatívának, mint hozzávető megvalósítási módnak kell tekintenünk.¹⁴

Az európai szervezett munkásság viszonyát a nemzetközi monopóliumokban megvalósuló ellentmondásos tendenciákhoz az a kettősség jellemezte, hogy egyrészt érdekelt volt a nemzeti széttagoltsággal szemben a nemzetközi együttműködés erősítésében, és nem tudta nem a szocializmust elősegítő folyamatnak tekinteni a kapitalista gazdaságban erősödő tervszerűséget, szervezetséget, másrészt viszont aggodalommal tekintett a szervezett kapitalizmus növekvő hatalmára, és kereste korlátozásának, kontrolljának lehetőségét, eszközeit. Wollák Jenő az európai nyersacélegyezményt elemző egyik írásában rámutatott arra, hogy mivel az a termelés korlátozására és a magas árszint biztosítására alakult, a bérből élők elleni nemzetközi támadásnak tekinthető. Elismerte, hogy az egyezmény a háború előtti állapotokhoz képest nagyfokú külpolitikai enyhülést jelent, de a politikai reakció pozícióinak megerősödése árán. Egyértelműben pozitívan vélekedett a nemzetközi ipari egyezményekről a *Szocializmus* c. folyóirat másik tanulmánya. Szerzője az európai termelés amerikanizálásának eszközt látta bennük, amelynek számottevő előnyei lehetnek, s nem a koncentráció folyamata, hanem csak annak kinövéséi ellen hirdetett harcot. Szükségesnek tartotta egy nemzetközi ellenőrző fórum létesítését, amelynek döntéseit az illető monopolszervezeteknek végre kellene hajtaniuk.¹⁵

Az ipar képviselői azonban a leghatározottabban szembefordultak az ilyen jellegű törekvésekkel. Az angol és francia ipari szervezetek delegációi a genfi világgazdasági konferencia előkészítésének folyamatában Londonban tartott tárgyalásukon teljes autonómiát követeltek a konszernek politikája számára és szembefordultak az állami vagy államok feletti szervezetek beavatkozásával, mivel azok csak nehezítik a nemzet-

¹⁴ Schlenker, in: Deutsche Wirtschaftszeitung. 1926. október 28; Bariéty, Das Zustandekommen der Internationalen Rohstahlgemeinschaft (1926) als Alternative zum mißlungenen „Schwerindustriellen Projekt“ des Versailler Vertrages. in: Mommsen—Petzina—Weisbrod hg., Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik. Düsseldorf, 1974. 552—568.; Taumen, Die IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft (1925—1933). Ein Chemiekonzern in der Weimarer Republik. Berlin, 1978; Pohl, Deutsche „Wirtschaftsaußenpolitik“ 1925/1926. in: Michalka—Lee hg.: Gustav Stresemann. Darmstadt, 1982; Hantos, Europäische Produktionsgemeinschaft. in: Europa-Wirtschaft. 1930.

¹⁵ Wollák, Az európai nyersacélegyezmény gazdasági és politikai jelentősége. in: Szocializmus. 17. évf. 1927; Schütz, A nemzetközi ipari egyezmények. uo.

közi együttműködést. A nemzetközi kartellek így bizonyos értelemben egy szekunder nemzetközi rendszer alapjává váltak, amely sokszor átnyúlhatott a kormányok feje fölé. Kialakult a gazdasági szervezetek bizonyos fokú exterritorialitása, s közvetlen befolyást tudtak gyakorolni az államok külpolitikai irányvonalára és akcióira is.¹⁶

A Népszövetség világgazdasági és vámfegyverszüneti konferenciái

A fentiekben összefoglalt gazdasági egyesítési koncepciók szolgálatában különböző nemzetközi szervezetek tevékenykedtek. Bizonyos gazdasági kérdések megoldásának igényével a Népszövetség is föllépett, s már 1920. szeptember 24—október 1. között sor került az első nemzetközi gazdasági konferencia ülésére Brüsszelben, amelyen hangsúlyozták, hogy az európai államok gazdasági és pénzügyi problémái többé-kevésbé közösek, s megoldásuk is csak közösen képzelhető el. Miután a Népszövetségben belüli vita a szervezet gazdasági tevékenységének szükségességéről eldőlt, 1921 szeptemberében megalakult a Népszövetség Tanácsának Gazdasági Bizottsága, amely a legtöbb tagállam kereskedelempolitikájáról megállapította, hogy ellentétben van az Alapokmány 23. pontjával, s javasolta, hogy a tagállamok működjenek együtt a nemzetközi árucere-forgalom akadályainak elhárításában.¹⁷

A Nemzetek Szövetsége abból kiindulva, hogy a gazdasági béke a legnagyobb mértékben hozzájárul a nemzetek közötti biztonsághoz, fölkarolta Loucheur 1925. szeptember 15-i, egy nemzetközi gazdasági konferencia megtartására tett javaslatát. Hosszas előkészítő tárgyalások után 47 állam részvételével 1927. május 4. és 23. között Genfben sor került az első ún. világgazdasági konferencia tanácskozására. A delegációkban a kormányok képviselői mellett helyet kaptak a nagy gazdasági szervezetek, valamint a szakszervezetek képviselői, és képviseltették magukat olyan szervezetek is, mint a Nemzetközi Munkahivatal, a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara. A 194 hivatalos tagból és 157 szakértőből álló konferencia egyik legfontosabb témája a nemzetközi kereskedelem korlátainak föl-számolása volt. A vitát a háború előtti kereskedelempolitikai viszonyokhoz való visszatérés általános követelése jellemezte. A konferencia ajánlásai nem mentek túl a szabadkereskedelem elveinek általános magasztalásán és a legnagyobb kedvezmény általános érvényesítésének követelésén a kereskedelmi szerződések megkötésekor. Annak ellenére, hogy több oldalról is fölmerült a javaslat, hogy a genfi tanácskozáson külön és behatóan foglalkozzanak Európa speciális gazdasági problémáival, az európai gazdasági egység kérdéseivel, erre végül is nem került sor, aminek okát Otto Deutsch abban látta, hogy az Európán kívüli hatalmak érdekeltek a kontinens széttagolt helyzetének fenntartásában. Az adott keret mindenesetre nemcsak az európai szabályozás lehetőségét zárta ki, hanem — elsősorban az USA és a Szovjetunió

¹⁶ NL Lüders 76. Bericht. 1927. január; *Stegmann*, Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/25—1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen. in: Mommsen—Petzina—Weisbrod hg. 499—513.

¹⁷ Pegg, Der Gedanke der europäischen Einigung während des Ersten Weltkrieges und zu Beginn der Zwanziger Jahre. in: Europa-Archiv. Folge 21. 1962.

oppozíciója miatt — azt is, hogy a Népszövetség fölvállalja és betöltse egy világgazdasági központi szervezet funkcióját, ami nélkül politikai tevékenysége sem állhatott szilárd alapokon.¹⁸

1929-ben, bizonyos kapcsolatban a politikai síkon is megélenkülő, a Briand-terv meghirdetéséhez vezető európai törekvésekkel, a Népszövetség keretében sor került az európai gazdaság problémáival foglalkozó konferencia előkészítésére. A javaslat, amelyet Graham, a szabadkereskedelmi koncepciót képviselő angol munkáspárti kormány kereskedelmi minisztere hirdetett meg, a fennálló vámszínvonal két évre szóló rögzítését indítványozta, amely idő alatt az európai kormányok kidolgoznák a közös kereskedelempolitika irányelveit, megállapodnának a vámcsökkentés mértékében.

A Népszövetségen belül is elfogadottá vált a vélekedés, hogy nem ellentétes a szervezet nemzetközi célkitűzéseivel, ha a világ gazdasági egészsége szempontjából oly fontos előfeltételt, Európa gazdasági helyzetének javítását részfeladatként megoldja, s a Titkárság megbízásából Sir Arthur Stolper és Stoppani memoranduma konkretizálta az európai gazdasági szövetség feladatát. A tanulmány szerzői abból indultak ki, hogy az európai depresszió fő oka az a tény, hogy „Európa legfőbb piaca maga Európa, hogy éppen ez a piac csak igen korlátolt vásárlóerővel rendelkezik, s egyre fokozódó szétदारabolása folytán nem tud úgy fejlődni, ahogy természetétől fogva kellene”.¹⁹

A népszövetségi, illetve a brit kezdeményezés alapján került sor 1930. február 17-én — immár a válság körülményei között — az ún. „vámfegyverszüneti konferencia” megnyitására, amelynek már az elnevezése is arra utalt, hogy nem szándékozott a külkereskedelmi forgalom szabályozásán túlmutató problémákkal foglalkozni. A konferencia eredménytelenségét mutatja, hogy a résztvevők közül csak 11 ország fogadta el az 1931. április 1-jéig szóló vámfegyverszüneti egyezményt. Az aláírást elutasító 12 állam sorába tartozott Magyarország is, amelynek delegációja minden-

¹⁸ Ziebur, *Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24—1931. Zwischen Rekonstruktion und Zusammenbruch*. Frankfurt am Main, 1984. 79—81.; PI Archivuma, 658. f. 5/104. MSZDP Titkárság. A magyarországi szocialista munkásmozgalom jelentése az ország gazdasági és szociális viszonyairól a genfi világgazdasági konferencia számára. 1927. április 11; *Kertész*, A munkásmozgalom a genfi világgazdasági konferencián. in: *Szocializmus*. 17. évf. 1927; Hantos, *Denkschrift über die wirtschaftlichen Probleme Mitteleuropas*. Im Auftrage der Mitteleuropäischen Wirtschaftstagung für die Weltwirtschaftskonferenz des Völkerbundes. Wien, 1927; Az Európai Vámegegyülés nemzetközi komitéja is eljuttatta tervezetét a konferenciához. Pegg, *Die wachsende Bedeutung der europäischen Einigungsbewegung in den zwanziger Jahren*. in: *Europa Archiv*. 24. 1962; *Responder*, *Die Internationale Wirtschaftskonferenz des Völkerbundes zu Genf. Wiedergabe der Plenar- und Kommissionssitzungen*. Berlin, 1927; Hantos, *Die Weltwirtschaftskonferenz. Probleme und Ergebnisse*. Leipzig, 1928; A német külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályán készült feljegyzés azt a reményt fogalmazta meg, hogy „a genfi világgazdasági konferenciával előreláthatólag egy olyan út nyílik meg, amely a világgazdaság problémáinak keretében lehetővé teszi az európai gazdaság általános problémáinak szélesebb alapokon történő vizsgálatát és fokozatosan közelebb visz az európai gazdasági megértéshez és együttműködéshez”, idézi *Krüger*, *Die Ansätze zu einer europäischen Wirtschaftsgemeinschaft in Deutschland nach dem Ersten Weltkrieg*. in: Berding hg.; *Deutsch, Wirtschaftsannäherung*. in: *Z. Peu*. 4. évf. 1927; Hantos, *A gazdasági Népszövetség*. in: *Külügyi Szemle*. 7. évf. 1930.

¹⁹ Grotkopp, *Europa — Wirtschaftspolitik des Völkerbundes*. in: *Europa-Wirtschaft*. 1930; A memorandum szövegét közli *Zelovich*, *Páneurópa elméletben és gyakorlatban*. in: *Külügyi Szemle*. 7. évf. 1930.

esetre a konferencia eredményének tartotta, hogy „az egyezményben először van kimondva, hogy bármely állam kereskedelempolitikai akciója közügy, ami rátartozik a többi államra is”. Mindazonáltal a vámfegyverszüneti tárgyalásokra az igazi csapást nem a néhány kisebb európai agrárállam egyet nem értése mérte, hanem a világgazdaságban rövid időn belül bekövetkezett új protekcionista hullám, mindenekelőtt az USA-ban 1930 júniusától bevezetett Hawley-Smoot Bill.

Bizonyos értelemben a vámfegyverszüneti konferencia következményének tarthatjuk a következő hónapok néhány további gazdasági tanácskozását, amelyek a genfi értekezlet által kibocsátott kérdőívre adandó válaszok kidolgozásával kívánták megalapozni elsősorban az európai mezőgazdaság problémáinak nemzetközi megállapodások keretében történő rendezését. A vámfegyverszüneti konferencia 1930 novemberében megtartott második szakasza azonban nem hozott ezekben a kérdésekben megoldást.²⁰

Az Európai Vámegyesülés szervezete és tevékenysége

Az évtized közepén néhány, az európai vámunió szükségességét valló gazdasági szakember, közéleti személyiség szervező munkája eredményeként megalakult az Európai Vámegyesülés nemzetközi komitéja. A szervezésben a magyar Bleier Ernő és a német Wolff Távirati Iroda igazgatója, Edgar Stern-Rubarth játszott fontos szerepet, de aktívan részt vett a koordináló-előkészítő munkában Charles Gide és Hantos Elemér is. A pozitív reagálások nyomán létrehozták az új szervezet munkáját irányító bizottságot, amelynek tagjai Stern-Rubarth, Bleier és Hantos mellett a svájci Milliet professzor, az osztrák Rudolf Goldscheid, valamint a német Ludwig Stein, Friedrich Dessauer és Moriz Elsas voltak. Az 1925 márciusában nyilvánosságra hozott, *Minden európaihoz* címzett manifesztumuk az európai gazdasági anarchia következményeit vázolta, ami elviselhetetlen terheket ró az európai népekre. Rámutatott, hogy a gazdasági nacionalizmus kifejezett protekcionizmushoz vezetett, ami a fogyasztók érdekeinek károsításán túl azért is rendkívül veszélyes, mert felerősíti a katonai szembenállás tendenciáját, a fegyverkezés fokozásának irányába hat. A közlekedés és a technika adott fejlettségi szintjén, az egyes nemzetek munkamegosztására épülő világgazdaság viszonyai között elkerülhetetlen a gazdasági anarchiának a felszámolása. A kiáltvány készítői ezért az Európai Vámegyesülés feladatát abban látták, hogy segítse elő az államok közötti gazdasági kapcsolatok pacifikálását, tiszteletben tartva a nemzeti önállóságot és a nemzeti kultúra értékeit.²¹

A következő időszakban a különböző európai országokban nemzeti egyesülések szerveződtek, amelyek egymástól és a nemzetközi bizottságtól is lényegében függetle-

²⁰ OL K69 790. cs. 7. dosszié. Genfi vámfegyverszüneti konferencia. Az összefoglaló részletesen elemzi az egyes országoknak a konferencián képviselt álláspontját is.; *Szuhay*, Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 45—47.

²¹ Pegg, i. m.; BA NL Silverberg 226. Die verschiedenen Organisationen auf dem Gebiete der paneuropäischen Bestrebungen. 1926. augusztus 30; *Görllich*, Zur Geschichte eines europäischen Zollvereins. Ein unbekanntes Kapitel der Geschichte der europäischen Einigungsbestrebungen. in: Österreichische Osthefte. 11. évf. 1969.

nül, önállóan tevékenykedtek, s vezetőik együttműködése jelentette voltaképpen a nemzetközi komité tevékenységét, amelynek elnöke van Gijn, volt holland pénzügyminiszter volt. Ez a laza szervezet különböző politikai felfogású személyek és csoportok összefogását is lehetővé tette néhány gazdasági alapelv közössége talaján. Ezen elvek közé tartozott a protekcionizmus minden formája elleni harc és Európának a világ többi nagy gazdasági térségéhez hasonló értékű gazdasági egységgé fejlesztése, s az ennek útjában álló gazdaságpolitikai akadályok eltávolítása. Angliának és Oroszországnak az európai vámunióhoz való viszonyát véleményük szerint kizárólag gazdasági célszerűségi szempontok dönthetik el, ezért nem tartották indokoltnak ezzel kapcsolatban előzetes kívánságok megfogalmazását. Stern-Rubarth fontos alapelvnek tekintette azt is, hogy Európa vámegyesülése nem irányulhat az USA gazdasága ellen,²² e vonatkozásban azonban a francia szervezet erőteljesebben hangoztatta az amerikai gazdasági nyomással szembeni védekezés szükségességét.

A francia bizottság elnöke Yves Le Trocquer, tiszteletbeli elnöke pedig Aristide Briand volt, a vezetésben politikai személyiségek — Paul Boncour, Herriot — mellett a gazdasági élet néhány vezető alakja — Homberg, Loucheur, Coquet — vett részt. A francia szervezet aktivitása számos konferencia megszervezésében is megnyilvánult. A *L'Europe de Demain* c. folyóiratukban propagálták gazdaságpolitikai elképzeléseiket. A propagandatevékenység, a tömegek felvilágosítása, illetve a parlamentek és kormányok politikájának befolyásolása jelentette a nemzetközi szervezet munkájának egyik fő irányát, a másik kiemelt területnek pedig gazdaságpolitikai koncepciójuk tudományos-elméleti megalapozását, az e téren folyó kutatások támogatását tekintették.²³ Az említett francia folyóiraton kívül a Wilhelm Grotkopp szerkesztésében megjelenő *Europa-Wirtschaft* és a Hágában Christian Günther által szerkesztett *Europäische Wirtschaftsunion* szolgálta a szervezet propagandacéljait.

A németországi *Europäischer Zollverein* élén Stern-Rubarth állt, a szervezet vezetésében pedig elsősorban az exportorientált német iparágak vezető képviselői — Duisberg, R. Bosch, P. Silverberg, Vögler, Poensgen — vettek részt. 1929 folyamán fölmerült az a gondolat, hogy Briandhoz hasonlóan Stresemann elvállalhatná a német egyesület tiszteletbeli elnöki tisztét, azonban a külügyminiszter halála miatt ez nem valósult meg.²⁴ Az *Europäischer Zollverein* vezetői támogatták Németországon belül a különböző Európa-szervezetek egyesülési törekvéseit, az EZV tagja volt a rövid életű, 1927—28 folyamán működő *Deutsches Kartell für europäische Annäherung*nak.

Az európai vámunióért tevékenykedő nemzetközi szervezet kongresszusát 1930. június 30. és július 1-je között tartották Párizsban. A konferencia védnöke Aristide Briand volt, aki a francia külügyminisztérium épületében biztosított helyet a rendezvény számára, és az általa adott fogadáson helyeselte a Franciaország—Németország

²² Stern-Rubarth, *Europa als Wirtschaftseinheit*. Előszó Hantos, *Europäischer Zollverein* . . . c. könyvéhez.

²³ W1-Europa. Bd. I. Hoesch párizsi nagykövet jelentése. 1929. július 3; Schnitzler, i. m.; Stern-Rubarth, i. m.

²⁴ Berndt, *Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926—1931)*. in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität*. Halle—Wittenberg. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. 14. évf. 1965.

és szomszédai között létrehozandó vámunióinak a konferencián fölmerült gondolatát. A kongresszuson hét európai állam vámunió-bizottsága hivatalos delegátusokkal, további öt ország egyéb képviselőikkel vett részt, s megjelent a Népszövetség és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara képviselője is. Az adott időpont szükségképpen meg is határozta a napirendre kerülő kérdések körét. Az 1930. május 17-én nyilvánosságra hozott Briand-terv, amire az európai kormányok válaszát július 15-ig kellett megfogalmazni, a konferencia résztvevőit is foglalkoztatta. A memorandumról Truchy francia jogászprofesszor terjesztett jelentést a kongresszus elé, s bár a vita hangneme mérsékelt volt, a memorandum nevezetes tézise a gazdasági problémáknak a politikai kérdések alá rendeléséről elutasításra talált. A német delegációt vezető Stern-Rubarth annak a véleménynek adott hangot, hogy az európai egyesülés gazdaságilag szükségszerű, míg politikai következményei kívánatosak és valószínűek ugyan, de nem elengedhetetlenül szükségesek, s így a politikai követelések fölöslegesen megterhelik a gazdasági egyesülés feladatát. Ebben a szellemben folytatott megbeszélést a francia külügyminiszterrel is, hangsúlyozva, hogy „a biztonság legjobb formája az, ha két vagy több nép gazdasága messzemenően összekapcsolódik” s miközben javasolta a „sécurité” szó törlését a francia memorandumból, igyekezett előtérbe állítani a francia—német vámunió gondolatát. A regionális, francia—német központú vámunió gondolata a kongresszus határozatában is helyet kapott, mint reális első lépés az európai vámegység megteremtése útján. Ennek a gondolatnak a húszas évek német és francia gazdasági és politikai vezető csoportjainál még igen jelentős bázisa volt, azonban éppen a Brüning-kormány idején kibontakozó német külpolitikai és külgazdasági orientációváltás következtében egyre kevésbé volt aktualitása.

A konferencián francia előterjesztésben foglalkoztak a feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény elve korlátozásának kérdésével is, amely az éppen bevezetett amerikai vámtarifa-emelésre való éles francia reagálást tükrözte, az elfogadott határozat azonban a német delegáció javaslatainak figyelembevételével enyhébb megfogalmazást nyert.²⁵

A nagy gazdasági válság — amely Európa államainak nagy részét már a párizsi konferencia napjaiban is súlyosan érintette — elmélyülésével és kiterjedésével, valamint politikai következményeivel a következő másfél évtizedben levette napirendről az európai méretű gazdasági integráció kérdését, ami az Európai Vámegegyülés nemzetközi szervezetének az elhalását is jelentette.

A Páneurópa Unió gazdasági programja

Míg az európai vámunió érdekében tevékenykedő szervezet programszerűen elhatárolta magát a politikai integráció fölvetésétől, a Páneurópa Unió tevékenységének középpontjában döntően a politikai kérdések álltak. A Páneurópa-mozgalom ugyanis

²⁵ Paneuropa. Nichtamtliche Äußerungen. Bd. I. Hoesch jelentése. 1930. július 4; Stern-Rubarth, Briands Europakonzeption. in: Europa-Wirtschaft. 1930; BVStEu Bd. 2. Stern-Rubarth jelentése. 1930. július 3; Krüger, i. m.

a gazdasági vagy politikai integráció primátusának kérdésében az utóbbi mellett foglalt állást abból kiindulva, hogy a nemzetközi gazdasági kérdések a politikai küzdelmek eszközeivé váltak. A mozgalom vezetője, Coudenhove-Kalergi Európa gazdasági hanyatlását is a háborúval, illetve az azt követő politikai rendezés következményeivel hozta összefüggésbe. A gazdasági nehézségek leküzdését, az integrált európai gazdaság megteremtését a politikai viszonyok gyökeres átalakulása, az európai államok politikai együttműködése alapján tartotta lehetségesnek, véleménye szerint csak a politikai változások által teremtett kedvező légkörben nyílt mód a gazdaság bajainak orvoslására. Elismerve a gazdasági együttműködés, elsősorban a nemzetközi kartellpolitika terén elért eredményeket, azt a véleményt fogalmazta meg, hogy az Európán belüli vámok Páneurópa szempontjából döntő jelentőségűnek tartott leépítése csak olyan államok között lehetséges, amelyek kölcsönösen bíznak egymás békeakarataiban.²⁶

A politikai előfeltételek fontosságát Louis Loucheur is hangsúlyozta, a keynesianus reformerkörből kialakult aktív konjunktúrapolitika híveinek csoportjához tartozó Wilhelm Grotkopp, a német nagytérgazdasági koncepció képviselője pedig arra mutatott rá, hogy a nemzeti öncélúság, autarkia eszméje mögött nemzeti politikai és háborús gazdasági érdekek állnak, s ezért a vámunió kérdése nem tekinthető tisztán gazdasági kérdésnek, s nem is valószínűsíthető meg csupán gazdasági síkon. Hangsúlyozta, hogy a vámunió létrehozása az európai béke és a bolsevizmus elleni védekezés érdeke is. Figyelemre méltó, hogy a németországi Páneurópa-mozgalomban aktív szerepet játszó Richard Heilner, a Linoleumwerke igazgatója a *Reichsverband der deutschen Industrie* Düsseldorfban tartott közgyűlésén nemcsak a német gazdaság érdekelttségét hangoztatta az európai vámunió megteremtésében, hanem arra is rámutatott, hogy az csak a népek politikai közeledésével együtt valószínűsíthető meg.²⁷ A Páneurópa-mozgalmon belül határozott törekvés jelentkezett a politikai program gazdasági megalapozására már az I. Páneurópa-kongresszuson is, ahol Francis Delaisi referátuma azt hangsúlyozta, hogy Páneurópa politikai programja utópia marad az európai gazdaság integrációja nélkül. E törekvések jegyében gazdasági kérdésekkel foglalkozó intézetet hoztak létre, amelynek programjában Otto Deutsch a gazdasági és politikai egyesülés párhuzamosságára helyezte a hangsúlyt. Azokra a politikai veszélyekre mutatott rá, amelyek Európa gazdasági önállóságának elvesztéséből, „gyarmati” helyzetbe kerüléséből következhetnek, nevezetesen a politikai önállóság elvesztése és egy új európai háború kirobbanása lehetőségére. Ez utóbbi az általános elszegényedés, a munkanélküliség fokozódása következtében kiéleződő szociális konfliktusok

²⁶ Coudenhove-Kalergi, *Kampf um Paneuropa*. 1. k. Wien—Leipzig. 1925. 10.; uő, *Europa an Briand*. in: *Z. Peu*. 7. évf. 1930.

²⁷ Loucheur, *Die wirtschaftliche Organisation Europas*. in: *Z. Peu*. 7. évf. 1930; Grotkopp, *Handelspolitische Möglichkeiten und Notwendigkeiten*. in: *Gürge-Grotkopp, Großraumwirtschaft. Der Weg zur europäischen Einheit*. Berlin, 1931; Heilner, in: *Europäische Zollunion*. in: *Z. Peu*. 6. évf. 1929; A gazdasági érdekek érvényesülését akadályozó politikai ellentétek páneurópai keretekben történő megoldását a gazdasági integráció előfeltételének tekintette többek között Salter, *Über die Vereinigten Staaten von Europa*. in: *Europäische Revue*. 5. évf. 1929; Mommsen, *Die Vereinigten Staaten von Europa*. in: *Der Heimatdienst*. 6. évf. 1926; Stephan, *Deutschland und Paneuropa*. in: *Deutschland*. 1931.

levezetésére irányuló expanziós törekvések erősödéséből alakulhat ki és elpusztíthatja Európát.²⁸

A gazdasági elzárkózás és a fegyverkezés, háborús készülődés összefüggésének aligha vitatható tényei alapján a védővámok megszüntetését a Páneurópa-gondolat több képviselője is az európai leszerelés, a közös katonapolitika megteremtésével kapcsolta össze. A válság hatására a Páneurópa-mozgalmon belül is erősödött ugyan a gazdasági érdeklődés, azonban a Coudenhove-Kalergi által 1932-ben létrehozni javasolt Európai Párt programjában is csak az európai államszövetség és európai békepolitika követelése után, harmadik helyen szerepelt a vámegység megteremtésének programja. Ezen belül megvalósítandó feladatként jelölte meg az európai államok közötti vámhatárok és egyéb gazdasági korlátok fokozatos leépítését és — az általános szabadkereskedelmet követelő koncepcióktól eltérően — a kontinens mezőgazdaságának és iparának kollektív vámvédelmét. A termelés és a piac tervszerű megszervezése mellett az európai országok gyarmatainak közös és racionális kihasználását, valamint egységes európai valuta megteremtését is tartalmazta a program.²⁹

Coudenhove-Kalergi Páneurópa-terve mind politikailag, mind gazdaságilag a francia—német együttműködésre alapozott összeurópai egyesülési törekvést fejezett ki. Elvileg nem zárta ugyan ki a regionális gazdasági szerveződések lehetőségét, de azokat csak a Páneuróphoz vezető átmeneti fázisnak, nem pedig alternatívának tekintette. A húszas évek elején — az érintett országok közös természetű gazdasági problémáira tekintettel — a politikai nehézségek ellenére is elképzelhetőnek tartotta, hogy a kisantant — Lengyelországgal, Magyarországgal, Ausztriával és Bulgáriával való kibővítése, esetleg Finnország és Görögország bevonása után a Páneurópa irányába mutató fejlődés kiindulópontja legyen. A kisantant „európai missziója” teljesítésének az is feltétele lenne, hogy változtasson németellenes politikáján, bár a közép-európai államok egyesülésére vonatkozó Coudenhove-Kalergi-féle elképzelés soha nem tartalmazta Németország bevonásának a tervét. A húszas évek közepétől azonban — a Locarno-politikával összefüggésben — a Páneurópa-mozgalom elvetette a Közép-Európából kiinduló egyesülés gondolatát. Az évtized végén Németországban megélnéköző közép-európai aktivitással a francia—német együttműködés programját állította szembe Coudenhove-Kalergi. A kontinens legiparosodottabb állama — Németország — és a kelet-európai agrárországok gazdasági egyesülése, a közép-európai vámunió csak anorganikus képződmény lehetne és szükségképpen német gazdasági hegemoniát eredményezne. Elutasította azt a gondolatot, hogy Mitteleuropán keresztül vezet az út Páneuróphoz, kerülőútnak, sőt tévútnak nevezte ezt a

²⁸ *Delaisi*, Die paneuropäische Wirtschaftsunion. in: Z. Peu. 3. évf. 1926; NL Lüders 76. Bericht ... 1927. január; Deutsch, Paneuropäisches Wirtschaftsprogramm. in: Z. Peu. 4. évf. 1927; ZStA 2501. Deutsche Reichsbank. 6317. Material zu einem Vortrag über die Paneuropa-Frage. 1930. augusztus; *Schulze*, Zolleinnahmen und Rüstungsausgaben. in: Z. Peu. 7. évf. 1930; Coudenhove-Kalergi, Militärische oder wirtschaftliche Sicherheit? in: Z. Peu. 6. évf. 1929.

²⁹ *Uö*, Europäische Partei. in: Z. Peu. 9. évf. 1932; A Páneurópa-koncepció szerint a nyugat-afrikai gyarmatok szervesen kapcsolódnának a kontinenshez („Euroafrika”) és területükön valamennyi európai államnak, ipari vagy kereskedelmi vállalkozásnak biztosítani kell a szabad tevékenység lehetőségét. Coudenhove-Kalergi, Afrika. in: Z. Peu. 6. évf. 1929.

megoldást, ami helyett a Berlinből Párizsba vezető egyenes utat kell választani. A harmincas évek elején az agrárállamok részéről jelentkező blokkalkotási törekvéseket bizonyos rokonszenvvel fogadta, de szükségesnek tartotta kiegészíteni a Nyugat-Európa államai — mindenekelőtt Franciaország és Németország — között létrehozandó vámunióval. Az így létrejövő két gazdasági pólus között egy egyelőre laza páneurópai politikai szervezet keretében előnyös áruforgalom alakulhatna ki. Kelet-Európa élelmiszerszállítóként, Nyugat-Európa pedig az agrárblokk tőkével és iparcikkkel való ellátójaként hasznosan kiegészítené egymást, létrejöhetne Európa gazdasági egyensúlya.³⁰

A Mitteleuropäischer Wirtschaftstag

A Páneurópa-mozgalom koncepciójától éppen ebben a pontban — a regionális szerveződés kérdésében — tért el leginkább az 1925-ben Bécsben szerveződött *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* programja. Ezt a tényt akkor is hangsúlyozni kell, ha a két szervezet programjának eltérései a húszas évek folyamán legalábbis nem feltétlenül manifesztálódtak ellentétként, ha a két szervezetben sokszor ugyanazok a személyek tevékenykedtek. Friedrich Nelböck, a brünni Közép-Európa Intézet igazgatója egyben az ottani Páneurópa Bizottságnak is az elnöke volt, s könyvében kiállt a páneurópai és közép-európai törekvések összeegyeztetésének szükségessége mellett, Karl Brockhausen bécsi professor pedig azt a véleményt fogalmazta meg, hogy Páneurópa és Közép-Európa eszméje ténylegesen igen közel áll egymáshoz, s a legtöbb mitteleuropéer egyben páneuropéer is.³¹ A múlt század közepéig visszanyúló, Friedrich List, majd az osztrák Schwarzenberg és Bruck által felvetett, német—osztrák vámunióra épülő Mitteleuropa-gondolat — több hullámban és az erőviszonyok változását tükröző jelentős hangsúlyeltolódásokkal — fontos szerepet játszott a régió politikai és gazdasági jövőjét formáló törekvésekben és tervekben. A közép-európai államszövetséggel kapcsolatos német elképzelések Friedrich Naumann híres könyvében nyertek átfogó és általánosan ismertté vált programszerű megfogalmazást, s az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország között 1918 júliusában aláírt salzburgi vámuniós megállapodással megvalósulni látszott a döntő lépés azok realizálása útján.

A központi hatalmak néhány hónap múlva bekövetkezett háborús veresége, a régió hallatlan mértékű szociális és politikai átalakulása, valamint a nemzetközi politika feltételrendszerének változásai következtében a közép-európai gazdasági integráció problémája merőben új összefüggésekbe helyeződött, s ez funkciójának jelentős átalakulásával is együtt járt. Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásával a közép-európai integráció lehetséges centruma széthullott, Németország vereségével pedig az

³⁰ Uő, Paneuropa. 103—106; uő, Genf, 1925. in: Z. Peu. 3. évf. 1926; uő, Mitteleuropa. in: Z. Peu. 7. évf. 1930; uő, Europas Kornkammer. in: Z. Peu. 7. évf. 1930; Delaisi, Europäische Wirtschaftsunion. in: Z. Peu. 4. évf. 1927; uő, Das ökonomische Gleichgewicht Europas. in: Europa-Wirtschaft. 1930; Loucheur, i. m.

³¹ Nelböck, Paneuropa oder Mitteleuropa? in: Europa-Wirtschaft. 1930; Brockhausen, Epilog zum Mitteleuropa-Tag in Breslau. in: Z. Peu. 7. évf. 1930.

az ipari hatalom szorult ki a térségből, amely érdekei és lehetősége alapján hivatottnak tűnt a gazdasági és politikai vezető szerep betöltésére. Az Osztrák—Magyar Monarchia szétesése, a nemzeti dezintegrációs tendenciák felülkerekedése a szupranacionális eszmék és törekvések teljes vereségének tűnt. Az új nemzetállamok gazdasági önállósodási törekvése a háború előtti kereskedelmi szerződések rendszerének felbomlását, a szerves gazdasági kapcsolatok felszámolását eredményezte, súlyosan rontva ezzel a térség gazdasági rekonstrukciójának esélyeit. Az utódállamok nem kívántak élni a saint-germaini békeszerződés 222. §-a által kínált azon lehetőséggel, hogy az egymás közti gazdasági kapcsolatokban öt évig preferenciákat érvényesítsenek, hanem a politikai megfontolásokból eredő autark gazdaságpolitika útjára léptek: a háború utáni években a behozatali tilalmak rendszerével, majd a húszas évek közepén kialakított új vámtarifák alapján kötött kereskedelmi szerződésekkel bástyázták körül önálló nemzetgazdaságukat.³² Az autark törekvések nyomán kialakult helyzet — nevezetesen a térség államainak egyre romló helyzete a világgazdasági illetve európai munkamegosztás rendszerén belül, a fokozódó gazdasági lemaradás tényei — azonban sajátos módon egy új integrációs kiutkeresés alapjául is szolgált, s ez áll a húszas évek közepén a közép-európai gazdasági összefogás eszméje szervezett keretek között megjelenő újrafogalmazásának háttérében. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a húszas évek Közép-Európa-programja nem jelenti a korábbi Mitteleuropa-törekvések változatlan folytatását, mindenekelőtt azért, mert Németország — gazdasági és politikai okokból — nem aspirálhatott a térség gazdasági viszonyait szervező, meghatározó korábbi szerepének betöltésére. S mivel a Mitteleuropa-régió történeti és gazdasági fogalmába Közép-Kelet-Európa térsége mellett Közép-Európa nyugati területe, vagyis Németország is szervesen beletartozik, a húszas években jelentkező összefogási tervek tartalmát nem fedi pontosan a maguk választotta „közép-európai” jelző.³³ A közép-kelet-európai térséggel kapcsolatban megnyilvánuló integrációs törekvéseket Németország részben kényszerű, részben önkéntes távolmaradása egyúttal megfosztotta legfőbb dinamizáló tényezőjüktől.

A közép-kelet-európai államok gazdasági együttműködésének elősegítése érdekében Julius Meinel kezdeményezett nemzetközi tárgyalásokat. A szabadkereskedelem eszméjét valló bécsi nagykereskedő részben az utódállamok nacionalista gazdaságpolitikája káros hatásainak leküzdését, részben a Duna-térségre nehezedő nagyhatalmi nyomás elhárítását tekintette a létrehozandó szervezet feladatának. Meinel, R. Dolberger és az osztrák fogyasztási javakat termelő ipari és kereskedelmi tőke más képviselői elsősorban a közép-európai államok közötti kereskedelmi kapcsolatok liberalizálására törekedtek, s szervező munkájuk eredményeként 1925. szeptember 8—9-én került

³² Meyer, Mitteleuropa in German Thought and Action 1815—1945. The Hague, 1955; Irinyi, Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973; Naumann, Mitteleuropa. Berlin, 1915; Ránki, Közép-Európa kérdéséhez — gazdasági szempontból. in: Valóság. 28. évf. 1985; Berend—Ránki, Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. 2. kiadás. Bp. 1976; Kühn, Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München, 1958. 35—36.

³³ Hantos Elemér a területiális változásokat egyrészt a közép-európai térség bizonyos növekedésével jellemezte, másfelől viszont — tekintettel Németország kiiktatására — a „kisközépeurópai” gazdasági terület fogalmát használta. in: Europäische Zollverein ...

sor a *Mitteuropäische Wirtschaftstagung* megszervezésére, az új szervezet megalakítására és programjának elfogadására.

A bécsi tanácskozáson Ausztriából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról, Jugoszláviából, Olaszországból, Svájcban, Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából és Németországból érkezett személyiségek vettek részt, szintén elsősorban a szabadkereskedelmi gondolat hívei közül. A konferencia határozata a rossz közép-európai gazdasági helyzet fő okát a kisállamok nemzetgazdaságának izoláltságában jelölte meg, s követelte a gazdaságilag egymásra utalt államok együttműködését egy nagyobb gazdasági terület kialakítása érdekében. Az államok közötti megállapodásoknak a kereskedelempolitikán kívül ki kell terjedniük a közlekedés- és valutapolitika területére is. A határozat értelmében munkabizottságot hoztak létre, amely azonban nem tartott rendszeresen üléseket, tevékenysége a tagok közti írásbeli, adott esetben személyes eszmecserekből állt.³⁴ Az új szervezet bécsi vezetősége kapcsolatot teremtett a Népszövetség Titkárságával, illetve a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarával, és igyekezett ezeket megnyerni a közép-európai preferenciális vámrendszer eszméjének.

A munkabizottság 1926 tavaszán megkezdte egy közép-európai közlekedési konferencia szervezését attól a szándéktól vezetve, hogy konkrét és közvetlenül megoldható kérdéseket tűzön napirendre. Az 1926. október 5. és 10. között Bécsben tartott rendezvényen a közlekedési kérdések legszélesebb körével foglalkoztak, de a határozatok csak általános intézkedéseket és feladatokat irányoztak elő, amelyeknek megvalósítását a szakbizottságok feladatává tették. Jóllehet, a konferencia előtt a német Külügyi Hivatalban bizonyos aggodalmak fogalmazódtak meg az esetleg érvényesülő németellenes tendenciákkal kapcsolatban, a közép-európai közlekedési konferenciát a német képviselők egyértelműen kedvező kimenetelűnek minősítették.³⁵ Az MWT második konferenciája kétségtelenül elősegítette a szervezet megszilárdulását, tevékenysége, céljai szélesebb körökben ismertté váltak. A közlekedési konferencia után került sor az MWT programjának megfogalmazására.

A nyilvánosságra hozott dokumentum a szervezetet olyan politikamentes egyesülésnek jellemezte, amelynek célja támogatni a közép-európai népek gazdasági meg egyezését és közeledését, de sem a nemzetközi politika, sem a belpolitika ügyeivel nem foglalkozik. Határozottan állást foglalt a felvevőképes belső és külső piaccal rendelkező nagy gazdasági területek életképessége mellett, s Európa szétदारoltságának gazdasági következményeit az európai államok gazdasági együttműködésével látta leküzdhetőnek. Az MWT ezért azt tekinti céljának, hogy Közép-Európa gazdasági

³⁴ Az elfogadott határozat szövegét közli Hantos, i. m. 62—63; A főleg a kereskedelmi és pénzügyi élet vezető személyiségeiből álló munkabizottság összetétele a következő volt: Elnök: R. Reisch (Ausztria, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke) Tagok: J. Meinel (Ausztria), Sir G. Paish (Anglia), G. Gothein (Németország), M. Kempf (Franciaország, a párizsi Kereskedelmi Kamara elnöke), E. Hantos (Magyarország), C. Corti (Olaszország, az olasz Kereskedelmi Kamara elnöke), M. Smolensky (Svájc), L. Kosier (Jugoszlávia), M. Badior (Lengyelország, a Banque Internationale elnöke), A. van Gyn (Hollandia), R. Hotowitz (Csehszlovákia), R. Dalberg (Ausztria). in: NL Silverberg 226. 1926. augusztus 30.

³⁵ Bericht über die mitteleuropäische Verkehrstagung von 2—5. Oktober 1926. Hg. von Arbeitskomitee MEWT. Wien. é. n.; BA NL Gothein 49. Windel titkos követségi tanácsos levele Gotheinnak. 1926. szeptember 8; Gothein Brenneckenek. 1926. december 5.

egyesülésén keresztül elősegítse az összeurópai megbékélést oly módon, hogy harmonikus együttműködést valósít meg az érintett államok kormányaival, a Népszövetséggel és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarával, valamint az egyes országok gazdasági képviselőivel.³⁶ A program a munka súlypontjának áthelyezését javasolta a bécsi titkárságtól és a központi rendezvényektől az egyes országokban alakítandó nemzeti gazdasági egyesülésekbe. A központi szervezeteknek az érdekek kiegyenlítésének, valamint a kormányok, a Népszövetség vagy a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara számára teendő javaslatok kidolgozásának fórumaként, a nemzeti egyesületeknek pedig a mozgalom széles körű szervezőjeként kell tevékenykednie.

1926 nyarán megalakult a *Mitteuropäischer Wirtschaftstag* csehszlovákiai nemzeti bizottsága, amelyen belül határozott törekvés mutatkozott egy, a bécsi szervezettől független, a szláv utódállamokra támaszkodó centrum kialakítására. Bár ez a törekvés a csehszlovákiai szervezet német tagjainak ellenállásán meghiúsult, tevékenysége a továbbiakban messzemenően igazodott a Beneš által képviselt külpolitikai irányvonalhoz.³⁷

Az MWT magyar híveinek egyik csoportja Hantos Elemér vezetésével a dunai államok egyesülésének gondolatát propagálta. A Németország kizárására épülő „kisközép-európai” elképzelést egyes jugoszláviai és csehszlovákiai képviselők is támogatták, s ezzel egy, az osztrák és német érdekekkel szembenálló csoportosulás szerveződött a mozgalmon belül. Mindazonáltal Hantosnak a magyar csoporton belül is volt ellenzéke, akik hangsúlyozták, hogy a volt kereskedelmi államtitkár magyar kormánykörök részéről semmiféle támogatást nem élvez, s a szomszédos államokkal összehangolt gazdasági fejlődés Hantos-féle koncepciójával szemben egy olyan preferenciális rendszer megvalósítását javasolták, amelynek Németország részvétele előfeltétele lenne.³⁸ A divergáló érdekeket az 1926 nyarán létrejött osztrák csoport sem tudta igazán integrálni azért, mert maga sem képviselt egységes felfogást, részben azért, mert az osztrák gazdasági élet vezető csúcsszervei — a *Kammertag für Handel, Gewerbe und Industrie*, valamint a *Hauptverband der Industrie Österreichs* — nem nyújtottak érdemi támogatást munkájához.³⁹

A bécsi titkárság élén 1926 nyarán végbement személycseré — Dalberget von Landwehr-Pragenau nyugalmazott miniszter váltotta fel — annak a nézetnek a

³⁶ A program megszövegezése során a munkabizottság tagjainak észrevételeit vették figyelembe. A munkabizottság német tagja, Gothein ny. miniszter egyrészt elhibáztattnak tartotta az egyesülési elv Közép-Európára korlátozását, másrészt kiemelte Franciaország érdekelttségét a közép-európai vámunió kérdésében. NL Gothein 49. Abschrift an die Mitteleuropäische Wirtschaftstagung. 1926. június 19; Az általános elvek megfogalmazásán túl a program részfeladatokat is megjelölt; egyebek között a forgalom akadályainak leküzdését, a kereskedelmi törvényhozás egységesítését, intézkedéseket az európai lakosság vásárlóerejének növelésére, a vámok, valamint a behozatali és kiviteli tilalmak megszüntetését. A programot idézi: *Schwarzenau, Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag. Geschichte und Konzeption ein Monopolorganisation von ihren Anfängen bis 1945. Dissertation. Leipzig, 1974. Kézirat. 49—52.*

³⁷ NL Gothein 49. Entwurf. Dátum nélkül.

³⁸ Hantos, i. m.; NL Gothein 49. Reckenberg feljegyzése. 1927. május 24; Gothein válasza. 1927. június 16; NL Gothein 50. A budapesti német követség (Benzler) Gotheinnak. 1929. május 2.

³⁹ Julius Meinel, aki Hantoshoz hasonlóan a Németország nélküli közép-európai gazdasági egység álláspontját képviselte, hamarosan kivált az osztrák csoportból. Schwarzenau, i. m. 53.

megerősödésével járt, hogy Európában minden gazdasági megbékélés alapjául a német—francia közeledés szolgálhat. Ez a meggyőződés egyébként az MWT német résztvevőinek elképzeléseit is meghatározta. Georg Gothein — aki a bécsi munkabizottság tevékenységében és a német csoport megszervezésében egyaránt vezető szerepet játszott — világosan megfogalmazta, hogy az adott helyzetben az út Bécsből Berlinbe éppúgy mint Budapestre, Prágába, Belgrádba vagy Bukarestbe Párizson keresztül vezet. Ugyanakkor fontos küldetésének tartotta — s ebben a külügyminisztérium és a bécsi német követség vezető munkatársai is megerősítették — annak megakadályozását, hogy a *Mitteuropäischer Wirtschaftstag* központjában németellenes tendenciák erősödjenek meg. Mindazonáltal nem tartotta szükségesnek, hogy a német képviselők saját iniciatívákkal lépjenek föl, egyfajta várakozó álláspontra helyezkedett, illetve a német—osztrák együttműködés ausztriai hívein keresztül befolyásolta a szervezet állásfoglalásait. Németországban 1926 folyamán kiformalódott az MWT barátainak és támogatóinak köre, amely főleg a kereskedelmi és üzleti világ, a könnyűipar és gazdasági szervezetei, különböző intézmények és az államapparátus néhány vezető munkatársából szerveződött, 1926. december 6-án pedig megalakult a szervezet német csoportja Gothein elnökletével. Az ő személyében a német Mitteleuropa-törekvések régi szószólója jutott vezető szerephez. Gothein az első világháború előtt különböző kereskedelmi intézetekben tevékenykedett, 1901 és 1924 között megszakítás nélkül parlamenti képviselő volt, s a háború éveiben Bethmann-Hollweg külpolitikai programját támogatta, s a *Fortschrittliche Volkspartei* vezetőségének tagjaként közreműködött az 1915. évi Mitteleuropa-program kidolgozásában. Rövid ideig tagja volt a Weimari Köztársaság első kormányának, majd vezető posztokat töltött be a *Deutscher Außenhandelsverband* és a *Hansa Bund* elnökségében. A német csoport tevékenysége a húszas évek második felében nem volt különösebben átütő erejű, ami nyilvánvalóan összefüggött a német gazdasági csúciszervezetek, illetve a német külpolitika tartózkodó magatartásával. A Külügyi Hivatal arra törekedett, hogy hivatalos részvétel nélkül, a német csoport tagjain keresztül érvényesítsék a *Mitteuropäischer Wirtschaftstag* rendezvényein a német érdekeket, ezért esetenként finanszírozta a német csoport tagjainak utazási költségeit, de rendszeres szubvencióban nem részesítette a szervezetet. Hatékonyabb támogatást egy aktívabb, kezdeményezőbb Közép-Európa politika érdekében csak 1928 vége, 1929 eleje táján kapott a német külpolitika vezetőitől.⁴⁰

Az MWT bécsi központjának rendezvényei kapcsán újra és újra összeütköztek a Hantos-féle koncepció és a németbarát orientáció hívei. Az előbbieket 1928. május 3. és 5. között olyan konferenciát szerveztek az MWT égisze alatt, amely kizárólag a Duna-kérdéssel foglalkozott, s igyekeztek kirekeszteni a német küldötteket a megbe-

⁴⁰ NL Gothein 49. Abschrift an die Mitteleuropäische Wirtschaftstagung. 1926. június 19; NL Gothein 78. Deutsch—französische Zollunion als Vorstufe der Europäischen Zollunion. 1926; Részt vett a laza csoportosulásban egyebek között Ernst Trendelenburg gazdasági minisztériumi államtitkár, Hjalmar Schacht, a Birodalmi Bank elnöke, Erich Koch-Weser, a Demokrata Párt parlamenti frakciójának elnöke is. Schwarzenau, i. m. 56; *Frommelt*, Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925—1933. Stuttgart, 1977. 52. és 71; NL Gothein 49. Stresemann levele Gotheinnak. 1927. július 15.

szelésekből. Az 1929. május 11. és 13. között Budapesten ülésező, cseh támogatással szervezett közép-európai víziút-konferenciára a német és az osztrák képviselőket nem is hívták meg hivatalosan. A központ és Hantos között elmérgesedett viszony végül töréshez vezetett a mozgalmon belül, a magyar közgazdász 1929 tavaszán kilépett a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* munkabizottságából.⁴¹

Az MWT a többé-kevésbé rendszeresen szervezett konferenciák mellett nagy fontosságot tulajdonított az ún. Közép-Európai Intézetek létesítésének és működtetésének. Az 1929 márciusában Bécsben alapított intézet profilját a közép-európai közlekedési és valutaügyek problémáinak tanulmányozása alkotta, elnökségében részt vett többek között Arthur Krupp, von Neurath, a *Creditanstalt* igazgatója, Lippe, a *Wiener Bankverein* igazgatója, Colloredo-Mansfeld, az osztrák mezőgazdasági társaság elnöke. Brünnben 1929 szeptemberében szervezték meg az intézetet Friedrich Nelböck vezetésével. A brünni intézet elsősorban az egyes termelési ágazatok együttműködése kérdéseinek tanulmányozására szakosodott, míg a Budapesten 1930 májusában megszervezett és Gratz Gusztáv igazgatása alatt működő intézet az agrárproblémákkal kívánt foglalkozni.⁴² 1927 folyamán merült föl a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* német csoportja elnökségében egy Közép-Európa Intézet alapításának terve Németországban. Hangsúlyozták, hogy annak a különböző németországi külföldi intézetektől eltérő karakterűnek kell lennie, a közép-európai együttműködés széles bázisára kell épülnie, s megfogalmazódott az az elvárás is, hogy az intézet majdani vezetőjének posztjára nem teoretikus, hanem gyakorlati szakembert állítsanak. A Drezdában a technikai főiskola mellett megszervezendő létesítmény létrehozása körül azonban komoly pénzügyi nehézségek merültek fel, amelyeket a szászországi gazdasági csoportok képviselőinek összefogásával sem lehetett könnyen leküzdeni. Az intézet megalakítására a Külügyi Hivatal egyetértésével végül is 1929. július 17-én került sor, s igazgatója a német csoport elnökségéhez tartozó Hoffmann professzor lett.⁴³

Az MWT szakadáshoz vezető belső válsága — amit Richard Reischnek az elnöki tisztségről való leköszönése is súlyosbított — arra készítette a német csoportot és a külügyminisztériumot is, hogy aktívabb kezdeményező politikát folytasson az eddig főleg a kivárára és az osztrákok kezdeményezéseire hagyatkozó gyakorlat helyett. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*gal kapcsolatos új politikában — amelyet a német csoport átszervezése is kifejezett — nem a szervezet politikai fontossága tükröződött, hanem az, hogy az új német külgazdaságpolitikai és hatalmi politikai törekvések megtalálni vélték az addig nem túl jelentős szervezetben a céljaik szolgálatában eredményesen működtethető eszközt.

⁴¹ Uo. Einleitungsaussprache von Dr Gothein. NL Gothein 50. Strencioch levele a MEWT titkárságához. 1929. április 18; Gothein levele. 1929. április 23; Protokoll über die Vorstandssitzung der Deutschen Gruppe. 1929. május 7.

⁴² 1930. február 28—március 1-jén Breslauban, 1931. március 18—19-én Bécsben tartottak ülést. Berndt, i. m.; Gratz, Aus meinem Leben von Brest Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges 1944. Kézirat.

⁴³ NL Gothein 49. Protokoll über die Vorstandssitzung der Deutschen Gruppe. 1927. november 23; Aktennotiz Dr Strencioch. 1927. október 27; Protokoll über die Sitzung in Dresden. Betreffend: Gründung eines Mitteleuropa-Instituts. 1927. december 3.

Európa gazdasági integrációja és Németország

Mind a magángazdasági szervezetek, mind a kormányok által követett külgazdaságpolitikai elvek a gazdaság különböző csoportjai eltérő érdekeinek eredőjeként fogalmazódtak meg, ezek kifejeződésekként értékelhetők. Azt, hogy milyen mértékben érvényesül egy-egy gazdasági csoportosulás érdeke a külgazdaságpolitika meghatározásában, részben a külpolitika mozgásteré, lehetőségei, részben az illető gazdasági ágazatnak a nemzetgazdaság más szféráihoz viszonyított ereje, befolyása dönti el, miközben mind a szorosabban vett külpolitikai, mind a gazdasági szféra megőrzi bizonyos mértékű autonómiáját.

Ezek az összefüggések — bonyolultságuk ellenére is — jól érzékelhetők a Weimari Köztársaság külgazdaságpolitikájának az európai gazdasági integrációval összefüggő változásaiban, s rávilágítanak Németországnak az európai gazdaság rendszerében betöltött centrális szerepére is. Curtius gazdasági miniszter abban a tényben látta a német politikának az új gazdaságpolitikai irányzatokkal szembeni fokozott affinitása magyarázatát, hogy az Európa szívében fekvő Németországban nyilvánvalóan jelentkezett a felismerés, hogy az európai gazdaság problémái csak a nagyobb gazdasági szolidaritás megteremtésével oldhatók meg.⁴⁴ A stresemanni külpolitika mindenesetre arra tett kísérletet, hogy gazdasági eszközökkel érje el Németország politikai és gazdasági nagyhatalmi státusának visszaállítását. A külkereskedelempolitika instrumentalizálódásának lehetősége 1925. január 10-e után, a versailles-i szerződés restriktív intézkedéseinek megszűnésével, az autonóm külkereskedelempolitika helyreállításával teremtődött meg. Nem vitatva a német külgazdaságpolitika instrumentális jellegét a külpolitikai, revíziópolitikai célok szolgálatában, hangsúlyozandónak véljük, hogy abban a szorosan vett gazdasági szempontok, érdekek is érvényre jutottak. Egyértelműen erre utal az a tény, hogy 1925 márciusában létrejött a Külügyi Hivatal irányítása alatt az exkluzív összetételű, a minisztériumi bürokrácián belül az érdekek és kereskedelempolitikai stratégiák koordinálására szolgáló Kereskedelempolitikai Bizottság (HAP). A bizottság, amelynek tevékenységét a parlament és a pártok előtt titokban tartották, fontos szerepet játszott az államhatalom és a privát gazdaság szervezetei közötti kapcsolatok szervezésében és szinkronizálásában. A HAP közreműködött a kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos döntések előkészítésében, s a Külügyminisztérium gazdasági osztályának (*Sonderreferat W*) miniszteri igazgatója, Karl Ritter mellett a gazdasági minisztérium vám- és kereskedelempolitikai osztályának vezetője, Hans Posse miniszteri igazgató gyakorolt döntő befolyást tevékenységére.⁴⁵

⁴⁴ Beszéd a Deutscher Industrie und Handelstag konferenciáján. Hamburg, 1927. június 23. in: Veröffentlichungen des RDI. Nr. 35. 1927. szeptember; A német külügyminiszter is Németország vitális jelentőségét hangsúlyozta az európai gazdaság, egy kialakuló organikus európai gazdasági komplexum szempontjából. *Stresemann*, Deutschlands Stellung im europäischen Wirtschaftssystem. in: Europäische Revue. 1. évf. 1925.

⁴⁵ A stresemanni külgazdaságpolitika instrumentális értelmezése általános az újabb történeti irodalomban. *Niedhart*, Stresemanns Außenpolitik, Locarno und die Grenzen der Entspannung. in: Michalka—Lee hg. 416—425; Pohl, i. m.; A koncepció összefüggéseit hangsúlyozza *Freymond*, Gustav Stresemann et l'idée d'une Europe économique (1925—1927). in: Relations Internationales. 8. évf. 1976; *Höpfner*, Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Frankfurt—Bern, 1983. 99—100.

A német nagyhatalmiság helyreállítását szolgáló, a német ipar exportlehetőségeit bővíteni és támogatni szándékozó kereskedelmi szerződéspolitikán túlmutató elképzelések és törekvések is megfogalmazódtak a külügyminisztérium néhány vezető munkatársánál. A Carl von Schubert államtitkár és Ritter nevével összekapcsolható koncepció az európai gazdasági egyesülés igényét fogalmazta meg, amelyen belül a francia—német megegyezésnek tulajdonított döntő jelentőséget. A francia—német gazdasági tárgyalásokon a német delegációt vezető Posse kifejtette, hogy kötelességének tartja mindent megtenni az európai szolidaritás útjának megkönnyítésére. Amennyiben a kormányok és az ipari csoportok között nem jönne létre német—francia gazdasági megegyezés, az az európai vámunió útjának az eltorlaszolását jelentené.

Kormánykörökben 1925—1926-tól folytak viták az európai vámunió gondolatáról, s különösen a gazdasági minisztérium és a Külügyi Hivatal apparátusában vélekedtek mértékadó személyiségek úgy, hogy az növelné Németország gazdasági — és ezzel hosszú távon politikai — súlyát is Európában. Ritternek Schubert egyetértésével a londoni követség számára készült 1925. december 28-i állásfoglalása szerint a Külügyi Hivatal egy európai vámunióval „nemcsak szimpatizál, hanem aktívan támogatja is”. A vámunió gondolatának hívei világosan látták, hogy rendkívüli nehézségek állnak az általános európai vámegegyezés útjában, és hogy hosszú, talán évtizednyi idő is szükséges lesz a terv megvalósításához.⁴⁶

A húszas évek hivatalos német külgazdaságpolitikájában a direkt közép-európai orientáció kevésbé állt előtérben. Az osztrák—német gazdasági kapcsolatoknak Stresemann is nagy fontosságot tulajdonított ugyan, s jelentős előrehaladás történt az osztrák gazdaság német befolyás alá vonása területén is, azonban a politikailag és pénzügyileg nagyrészt Franciaországtól függő délkelet-európai térség akkor Németország számára nem bírt elsődleges, aktuális jelentőséggel. A hosszú távú stratégia és az aktuális politikai taktika közötti ellentmondást világítja meg Mutius bukaresti német követ 1928 februárjában készített feljegyzése. Véleménye szerint Délkelet-Európa a Német Birodalom számára olyan „kolonizációs terület”, amelyet nem a publicisztika és politika zajos eszközeivel, hanem „a délkelet felé irányuló gazdasági és szellemi expanzió úgyszólván »politikátlan politikájával« lehet megszerezni”. A „politikamentes politika” irányvonalának megfelelően Mutius nem tartotta célszerűnek a Mitteleuropa-törekvések közvetlen támogatását.⁴⁷

Véleményünk szerint a húszas évek német külgazdaságpolitikájának orientációs dilemmáját valójában mégsem a Páneurópa vagy Mitteleurópa alternatívája fejezte ki. A választóvonalat inkább a világpiacra orientált külgazdaság-politika hívei és a belső piac védelmének követelésével föllépő csoportok között látjuk meghúzhatónak. Ebből a szempontból az európai gazdasági összefogás hívei és a közép-európai

⁴⁶ Schubert gazdasági tervét és a vele kapcsolatos tárgyalásait elemzi Krüger, *Beneš und die europäische Wirtschaftskonzeption des deutschen Staatssekretärs Carl von Schubert*. in: *Bohemia. Jahrbuch des Collegium Carolinum*. Bd. 14. München—Wien, 1973; uő, *Die Ansätze*, 163.

⁴⁷ Stegmann, „Mitteleuropa” 1925—1934. *Zum Problem der Kontinuität deutscher Außenhandelspolitik von Stresemann bis Hitler*. in: *Stegmann—Wendt—Witt hg., Industrielle Gesellschaft und politisches System. Beiträge zur politischen Sozialgeschichte*. Bonn, 1978. 203—221; Frommelt, i. m. 58. és 70.

gondolat ekkori német képviselői között számos elvi, koncepcionális hasonlóság mutatható ki, s mindkét csoport törekvései markánsan különböztek a védővamos politikát követelő, a belső piac monopolizálására törekvő grémiumok programjától. A frontok azonban korántsem voltak merevek és változatlanok. Egyrészt a Mitteleuropa-gondolat a válság éveiben jelentős tartalmi átalakuláson ment keresztül — a nagytérgazdaság koncepciójává fejlődött — s ezen az alapon lehetségessé vált a közép-európai térséget egyre inkább a német gazdaság *Ergänzungswirtschaft*jának tekintő, belső piacra orientált csoportokkal való együttműködés. Másrészt a világgazdaságban és a nemzetközi politikában az évtized végén fölmerülő súlyos nehézségek a német gazdaság és külpolitikai világpiaci, illetve nyugat-európai együttműködési irányvonalát képviselő csoportjai számára is — átmenetileg vagy akár hosszabb távon is — akceptálhatóvá tették a másik tábor törekvéseit.

Mindazonáltal a húszas évek világgazdasági viszonyai, ezen belül Németországnak a jóvátétel, a nagyarányú tőkeimport, valamint a főleg az ipari államokból származó nyersanyag- és készáruimportja által meghatározott pozíciója egy nyitott, erőteljesen orientált, a világgazdasági kapcsolatok normális működésében érdekelt külgazdaságpolitikát tettek szükségessé. Ennek a szükségletnek az európai vámunió, az európai gazdasági integráció német felfogása — amely nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem szolgálhat más kontinensek vagy országok elleni blokkalkotás alapjául — megfelelt, sőt jelentős előnyökkel is járhatott Németországra nézve.

Németország külgazdaságpolitikai irányvonalának formálását a kormányzati tényezők mellett jelentős mértékben meghatározták a gazdasági élet különböző érdekcsoportjai és szervezetei is, amelyek befolyása a parlament és a demokratikus pártok rovására állandóan erősödött, kvázi állandó képviselőtestületeik meghatározó szerephez jutottak a legfontosabb gazdasági és szociálpolitikai döntésekben.⁴⁸

A különböző *pressure groups* első jelentős érdekkonfliktusára 1925. január 10-e, a német külkereskedelempolitika akciószabadságának helyreállítása után került sor. A vámtörvény körüli vitákban a világpiacon versenyképes exportágazatok — a félkész- és készáru-termelő iparágak jelentős része, különösen az elektromos ipar — alapvetően szabadkereskedelmi álláspontot képviselt, olyan autonóm kereskedelmi szerződéses rendszer szószólója volt, amely a lista szerinti legnagyobb kedvezmény keretében mértéktartó védelmet kívánt biztosítani a külföldi áruk dömpingjével szemben, de nem rontotta volna a német export esélyeit. E törekvések egyetértésre találtak a nemzetközi kereskedelem korlátozásaival általában szemben álló *Deutscher Industrie und Handelstag*, a *Hansa Bund* és az *Außenhandelsverband* képviselőinél, míg a belső piac védelmében érdekelt agráriusok és a háború után elsősorban a belső piacra orientált, a megerősödött francia konkurenciával szemben lemaradó rajnavesztfáliai nehézipar közös nevezőre kerültek a liberális külkereskedelempolitika elutasításában. Az agrárvédelmet, illetve magas vasvámokat követelő csoportok szolidár-protekcionista szövetsége egy nehézipari-agrár érdekszövetség kialakulásához vezetett, s az Esplanade Hotelban tartott rendszeres koordináló megbeszélések eredményeként laza, de intézményesült csoportosulássá szerveződött. E kör — amelyen belül az agrárius csoportoknak a *Grüne Front* 1929 februárjában történt megszer-

⁴⁸ Stegmann, Deutsche Zoll- und Handelspolitik.

vezéséig alárendelt szerep jutott — elsősorban a védővámok, valamint a belső piac monopolizált megszervezését szolgáló kartellpolitika eszközeivel igyekezett megszlárdítani pozícióit, mindkét vonatkozásban eredményesen.⁴⁹

Az AVI-egyezmény keretében a vas- és acéliparnak nyújtott kompenzáció, illetve az 1925. augusztus 17-i ún. „kis vámtarifanovellában” a mezőgazdaságnak és a montániparnak biztosított vámkedvezmények mutatták ennek a grémiumnak az erejét, befolyását.

A német gazdaság meghatározó csoportjainak eltérő orientációja az európai gazdasági egyesülési tervekkel kapcsolatos álláspontjukban is tükröződött. A mezőgazdaság a különböző vámuniós törekvéseket a bennük levő szabadkereskedelmi tendenciára való tekintettel egyértelműen elutasította s úgy vélekedett, hogy a mezőgazdaság igényeinek az ipari érdekek alá rendelése az egész német gazdaság organikus fejlődését veszélyeztetné. E felfogással szemben elsősorban ipari körökben erősödött az a vélemény, hogy a mezőgazdasági nagybirtok érdekeinek feltétlen védelme csak késlelteti a német mezőgazdaság sürgetően aktuális intenzifikálását és industrializálását, s ebből a szempontból problematikusnak tartották a kis vámtarifatörvényben érvényesülő külkereskedelem-politikai taktikát.⁵⁰

Az ipar vezető csoportjainak megosztottsága tükröződött a *Reichsverband der Deutschen Industrie* kebelében létrehozott, Ludwig Kastl vezetésével működő bizottságnak a német ipar vezető szervezeteihez intézett körkérdésben, illetve az arra érkezett válaszokban. A kérdőív azzal indokolta az európai vámunió kérdésével való foglalkozást, hogy az Európa-propaganda által táplált veszélyes illúziókkal szemben az érdemi munka szűkebb keretei közé szorítsák a vitát. Ugyanakkor arra is utalt, hogy a kérdésben való bárminemű előrehaladás feltétele lenne az egyes országok ipari termelését egyenlőtlen mértékben terhelő különböző tényezők — adók, illeték, állami szociálpolitika, jóvátétel — nemzetközi nivellálása, ami a német ipar szempontjából kedvező hatást gyakorolna. Az egyes ágazatokhoz intézett kérdésre, hogy ti. kívánatos-e egy európai vámszövetség a német ipar szempontjából — a vas- és acélipar szervezete egyértelműen elutasító választ adott. Indoklásukban a nemzeti vasiparnak a nemzeti védelemben betöltött jelentőségére hivatkoztak, és arra, hogy a francia nehézipar kedvező termelési feltételei következtében a német vasvámokról való lemondás az európai vámunió keretében „mérhetetlen kárt okozna a német vasiparnak”. A rajna-vesztfáliai nehézipar a vámunióval szemben, ahol a német dominancia nem lenne biztosítható, a veszélytelenebb és monopolelőnyöket biztosító *Internationalen Rohstahlgemeinschaft*ot részesítette előnyben. A vegyipar képviselői válaszukban behatóan elemezték az európai vámuniónak a német kémiai ipar fejlődését előnyösen, illetve negatívan érintő hatásait, s végső soron arra az eredményre jutottak, hogy a vegyiparnak összességében nincs szüksége védővámokra, s első lépésként a tervezett vámunióhoz tartozó államok behozatali vámjainak fokozatos leépítését ajánlották. Hasonló álláspontot képviselt a barnaszénfeldolgozó, a gépgyártó és az

⁴⁹ *Gefner*, *Industrie und Landwirtschaft 1928—1930*. in: Mommsen—Petzina—Weisbrod hg., 762—778.

⁵⁰ *Kalckreuth*, *Westeuropäische Zollunion — osteuropäische Zollunion?* in: Heiman hg. 83—95; *Zeitlin*, *Die europäische Zollunion als deutsches handelspolitisches Problem*. in: Heiman hg. 133—139.

elektromos ipar, az exportorientált iparágak számára ugyanis a vámunió egy sajátos szabadkereskedelem-politikai eszközzé vált, amivel utat lehetett nyitni a nagyobb felvevő területek felé.

A német ipar csúcsszervezetén belül a körkérdéssel kapcsolatban artikulálódott érdekkülönbségek, ellentétes felfogások természetesen azt eredményezték, hogy a *Reichsverband der Deutschen Industrie* tartózkodó, passzív magatartást tanúsított az európai integráció kérdésében. Mindazonáltal a német gazdaság néhány vezető személyisége és jelentős vállalata aktív támogatásban részesítette az európai egyesülési mozgalmakat. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a támogatók egyik része a közvetlenül nemzetközi érdekeltsgű bankélet képviselőiből, míg a másik része a vegyi- és az elektromos ipar néhány vezetőjéből állt. Az utóbbiak — Bücher, Robert Bosch, Richard Heilner vagy Hermann Fischer — részvétele az európai egyesülést szorgalmazó mozgalmakban egyúttal olyan nagy cégek érdekeltsgét is tükrözte e törekvésekkel kapcsolatban, mint az AEG, a Linoleumwerke vagy az IG Farbenindustrie. Ez utóbbi — amely az Európa-kérdésben egyre határozottabb politikai aktivitással igyekezett a cég gazdasági opcióját biztosítani a kontinens piacán — például támogatta a francia—német megbékélés talaján megteremtendő, de nem USA-ellenes blokkot alkotó európai vámuniót.⁵¹

Az RDI-n belül a húszas években az exportorientált ágazatok viszonylagos fölnye nem volt elégséges ahhoz, hogy az általuk képviselt külgazdasági orientációt az európai egyesülési mozgalmakkal és politikával kapcsolatban érvényre juttassák. Ennek megfelelően az 1926. augusztus 30-án a különböző európai szervezetek tevékenységét elemző jelentés alapján az RDI elnöksége óvatosságot ajánlott tagjainak az olyan szervezetekbe való belépést illetően, amelyek tevékenységétől nem várható gyakorlati eredmény. Az elemzés külön is utalt arra, hogy a *Mitteuropäischer Wirtschaftstagon* belül nem látja biztosítottnak az általános német gazdasági érdekek elégséges érvényesülését. A montánipart képviselő *Verband der Deutschen Eisen- und Stahlindustrie* számára azonban az elnökségi állásfoglalásnak az az utalása sem volt elfogadható, amely elismerte az európai szervezetek alap gondolatát, s a maga részéről a szigorú védővámpolitika szükségességét hangoztatta.⁵²

Az évtized végén — részben a nehezödő világgazdasági feltételek, részben az erősödő német agrárprotekciónizmus nyomásával szemben — a *Reichsverband der Deutschen Industrie* különböző fórumain Richard Heilner és Ludwig Kastl megnyilatkozásai többször fölhívták a figyelmet arra, hogy Németország nagy hibát követne el, ha elutasítaná az európai vámunió ügyének alapos vizsgálatát, s az „internacionalizmus” vádjával szemben rámutattak, hogy „a nemzetközi együttműködésre nemzetünk érdekei védelmében is szükség van”. Sürgették, hogy az RDI elnöksége más gazdasági szervezetekkel közösen tegyen energikus lépéseket a kormánynál e program érdekében. Heilner az agrárprotekciónizmussal szemben a vásárlóképes piac fontos-

⁵¹ Frommelt, i. m. 39—41; Krüger, i. m. 152—153; Pohl, i. m.; Taumen, i. m.

⁵² NL Silverberg 226. Die verschiedene Organisationen auf dem Gebiete der paneuropäischen Bestrebungen. 1926. augusztus 30; Beszámoló az Elnökség lipcei üléséről. 1926. szeptember 23; Frommelt, i. m. 53—54.

ságát hangsúlyozta, mivel hosszabb távon ez és nem a védővám biztosíthatja a mezőgazdaság rentabilitását.⁵³

A *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*gal kapcsolatban megnyilvánult tartózkodás a vezető gazdasági szervezetek, elsősorban a DIHT részéről 1927 első hónapjaiban oldódott. Az ipari és kereskedelmi kamarák számos vezetőjének bekapcsolása az MWT német csoportjának munkájába a délkelet-európai térség kereskedelmi akadályainak lebontását célozta elsősorban, s összhangban állt a szervezet ekkor még alapvetően szabadkereskedelmi orientációjával. Ez az irányzat egyelőre semlegesítette azokat a törekvéseket, amelyek az MWT német csoportját a német nehézipar befolyása alá kívánták helyezni. 1927 folyamán ugyanis erősödött az észak-rajna-vesztfáliai nehézipar vállalkozóinál az érdeklődés a közép-európai térség iránt, amit az e hónapokban zajló — propagandisztikus szempontból is jelentős — sajtóvita is dokumentált. A *Langnamverein*, az északnyugati német vas- és acélipari csoport szervezete 1928-tól képviselőt delegált a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* német csoportjának elnökségébe,⁵⁴ s ezzel kezdetét vette az a folyamat, amely egyfelől az MWT koncepciójának felülvizsgálatát, a nagytérgazdaság szellemében való átalakítását, másfelől a német nehéziparnak, majd egyéb fontos iparágaknak a közép-európai piac monopolizálására irányuló törekvését eredményezte.

Ha a német gazdaság bizonyos szektorai számára az európai vagy regionális gazdasági integráció nem is tűnt előnyösnek, az vitathatatlan volt, hogy a világlejlődés élvonalába tartozó, versenyképes termelési ágazatok szempontjából az expanzió kedvező feltételeit biztosíthatja. Németországban önmagában sem volt jelentéktelen ez utóbbiak száma és nemzetgazdaságon belüli súlya, s ezt még jelentősen megnövelte az a tény, hogy a külpolitikai célokkal való azonosulás alapján az ipar bizonyos körei és az állam között egyfajta szövetség alakult ki. A kedvező exportlehetőségek biztosítása ugyanis a jóvátétel teljesítésének, és ezen keresztül a stresemanni külpolitikai program realizálásának is feltétele volt. A német gazdaság európai pozícióinak javulása tehette ugyanis lehetővé annak az ellentmondásnak a megszüntetését, ami Franciaország gazdasági potenciálja és hatalmi pozíciója között a békeszerződések következtében kialakult, vagyis az Európán belüli erőviszonyok Németország számára kedvező megváltoztatását. Aligha lehetett kétséges, hogy egy európai gazdasági versengésben a német gazdaság fölénye érvényesül, mint ahogy az is valószínűnek tűnt, hogy az európai vámunió a leginkább élenjáró országok gazdasági fölényét stabilizálná az elmaradottabb gazdaságokkal szemben. Az európai gazdasági egység a kontinens ipari fejlődésben elmaradott országai számára is kínált — elsősorban komparatív — előnyöket, az az állítás mégsem tűnik megalapozottnak, hogy egy ilyen együttműködésnek a kicsi és fejletlen országok nemzetgazdaságai lehetnének a fő haszonélvezői.⁵⁵

⁵³ *Kastl*, Fragen der internationalen Wirtschaftspolitik. in: Veröffentlichung der RDI. Nr. 48. 1929. Heilner, Die deutsche Wirtschaft und der europäischen Zusammenschluß. in: Württembergische Industrie. 20. évf. 1929. január 5. és 12; uő, Europäische Zollunion. in: Z. Peu. 6. évf. 1929.

⁵⁴ Schwarzenau, i. m. 75—77.

⁵⁵ *Bujak*, Paneuropa. in: Arbeit und Wirtschaft. 4. évf. 1926; *Grabowsky*, Das Problem Paneuropa, in: Zeitschrift für Politik. 17. évf. 1928; *Sierp*, Der Weg nach Europa. in: Das junge Zentrum. 6. évf. 1929; Pollard, i. m.; Stern-Rubarth, i. m.

Magyarország viszonya az európai gazdasági egységtervekhez

A modern gazdasági fejlődés európai élvonalától leszakadt, területileg és politikai befolyásában egyaránt összezsugorodott Magyarország gazdasága számára például korántsem tűnt plauzibilisnek ez az érvelés. A húszas évek gazdasági egységtörekvései sem a magyar kormányköröknél, sem a gazdasági élet meghatározó csoportjainál nem váltottak ki érdemleges pozitív visszhangot. Ezt az érdektelenséget részben az magyarázhatja, hogy a viszonylag fejletlenebb magyar ipar rászorult a védővámok támogatására, s az agrár-merkantil gazdaságpolitikai érdekharc kimenetele megerősítette azon csoportok pozícióját, amelyek tisztán gazdasági megfontolások alapján is hátrányosnak és időszerűtlennek tartották az európai vámuniót. Gerevich Zoltán külügyminisztériumi osztálytanácsos a Páneurópa Unió gazdasági törekvéseinek megvalósulása esetén a gazdaságilag legerősebb államok kereskedelempolitikai diktatúrájának káros hatásaira figyelmeztetett. Az európai vámunió létrejötte esetén a magyar ipari termelés halálra lenne ítélve, a magyar munkásság elvándorolna, de elsorvadna a magyar mezőgazdaság is, tehát teljes gazdasági csőd következne be. Ezzel szemben Gerevich a szabadkereskedelemhez való visszatérésben, s a természetes gazdasági egységek visszaállításában látta az európai gazdaság konszolidációjának lehetőségét.⁵⁶

Az expanziós képesség alacsony szintje mellett az a tény is az európai gazdasági egységtervekkel kapcsolatos érdektelenséget, illetve szembenállást erősítette, hogy a magyar gazdaságnak nem voltak hagyományos, szerves európai gazdasági kapcsolatai. Az első világháború végéig Magyarország gazdasági aktivitása területileg korlátozott volt s egyidejűleg a Monarchia védett piacának előnyeit élvezhette. Trianon megszüntette a „természetes gazdasági egység” előnyeit, de nem volt mód ellensúlyozni az európai gazdasági kapcsolatrendszer hiányának hátrányos hatásait. Ezzel is magyarázható, hogy a magyar kormánytényezők vámunióellenes állásfoglalásában döntően azok a politikai megfontolások játszottak szerepet, amelyek az európai gazdaság, de különösen a magyar gazdaság nehézségeit mindenekelőtt a békeszerződésekkel magyarázták. Bethlen miniszterelnök véleménye szerint „a reparációs kötelezettségek, a háborús adósságok könyörtelen behajtása, a nagy, gazdaságilag organizált területek szétrombolása tönkretették Európa gazdasági életét, megfosztották a nemzeteket a kollaboráció alapjaitól”. Ebből a gazdasági problémákat kizárólag Trianonból eredeztető felfogásból következett, hogy a békerendszer által teremtett politikai struktúrát változatlanul hagyó vámuniós megoldási terveket nem tartotta kielégítőnek, hiszen „az új határok gazdaságsorvasztó hatása nem szűnik meg ezáltal, ha az azokon épült vámfalakat lebontjuk, vagy rajtuk rést ütünk”.⁵⁷

⁵⁶ Berend—Ránki, A nagybirtok és a nagytőke agrárius—merkantil ellentétének kérdéséhez. 1919—1925. in: Történelmi Szemle. 2. évf. 1959; Bethlen, Beszédei és írásai. 2. k. Bp. 1933. 296. Beszámolóbeszéd Debrecenben. 1930. július 6; A GyOSz vezetőinek vámunióellenes álláspontjáról Rainprecht (j.), Die Paneuropa Bewegung in Ungarn, im Lichte der parlamentarischen Reden in der Zeit zwischen 1922—26, ihres Gründers dr Anton von Rainprecht. Kézirat. é. n.; Gerevich, Magyarország életérdekei és Páneurópa. in: Társadalomtudomány. 1926.

⁵⁷ Bethlen, i. m. 2. k. 323. Hitvallás-tétel miniszterelnökségének tízéves jubileumán. 1931. április 21; OL K63—43. 409. cs. 2825. sz. 1929. október 9.

A megoldatlan politikai problémák tették lehetetlenné a szűkebb, közép-európai gazdasági együttműködés gondolatának elfogadását is, bár e térség gazdasági összetartozása a közelmúltban még realitás volt. A magyar külpolitika részéről az utódállamok irányában a húszas évek első felében tapasztalható megegyezési szándék háttérében Közép-Európa gazdasági talpraállításának motívuma is fölmerült, az olasz támogatás keltette revíziós remények hatására azonban ez a tendencia egyre jelentéktelenebbé vált. Bethlen István miniszterelnök 1928. március 4-i debreceni beszédében Közép-Európa aggasztó helyzetéről szólva szükségesnek nevezte ugyan a nemzetek egy bizonyos együttműködését, de Magyarország szempontjából elvetette az utódállamokkal való gazdasági blokkalkotás tervét.⁵⁸

A kormányzat politikai szempontokat érvényesítő, és a vámvédelmet igénylő ipar gazdasági indítékú vámunióellenességével szemben Magyarországon is mutatkozott érdeklődés az európai gazdasági összefogás ügye iránt. A magyarországi Páneurópa-mozgalom egyik vezető személyisége, Rainprecht Antal a parlament ülésén fejtette ki azt a véleményét, hogy a védővámok csak látszatelőnyt biztosítanak. Magyarországra nézve különösen károsnak tartotta az elzárkózást, mert a vámsorompók azokat a területeket is elvágják a magyar gazdaságtól, amelyeken három és fél millió magyar lakik, ahol szintén van magyar ipar, magyar kereskedelem.⁵⁹ Foglalkozott az európai vámunió gondolatával az Interparlamentáris Unió magyar csoportja is, ahol Szerényi József volt kereskedelmi miniszter — aki egyébként a *Mitteuropäischer Wirtschaftstag*ban Hantos után a legaktívabb magyar résztvevő volt — terjesztette elő elképzelését, amely egyebek között a be- és kiviteli tilalmak teljes megszüntetését, az exportprémiumok általános tilalmát, a valutaügyek általános egységes rendezését, a vámtarifasémák egységesítését, s a nagyiparon belül egy nemzetközi kartellrendszer megeremtését tartalmazta.⁶⁰

Székács Antal alelnök szorgalmazására a budapesti Ipari és Kereskedelmi Kamara is fölkarolta és népszerűsítette az európai vámunió eszméjét. De egyes agrárius csoportok is a vámuniótól várták, hogy az eltérő gazdasági struktúrájú területek összefogásával megvalósuljon a gazdasági érdekek kiegyenlítődése, s felléptek a nemzeti termelés védelmének jelszavával operáló „másodlagos gazdasági érdekek” képviselőivel szemben. Véleményük szerint az állami védelemben részesített iparágak fennmaradásának szempontját alá kell rendelni az általános európai gazdasági pangás megszüntetése magasabbrendű érdekeinek.⁶¹ A szomszédos államokkal való gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzésében a kereskedelmi tőke bizonyos csoportjainak volt erősebb érdekeltsége, természetesen tehát, hogy a közép-európai együttműködés koncepcióját a Nemzeti Demokrata Párt képviselte a leghatározottabban.

A magyar szociáldemokráciának az európai gazdasági integrációval kapcsolatos álláspontját sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt úgy vélekedtek, hogy a magyar

⁵⁸ Bethlen, i. m. I. k. 349. Szanalási javaslatok záróbeszéde. 1924. április 17; uő, i. m. 2. k. 208. Beszámolóbeszéd Debrecenben. 1928. március 4.

⁵⁹ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XLIV. kötet. 420—429. 1926. június 4.

⁶⁰ PA II. PeuÜ. Schoen budapesti német követ jelentése. 1926. június 29.

⁶¹ *Faluhelyi*, Lehetséges-e az európai együttműködés? in: *Külügyi Szemle*. 7. évf. 1930; *Gratz*, Az agrárállamok gazdasági együttműködése in: *Külügyi Szemle*. 8. évf. 1931.

ipari munkásság számára az európai gazdasági egység kedvező változásokat hozna, hiszen a szociális törvényhozás kiterjedésével, a nyugat-európai munkásság bérszínvonalához való igazodással járna, másrészt viszont azt a veszélyt emlegették, hogy a vámhatárok eltörlése megfojtaná a magyar ipart és munkanélküliséget idézhetne elő. A közép-európai térség országai gazdasági együttműködésének követelése viszont egyértelműen a párt — kongresszusokon is megerősített — irányvonalába tartozott.⁶²

A gazdaság reális szükségleteiből kiinduló integrációs törekvések a korábbiaknál erőteljesebb megfogalmazódása, jelentős gazdasági-politikai áramlattá szerveződése a húszas évek világ gazdasági problémáival állt összefüggésben, kifejezője és egyfajta meghaladási kísérlete volt az európai gazdasági válságnak. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy sok tekintetben előremutató, a technika, a termelési tényezők optimális felhasználására, a munkamegosztás és a specializáció előnyeinek kiaknázására vonatkozó racionális koncepció körvonalazódott ezekben a tervezetekben. Az integráció azonban nem vált domináns tendenciává a gazdaságot a nemzeti, hatalmi-politikai küzdelmek közéennek tekintő, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat bizonyos értelemben irracionálisan építő, illetve felszámoló, autark tendenciákat mutató európai nemzetgazdaságok gazdasági külpolitikájában, a nagy válság súlyosan megnehezült feltételei között, a gazdasági pozíciókért való harc kiéleződése időszakában pedig jelentősen átalakult, illetve csaknem teljesen háttérbe szorult.

2. Az európai államok politikai integrációját célzó tervek és mozgalmak

a) Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma — „pártok feletti tömegmozgalom”

Az európai államok politikai együttműködésének kérdése állt annak a mozgalomnak az előterében, amely bizonyos értelemben centrális szerepet játszott a húszas évek integrációs törekvéseiben. Az 1923-ban megszerveződő Páneurópa-mozgalom kiemelt jelentőségét az adja, hogy miközben az elsők között végzett átfogó elemzést Európa háború utáni helyzetéről, egyúttal teoretikusan is megalapozta az európai államok egyesülési terveit. Ez a koncepció az általunk vizsgált időszakban részleteiben többször módosult, mégis bizonyos alapelvek tekintetében stabil keretet jelentett a kibontakozó mozgalom számára. Úttörő mivoltából és széles körű, Európa csaknem minden aktuális problémájára reagáló programjából következett, hogy a hasonló törekvéseket hordozó egyéb mozgalmak számos ponton érintkeztek, illetve konfrontáltak vele, a Páneurópa-mozgalom vitathatatlan hatást gyakorolt rájuk.

⁶² Kertész, Elleneznünk kell-e az egységes Európát? in: Szocializmus. 16. évf. 1926; PI Archívuma. 658. f. 1/27. MSzDP 1926. októberi kongresszusa. Peyer Károly hozzászólása; uo. 658. f. 1/24, 1/25, 1/26, 1/28. valamint 5/104.

A Páneurópa-mozgalom sikerében fontos szerep jutott az alapító-szervező Coudenhove-Kalergi személyiségének, ambiciózus propagandamunkájának. Európa egyik régi arisztokrata családjának sarja, Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi 1894. november 17-én született Tokióban. Apja az Osztrák—Magyar Monarchia diplomatája — németalföldi, valamint görög származási gyökerekkel — a reformkaticizmus értékeihez igazodott, s japán feleségével együtt előítéletektől, így nacionalista elfogultságoktól is mentes családi miliőt alakított ki. A családi élet színhelye, a ronspergi kastély a cseh és a német nyelvterület érintkezési területsávjában helyezkedett el, s a két nép egymás mellett élésének tapasztalatai hamar felfedeztették a fiatal Coudenhove-Kalergivel, hogy „az úgynevezett öröklött gyűlölet nem más, mint tudatlanság, előítélet és félrevezető propaganda”. A bécsi Theresianum légkörében pedig — ahol tanulmányait folytatta — ötvöződött a soknemzetiségű állam iránti lojalitás követelménye a nemzeti sokféleség természetes vállalásával. Bécsben és Münchenben végzett egyetemi tanulmányai végén filozófiai doktorátust szerzett.

A világháború hatására Coudenhove-Kalergi gondolatrendszerének kozmopolitaeuropéer és arisztokratikus elemei határozottabban körvonalazódtak, illetve összekapcsolódtak. A háború által előidézett politikai krízist a világnézet válságával és a morális hanyatlással hozta összefüggésbe, s a megújulás lehetőségeit erkölcsi síkon, illetve Páneurópában látta.¹ 1918/19-ben — a *Neue Rundschau* és a *Zukunft* c. lapok újságírójaként — elsősorban azok felé a baloldali értelmiségi csoportok felé orientálódott, akiknek a programjában a pacifizmus sajátosan vegyült bizonyos szocialisztikus, ugyanakkor egy szellemi-kulturális elit vezetését tételező politikai nézetekkel.² Nem elhanyagolható hatása volt szellemi-politikai fejlődésére a szabadkőművességhez fűződő kapcsolatainak. Coudenhove-Kalergi a bécsi Humanitas páholy tagjaként a nemzetközi szabadkőműves mozgalom azon irányzatához csatlakozott, amely nem korlátozta tevékenységét karitatív munkára, hanem az európai országok gazdasági és politikai közeledésének, a béke fenntartásának előmozdítását is feladatának tartotta.³

Kétségtelen, hogy Coudenhove-Kalergi politikai filozófiája hangsúlyozottan szembeállította a szellem új arisztokráciájának ideálját a tömeg, a „névtelen diktátor” uralmát megvalósító többségi parlamenti demokrácia gyakorlatával, demokráciaellenessége azonban nem azonosítható a fasizmus antidemokratizmusával. Ezt annak a ténynek az ismeretében is hangsúlyoznunk kell, hogy Coudenhove-Kalergi 1923 februárjában kapcsolatot próbált teremteni Mussolinival, tőle várva az európai egyesülés programjának hivatalos terjesztését. Ennek a lépésnek a fő indítéka nem annyira a fasizmus iránti lelkesedés lehetett, hanem inkább az új olasz vezetés külpolitikai dinamizmusa alapján vélhette úgy, hogy megtalálta az új Napóleont, aki bajonettjeivel megteremtheti az Európai Egyesült Államok alapjait. A Coudenhove-Kalergi lépését bíráló Polányi Károly joggal jegyezte meg, hogy „a szuronyok csupán biztosít-

¹ *Brugmans*, L'idée européenne 1920—1970. Bruges, 1970. 59; *Coudenhove-Kalergi*, *Krise der Weltanschauung*. Wien, 1923; uő, *Adel*. Leipzig, 1923; uő, *Ethik und Hyperethik*. Leipzig, 1923.

² A Kurt Hiller-féle Aktivista szövetség és a Ziel évkönyv körüli írócsoport.

³ *L. Nagy*, *Szabadkőművesség a XX. században*. Bp. 1977. 89—96.

hatják a békét, amelyet csak az emberi lelkiismeretek közmegegyezése teremthet meg”, de az nem épülhet sem elfojtott osztályharcra, sem egy nemzet zsarnokságára.⁴

Coudenhove-Kalerginek ez, a Páneurópa-mozgalom legkorábbi fejlődési időszakában tett politikai gesztusa, amely felfogásának antidemokratikus vonásait jelzi, sem alapozza meg kellően Reinhard Frommelt tézisént a Páneurópa-eszme és az olasz fasizmus belső affinitásáról. Nem támasztja alá ezt a mozgalomnak a története sem, amely a következő években nem törekedett kapcsolatot teremteni Mussolini Olaszországgal, az olasz revíziós programban és szélsőséges nacionalizmusban pedig az európai béke veszélyeztetőjét látta. A külpolitikai kérdéseket meghatározó jelentőségűnek tartó Páneurópa-mozgalom számára mindenekelőtt ennek a ténynek volt jelentősége. Egyértelmű az is, hogy Coudenhove-Kalergi 1930-ban azért fordult újra Olaszország felé, mert az európai egyesülés programjának veszélyeztetését látta a demokratikus és a fasiszta államok szembeállításának fenntartásában, s a gazdasági és politikai katasztrófák ellen, az európai kultúra védelmében lehetségesnek és szükségesnek tartotta a lojális együttműködést.⁵ Coudenhove-Kalergi elméleti munkásságában is egyre alárendeltebb szerep jutott a társadalompolitikai kérdéseknek a külpolitikai program kidolgozásához és propagandájához képest.

Egzisztenciális helyzete kedvező feltételeket biztosított tevékenysége számára. A Monarchia felbomlása után a Csehszlovák Köztársaság állampolgára lett, s ez a tény, valamint Masaryk elnök szimpátiája és segítőkészsége megkönnyítette számára a politikai közeledést Párizs felé.⁶ Mozgalmának középpontja azonban az osztrák főváros lett, ahol a Max Warburg hamburgi bankártól kapott 60 ezer márkás pénzügyi támogatás lehetővé tette a Páneurópa Unió központi irodájának megnyitását a Hofburg néhány reprezentatív termében.

Coudenhove-Kalergit szervező és propagandamunkájában mindvégig aktívan támogatta felesége, Ida Roland ismert bécsi színésznő. Pályájuk alakulása a legszorosabban összefonódott az általuk szervezett mozgalom történetével. Thomas Mann jellemzése szerint Coudenhove-Kalergi „magatartása és szavai tanúsítják, hogy rettenthetetlenül hisz egy politikai eszmében, amelynek hibátlanságáról én nem vagyok meggyőződve, ő azonban a legnagyobb energiával, írott szóval és személyesen terjeszti a világban”.⁷ A mozgalmon belüli vezető szerepét egy percig sem engedte megkérdőjelezni, a konkurens szervezetekkel és személyekkel való harcban ötvözni tudta a rugalmasságot a makacs megszállottsággal. Diktatórikus hajlama és olykor machiavellisztikus módszerei jogosan ébresztettek bizalmatlanságot vele szemben, bár a személyét érintő kritika gyakran a politikai céljaival való szembenállást leplezte. Coudenhove-Kalergi modern politikai vezető személyiség volt abban az értelemben, hogy jó érzékel használta föl a tömegpropaganda eszközeit és módszereit, volt érzéke még a teatralitás iránt is.

⁴ Polányi, A bölcsek köve. Bécsi Magyar Újság. 51. sz. 1923. március 2. in: Egy gazdaságelmélet küszöbén. 2. k. Bp. 1985.

⁵ Frommelt, Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925—1933. Stuttgart, 1977. 12; Coudenhove-Kalergi, Antieuropa. in: ZPeu 7. évf. 1930.

⁶ Uő. Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen. Wien—München—Basel, 1958. 122.

⁷ idézi Randé, Fultontól Brüsszelig. A nyugat-európai integráció és a brit diplomácia játéka az USA és Európa között. Bp. 1967. 13.

Vitathatatlan, hogy a húszas évek jelentették Coudenhove-Kalergi életében a legaktívabb és legsikeresebb évtizedet. Hitler hatalomra jutása után mind a Páneurópa-mozgalom, mind Coudenhove-Kalergi személyes mozgástere beszűkült. Ausztria német megszállása után a mozgalom Bernbe helyezte át főhadiszállását, Csehszlovákia annexiója után pedig Coudenhove-Kalergi állampolgárságot változtatott, s az első háborús telet francia állampolgárként Párizsban töltötte. Franciaország kapitulációja után az Egyesült Államokba emigrált, ahol New Yorkban a Columbia Egyetem professzoraként tevékenykedett. Amikor 1946 júniusában visszatért Európába, mindenekelőtt arra keresett választ, hogy „vajon a háború borzalmi után Európa készen áll-e egy föderatív egyesülésre?” Jóllehet a helyzet nem tűnt túlságosan reménykeltőnek, Coudenhove-Kalergi kísérletet tett arra, hogy Európa parlamenti képviselőit összefogja Európa egysége érdekében. A strasbourgi Európa Tanács 1949-ben azzal ismerte el Coudenhove-Kalergi Európá érdekében végzett munkáját, hogy tiszteletbeli taggá választotta, 1950 májusában pedig Aachen városa nemzetközi Nagy Károly-díjjal tüntette ki életművéért. A hatvanas évek elején a francia—német barátsági szerződés aláírását De Gaulle kitüntető figyelme jóvoltából személyes sikerként is átérezte. Miután a Páneurópa Unió Főtitkársága Bázeltől Brüsszelbe helyezte át a székhelyét, a vezetést Coudenhove-Kalergi az olasz Vittorio Ponsnak adta át, s ő maga ezután főleg irodalmi tevékenységet folytatott 1972-ben bekövetkezett haláláig.⁸

Az életpálya tehát a húszas évek elejétől szinte alárendelődött a Páneurópa-mozgalom fejlődésének. Ha egyfelől igaz az, hogy a mozgalom viszonylagos sikerében fontos szerepe volt Coudenhove-Kalergi személyes adottságainak, hallatlan aktivitásának, fáradhatatlan szervező munkájának, szónoki képességének, másfelől talán az is valószínű, hogy a Páneurópa Unió vezetője nem eszméinek különleges eredetisége, gondolati mélysége okán, hanem azáltal vált figyelemreméltó politikai személyiséggé, hogy politikai mozgalmat tudott szervezni néhány — nem is mindig következetesen végiggondolt és kifejtett — jelszó köré.

A Páneurópa-mozgalom fejlődéstörténete

1922 nyarán jelent meg a bécsi *Neue Freie Presse*-ben és a berlini *Vossische Zeitung*-ban Coudenhove-Kalergi első írása az Európa-kérdésről. Ezt 1923 októberében követte a *Paneuropa* c. könyv az azonos nevű saját kiadó gondozásában. A könyvhöz csatolt felhívásra, amely a megalakítandó Páneurópa Unióhoz való csatlakozásra szólított fel, ekkor alig több mint 50 pozitív visszajelzés érkezett. Az 1924 elején a Warburg Banktól kapott pénzbeli támogatás — amelynek felét Németországban, felét Ausztriában kívánták felhasználni — tette lehetővé a szervezet kiépülését. A mozgalom finanszírozására egyébként később nemzetközi támogató társaság szerveződött Zürichben, Robert Bosch stuttgarti gyáros vezetésével.

A mozgalom fejlődése szempontjából rendkívül fontos volt, hogy 1924 áprilisától rendszeresen megjelent az önálló folyóirat, a *Zeitschrift Paneuropa*. A havonta jelent-

⁸ Coudenhove-Kalergi, i. m. 272; uő, *Paneuropa 1922 bis 1966*. Wien—München, 1966. 88—92.

kező orgánum, amelyben a cikkek túlnyomó többségét (1924—33 között 184-ből 128-at) Coudenhove-Kalergi írta, egyik fő erénye az aktualitás volt. Az éppen időszzerű kérdésekkel kapcsolatban a Páneurópa-mozgalom álláspontjának rendszeres kifejtésével nem csupán informatív, hanem agitatív hatást is gyakorolt. A folyóirat rendszeresen tájékoztatót az Unió különböző szervezeteinek munkájáról, rendezvényeiről, beszámolt a kongresszusokon elhangzott előadásokról, döntésekről, esetenként könyvismertetéseket is közölt. Coudenhove-Kalergi húsznál több önálló könyvének nagyobbik része is a Páneurópa-eszme propagandáját szolgálta. Az általunk vizsgált időszakban megjelentek közül a már említett *PanEuropa* mellett a *Kampf um PanEuropa* három kötete (Wien—Leipzig, 1925—1928) és az *Europa erwacht!* (Zürich, 1934) érdemel figyelmet.

A szimbólumok propagandisztikus jelentőségének felismerésére vall, hogy a kiadványokon rendszeresen föltűnt a mozgalom jelvénye, a rendezvényeket pedig a Páneurópa-lobogó díszítette. A világoskék mezőben a páneurópai napkereszt a nemzetek feletti humanitás és a felvilágosodás ragyogó szellemének egységét hirdette.⁹

A propaganda és a szervező munka eredményeként 1924 folyamán megalakultak az első Páneurópa-szervezetek. Ausztriában a keresztényszociális párt vezetője, Ignaz Seipel vállalta a Páneurópa Komité elnöki tisztét, és sikerült bevonni az elnökségbe a szociáldemokrata Karl Rennert és a nagynémet Franz Dinghofert is, részvételük a Páneurópa-mozgalom pártok felettségét volt hivatott reprezentálni. Szerepvállalásuk azonban korántsem jelentette azt, hogy pártjaik is felsorakoztak a Páneurópa-eszme mögé. Bár Seipel már 1916-ban írott *Nation und Staat* c. munkájában hangoztatta a nagyobb politikai és gazdasági egységek előnyeit, a Keresztényszociális Párt 1926. novemberi programja csak általánosságban utalt a népek együttműködésének fontosságára.¹⁰ A szociáldemokraták linzi programja a végső célt a népek békéjének és szabadságának a nemzeti szocialista közösségek nemzetközi föderációja keretében való tartós biztosításában jelölte meg, ami messze nem volt azonos a Páneurópa-mozgalom törekvéseivel. Mivel az osztrák szociáldemokrata mozgalom igyekezett megőrizni önálló politikai arculatát, a proletariátusnak a polgári politikai mozgalmaktól való függetlenségét, elvi megfontolásokból is elutasította a polgári vezetésű Páneurópa-mozgalomban való szervezett részvételt.¹¹ A *Großdeutsche Volkspartei* egyértelmű *anschluss*-orientációja Dinghofer esetenként hangoztatott véleménye ellenére — „a kor jellemvonása az, hogy egyre nagyobb államképződmények alakulnak” — nyilvánvalóan nem illett bele Coudenhove-Kalergi koncepciójába. A mozgalom ausztriai „sikere” tehát nagyon is bizonytalan értékű volt.

1924 folyamán Coudenhove-Kalergi hosszabb időt töltött Berlinben, ahol a nemzetközi békekongresszuson október 8-án tartott beszéde nagy vitát keltett, a kongresszus többsége elutasította elképzeléseit.¹² Berlini tartózkodásának azonban pozitív

⁹ Uo. 58.

¹⁰ *Berchtold* hg., *Österreichische Parteiprogramme 1868—1966*. Wien, 1967. 376. „... tritt (die Christlichsoziale Partei) ein für wahre Völkerversöhnung und für ein aufrichtiges Zusammenarbeiten aller Nationen zur Förderung und Wahrung des Friedens und zum Wohle aller”.

¹¹ Uo. 264; PA II. PeuU Lerchenfeld német követ jelentése Bécsből. 1926. október 8.

¹² A Walter Schücking által kifejtett ellenvéleményről Frommelt, i. m. 16—17; Coudenhove-Kalergi beszéde (*PanEuropa und Völkerbund*) in: *Kampf um PanEuropa*. 2. k. Wien—Leipzig, 1926. 59—79.

eredménye volt a német Páneurópa Komité megszervezése, amelynek elnöke a szociáldemokrata Paul Löbe, alelnöke pedig a Német Demokrata Párt vezetője, Erich Koch-Weser lett, de centрупárti és néppárti politikusokat is sikerült megnyernie. Különösen hasznos szolgálatot tett a Páneurópa-mozgalomnak Georg Bernhard, aki a *Vossische Zeitung* főszerkesztőjeként lapját a mozgalom németországi orgánumává tette.

Talán nem szükséges részletezni azt a szervező munkát, aminek eredményeként Európa legtöbb országában létrejöttek a Páneurópa-szervezetek. Itt csak az 1925 januárjában Párizsban tett előadóját fontosságára kívánunk utalni, aminek során személyes kapcsolat jött létre Coudenhove-Kalergi, valamint Joseph Caillaux és Edouard Herriot között.

Az érdekelt európai államok közvéleményének megnyerése mellett fontos volt a mozgalom számára a tervezett Páneurópán kívüli tényezők körében végzett propaganda is. Coudenhove-Kalergi angliai útja 1925 tavaszán mindössze azzal az eredménnyel járt, hogy megnyerte Leo Amery volt gyarmatügyi miniszter támogatását, illetve sikerült létrehozni a három vezető párt képviselőiből egy bizottságot a Páneurópa-mozgalommal való együttműködés céljából.¹³ Az ugyanez év őszén az USA-ban tett előadóját célja volt megakadályozni, hogy az amerikai közvéleményt az európai egység ellen hangolják — hatását azonban nehéz lenne lemérni. Az Egyesült Államok politikai rokonszenvének megnyerésére irányuló törekvés önmagában véve is rendkívül ellentmondásos volt, hiszen a Páneurópa-mozgalom egyik nyíltan hangoztatott alaptézise volt az USA gazdasági hegemoniája elleni védekezés szükségessége, valamint az európai életforma védelme az amerikanizálódástól.

A mozgalom már az első időszaktól kezdve törekedett kapcsolatba lépni a Népszövetség szerveivel és vezetőivel, memorandumokban fejtette ki álláspontját és tett javaslatokat az együttműködésre, érdemi munkakapcsolat azonban nem alakult ki közöttük.

1926. október 3. és 6. között Bécsben került sor a mozgalom első nemzetközi kongresszusára, 24 ország képviselőinek részvételével. A kongresszust a szervezők „nem politikai teóriák vitaklubjának, hanem egy politikai hadjárat első haditanácsának” szánták, ezért is tulajdonítottak nagy jelentőséget annak, hogy minél több aktív vezető politikus részvételét vagy legalábbis támogató nyilatkozatát biztosítsák. Különösen növelte volna a kongresszus tekintélyét, ha sikerül elérni a német kormány hivatalos képviseletét. Coudenhove-Kalergi kérését azonban, hogy Marx birodalmi kancellár személyesen vegyen részt a kongresszuson, a külügyminisztérium nem tartotta kívánatosnak teljesíteni, sőt azt is elvetette, hogy a kancellár cikkben méltassa az európai egyesülés jelentőségét. A tartózkodást a Külügyi Hivatalban a Páneurópa Unió törekvéseinek kialakulatlanágával indokolták.

De nemcsak a német kormány okozott csalódást. A rendezők váráhozásával ellentétben nem jelent meg a kongresszuson Edouard Beneš, Joseph Caillaux és Francesco Nitti sem, Coudenhove-Kalergi azonban távollétükben is megválasztatta őket a Páneurópa Unió díszelnökségének tagjaivá. A megjelentek között jelentősebb politi-

¹³ Coudenhove-Kalergi saját közvetlen hatásának tulajdonítja, hogy Herriot 1925. január 25-én a Sorbonne-on tartott beszédében kiállt az Európai Egyesült Államok eszméje mellett. in: *Eine Idee*. 128; uő, *Kampf um...* 2. k. 96.

kai személyiség a görög népszövetségi politikus, Nicolas Politisz, Paul Löbe a Reichstag elnöke és Joseph Wirth centrupárti politikus, egykori német kancellár volt. A franciákat Delaisi mellett Yvon Delbos volt radikális párti miniszter képviselte, a Briand üdvözlő táviratát tolmácsoló bécsi francia követ fellépését pedig Coudenhove-Kalergi sajátosan a francia kormány hivatalos támogatásaként interpretálta. Ramek szövetségi kancellár és Seipel üdvözlő beszédei a vendéglátó ország vezetőinek formális udvariassági gesztusaként értékelhetők.¹⁴

A kongresszus plenáris ülésének középpontjában a francia—német közeledés kérdése állt, a bizottságok pedig a gazdasági, a politikai és a szellemi-kulturális együttműködésről tanácskoztak. A magyar Páneurópa-csoport képviseletében fellépő kormánypárti Lukács György megpróbálta a kongresszus fórumát a magyar sérelmek előadására felhasználni, de a *Deutsch—österreichischer Volksbund*nak az Anschlusskérdést fölvető beadványával együtt elutasításra talált. Az ülésen elnöklő Politisz a politikai és területi vitáknak a kongresszusról való kizárása mellett foglalt állást.¹⁵

A bécsi Páneurópa-kongresszus reális értékelését nem végezhetjük el sem Coudenhove-Kalergi szerénytelen önértékelése, sem a teljes kudarcként interpretáló német külügyminisztériumi vélemény alapján. Az a tény, hogy valamennyi európai egység-szervezet közül egyedül a Páneurópa-mozgalomnak sikerült ilyen széles körű nemzetközi konferenciát szerveznie, feltétlenül pozitív politikai eredmény. Ha ehhez a német gazdaság egyes csoportjainak megelégnülő — jelentős pénzbeni támogatásban kifejeződő — érdeklődését is hozzászámítjuk, aligha fogadható el a kongresszust kvázi esztétikai rendezvényként minősítő vélemény.¹⁶

A viszonylagos siker ellenére a mozgalom a következő években nem tudott hasonló eredményt fölmutatni. Kétségtelen, hogy Briand Páneurópát támogató nyilatkozatai, majd az a tény, hogy 1927. május 4-én elvállalta az Unió díszelnöki tisztét, morálisan nagy nyereséget jelentett a mozgalomnak. Coudenhove-Kalergi a tervezett újabb kongresszusok fő feladatát a reális hatalmi tényezők szövetségesként való megnyerésében jelölte meg. Azonban sem az 1927 októberében Brüsszelbe összehívni szándékozott II. Páneurópa-kongresszus, amelyen Coudenhove-Kalergi szerint az európai egyesülés valamennyi kérdése napirendre került volna, sem az 1928 novemberében Párizsba tervezett gazdasági profilú kongresszus nem jutott túl az előkészítő tanácskozások stádiumán.¹⁷

¹⁴ Vossische Zeitung. 1926. 408. sz.; Vbd Allg. Peubew Bd. 1. Coudenhove-Kalergi Marx birodalmi kancellárnak. 1926. augusztus 29; Köpke a birodalmi kancellárnak. 1926. szeptember 9; PA II. PeuU Lerchenfeld jelentése. 1926. október 8.

¹⁵ OL K63 409. cs. 3564. sz. Ambrózy jelentése. 1926. október 8; PA II. PeuU Antrag des Österreichisch-Deutschen Volksbunds in der Anschlußfrage.

¹⁶ Coudenhove-Kalergi kongresszusi záróbeszédében Goethe Valmynál mondott híres szavait idézte: „Hier und heute beginnt ein neues Kapital der Weltgeschichte; und wir können sagen, daß wir dabei gewesen sind!” in: ZPeu 3. évf. 1926; A német külügyminisztérium (Bülów) véleménye: ZStA R43 I./512. 1927. május 12; *Holl*, Europapolitik im Vorfeld der deutschen Regierungspolitik. Zur Tätigkeit proeuropäischer Organisationen in der Weimarer Republik. in: HZ 219. k. 1974. 68.

¹⁷ Coudenhove-Kalergi, Ehrenpräsident Briand; uő, Zweiter Kongress. in: ZPeu 4. évf. 1927; A brüsszeli kongresszus előkészületeiről R43 I./512. Coudenhove-Kalergi Marx kancellárnak. 1927. április 23; a párizsi kongresszusról, illetve a Páneurópa Unió 1928. évi terveiről Vbd Allg. Peubew Bd. 2. Bülów feljegyzése. 1928. március 19.

Ez utóbbival kapcsolatban lényeges új fejlemény volt egy német páneurópai gazdasági társaság megalakulása a Louis Loucheur szervezte francia gazdasági komitéval párhuzamosan. Ebben elsősorban a német vegyi és elektromos ipar és a bankélet egyes vezetői képviseltették magukat. A bizottság attól függetlenül is létrejött, hogy Coudenhove-Kalergi nem tudott a német kormánynál a páneurópai gazdasági tervekben való érdekeltségüket kifejező nyilatkozatot elérni.¹⁸

A Páneurópa-mozgalmat a különböző Európa-szervezetek közötti konkurenciaharc következményei által is elmélyített hullámvölgyből Briand Páneurópa-javaslatát lendítette ki. A törekvés, hogy a mozgalomnak a kormányok hivatalos akcióival adjanak új lendületet és irányt, már 1929 elején kifejezésre jutott, amikor is Coudenhove-Kalergi egy európai kormánykonferencia összehívását szorgalmazta Stresemann-nál. A német külügyminiszter udvariasan elutasító válasza után Briand javaslata végre valódi politikai tettként hatott, ami után a Páneurópa-mozgalom a kormányok Európa-konferenciája érdekében folytatott propagandát nyilvánította fő feladatának.¹⁹

A második Páneurópa-kongresszus programját, fő tevékenységi irányát meghatározó másik lényeges mozzanat a gazdasági nehézségek fokozódása volt a válság következtében. A kongresszus színhelyéül Berlint választották, kezdésének időpontja — 1930. május 17. — pedig egybeesett a Briand-memorandum hivatalos átadásával. Mivel prominens francia személyiségek — Painlevé, Loucheur és Serruys — megjelenéséről és tervezett előadásairól a német kormány előre tájékoztatva volt, a rendezvényhez való viszonyuk kérdése megkerülhetetlenné vált. A követendő magatartás irányelveit Bülow május 5-én kelt memorandumja határozta meg. Ez egyfelől elutasította, hogy a birodalmi kancellár vagy valamelyik miniszter hivatalosan képviselje a német kormányt a kongresszuson, másfelől azonban éppen a megjelenő francia személyiségekre való tekintettel kívánatosnak tartotta, hogy nem hivatalos státusban vezető német politikusok is részt vegyenek a rendezvényeken. A részvétel célját a mozgalom iránti német érdeklődés kifejezésében látta, különös tekintettel a német—francia közeledés ügyére. Bülow szükségesnek tartotta a külügyminisztérium intervencióját annak érdekében, hogy a külföldiekkel azonos rangú, tekintélyű német

¹⁸ A gazdasági komité tagjai voltak egyebek között Carl Duisberg, Carl Bosch, Hermann Bücher, Paul Silverberg, Albert Vögler, Ernst Poensgen, Richard Heilner, Hermann Lange, Richard Gütermann, Ludwig Roselius valamint Emil Georg von Stauß, Herbert Gutmann és Carl Melchior. in: *Fricke* hg., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945.* 2. k. Leipzig, 1970, 467; Vbd Allg. *PeuBew* Bd. 2. Bülow feljegyzése. 1928. június 27. A megbeszélésen egyébként Bülow elutasította Coudenhove-Kalergi ismételt kérését, hogy Stresemann — Briandhoz hasonlóan — vállaljon a Páneurópa Unió díszelnökségében tisztséget, valamint a németországi Páneurópa-mozgalom állami szubvencionálásának igényét is.

¹⁹ *Lippens*, *Europäische Einigungs-idee 1923—1930 und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten.* in: *HZ* 203. k. 1966. 71. Hasonlóan semmitmondó választ kapott Giuseppe Motta svájci szövetségi elnöktől, a belga Huymanstól és Beneš csehszlovák külügyminisztertől is. in: *ZPeu* 6. évf. 1929; Coudenhove-Kalergi, *Zur Geschichte der Paneuropa Bewegung.* in: *Die Friedens-Warte.* 30. évf. 1930.

szónokok szerepeljenek a kongresszuson. A kabinet végül is némileg eltért ezektől az intencióktól, amennyiben egy Wirth belügyminiszter által tartandó formális üdvözlőbeszéd mellett foglalt állást, Curtius külügyminiszter pedig fogadást adott a kongresszus résztvevőinek.²⁰

A berlini Konzerthausban megtartott kongresszus előadásain és felszólalásaiban nagy teret kapott a francia kezdeményezés iránti rokonszenv kifejezése. Az elhunyt Gustav Stresemann emlékének ünnepélyes méltatása után Joseph Barthélémy előadása a német—francia megértéssel foglalkozott, Coudenhove-Kalergi a Páneurópa-mozgalom viszonyát elemezte Briand akciójához, Ninčić Páneurópa és a Népszövetség kapcsolatáról beszélt. Daniel Serruys előadása a Páneurópa-mozgalom etapjait vázolta és a gazdasági együttműködés lehetőségeit állította előtérbe. A német Aereboe professzor az európai mezőgazdaság problémáinak megoldását a nagy egységes gazdasági terület megeremtésében jelölte meg, Loucheur pedig széleskörűen, a vámpolitika, a nemzetközi kartellek és az agrártermelés összefüggésében vizsgálta Európa gazdasági szervezetét. A kongresszuson külön tanácskozást tartottak a páneurópai szervezetek küldöttei, és határozatukban a Briand-memorandumot mint az európai államszövetség megvalósítása felé tett első reálpolitikai lépést üdvözltek.²¹

Kétségtelen, hogy a berlini Páneurópa-napok jelentőségét a Briand-tervvel való összekapcsolódása adta. A francia külügyminiszter programjának elnevezésbeli hasonlósága és Aristide Briandnak a Páneurópa Unióhoz fűződő ismert kapcsolatai ellenére hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy ez esetben a francia hatalmi érdekek szerint értelmezett európai egyesülési javaslatról van szó. A francia memorandum az európai integráció problematikáját az aktuális politikai viták kérdésévé tette, s az ellenfelei által „hiú, hazug reklámhősnek” nevezett Coudenhove-Kalergi hatékonyan kiaknázta és saját mozgalma érdekében kamatoztatni tudta a megélenkült európai érdeklődést. Ugyanakkor jó érzékkel próbálta elkerülni azt a buktatót, hogy a közvélemény azonosítsa mozgalmanak céljait a francia külügyminiszter programjával, s fenntartotta a jogot a Páneurópa-eszmének a francia felfogástól eltérő interpretációjára.²² Ezt az óvatosságot indokolta, s a következő időszakban egyre világosabbá vált, hogy Coudenhove-Kalergi mozgalma a revízió, a leszerelés, a biztonság vagy a német—osztrák viszony kérdésében messzebbmenő javaslatokat tett a francia kormány által elviselhetőnek tartott engedményeknél, s különbözött a véleményük a gazdasági vagy politikai egyesülés prioritásának kérdésében is. A Páneurópa-mozgalomnak a Briand-tervhez fűződő ambivalens viszonya mindenesetre lehetővé tette, hogy az európai vezető szerepért vívott és a válság következtében kiéleződött francia—német küzdelemben elfogulatlan, a valódi integráció gondolatát képviselő mozgalomként tüntesse föl magát.

²⁰ BA R43 I./616. Bd. 1. Bülow feljegyzése. 1930. május 5; BVStEu Bd. 1. Schubert távirata Genfben Curtius külügyminiszternek. 1930. május 15.

²¹ A kongresszus anyaga in: ZPeu 7. évf. 1930; PA IV. Ru Peu Bd. 1. Köpke feljegyzése. 1930. május 30.

²² Heile nem titkolt irigységgel konstataálta a Páneurópa-kongresszus propagandájának sikerét. BA NL Heile 54. Levél Emil Borelnak. 1930. május 20. és Jules Raisnek. 1930. május 26; Coudenhove-Kalergi, Der 17. Mai 1930. in: ZPeu 7. évf. 1930.

Az elmélyülő gazdasági és politikai válság ténye ösztönözte a Páneurópa Unió központját egy újabb kongresszus összehívására azzal a céllal, hogy vizsgálják meg az európai krízis okait és terjesszék a kormányok elé a leküzdés módjára vonatkozó javaslataikat. A kongresszus előkészítése során Coudenhove-Kalergi nagy gondot fordított mind a német, mind a francia kormány informálására, illetve képviselőik bevonására a kongresszus munkájába. A német kormányt arra hivatkozva próbálta rábírní a kongresszus támogatására, hogy Edouard Herriot francia miniszterelnök elvállalta a kongresszus megnyitását és díszelnökségét, továbbá hogy a francia kormány 8000 frankkal támogatja a rendezvényt. A paritásra, Németország tekintélyére hivatkozó érvelés azonban nem talált megértésre. Papen kancellár egyértelműen elutasító válasza részben a német belpolitikai problémákra is utalt, leszögezte, hogy csak olyan rendezvényeket patronál, amelyekre Németországban kerül sor, vagy amelyeket németek szerveznek. Az 1930 júniusában államtitkárrá előlépett Bülow szükségesnek tartotta a tájékozódást a fontosabb európai fővárosokban a tervezett hivatalos részvételről. A válasz Rómából és Londonból egyaránt megnyugtató volt, s miután Coudenhove-Kalerginek a német egyenjogúság ügyében Herriothoz intézett nyílt levele szakításhoz vezetett a francia miniszterelnök és a Páneurópa Unió között, a francia hivatalos képviselő sem okozott többé gondot a német kormánynak.²³

Az 1932. október 1-je és 4. között Bázelen ülésező kongresszust nem kísérte az előző kettőhöz mérhető érdeklődés. A vendéglátó svájci kormány pénzübeni támogatásra igen, de magas szintű személyes képviselőre nem volt hajlandó. A rendezvénytől eleve idegenkedő Motta szövetségi elnök nyilatkozatban ítélte el Coudenhove-Kalergi Népszövetséggel kapcsolatos fellépését. Az Herriot-val való konfliktus következtében több mértékadó francia személyiség — köztük Yves le Trocquer — is távol maradt a kongresszustól, Politisz pedig, akit a népszövetségi ülészak elnökévé választottak, akadályoztatva volt a megjelenésben.²⁴

A harmadik Páneurópa-kongresszuson elhangzott előadások döntő többsége gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Abraham Frowein, a nemzetközi kereskedelmi kamara elnöke az európai kereskedelem akadályainak megszüntetéséről, a román Mihail Manoilescu az európai agrárproblémákról, Richard Heilner, a német Linoleumwerke igazgatója az európai nagyterg gazdaságról beszélt, de kereskedelem- és pénzügypolitikai kérdésekkel foglalkozó referátumok is elhangzottak. A kongresszus fő jellegzetességét a korábbiaktól eltérően a nagyszámú bizottság tevékenysége adta. A 12 bizottság állásfoglalásai egyebek között a Népszövetség reformját, a dunai államok együttműködésének kérdéseit, az európai kereskedelmi jogot, a munkanélküliség ügyét és a szellemi együttműködés lehetőségeit érintették.²⁵

²³ R43 I./619. Bd. 2. Coudenhove-Kalergi Papen kancellárnak. 1932. augusztus 17. „Es scheint mir vor größter Bedeutung, daß die führenden Staatsmänner Deutschlands und Frankreichs Paten des neuen Europas werden.”; A birodalmi kancellária Coudenhove-Kalerginek. 1932. augusztus 9; Coudenhove-Kalergi Papennek. 1932. szeptember 13; Bülow körlevele. 1932. augusztus 30; Coudenhove-Kalergi nyílt levele Herriot-hoz. 1932. szeptember 19.

²⁴ Vbd Allg Peubew Bd. 3. Berni német követség jelentése. 1932. szeptember 9; Bázeli német konzulátus jelentése. 1932. október 7.

²⁵ ZPeu 9. évf. 1932.

Bázelben lépett nyilvánosság elé Coudenhove-Kalergi egy, a kormányok feje fölött, diplomáciai formaságok és politikai intrikák nélkül az európai tömegeket egyesítő Európai Párt megalapításának programjával. A párt aktivistáinak látványos, egyenruhás demonstrációi azonban aligha leplezhették el azt a tényt, hogy az európai tömegek valójában vagy a nemzeti, vagy az osztálpártok mögött sorakoztak fel.

A náci hatalomátvétel után Németországban a Páneurópa Uniót mint pacifista szervezetet betiltották, ami a Bosch-féle támogató társaság összeomlásával együtt szervezetileg és pénzügyileg is súlyos helyzetbe hozta a mozgalmat. Coudenhove-Kalergi a következő években is megpróbálta a nemzetközi szervezetet életben tartani és elsősorban Ausztria függetlensége védelmében mobilizálni. A pénzügyi nehézségeket az Ausztriától, Franciaországtól, Csehszlovákiától és Romániától kapott szubvencióval hidalták át. A mozgalom feladta eddig hirdetett nemzetközi „semlegességét” és a Hitler által fenyegetett európai államok védelmi szövetsége létrehozásának elősegítését tekintette feladatának. Ezt azonban a Hitler és Sztálin elleni harc összekapcsolásával kívánta elérni, s a náciizmus elleni küzdelemben elutasított minden olyan akciót — a népfrontpolitikát is —, ami a kommunista befolyást erősíthette volna Európában.²⁶

A háború, az emigráció éveiben Coudenhove-Kalergi Arnold J. Zürcherrel együtt újra felélesztette az amerikai Páneurópa Komitét, és létrehozták az emigránsok Páneurópa-szervezetét is a spanyol szocialista Fernando de los Rios vezetésével. 1943 márciusában még egy Páneurópa-kongresszus összehívásával is próbálkoztak, de az amerikai politikától nem kaptak semmiféle támogatást.

1946 őszén tett kísérletet Coudenhove-Kalergi a Páneurópa-mozgalom Churchill vezetése alatti újjászervezésére, ez azonban nem járt eredménnyel. Ezután az európai parlamentek képviselőihez küldött kérdőívekkel kísérelte meg felsorakoztatni őket az európai egyesülés gondolata mögé, s akciója eredményeként 1947 júliusában létrejött az európai parlamenti képviselők uniója.²⁷ Miután az európai integráció ügye a Marshall-terv következtében is új lendületet nyert, a következő lépés a hágai Európa-kongresszus, majd a strasbourgi Európa Tanács megalakulása volt. Az immár kormányzati politikává váló Európa-mozgalom és a Coudenhove-Kalergi-féle Páneurópa-mozgalom még évekig párhuzamosan tevékenykedett, ennek nyomom követése azonban már messze meghaladja munkánk kereteit.

A Páneurópa-gondolat néhány általános jellegzetessége

Mivel egy politikai mozgalom történeti fejlődésrajza nem maradhat meg a szervezeti-gyakorlati tevékenység ábrázolása szintjén, vállalkoznunk kell azoknak az eszméknek, legfontosabb elméleti téziseknek az elemzésére is, amelyek az adott mozgalom törekvéseinek irányát, tartalmát meghatározták. Coudenhove-Kalerginek a Páneurópa-mozgalmon belüli meghatározó személyisége indokolja, hogy a Páneurópa-eszme tartalmi elemzését elsősorban az ő művei alapján végezzük el.

²⁶ Coudenhove-Kalergi Paneuropa 1922 bis 1966. 66—70.

²⁷ Lippens, Die Anfänge der Europäischen Einigungspolitik 1945—1950. Stuttgart, 1977. 438—444.

A Páneurópa-eszme általános jellemzésekor első helyen ideológiai-politikai eklekticizmusát kell kiemelnünk. Ez az eklekticizmus tudatosan vállalt program volt, szorosan összekapcsolódott Coudenhove-Kalerginek azzal a felfogásával, hogy a Páneurópa-mozgalom úgy teljesítheti hivatását, akkor válhat tömegmozgalommá, ha pártok feletti, vagyis olyan mozgalom lesz, amihez a bolsevizmus és a sovinizmus hívein kívül bármely világnézet vagy politikai eszme képviselői csatlakozhatnak. A Páneurópa-mozgalom „pártokfelettsége” eredetében, motívumaiban és következményeiben is összetett jelszó volt, aminek itt most csak két vonatkozására utalunk. Az egyik, hogy az európai egységesszme érvrendszerében a legváltozatosabb módon keveredtek a politikai és közgazdasági gondolkodás történetében korábban az integráció mellett kifejtett eszmék. Egymás mellé kerültek — nemegyszer sajátosan átértelmezett formában — a fehér faj felsőbbrendűségét hirdető nézetek a nagytérgazdaság koncepciójával, az *Abendland*, a nyugati keresztény kultúra védelmének programja a társadalmi haladás biztosítékát a tőke nemzetközi méretű koncentrálódási-integrálódási folyamatának előrehaladásában látó szociáldemokrata felfogással. De eszmeileg nyitott volt a Páneurópa-gondolat a politikai katolicizmus univerzalizmusa és az európai polgári radikalizmus integrációs-evolúciós szempontjai előtt is. Ez a nyitottság megkönnyítette ugyan, hogy a különböző politikai irányzatok képviselői csatlakozzanak a Páneurópa-mozgalomhoz, de az eltérő tartalmú és konzekvenciájú törekvések jelenléte folyamatos és nemegyszer nyíltan felszínre kerülő válságot eredményezett a mozgalmon belül, miközben a különböző politikai mozgalmak a Páneurópa-eszmet beillesztették saját ideológiai-politikai fegyvertárukba.

A Páneurópa-programnak a pártokfelettséggel is összefüggő másik fontos jellegzetességét abban látjuk, hogy a heterogén eszmei összetevőket egy politikai rendező elvnek, a külpolitika primátusa elvének rendelte alá. Bizonyára ezzel is magyarázható a mozgalomnak a belpolitikai és a szociális kérdések iránti közömbössége. Ugyanakkor az eltérő osztályérdekeket, gazdasági csoportérdekeket, illetve eszmei-ideológiai különbözőségeket reprezentáló pártok divergáló törekvéseit aligha lehetett egy közös külpolitikai program jegyében összefogni.

A Páneurópa-gondolat legáltalánosabb jellemzői között az eklekticizmus és a külpolitikai szempontok elsődleges érvényesítése mellett a pacifizmus eszmeileg meghatározó voltát kell hangsúlyoznunk. Coudenhove-Kalergi a háborús veszély elhárításának módozatait keresve jutott el a Páneurópa megteremtésének gondolatáig, és a háború elkerülésének szándéka hatotta át szinte valamennyi konkrét politikai tervét, javaslatát. Mivel azonban a nemzetközi békemozgalom alapvetően a népszövetségi gondolat elkötelezettje volt, Coudenhove-Kalergi pedig a kontinentális szempontokat állította a békepropaganda középpontjába is, valódi együttműködés a két pacifista mozgalom között nem jött létre.²⁸

²⁸ *Riesenberger, Geschichte der Friedensbewegung in Deutschland. Von den Anfängen bis 1933.* Göttingen, 1985. 213.

Bármely csoportosulás, közösség definiálásához és önmeghatározásához — így a tervezett Páneurópához is — legalább kétirányú megközelítés szükséges. Az egyik meghatározhatja, felmutathatja azokat a pozitív tartalmakat, amelyek ennek az egységnek a koherenciáját adják, a másik pedig az elhatárolódást, a másoktól való elkülönülést teszi lehetővé. Az európai összefogás tartalmát Coudenhove-Kalergi a kulturális egységben, a keresztény és hellenisztikus alapon nyugvó európai vallásban és művészetben és a Római Birodalommal kezdődő közös történelemben, a hasonló életstílusban és morális felfogásban, a művészeti irányzatok közösségében jelölte meg.²⁹ Az egység tartalmát ezen túlmenően a jövőben kellene realizálni, vagyis magában az egyesülési folyamatban valósulna meg Páneurópa lényege.

Sokkal konkrétabb Páneurópa definíciója az Európán kívüli világtól való elhatárolásában. Elvileg, de gyakorlati konzekvenciáiban is rendkívül fontos kérdés volt Európa határainak megvonása, ami a kis, vagy nagy Európa problémájaként a Szovjetunióhoz és Nagy-Britanniához való viszonyt jelentette. Coudenhove-Kalergi egyértelműen az ún. kiseurópai megoldást tartotta reálisnak, mindkét említett hatalomnak Páneurópából való kizárása mellett állást foglalt annak egyidejű és erőteljes hangsúlyozásával, hogy Páneurópa nem irányul sem Oroszország, sem Anglia ellen.³⁰ A Szovjetunióhoz való viszony részben világnézeti-politikai, részben gazdasági és hatalmi-politikai kérdésként vetődött fel. Az oroszországi társadalmi-politikai forradalom az a döntő mozzanat Coudenhove-Kalergi számára, ami eleve eldöntötte, hogy a polgári Európa és a Szovjetunió között nem jöhet létre egyesülés. A Páneurópai Manifesztum megfogalmazása szerint „Oroszország a demokráciával való szakítása következtében önként levált az európai államok rendszeréről”. Az ideológiai szembenállás és a szovjetellenesség a harmincas évek elején hangsúlyozottabbá vált a Páneurópa-propagandában. Egyre több szó esett „az egész életforma, kultúra és civilizáció” ellentétéről, a bolsevik világnézet elleni harc szükségességéről. Bár Coudenhove-Kalergi a korábbi állásponttal való folytonosságot hangoztatta, a *Stalin and Co.* című brosúra militáns szovjet- és bolsevikellenes tónusa lényegesen különbözött a húszas évek toleránsabb, józanabb megnyilvánulásaitól.³¹

A változás magyarázatául két mozzanatra utalhatunk. Az egyik a nemzetközi politika lényeges átrendeződése, ezen belül is Németország európai helyzetének megváltozása szoros összefüggésben a belső jobboldali-nacionalista offenzíva erősödésével. Coudenhove-Kalergi a német külpolitika végzetes tévedésének minősítette, hogy hidat akart alkotni a Nyugat és a Szovjetunió között, de a Young-terv elfogadása

²⁹ Coudenhove-Kalergi. Paneuropa. Wien—Leipzig, 1926. 131—132.

³⁰ Berliner Tageblatt. 1926. május 28. Ezt az állítást azzal is alátámasztja Coudenhove-Kalergi, hogy az I. Páneurópa-kongresszusra meghívták Oroszország és Anglia képviselőit is. Ami az orosz képviselőt illeti, Kerenszkijnek a kongresszuson való fellépítése aligha növelte a szovjetek bizalmát Coudenhove-Kalergi mozgalma iránt.

³¹ Coudenhove-Kalergi, Kampf um. . . I. k. 11.; uő, Russisch-europäischer Friede. in: ZPeu 9. évf. 1932; uő, Die Sowjetunion und wir. in: ZPeu 8. évf. 1931; uő, Werdendes Paneuropa. in: Vossische Zeitung. Nr. 134. 1931. március 20; uő, Das Wort reicht weiter als Kanonen. in: 8 Uhr Abendblatt. Nr. 117. 1930. május 21.

szerencsére véget vetett Németország évtizedes hintapolitikájának, összeomlottak a német Rapallo-álmok. Ez a Páneurópa szempontjából kedvezőnek tartott fordulat az antibolsevista tendenciák megerősödésével járt együtt, annak felismerésével, hogy Németország nem harcolhat eredményesen belpolitikailag a kommunizmus ellen az oroszbarát külpolitika egyidejű fenntartásával. A Szovjetunióval szembeni Páneurópa-koncepció megváltozásának másik motívumára Otto Deutsch mutatott rá, amikor az Európát fenyegető veszély akuttá válásáról beszélt a harmincas évek elején a gazdasági, politikai és katonai téren egyaránt érzékelhető szovjet előretöréssel kapcsolatban.³²

A Páneurópa-mozgalom erősödő ideológiai-politikai szembenállása mindazonáltal defenzív keretek között maradt, elvetette a szovjetellenes intervenció gondolatát. Annál is inkább, mert véleménye szerint tévedés lenne a bolsevizmus vereségétől várni Európa biztonságát, hiszen Oroszország területe és lakossága túlsúlyával, pusztán létezésével gyakorol állandó nyomást Európa államaira. Az újabb kori orosz történelemben állandó törekvés mutatható ki Európa leigázására, a Nagy Péterrel kezdődött nyugati irányú terjeszkedés a 20. században felgyorsult, a világháború és a forradalom volt a két utóbbi nagy kísérlet az Európa feletti orosz hegemonia megszerzésére.³³ Ezzel a hatalmi törekvéssel szemben kell Európának védekeznie politikailag és katonailag egyaránt, s e védekezés legalkalmasabb, leghatékonyabb keretétől szolgálhatna Páneurópa. Az európai államok közötti védelmi katonai szerződés általános kötelezettséggé és hatékonyá tenné a keleti határok eddig Romániára és Lengyelországra háruló védelmét, biztosítaná azt a katonai fölényt, ami Coudenhove-Kalergi szerint szükséges a Szovjetunióval szemben az európai béke fenntartásához.

Meg kell teremteni azonban a Szovjetunióval való békés szomszédai viszony politikai feltételeit is, ami a kölcsönös elismerést, a belügyekbe való be nem avatkozást és a határok kölcsönös garanciáját jelentené. Ez utóbbival kapcsolatban az európai békét veszélyeztető Besszarábia kérdésének kölcsönös kompromisszumok keretében való megoldását, Románia területi engedményre kényszerítését is szükségesnek tartotta.³⁴

A belügyekbe való be nem avatkozás gondolata Coudenhove-Kalergi koncepciójának egyik sarkalatos, alább tárgyalandó tézisével, a kontinentális Monroe-elvvel kapcsolódott össze. Az orosz fejlődésnek az európaiktól eltérő vonala, illetve a szovjet külpolitikának az ázsiai népek felszabadító mozgalma iránti rokonszenve alapján egy új eurázsiai politikai kontinens szerveződését állapította meg, s az orosz szellem misszióját egy, a nyugat-európai keresztény és az ázsiai kultúra között hidat képező eurázsiai kultúra megteremtésében látta.³⁵

³² Uő, Weltpolitische Umgruppierung. in: ZPeu 7. évf. 1930; uő, Mitteleuropa. uo; uő, Die Sowjetunion. . . i. h.; Deutsch, Werden die Sowjets uns überretten? in: ZPeu 9. évf. 1932.

³³ Germania. Nr. 131. 1931. március 19.; Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. 53.

³⁴ Uő, Pazifismus. in: ZPeu 1. évf. 1924; uő, Weltpolitik 1924. in: Kampf um. . . 1. k. 149—150. 1927-ben, amikor a legtöbb európai hatalom elismerte Besszarábia román bekebelezését, Coudenhove-Kalergi javasolta, hogy pénzügyi koncesszióval bírják rá a Szovjetuniót a Dnyeszter-határ elfogadására, a besszarábiai kérdés definitív megoldására. uő, Abrüstung. in: ZPeu 4. évf. 1927.

³⁵ Uő, Paneuropa. 33.

Coudenhove-Kalergi koncepciójából következett, hogy a Szovjetuniót az európai gazdasági egységbe sem tartotta beilleszthetőnek, de ez nem jelentett az orosz gazdaságtól való elszigetelődési, elszakadási szándékot. A húszas években a kölcsönös gazdasági egymásrataltságot hangoztatta a Páneurópa-mozgalom. A háború után katasztrofális helyzetben lévő orosz gazdaság talpra állításában hatalmas lehetőséget látott a földrajzi helyzete és a tradicionális kapcsolatok következtében kedvező pozíciójú európai gazdaság számára. Ezt a gazdasági kooperációt egyik oldalon sem szabad politikai szempontoknak alárendelni, azonban részben Oroszországgal, részben pedig a konkurens brit, amerikai vagy japán tőkével szemben meg kell erősíteni az európai államok gazdasági pozícióját, létre kell hozni a páneurópai gazdasági egységet. A nagy válság idején viszont már elsősorban a szovjet külkereskedelmi monopólium elleni egységes európai fellépést szorgalmazta a Páneurópa-mozgalom.³⁶ Páneurópa keleti határát tehát a Szovjetunió nyugati határával azonosította Coudenhove-Kalergi. S jóllehet koncepciója kialakulása szakaszában azt hangoztatta, hogy az európai egyesüléshez való csatlakozás lehetősége mind Oroszország, mind Anglia számára adott, a következő években a Szovjetunió kirekesztésének tendenciája erősödött meg.

A kiseurópai egyesülés terve nemcsak Oroszországot, hanem Angliát is kizárta volna az európai államok szövetségéből, Páneurópa Nagy-Britanniához fűződő viszonya azonban alapvetően különbözött a szovjet—páneurópai kapcsolatok tartalmától. Mindenekelőtt abban, hogy teljesen hiányzott belőle a félelemből fakadó védekezési motívum, ami a Szovjetunióhoz való viszony döntő eleme volt. Coudenhove-Kalergi véleménye szerint Páneurópának el kell kerülnie mind az anglofóbia, mind az anglo-mánia szélsőségeit, és egy angolbarát politikát kell képviselnie.³⁷

Nagy-Britannia helyzetét azzal a sajátos kettősséggel jellemezte, hogy földrajzilag ugyan az európai kontinenshez tartozik, gazdasági és kulturális kapcsolatok erős szálaival kötődik Európához, másfelől azonban egészen speciális szoros kapcsolat fűzi a Brit Birodalom részeihez, elsősorban a domíniumokhoz. Az előbbi tény kudarcra ítélne minden olyan vállalkozást, amely Anglia egyetértése nélkül, vagy különösen Anglia ellen szervezné meg Európa egységét, amiben a brit politika egy kontinentális blokkalkotás kísérletét láthatná. Az egész Brit Birodalom és Európa államainak egyesülése viszont Európa számára jelentene veszélyt, hiszen ennek a hatalmas interkontinentális szövetségnek a súlypontja bizonyára nem Európában lenne, és azzal a gyakorlati következménnyel is járna, hogy belesodródna a világ távoli térségeiben kirobbanó konfliktusokba, háborúkba is. Ez a „Nagyeurópa” jóval hatalmasabb lenne ugyan a kiseurópai egyesülésnél, de menthetetlenül két elemre szakadna, s a két csoport sok tekintetben ellentétes érdekei végül is robbanáshoz vezetnének. Az elméletileg lehetséges harmadik megoldás, hogy csak Nagy-Britannia és Írország csatlakozzék Páneurópához a gyarmatok és domíniumok nélkül, a Brit Birodalom felbomlását eredményezné. Coudenhove-Kalergi nem zárta ki elvben ennek a lehetőségét, de egyrészt azt hangsúlyozta, hogy csak maga Anglia dönthet arról, hogy kockáztatja-e domíniumai elvesztését, másrészt viszont leszögezte, hogy Európának nem szabad egy

³⁶ Uo. 57—58; uő, *Die Sowjetunion*. . . i. h.

³⁷ Uő, *Kampf um*. . . 2. k. 75.

ilyen döntésre várnia, mert aktuálisan szükséges és lehetséges az angolbarát kontinentális Páneurópa létrehozása.³⁸ A genfi jegyzőkönyv kudarcában azt a feltevését látta igazolva Coudenhove-Kalergi, hogy Anglia nem törekszik a kapcsolatok elmélyítésére Európával, s úgy vélte, hogy Locarno jelenti az Anglia részéről Európáért vállalt kötelezettségek maximumát. A második munkaspárti kormány pacifista külpolitikai programját ugyan „európaibb” jellegűnek tartotta a konzervatív elődeinél, de továbbra is a birodalmi kötöttségek meghatározó jellegéről beszélt s azt állította előtérbe, hogy ha a brit kormány valóban békére törekszik, akkor nem állhat az európai egység útjába.

A harmincas évek elején a londoni flottakonferencia, a Briand-tervre adott angol válasz és a birodalmi törekvések erősödése világosabbá tette Anglia elhatárolódását Európától, de ezekből csak Coudenhove-Kalergi sajátos értelmezésében lehetett Páneurópa megvalósulását segítő tendenciát kiolvasni.³⁹ Mindenesetre az ő koncepcióját erősítette a konzervatív táborból elhangzott néhány nyilatkozat. A Páneurópa-kérdésben különösen aktív Leo Amery a világ fejlődési tendenciájával harmonizálóan nyilvánította a Brit Birodalom fejlődését és Európa számára is ennek az útnak a követését ajánlotta. Winston Churchill vázolta az Európa egyesülésétől várható előnyöket, örömmel üdvözölt minden Páneurópa irányába tett lépést, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Anglia Európa oldalán áll, de maga nem tartozik Európához.⁴⁰

Figyelmet érdemel, hogy milyen formában és milyen tartalommal tartotta szükségesnek Coudenhove-Kalergi az önálló politikai kontinensnek tekintett Brit Birodalom és Páneurópa kapcsolatának szabályozását. Véleménye szerint ahhoz, hogy Anglia akceptálja Európa integrációját, ennek mindenekelőtt azt kell bebizonyítania, hogy nem az offenzív kontinentális blokkalkotási kísérletek új kiadásáról, hanem egy Angliához feltétlenül békés szándékkal közeledő egyesülésről van szó. Ezt is dokumentálná a tervezett brit—páneurópai antant, ami a tartós békét biztosítaná mindkét fél számára. Mivel a repülőgép- és tengeralattjáró-támadások által sebezhetővé vált szigetország biztonságát nem katonai, hanem politikai eszközökkel lehet garantálni, ez a biztosíték az egységes Európa lehetne, amely megóvná Angliát attól, hogy a kontinens belső konfliktusaiba beavatkozni kényszerüljön, de politikai egysége és katonai ereje folytán azt is képes megakadályozni, hogy Oroszország az Északi-tengerig előrenyomulva fenyegethesse Nagy-Britanniát. Ez a brit—európai antantszerződés kötelező döntőbíráskodást írna elő, valamint az európai tengeralattjáró-flotta leszerelésére és a légierőre vonatkozó megállapodást is tartalmazna. Fontos szerepe volt Coudenhove-Kalergi elképzeléseiben a gyarmati kérdéseket illető megegyezésnek is. Eszerint az angol flottának magára kellene vállalnia az európai államok ázsiai gyarmatainak a védelmét harmadik hatalom támadásával szemben, aminek ellentételeként Páneurópa védelmezné az angol anyaországot minden idegen támadástól. A

³⁸ Uő, Paneuropa. 37—41.

³⁹ Uő, Genf 1925. in: ZPeu 2. évf. 1925; uő, Paneuropa. 157—158; uő, England und der Friede. in: ZPeu 7. évf. 1930; uő, Weltpolitische Umgruppierung. i. h.; uő, Atlantis. in: ZPeu 6. évf. 1929.

⁴⁰ Amery, British Empire und Paneuropa. in: ZPeu 6. évf. 1929; uő, Das britische Weltreich und die paneuropäische Idee. in: ZPeu 7. évf. 1930; uő, Die Ottawa Konferenz und Europa. in: ZPeu 9. évf. 1932; Churchill, Wir Engländer und Paneuropa. in: ZPeu 7. évf. 1930.

brit domíniumoknak viszont vállalniuk kellene az európai kivándorló népességfőleg letelepítését az angol alattvalókéval azonos jogok biztosításával. A megegyezés értelmében nem lenne kizárt Anglia és Írország csatlakozása egy páneurópai vámunióhoz.⁴¹ A gazdaságilag egységes Európa egyébként inkább előnyös üzleti partnere mint konkurense lehetne Nagy-Britanniának.

A vázolt teória a Páneurópa-tervnek a kortársak által leginkább bírált eleme volt. Coudenhove-Kalergit a Briand-terv angol fogadtatása ébresztette rá, hogy Anglia inkább akadályozza, mint segíti az európai egyesülési törekvéseket, hogy — későbbi szavai szerint — a kontinens egyesítésének programja Nagy-Britannia beleegyezésével csaknem a kör négszögesítésével egyenlő.

Új világhatalmi struktúra terve. Javaslat a Népszövetség reformjára

A mind a Szovjetuniótól, mind Nagy-Britanniától elhatárolt Páneurópának természetesen nem a világpolitikai folyamatoktól izoláltan kellett léteznie, hanem katalizátorává kellett válnia a nagyhatalmi viszonyok új alapokon történő átrendeződésének. Ez abból is következett, hogy az európai integráció egyik legfontosabb indítékeként az európai államok világhatalmi státusának megrendüléséből származó kedvezőtlen tendenciák visszaszorítása szerepelt. A világpolitikában a 20. század folyamán végben változások az európai világuralom összeomlását eredményezték mind hatalmi-politikai, mind gazdasági tekintetben. Ezt az összeomlást Coudenhove-Kalergi részben az Európán kívüli világban jelentkező új tendenciákkal, részben az európai nagyhatalmak pozíciójának megváltozásával magyarázta.

Teljes joggal állapította meg, hogy a legradikálisabban Amerika helyzete változott meg az utóbbi évtizedekben. Dél-Amerika köztársaságai 1907-től fokozatosan az európai államok egyenrangú partnereivé váltak, fontos — olykor az európai államok ügyeit is eldöntő — szerepet játszottak a Népszövetségen belül. Ez a folyamat azáltal nyert világpolitikai jelentőséget, hogy a pánamerikai politika keretében összekapcsolódott az USA vezető hatalommá válásával. Az Egyesült Államok rohamos előretörésének alapját Coudenhove-Kalergi a példátlan lendületű gazdasági fejlődésen túl abban látta, hogy a spanyolok feletti győzelem, valamint a Panama-csatorna megépítése és a flottafejlés következtében szilárdan érvényesíti befolyását az amerikai kontinensen. A világháború felgyorsította és új dimenziókba is helyezte az USA fejlődését, amennyiben világgazdasági vezető szerepe egyértelművé lett, s a háború katonai eldöntőjeként politikailag is valódi globális hatalommá vált. Az európai viszonyokra gyakorolt hatása mellett — különösen a washingtoni konferencia eredményeként — megnőtt a kelet-ázsiai és csendes-óceáni befolyása is.

Ugyancsak a 20. századi fejlődés terméke az európai népek kizárólagos ázsiai uralmának az összeomlása, Japán világhatalommá válása. A távol-keleti ország az Oroszország fölött aratott katonai győzelmével lépett az aktív nagyhatalmi politika színterére, hogy rövid idő alatt szilárd befolyásra tegyen szert a világ csendes-óceáni—távol-keleti térségében. Coudenhove-Kalergi véleménye szerint ez a folyamat

⁴¹ Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. 43—46.

Kína emancipálódásával kiegészülve döntő szerepet játszik az új világpolitikai struktúrában és Európa hatalomvesztésében.

Ez utóbbi tendencia azáltal vált véglegessé, hogy a 19. század folyamán még a kontinenshez tartozó két nagyhatalom, Nagy-Britannia és Oroszország belső struktúrájuk átalakulása következtében „kinőtte” Európát és elszakadt a kontinens politikájától. Nagy-Britannia interkontinentális világbirodalommal válásának kezdetét a Dél-afrikai Unió megalapításától számította Coudenhove-Kalergi. A világháború ezt a folyamatot is felgyorsította. Jelentős arab területek bekebelezésével az Atlanti-óceántól az Indiai-óceánig terjedő birodalom súlypontjának eltolódása is bekövetkezett, s Angliának fokozódó mértékben kell tekintettel lennie domíniumai érdekeire. Az egykori ázsiai gyarmatokkal rendelkező európai nagyhatalom, a cári Oroszország a forradalom győzelme után belső szerkezetének átalakulása, valamint a finn, balti, lengyel területek elszakadása következtében olyan gyarmat nélküli birodalommal vált, amely területének nagyobbik hányada Ázsiában található: eurázsiai hatalommá alakult.

Az Európán belül végbement változások pedig csak fölerősítették a világfolyamatok kedvezőtlen hatásait. A kontinens nagyhatalmai közül Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia háborús vereségük következtében veszítették el korábbi vezető szerepüket, s bár a győztes Franciaország és Olaszország területben gyarapodott, de embervesztéseik és anyagi romlásuk bizonytalanná tette világpolitikai helyzetüket. Coudenhove-Kalergi az európai nagyhatalmak perifériára szorulását abban látta, hogy nem tudnak hatást gyakorolni az Európán kívüli folyamatokra, s jövőjük bizonytalannak tűnik.⁴² Az új helyzetből az következik, hogy nem lehetséges többé az európai világuralom visszaállítása. Lehetőség van viszont az európaiak békéjének, szabadságának és jólétének megóvására, ha a földrész államainak összefogásával ötödik világ hatalomként beilleszkedik az új világpolitikai struktúrába, ha az Európán kívüli világ növekvő szervezethez képes saját egységét szembeállítani.⁴³

A Páneurópa-gondolat képviselői ugyanis azt látták a fejlődés fő tendenciájának, hogy a régi nagyhatalmi szisztémát a világhatalmak, az egyes állam és az emberiség közötti harmadik elem, az államcsoportok váltják fel. Nézetük szerint a wilsoni, világot átfogó Népszövetség tervének kudarca után több kisebb Népszövetség alakult ki, illetve formálódik. Csak Európában bizonyult a népek szabadságra, önállóságra törekvése erősebbnek a rendre való törekvésnél, esetenként az élet- és versenyképesség rovására is, aminek következtében Európa „balkanizálódott”.⁴⁴ Az integrációs fejlődés eredményeként létrejött államcsoportok ún. politikai kontinensekké szerveződtek. A földrajzi és politikai kontinens fogalmának elhatárolására a Monroe-elv szolgál, ez indokolja, hogy Ausztráliát vagy Afrikát politikai függőségük miatt nem, míg a földrajzilag több földrészre is kiterjedő Oroszországot és a Brit Birodalmat egyetlen politikai kontinensnek tekintik.⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a külpolitikai jellegű alapelv nagyon eltérő tartalmú integrációs törekvések között próbált egységet terem-

⁴² Uo. 12–16.

⁴³ Das paneuropäische Manifest. in: ZPeu 1. évf. 1924.

⁴⁴ Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. 18–19.

⁴⁵ Uő, Kampf um... 1. k. 166; uő, Weltpolitik. in: ZPeu 2. évf. 1925.

teni. Az öt politikai kontinens — a pánamerikai, a brit, a szovjet, a kelet-ázsiai és a megteremtendő páneurópai — egyrészt nagyon is különbözött egymástól összetartozásuk mértéke, tudatossága, gazdasági megalapozottsága tekintetében, másrészt fejlődésüket korántsem egyértelműen az integratív tendenciák jellemezték.

A kontinentális Monroe-elv mindenestre alkalmasnak tűnt a Páneurópa és a Népszövetség programja közti ellentmondás feloldására. A Népszövetség kritikája és reformjának tervezete alapján a Páneurópa-koncepció világméretű lényeges vonásai ragadhatók meg. A Népszövetség válságának okát Coudenhove-Kalergi abban a konstrukciós hibában látta, hogy egyszerre vállalta két különálló feladat — Európa, illetve a világ újjászervezése — megoldását. A két probléma összekeveredésének eredményeként jött létre a genfi szervezet, amely Európának túlságosan tág, hiszen nem képes megoldani az európai államok biztonsági, gazdasági és kisebbségi gondjait, ugyanakkor a világ számára olyannyira szűk, hogy két világhatalom, az USA és a Szovjetunió nem is tud az adott keretbe beilleszkedni. Az Egyesült Államok számára elsősorban az alapokmányban rögzített szankciós kötelezettség tűnt elfogadhatatlannak, a Szovjetunió pedig mint a belügyeibe való beavatkozás potenciális eszközt utasította el a Népszövetséget. A diagnózisból értelemszerűen következett a javaslat, amely a Népszövetséget külön európai és egy, a kontinentális autonómia épülő világszervezetre bontaná. A Páneurópa-program eredeti megfogalmazása még csak barátságos együttműködést irányzott elő a Népszövetséggel, valamint a többi politikai kontinenssel, s kilatásba helyezte, hogy amennyiben a Népszövetség nem vállalja a páneurópai politikai kontinens formába öntését, akkor Páneurópa a Népszövetségen kívül, tőle függetlenül fog létrejönni. A népszövetségi és a Páneurópa-eszme híveinek konkurenciájától féltő csoportok kritikája azonban hamarosan kikényszerítette a program olyan módosítását, hogy Páneurópának a többi politikai kontinenssel a Népszövetség keretében kell barátságosan együttműködnie.⁴⁶

Coudenhove-Kalergi a Népszövetség reformjára vonatkozó javaslatát egy 1925 júliusában a genfi szervezet főtitkárságához intézett memorandumban fejtette ki. Ebben összefoglalta nézeteit a világpolitikai folyamatokról, a politikai kontinensek szerveződéséről. Az Alapokmány 21. cikke alapján kontinentális szekciók létrehozását javasolta a politikai kontinensek elvének elismerésével, az így tagolt Népszövetség Tanácsa a létrehozott hat csoport képviselőiből állna. A Németország tanácsstagsága körüli komplikációk alapján Coudenhove-Kalergi azt a megállapítást tette, hogy a Tanács — amely a Népszövetség demokratikus talaján a nagyhatalmak oligarchiáját teremti meg — krónikus betegségben szenved, amin csak a fent említett radikális operációval lehet segíteni. A Népszövetség és a Tanács működésében azt a sajátos kettősséget érzekelte, hogy egyrészt csak Európa jelent tényleges tevékenységi területet a számukra, másrészt azonban Európa nagyhatalmainak leplezett hegemoniáját testesítik meg. A bécsi Páneurópa-kongresszuson tartott beszédében Politisz is ennek

⁴⁶ Uő, Kampf um... 2. k. 37; uő, Weltorganisation und Paneuropa. in: ZPeu 2. évf. 1925; Dritte Tagung des Paneuropäisches Zentralrates. in: ZPeu 4. évf. 1927. A Páneurópa-program 4. §-ának megváltozott szövege: „freundschaftliche Zusammenarbeit mit den übrigen politischen Kontinenten im Rahmen des Völkerbundes”.

a felemás helyzetnek a feloldásában jelölte meg Páneurópa jótékony hatását a Népszövetségre.⁴⁷

A Népszövetség és a Páneurópa-politika gyakorlati összekapcsolására azonban csak a Briand-memorandum kapcsán került sor. Coudenhove-Kalergi éppen ezzel kapcsolatban a konzervativizmust vetette a genfi szervezet szemére, s többé-kevésbé joggal állapíthatta meg, hogy a Népszövetség Titkársága a Páneurópa-eszmével való szembenállás centruma lett. Kétségtelen, hogy a Népszövetség a benne vezető szerepet játszó Anglia, valamint Németország és Olaszország együttes fellépése következtében a Briand-terv nem látványos, de annál véglegesebb megbuktatásának fórumává vált, ahol a beavatottak *bon mot*-ja szerint „a gyermek meghalt, de az apát megmentették”.⁴⁸ Coudenhove-Kalergi felismerte, hogy az európai egyesülés kérdéseinek tanulmányozására létrehozott hatáskör nélküli bizottság csak a Páneurópa-javaslatok eltemetésére szolgál, s ezért elhatárolta mozgalmát a genfi bizottságtól. A Briand-terv kudarca, majd 1932 nemzetközi eseményei alapján a Népszövetség teljes csődjét konstataálta, s az agonizáló világszervezettel való szakítást, helyette más nemzetközi együttműködési formák és szervezetek kiépítését, különösen és elsősorban az európai államok szövetségének a megszervezését ajánlotta.⁴⁹

Páneurópa békeprogramja

A Páneurópa-mozgalom pacifista koncepciójából következően a Népszövetséggel kapcsolatos bírálat egyik központi kérdése az volt, hogy a világszervezet nem alkalmas valódi békeprogram realizálására. Eleve illuzórikusnak tartották az Alapokmány 8. cikkében megfogalmazott általános és teljes leszerelést éppen az USA és a Szovjetunió távolmaradása miatt. Coudenhove-Kalergi szerint az általános leszerelési és biztonsági programot megfelelően pótolni lehetne regionális leszerelési és biztonsági szerződések sorozatával, hiszen egyrészt az Európán kívüli nagy térségek is szuverén módon kezelik saját fegyverkezési, illetve leszerelési programjukat, abba külső tényezőknek beleszólást nem engednek, másrészt ezek a hatalmak az európai leszerelés ügyében érdektelenek. Amíg tehát a kérdés népszövetségi megoldása nem lehetséges — ezt a genfi jegyzőkönyv és az általános garanciaegyezmény kudarca bizonyította — Európa önálló egységként megvalósíthatja a leszerelést. Az európainál kisebb leszerelt egységek kialakítása viszont az európai államok kölcsönös politikai és stratégiai függősége miatt nem lehetséges.⁵⁰

A páneurópai biztonsági koncepció figyelemreméltó eleme a lokális és interkontinentális háborúk közötti Coudenhove-Kalergi-féle különbségtétel és annak konzekvenciája. Az önálló politikai kontinenseken belüli konfliktusok létevel nem lehetett

⁴⁷ Coudenhove-Kalergi, *Krise des Völkerbundes*. in: *Kampf um...* 2. k. 34—40; *Politis*, Paneuropa und der Völkerbund. in: *ZPeu* 3. évf. 1926.

⁴⁸ Coudenhove-Kalergi, *Völkerbund kontra Paneuropa?* in: *ZPeu* 7. évf. 1930; OL K429 Adatgyűjtemény. 1930. Kozma Miklós levele apjához. Genf, 1930. szeptember 11.

⁴⁹ Coudenhove-Kalergi, *Revision*. in: *ZPeu* 7. évf. 1930; *uő*, *Agonie des Völkerbundes*. in: *ZPeu* 9. évf. 1932.

⁵⁰ *Uő*, *Kampf um...* 3. k. 180—183.

nem számolni, hiszen mindaddig, amíg nem valósul meg a nemzetek tényleges egyenjogúsága, a felszabadító küzdelmek, esetleg forradalmi háborúk reális problémaként jelentkeznek. Ezért Coudenhove-Kalergi véleménye szerint Afrikában, de különösen Ázsiában nem lehet tartós békére számítani. Az Európa-centrikus gondolkodás és a háború mindenáron való elkerülésének szándéka azt a megoldást sugallta, hogy Páneurópának ezt a helyzetet tudomásul véve arra kell törekednie, hogy ne avatkozzék be ezekbe a konfliktusokba, ami a legerősebb nemzet hegemoniájának elismerését, a demokratikus nemzetközi kapcsolatok illúziójának feladatát jelentette.

Az interkontinentális béke biztosítására a Népszövetségen, vagy a Kellogg-paktumon alapuló, kontinensek közötti szerződés szolgálhatna, vagyis egy olyan megállapodás, amely a kontinensek közötti háborút bűncselekménynek nyilvánítaná.⁵¹ Kérdés persze, hogy az 1928-ban megkötött és 1933-ra ötvenhat kormány által aláírt Briand—Kellogg-paktum, amely leszerelési kötelezettségek és szankciók alkalmazása nélkül merőben deklaratív jellegű volt, mennyiben lehetett követendő minta az interkontinentális megállapodások számára.

Egyébként éppen a felszabadító háborúk realitásával számolva Coudenhove-Kalergi nem is zárta ki a kontinensek közötti konfrontáció lehetőségét, hiszen a világpolitikát meghatározó jelentőségű tények tartotta az angolszász és a szovjet világpolitikai koncepció kifejlődését és az ázsiai népek felszabadító harcaihoz kötődő összeütközésüket. Európa államai számára bármelyik világprogramhoz való csatlakozás önállóságuk elvesztésével járna, ezért a különállás megőrzése, a két csoportosulás között valamiféle ütköző-kiegyenlítő szerep vállalása jelenthet megoldást, csak így akadályozható meg, hogy az angolok és a szovjetek harcukat az Ázsia fölötti uralomért Európában és Európa rovására vívják meg. Az USA-val és Nagy-Britanniával egyenrangú hatalommá, atlanti szövetségessé természetesen csak az egységes Európa válhatna, csak Páneurópa lehet elég erős az önálló világpolitikai misszió teljesítésére.⁵²

Bármennyire sokatmondóak is Coudenhove-Kalergi világpolitikai nézetei, a jövődő világ hatalmi struktúrájáról rajzolt kép valójában funkcionális természetű, hiszen annak a tételnek az alátámasztására szolgál, hogy az integráció az egyetemes fejlődés törvényszerűsége, s Európa megmaradásának az a feltétele, hogy igazodjék ehhez a fejlődéshez, vagyis hogy államai páneurópai szövetségben egyesüljenek. Az európai egység szükségességének indoklására azonban a külső, világméretű folyamatok mellett döntően azok a szempontok estek latba, amelyek az Európán belüli válságok leküzdésének az eszközét is az egyesülésben látták. A Páneurópa-mozgalom figyelme is szükségképpen a kontinens belső aktuális problémáira koncentrált.

⁵¹ ZStA R43 1./512. Bd. 3 Vorschlag zur Überbrückung des amerikanisch—französischen Gegensatzes in der Frage des Antikriegspaktes. 1928. április 27.

⁵² Coudenhove-Kalerginek az angolszász és a szovjet világprogrammal kapcsolatos nézeteiről *Kövics*, Páneurópa-koncepció az 1920-as években. in: PtK 1976; Coudenhove-Kalergi, Atlantis; uő, Herriot für Paneuropa. in: ZPeu 6. évf. 1929.

A két világháború közötti korszak szinte minden európai problémája közvetve vagy közvetlenül az új európai hatalmi viszonyokat szentesítő békeszerződésekkel függött össze. A békerendszerhez való viszony az európai politika kulcskérdésévé vált, s a status quo elfogadása vagy elutasítása nemcsak a nemzetközi kapcsolatokban, hanem sok esetben az egyes államok társadalmi, belpolitikai fejlődésének alakulásában is vízvonalzó volt. A Páneurópa-mozgalom álláspontja e kérdés megítélésében változott a legnagyobb mértékben az általunk vizsgált évtized folyamán. A változások háttérében azonban nem elsősorban elméleti megfontolások, hanem a módosuló európai hatalmi struktúrához, a változó nemzetközi politikai erőviszonyokhoz való praktikus politikai alkalmazkodás állt. Vagyis nem arról van szó, hogy a korábban a francia antirevizíós politikát támogató mozgalom 1931/32 folyamán a német revíziós törekvések felé fordult volna, hanem inkább arról, hogy míg a húszas évek folyamán a Páneurópa-törekvések megvalósulásához a status quo elfogadására épülő megbékélési politika továbbfejlesztése látszott alkalmasnak, az évtized végén már csak a revíziós tábor javára tett jelentős engedményekkel lehetett remélni a kontinens végleges kettészakadásának megakadályozását. A Páneurópa-mozgalom véleményünk szerint közvetlenül nem azonosítható sem a francia, sem a német hegemon törekvésekkel, bár mindkét vélekedés gyakran olvasható mind a kortársi, mind a történeti irodalomban, s aligha reális a Páneurópa-programmal kapcsolatban csak a „kozopolita frázisok, demagóg megtévesztő manőverek” hangsúlyozása.⁵³

Ami a Páneurópa-mozgalom alapkoncepcióját illeti, kétségtelen, hogy a háború után kialakult európai helyzettel való elégedetlenség, annak gyökeres megváltoztatási szándéka volt a fő motívuma, ebben az általános értelemben tehát maga is egyfajta revíziós mozgalomnak tekinthető. Amiben mégis alapvetően eltér a legyőzött országok revíziós mozgalmaitól, az az, hogy a Páneurópa-mozgalom változtatási szándéka nem a háború előtti viszonyok restaurálása irányába mutatott. A győztesek nemzeti alapozású hatalmi politikájának eredményeként létrejött európai rendet nem a másik államsoport nemzeti-hatalmi céljainak támogatásával vélte megjavíthatónak, s ezért törekvései nem azonosíthatóak sem a revízió, sem a status quo táborának programjával.

Coudenhove-Kalergi alaptézise az volt, hogy Európa újjáépítésének tervezésekor a békeszerződésekből kell kiindulni, de úgy, hogy a párizsi okmányokat nem az európai fejlődés lezárásának, hanem a kibontakozó fejlődés alapjának kell tekinteni. A versailles-i rendezésben Coudenhove-Kalergi egy pozitívumot feltétlenül talált a korábbi helyzettel szemben, ami megkönnyítheti az európai államok egyesülését; ez pedig Európa államrendszerének egységesebbé válása a három soknemzetiségű monarchia romjain.⁵⁴ Ha a végbement folyamatot egészében nem is lehet a nemzetállamok és a demokráciák győzelmeként értékelni, kétségtelen, hogy a politikai-állami struktúra homogénabbá válása kedvezett az egységesítő tendenciáknak. Érdemes ezzel kapcsó-

⁵³ Frommelt átvette a német külügyminisztériumban kialakított értékelést a Páneurópa-mozgalomról és az említett fordulatot 1931 közepére—végére datálja. i. m. 91—93; Fricke hg., i. m. 2. k. 466.

⁵⁴ Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. 102. és 97.

latban Lenin 1915-ben megfogalmazott véleményét idézni, miszerint „nemcsak hogy a köztársasági Európai Egyesült Államok jelszavát adtuk ki, hanem külön még azt is hangsúlyoztuk, hogy a német, az osztrák és az orosz monarchia forradalmi megdöntése nélkül ez a jelszó értelmetlen és hazug”.⁵⁵

A Páneurópa-mozgalom számára azonban a pozitív értékelésnél fontosabb volt azoknak az ellentmondásoknak, feszültségeknek a feltárása és leküzdése, amelyek az európai államok egyesülését akadályozzák. Coudenhove-Kalergi Európa legfőbb problémájának, az európai kérdés lényegének a kontinenst 26 államra tagoló határok létét tartotta, amelyek gazdasági, katonai-stratégiai és nemzeti szempontból elválasztották és szembeállították egymással az országokat. Már első írásaiban megállapította, hogy az államhatárok meghúzásakor nem mindig érvényesült a jog és az igazság, ami számos új háborús tüzfészek, „új Elzász-Lotaringia” kialakulását eredményezte. A jogtalanságokat azonban nem a békediktálók hatalmi törekvéseivel hozta összefüggésbe, hanem egyrészt arra utalt, hogy a háború előtti határok is jogtalanok voltak, illetve Breszt-Litovszk és Bukarest alapján feltételezhető, hogy a központi hatalmak győzelme esetén sem jött volna létre igazságos rendezés. Másrészt úgy vélekedett, hogy jogos határokat lehetetlen is megállapítani, hiszen a határkijelölésnél számításba jövő nyelvi, etnikai, földrajzi, stratégiai, történelmi és gazdasági szempontok keresztezik egymást, s bármelyik érvényesítése a többi rovására történhet. Külön kiemelte a kelet-európai helyzet bonyolultságát, a nemzeti elhatárolás lehetetlenségét. Az igazságos határokra való törekvést lényegében veszélyes illúziónak tartotta, ami öngyilkos háborúba sodorná Európa államait, s ezt elkerülendő a határok stabilizálásában, illetve „lebontásában” fogalmazta meg a Páneurópa-mozgalom jelszavát.⁵⁶ Kétségtelen, hogy a stabilitás a békés fejlődésnek és az egyesülésnek is fontos feltétele, de másrészt teljes mértékben akceptálható Bibó István véleménye, hogy ti. stabilizálni csak „ésszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet. . . Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.”⁵⁷

Coudenhove-Kalergi felfogása a határok stabilizálásáról a mozgalmon belül is vitákat váltott ki. Az első Páneurópa-kongresszuson Lukács György Trianon revíziójának kérdését feszegető és Lozinsky ukrán professzornak az önrendelkezési joggal kapcsolatos felszólalása jelezte a megosztottságot.⁵⁸ A húszas évek folyamán mégis az a felfogás uralkodott a mozgalomban, hogy a határok nemzeti, stratégiai és gazdasági szempontú lebontása, vagyis egy páneurópai kisebbségvédelmi szerződés, egy páneurópai garancia- és békepaktum, valamint az európai vámunió egymással egységet alkotó hármas programja vezethet Európa békéjéhez és jólétéhez. Az évtized végén azonban maga Coudenhove-Kalergi mind többször nyilatkozott olyan értelemben,

⁵⁵ Lenin, Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. in: ÖM 26. k. Bp. 1971. 332.

⁵⁶ Coudenhove-Kalergi, Paneuropa und die nationale Minderheiten. in: Der deutsche Gedanke. 3. évf. 1926; uő, Paneuropa. 134; uő, Weltorganisation und Paneuropa. in: ZPeu 2. évf. 1925.

⁵⁷ Bibó, Az európai egyensúlyról és békéről. in: Válogatott tanulmányok. 1. k. 1935—1944. Bp. 1986. 353.

⁵⁸ Lukács, Trianon után. 1. k. Beszédek nemzetközi kongresszusokon és konferenciákon. Bp. 1927; Lozinsky javaslatát idézi Faluhelyi, Páneurópa. Mit várhatunk tőle? Pécs, 1928. 46.

hogy a Páneurópa-mozgalom csak a háborús vagy háborús veszélyt előidéző módszerekkel szemben lép fel, a status quo kérdésében teljesen pártatlan, s egészében az Unió programja nem áll ellentétben az Európa-szerte jelentkező revíziós törekvésekkel.⁵⁹

Miközben azt hangsúlyozta, hogy a Páneurópa Unió elismeri és biztosítani kívánja Németország revízióra való jogát a népszövetségi paktum alapján, aggódva figyelte a németek kezdődő körüludvarlását Olaszország és Franciaország részéről. Mussolini revíziós nyilatkozatai, beszédei után egy olyan államcsoport kialakulásától tartott, ami a versailles-i szerződés, az európai és az afrikai határok megváltoztatásának programját képviseli, amihez nagy valószínűséggel csatlakoznék a Szovjetunió is. Amennyiben nem sikerül olyan európai rendszert teremteni, amely egyesíti a nemzeti önállóságot és egyenjogúságot az európai szolidaritással és a kontinentális organizációval, vagyis ha Európa revíziós és antirevíziós táborra szakad, a köztük kirobbanó harc Európa végső pusztulását eredményezi.⁶⁰ Amikor a Briand-terv, valamint a németországi választások eredményei következtében a revízió kérdése az európai politika középpontjába került, a Páneurópa-mozgalom a béke és az egyenjogúság egyidejű képviselését vállalta, az utóbbit a nemzetek közötti béke előfeltételének deklarálta. Hangsúlyozta, hogy Páneurópa az evolúció és a revízió eszméjét vallja, a revíziós program vállalása azonban korántsem jelenti a revansista és hegemonista törekvésekkel való azonosulást, hanem csak a békés és az európai szolidaritásérvés fejlődésével lépést tartó fokozatos revíziót támogatja. 1930-ban ez még azt jelentette, hogy Coudenhove-Kalergi nézete szerint az egyenjogúságnak, a leszerelésnek, illetve a reparációs probléma megoldásának meg kell előznie a területi revízió fölvetését, s annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a revíziós kérdés konzekvens végig gondolása az európai egyesülést szolgálja.

A Páneurópa Unió elnökének 1931 januárjában a Népszövetség Európai Uniót tanulmányozó bizottsághoz intézett javaslata egy európai biztonsági konferencia összehívására továbbra is abból indult ki, hogy a biztonsági és leszerelési kérdést a területi revíziótól elszigetelten kell kezelni és prioritást kell biztosítani neki, de nem zárta ki a későbbi revíziós tárgyalások lehetőségét. Ugyanezen év végén, a közép- és kelet-európai gazdasági összeomlás és a náci fenyegetés következtében már úgy látta, hogy a leszerelési konferenciát meg kellene előznie egy revíziós konferenciának, s a revízió alapjául a wilsoni 14 ponthoz való visszatérést javasolta. 1932-ben a lausanne-i konferenciához eljuttatott memorandumban Coudenhove-Kalergi ezt jelölte meg a német egyenjogúsítási és a francia biztonsági követelések egyesítésére egyedül alkalmas formának. Figyelemre méltó, hogy Versailles izolált revíziójáról beszélt, mint ami előfeltétele az európai együttműködésnek, de Saint-Germain, Trianon és Neully felülvizsgálatát csak Páneurópa létrejötté után tartotta elképzelhetőnek.⁶¹ Itt is megmutatkozott, hogy a Páneurópa-mozgalom vezetői az európai egyesüléssel összefüggő

⁵⁹ Coudenhove-Kalergi, *Das paneuropäische Manifest*. i. h.; *Páneurópai Értesítő*. 2. sz. 1928. július 8. A Páneurópai Unió magyarországi szervezetének II. rendes közgyűlése.

⁶⁰ Coudenhove-Kalergi, *Briands Vorschlag und Deutschland*; uő, *Entscheidung*. in: *ZPeu* 6. évf. 1929.

⁶¹ *Uő, Revision*. i. h.; *ZStA R43 I./619*. 1931. január 8; Coudenhove-Kalergi, *Revision oder Katastrophe*. in: *ZPeu* 8. évf. 1931.; uő, *Versailles und Wilson*. in: *ZPeu* 9. évf. 1932; uő, *Deutschlands Außenprogramm: Europa!* in: *Berliner Morgenpost*. 1932. június 19.

kérdéseket elsősorban a nagyhatalmak ügyének tekintették, a kisebb európai országok problémáira alig fordítottak figyelmet, az államok Páneurópán belüli egyenlősége nem volt sokkal több propaganda-jelszónál. Az európai rendszer megsemmisítésével fenyegető németországi katasztrófa elhárításának szándéka olvasható ki a bázeli Páneurópa-kongresszusnak az európai béke szervezési kérdéseivel foglalkozó bizottsága határozatából, valamint a tervezett Európai Párt programjából is, amely már kifejezetten a békeszerződések revízióját követelte.⁶²

Páneurópa fundamentuma: a francia—német együttműködés

A status quo, illetve a revízió általános európai kérdése a legközvetlenebbül Franciaország és Németország kapcsolatában tükröződött s kétségtelen, hogy az európai integráció ügyét is döntően meghatározta e két nagyhatalom viszonyának alakulása. Érthető hát, hogy a Páneurópa-mozgalom különös érdeklődést tanúsított e probléma iránt, s az európai egyesülést célzó politikai akcióit, propagandáját igyekezett összekötni az európai politika fő áramlatát meghatározó francia és német törekvésekkel. Nem véletlen, hogy a Páneurópa-mozgalom születésében döntő szerepe volt annak a felismerésnek, hogy a francia—német viszony elmérgesedése újra háborús szakadék szélére sodorta Európát. A Ruhr-konfliktus sokkoló élménye nemcsak a Páneurópa-mozgalomnak adott lendületet, hanem a francia és a német külpolitikát is új utak keresésére ösztönözte, s ez lehetővé tette, hogy az integrációs törekvések a megbékélési politika irányzatához kapcsolódjanak és kölcsönösen erősítsék egymást.

A két állam viszonyának alternatíváit vizsgálva Coudenhove-Kalergi Franciaország részéről a megsemmisítési vagy egy nagyvonalú megbékélési politika lehetőségeiről beszélt. Az előbbi esetben Franciaország katonai védelmét a Rajna-határ, gazdasági biztonságát a Ruhr-vidék birtoklása, Németország nemzetközi elszigetelését pedig a Lengyelországgal való szövetség szolgálná. A megsemmisítési politika következetes alkalmazása azonban Németországot szükségképpen Oroszország szövetségésévé tenné, ami végső soron Franciaország bukásához vezetne. A Páneurópa-mozgalom vezetője meglepéssel állapította meg, hogy Franciaország levonta a Rapallo-szerződésből és a Ruhr-vidék megszállásából a szükséges következtetéseket és a megbékélés felé fordult. A fordulat jelentőségét messze túlértékelve úgy vélekedett, hogy az új francia politika végcélja Páneurópa megteremtése. Véleménye szerint 1923-ban Németország is választ el került: a nemzeti imperializmus és a demokratikus európaiság között kellett döntenie.⁶³

Az 1924. májusi franciaországi választásokon győztes Baloldali Blokk külpolitikai orientációja mindenestre reménykeltőbb volt Poincaré nacionalista-jobboldali politikájánál. Coudenhove-Kalergi 1924 júniusában nyílt levélben szólította föl az új francia parlamentet az európai egyesülés ügyének felkarolására. Kijelentette, hogy az európai egység jelentheti Franciaország tartós biztonságának valódi garanciáját, s csak Franciaországon múlik, hogy megszüntesse a németek franciagyűlöletének forrásait. Különösen a megszállt német tartományok határidő előtti önkéntes kiürítésé-

⁶² ZPeu 9. évf. 1932.

⁶³ Coudenhove-Kalergi, Paneuropa. 112—119.

vel mérhetnének döntő csapást a német revans szellemére. Erre ugyan, mint ismeretes, az évtized végéig nem került sor, de az Herriot vezette baloldali tömörülés valóban új német-, illetve európai politikát kezdett. A megbékélési politikára való áttérés a nemzetközi gazdasági, szociális és politikai viszonyok konszolidációjának kényszeréből fakadt, s folytatódott a németországi és franciaországi jobboldal újabb előretörése után is.⁶⁴

A német—francia megbékélés politikájának legnagyobb eredménye kétségtelenül a locarnói szerződés volt. Coudenhove-Kalergi is az egyezmény előnyeit tartotta lényegesnek, hiszen a francia közvélemény megnyugtatásával, Elzász-Lotaringia problémájának kiiktatásával a megbékélést szolgálta, Anglia számára pedig lehetővé tette, hogy eleget tegyen a franciák garanciaigényének anélkül, hogy egyidejűleg Németország ellenségévé váljon. A nyugati paktum Németország világpolitikai befolyása visszaszerzésének kezdetét hozta s nemzetközi elszigetelődésének veszélyét is elhárította. Azonban már ekkor kifejezte aggodalmát amiatt, hogy a nyugati határoknak a kisebbségvédelem egyidejű biztosítása nélküli garantálásával Németország veszélyes precedenst teremtett. Fölvetette azt is, hogy Anglia és a kontinens új szerződéses viszonya nem a kölcsönösségre épül, s így inkább protektorátus-, mint szövetségjellege van. Azokkal a véleményekkel szemben, amelyek a rajnai paktumban az angol kontinentális politika erősödését látták, Coudenhove-Kalergi az angolok európai kötelezettségei korlátozásának, minimumra szorításának törekvését hangsúlyozta.

Locarno fő problémájának már ekkor is a leginkább fenyegetett keleti határok garanciájának elmaradását tekintette, ami Kelet- és Nyugat-Európa politikai-stratégiai összefüggése következtében általános európai háborús veszélyt rejt magában. Mivel azonban Nyugat- és Kelet-Európa között politikailag Franciaország, földrajzilag pedig Németország jelenti a hidat, kettejük megegyezése egy páneurópai egyesülés nyitánya is lehet, amennyiben Locarnót nem egy folyamat lezárásának, hanem kezdetének tekintik. A bécsi kongresszuson tartott beszédében is Páneurópa megvalósítása egyik módjának nevezte a Locarno-típusú szerződések kollektív megállapodásokká fejlesztését. De már 1926-ban óvott attól, hogy Európa áldozatul essen annak az önszugesztiónak, hogy Locarnóval a béke tartósan biztosítható. Rámutatott, hogy a kiiktatott elzász-lotaringiai probléma helyett tucatnyi új és nem kevésbé problematikus Elzász-Lotaringia keletkezett Kelet-Európában, s a bizonytalanságot, a szerződések, szövetségek és félszövetségek káosza következtében kialakult helyzetet veszélyesebbnek tartotta az 1914. évinél. Páneurópa szempontjából később egyenesen hanyatlásnak tünt Locarno azáltal, hogy egyes európai problémákra részmegoldást kínált s az egész európai kérdés rendezésének sürgősségét elhalványította. Nem véletlen, hogy ebben a helyzetben a Páneurópa-eszme elsősorban a Locarno által nem biztosított kisebb európai államokban szerzett híveket. Coudenhove-Kalergi szerint a Locarnóban választott út Thoiry zsákutcájába vitt, ahonnan csak a Németországhoz való

⁶⁴ Uő, Offener Brief an die französische Kammer. in: ZPeu 1. évf. 1924; Coudenhove-Kalergi bizonyos értelemben pozitívnak ítélte a változásokat, hiszen a jobboldal támogatását élvező Stresemann és Poincaré könnyebben megvalósíthatja a megbékélési politikát. „Az a paradox helyzet alakult ki, hogy ma az egykori imperialisták vezetésével gyorsabban megvalósul az európai megbékélés, mint a baloldali kormányok éveai alatt.” Europäische Parteien. in: ZPeu 4. évf. 1927.

francia közeledés és a Kelet-Európával való antant egyidejű fenntartása, vagyis Páneurópa kínál menekülést.⁶⁵

A harmincas évek elején figyelemreméltó hangsúlyeltolódás ment végbe az Európán belüli szövetségek megítélésében. A berlini Páneurópa-kongresszus francia szónoka, Joseph Barthélémy a francia—német megértés fő nehézségét már abban látta, hogy a két ország olyan barátokkal van körülvéve, akiknek óhajai, követelései komplikálják a helyzetet, de Páneurópa megteremtésével lehetőséget látott arra, hogy a németek és franciák szövetségeseikkel és barátaikkal közös szervezetben vethessék fel és oldják meg problémáikat.

Coudenhove-Kalergi 1931-ben már az Európán belüli szövetségi politika felülvizsgálatát sürgette. Elsősorban a francia—lengyel és a német—szovjet szerződés fennmaradását tartotta veszélyesnek az európai béke szempontjából. A német—francia megbékélés és együttműködés politikája véleménye szerint nem egyeztethető össze a német—lengyel feszültség fönntartásával, s mivel Laval és Briand berlini látogatásában és François-Poncet berlini nagykövetté való kinevezésében egy új francia—német antant lehetőségét látta, fontosnak tartotta ezt a szövetségi kapcsolatok revíziójával is elősegíteni. Míg közvetlenül Locarno után a rajnai egyezménynek a keleti határokra való kiterjesztése, általánossá tétele módozatait kereste, a harmincas években a keleti szövetségi rendszer feláldozásával kívánta megszilárdítani a két nyugat-európai nagyhatalom bizonytalan alapokon álló szövetségét.⁶⁶

Az osztrák kérdés páneurópai megoldása

A húszas évek megbékélési politikájának sajátos problémája volt Ausztria kérdése. A Páneurópa-mozgalom felfogása szerint az Osztrák Köztársaság sorsát három dimenzióban, Ausztria, Németország és Európa problémájaként kell szemlélni s csak a probléma valamennyi összefüggésének figyelembevételével, kölcsönös engedmények árán lehet megoldani. Coudenhove-Kalergi rámutatott, hogy az önálló Ausztria létrehozásában a győztes európai államok Németországot korlátok közé szorító hatalmi törekvéseinek volt döntő szerepe, s a békeszerződések és a genfi jegyzőkönyv anchluss-tilalmát a népek önrendelkezési jogának súlyos sérelmeként értékelte. A húszas évek közepén ráébredt az osztrák kérdés elhanyagolásából fakadó veszélyekre, s 1928-ban hosszabb tanulmányt publikált a mozgalom folyóiratában az anchluss kérdéséről. Részletesen elemezte az Ausztriában az anchluss érdekében ható különböző motívumokat: a gazdasági életképtelenséget, az önrendelkezési jogot sértő antant tilalom elleni lázadást, a nemzeti érdeket és a német—osztrák sorsközösség érzését. A Németország oldaláról jelentkező anchluss törekvésben a háborús kudarcokért való kárpótlás óhaját tartotta döntőnek, amit az önrendelkezési jogra és a nemzeti elvre hivatkozó érvelés tett hatékony eszközzé a német külpolitika kezében.

⁶⁵ Uő, Genf, 1925. in: ZPeu 2. évf. 1925; ZPeu 3. évf. 1926; uő, Europäische Kriegsgefahr. in: Kampf um. . . 2. k. 41—43; uő, Europa erwacht! Paris—Wien—Zürich, 1934. 101—111.

⁶⁶ Barthélémy, Deutsch—französische Verständigung. in: ZPeu 7. évf. 1930; Coudenhove-Kalergi, Revision der Bündnispolitik. in: ZPeu 8. évf. 1931; uő, Deutsch—polnische Verständigung. uo; uő, Deutsch—französische Entente. uo.

A különböző német politikai és gazdasági csoportok eltérő megfontolásokból táplálkozó anchluss-követelése közös külpolitikai platform elfogadását tette lehetővé az ultranacionalistáktól a szociáldemokratákig, a német kormányok számára pedig népszerű és belpolitikailag veszélytelen külügyi vonalvezetésre biztosított lehetőségeket.

A német és osztrák oldalról az anchluss mellett felsorakoztatott érvekkel szemben áll Európa legtöbb államának félelme az európai egyensúly megbomlásától, Németország megerősödésétől, amely félelem Ausztria centrális földrajzi és politikai helyzetét következtében Franciaországot és Olaszországot éppúgy az anchluss ellenségévé tette, mint Csehszlovákiát, Magyarországot vagy Jugoszláviát. Ellenállásuk következtében a megoldatlan osztrák probléma háborús veszélyt jelent Európa számára.

Coudenhove-Kalergi az anchluss-szal és a felmerült egyéb kísérletekkel szemben Páneurópában látta az osztrák kérdés egyetlen és ideális megoldását, ami előnyös lenne valamennyi érdekelt tényező szempontjából. Megszüntetné Ausztria gazdasági életképtelenségének alapvető okát, a nyersanyagforrásoktól és a szerves piaci kapcsolataitól való elszakíttottságát. A kontinentális méretű nagytérgazdaság keretei között nem csak a német gazdasággal való együttműködés akadályai hárulnának el, hanem mód nyílna bizonyos osztrák gazdasági expanzióra is, különösen Délkelet-Európa irányában.

Európa államainak egyenjogúságon alapuló föderációja eliminálná az önkényes anchluss-tilalomból táplálkozó nemzeti sérelmeket is. Lehetővé válnék nemcsak a birodalmi és ausztriai, hanem valamennyi európai német egyesítése, nemzeti jogait egy hatékony általános páneurópai kisebbségvédelem biztosítaná. A páneurópai megoldás Németország teljes egyenjogúságának és világjelentőségének visszanyerését jelentené, gazdasági, politikai és kulturális-nemzeti szempontból egyaránt kedvezőbb lenne az anchlussnál. S végül Európa államai számára az európai államszövetség keretében elveszítené jelentőségét az anchluss tilalmának fenntartása, mivel az nem jelentene többé veszélyt sem a szomszédos államok biztonságára, sem az európai egyensúlyra. Az már más kérdés, teszi hozzá Coudenhove-Kalergi, hogy Páneurópa keretei között fennmarad-e Németország és Ausztria egyesülésének igénye, s nem döntenek-e az európai szövetségen belül két szavazatot biztosító önálló államiség fenntartása mellett.⁶⁷

Ausztria problémáját a gazdasági válság és a kezdődő német külpolitikai irányváltozás állította újra a nemzetközi érdeklődés középpontjába. Az 1931 márciusában nyilvánosságra került német—osztrák vámuniós tervet Coudenhove-Kalergi nem a két állam ügyének, hanem elsőrangú európai kérdésnek tekintette, s átvette a német és osztrák körök részéről hangoztatott jelszót, hogy a terv lényegében Páneurópa megvalósítását szolgálja. Úgy vélekedett, hogy az egyenjogúságon alapuló vámunió megszüntetheti az anchluss melletti fő gazdasági érvet anélkül, hogy Ausztria Németország provinciájává válna. Coudenhove-Kalergi szerint a vámuniós tervet döntően gazdasági megfontolások motiválták, de politikai előfeltételei és konzekvenciái éppolyan lényegesek, hiszen Csehszlovákia csatlakozása a vámunióhoz egy jövőbeni közép-európai majd páneurópai egység megteremtését is szolgálná. Ehhez azonban

⁶⁷ Uő, Anschluss. in: ZPeu 5. évf. 1928; uő, Briands Vorschlag und Deutschland. i. h.

Franciaországnak is fel kell ismernie, hogy politikai Páneurópa-terveit nem lehet gazdasági megalapozás nélkül realizálni, másrészt viszont Németországnak is be kell látnia, hogy politikai garanciák és bizalom nélkül nem lehetséges a gazdasági egyesülés sem. Franciaország azonban eminens európai érdekeit látta veszélyeztetve az anchluss veszélyét felidéző vámuniós tervben, s mind a Népszövetség, mind a hágai nemzetközi döntőbírótság fórumát annak megbuktatására használta fel. A vámuniós terv kudarca után Coudenhove-Kalergi újra azt hangoztatta, hogy Ausztria számára, amely túlságosan dunai állam ahhoz, hogy egyoldalúan Németországhoz csatlakozzék, de túlságosan német ahhoz, hogy elszigetelődhessen az össznémet sorstól, csak az európai egyesülés hozhat megoldást.⁶⁸ Hitler németországi hatalomra jutása után jelentősen módosult az Ausztriával kapcsolatos páneurópai álláspont, Coudenhove-Kalergi Dollfuss politikáját, Ausztria önállóságát támogatta az egyre agresszívabb német bekebelezési törekvésekkel szemben.

*

A Páneurópa-mozgalom eszmerendszerének teljes bemutatásához hozzátartozna azoknak a terveknek, elképzeléseknek, eszme-futtatásoknak az elemzése is, amelyek a jövő Páneurópa-alkotmányára, működési elveire vonatkoztak,⁶⁹ s nem lenne érdektelen Coudenhove-Kalerginek a politika mozgatóerőiről, a politikai pártok funkciójáról, vagy Európa szellemi alapelveiről kifejtett gondolatainak az értékelése sem.⁷⁰

Mivel azonban nem teoretikus-ideológiai képződményként, hanem elsősorban politikai mozgalomként tartjuk jelentősnek a húszas években a Páneurópa-jelszó körül csoportosult erőket, lényegi jellegzetességeit elsősorban a politikai-gazdasági realitásokkal kapcsolatban kifejtett nézetek alapján véltük megragadhatónak.

Páneurópa-törekvések és a Weimari Köztársaság külpolitikája

A Páneurópa-mozgalom jelentőségéről, történelmi-politikai funkciójáról a mozgalom szorosabban vett történetének és ideológiai-politikai nézetrendszerének együttes vizsgálatával sem adhatunk teljes képet. Szervesen hozzátartozik ugyanis a mozgalom hatásmechanizmusának bemutatása, elhelyezése a gazdasági és politikai tényezők erőterében, annak a feltárása, hogy milyen erők milyen megfontolásokból támogatták, illetve vitatták a mozgalom céljait, megoldási javaslatait.

Különösen indokoltnak tűnik a Németországban megfogalmazott álláspontok

⁶⁸ Uő, Deutsch—österreichische Zollunion. in: ZPeu 8. évf. 1931; Vbd Allg PeuBew Bd. 2. A genfi német konzulátus jelentése Coudenhove-Kalerginek a német—osztrák vámunióról a genfi egyetemen tartott előadásáról. 1931. május 29; Coudenhove-Kalergi, Seipel und Schober. in: ZPeu 9. évf. 1932.

⁶⁹ Uő, Entwurf für einen Paneuropäischen Pakt. in: ZPeu 7. évf. 1930. A tervet értékelése Kövics, „Páneurópa” az 1920-as években. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen, 1976.

⁷⁰ Coudenhove-Kalergi, Macht und Recht. in: ZPeu 5. évf. 1928; uő, Der anonyme Diktator. uo; uő, Europäische Parteien. i. h.; uő, Krieg und Revolution. in: ZPeu 5. évf. 1928; uő, die geistige Grundlage Paneuropas. in: ZPeu 6. évf. 1929; uő, Europäische Nationalbewegung. in: ZPeu 5. évf. 1928.

elemzése, hiszen a földrajzi fekvése, gazdasági adottságai és hatalmi-politikai lehetőségei alapján egyaránt központi helyzetben lévő Németországnak a legfontosabb európai kérdésekkel kapcsolatos véleményét a Páneurópa-mozgalom nem hagyhatta figyelmen kívül. Páneurópa nemcsak Németország ellen, de Németország nélkül sem volt elképzelhető, s az európai integráció tervezésekor messzemenően tekintettel kellett lenni e nagyhatalmi adottságokkal rendelkező európai állam érdekeire, politikai állásfoglalásaira. A német vélemények a Páneurópa-mozgalom belső fejlődését is jelentősen befolyásolták, hiszen Európa neuralgikus problémái — a határok kérdése, a nemzeti kisebbségek ügye, a jóvátétel, Európa gazdasági reorganizációja, a leszerelés vagy a Szovjetunióhoz való viszony kérdése — a legszorosabban vett német ügyek is voltak, s az ezek megoldására tett páneurópai javaslatok sorsát döntően befolyásolta s nemegyszer azok tartalmát is formálta a róluk kialakult német koncepció.

A Wilhelmstraßen Coudenhove-Kalergi mozgalomát, részben alkalmazott módszereit, részben programjának tartalmát bírálva egészében véve fenntartással kezelték. A Páneurópa-mozgalom ügyeivel Bernhard W. von Bülow, a népszövetségi ügyek referense foglalkozott. A potsdami katonatiszti családból származó, kiváló felkészültségű diplomata, a volt kancellár unakaöccse 1911-ben lépett a Külügyi Hivatal szolgálatába, ahol washingtoni attaséként kezdte pályáját, a háború éveiben pedig rövid frontszolgálat után Konstantinápolyban és Athénban végzett diplomáciai munkát. Részt vett mind a breszt-litovszki, mind a versailles-i békekonferencián, az utóbbin a német delegációnak a háborús felelősség kérdéseivel foglalkozó albizottsága tagjaként. A békediktátum aláírását ellenző Bülow 1919 júniusában kivált a Külügyminisztérium állományából, s 1923 elején történő visszatéréséig közirói és tudományos-politikai-irodalmi tevékenységet folytatott a Német Demokrata Párthoz közel álló *Deutsche Nation* c. politikai folyóirat munkatársaként. Ekkor írta meg könyvét a Népszövetségről, amelyben az eredeti wilsoni koncepciót elismeréssel, de az „ellenségeink szövetségeként” megvalósult szervezetet éles kritikával illette. A külügyminisztériumban újonnan létrehozott, népszövetségi ügyekkel foglalkozó egység referenseként szakmai kompetenciája ugyan vitathatatlan volt, de a Népszövetséggel szembeni kritikus magatartásával új feladatköre nem feltétlenül volt összhangban. Mivel azonban a Bülow számára életprogrammá vált koncepció szerint a német nemzeti érdekekért folyó külpolitikai munkának abszolút primátust kell biztosítani, úgy vélekedett, hogy a német népszövetségi politikát is ennek a célnak a szolgálatába lehet és kell állítani. Az, hogy a külügyminisztériumban az erősen nemzeti és revíziós gondolatkörhöz kötődő Bülow referálta a Páneurópa-mozgalom ügyeit, annak hivatalos német fogadtatása szempontjából nem volt a legkedvezőbb.

Stresemann külügyminiszter és Schubert államtitkár nem is azonosult egészében Bülow nézeteivel, s nem véletlen, hogy a népszövetségi referens hivatali karrierje Stresemann halála után emelkedett az Európai (II.) Osztály igazgatói posztján keresztül 1930 júniusában az államtitkári rangig, ahol éppen a Brüning-kormány külpolitikai vonalvezetésével egyet nem értő Schubertet váltotta föl. Hitler kancellári kinevezése után Neurath formális külügyministersége mellett ténylegesen Bülow irányította a Külügyi Hivatal munkáját, aki a minisztérium több vezető diplomatájától eltérően

a fasiszta rendszerrel kapcsolatos belpolitikai fenntartásait alá tudta rendelni a nemzeti szempontból eredményesnek tartott náci külpolitika szolgálatának.⁷¹

A Külügyminisztériumban a Páneurópa-mozgalmat az európai egyesülést szorgalmazó más szervezetekhez és pacifista mozgalmakhoz hasonlóan aszerint ítélték meg, hogy mennyiben szolgálhatják az általános német külpolitikai célok megvalósítását, s elsősorban nem funkcionálisan, hanem instrumentálisan kezelték. A húszas évek német külpolitikája szempontjából Coudenhove-Kalergi koncepciója kevésbé tűnt felhasználhatónak akár Wilhelm Heile mozgalmánál, akár a különböző formákban jelentkező gazdasági unióterveknél. A Külügyi Hivatal Páneurópával kapcsolatos állásfoglalásai az európai megbékélés és együttműködés ügyével való elvi egyetértés általános megfogalmazásán túl konkrét kérdésekben alig támogatták a mozgalmat, sőt egyes kérdésekben egyet nem értésüknek is hangot adtak.

A véleménykülönbségek mindenekelőtt abban jelentkeztek, hogy míg Coudenhove-Kalergi számára az európai egyesülés politikai aspektusainak volt döntő jelentősége, a Külügyi Hivatal vezetői inkább gazdasági területen látták kívánatosnak az európai államok együttműködését. Ez olyannyira állandó eleme volt a weimari kor külpolitikájának, hogy Stresemann legkorábbi nyilatkozataiban éppúgy kifejezésre jutott, mint abban, hogy a Brüning-kormány a berlini Páneurópa-kongresszuson való képviselői módjával is a probléma gazdasági jelentőségét kívánta kiemelni.⁷² A gazdasági szempontok előtérbe állítása a német külpolitika vezetői részéről messzemenően hatalmi politikai célokat is szolgált, kifejezte azt az általános törekvést, hogy politikai kérdéseket gazdasági úton oldjanak meg. Ebben kétségtelenül nagy, mondhatni kényszerítő szerepe volt annak a ténynek, hogy Németországnak más — katonai és politikai — eszközök alig álltak rendelkezésére politikai céljai megvalósításához.⁷³

Mindazonáltal a külügyminisztériumban foglalkoztak a Páneurópa-mozgalmat politikai terveivel, koncepciójával is. Coudenhove-Kalergi 1926. március 23-án — a Németország felvétele körüli csatározások idején — a német kormányhoz is eljuttatta a Népszövetség reformjáról szóló memorandumát, ami véleménye szerint kivezetne a zsákutcából. Jóllehet Coudenhove-Kalergi felhívta a német kormány figyelmét arra, hogy az USA-val és a Szovjetunióval egyaránt jó kapcsolatok fönntartásában érdekelt Németországnak föl kell karolni ezt a kezdeményezést, ami lehetővé tenné e két világhatalom bevonását az újjászervezett Népszövetségbe, a német külpolitika egyelőre a Népszövetség adott keretei között, az USA-hoz fűződő „penetrációs” viszony, valamint a berlini szerződés feltételrendszerében kívánt egyensúlyozni. Néhány évvel később a Coudenhove-Kalergi által kidolgozott páneurópai paktumtervezettel kap-

⁷¹ Bülow, *Der Versailler Völkerbund. Eine vorläufige Bilanz.* Berlin—Stuttgart, 1923; *Krüger-Hahn, Der Loyalitätskonflikt des Staatssekretärs B. W. von Bülow im Frühjahr 1933.* in: *VfZ* 20. évf. 1972.

⁷² Stresemann 1924 novemberében tett két ilyen értelmű nyilatkozatát idézi Lipgens, *Europäische Einigungsidee.* 65; 1930. május 13-án a birodalmi kancelláriának még az volt az álláspontja, hogy a német kormányt Hermann Dietrich képviselje gazdasági miniszteri, de nem alkancellári minőségben. PA II. *PeuU* 1930. május 13; Végül, mint ismeretes, Wirth belügyminiszter vett részt a kongresszuson.

⁷³ Turner, *Eine Rede Stresemanns über seine Locarno-politik.* in: *VfZ* 15. évf. 1967; A német gazdasági befolyás külpolitikai célok szolgálatába állításáról *Ránki, Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért.* (1919—1939) Bp. 1981.

csolatban is az volt Bülow kritikájának egyik legfontosabb eleme, hogy az európai államszövetség egyfajta utánczata lenne a Népszövetségnek, s az új szervezet megfosztaná azt létjogosultságától, ami Németország szempontjából sem lenne kívánatos.⁷⁴ Coudenhove-Kalergi azonban továbbra is arra törekedett, hogy a Locarno névvel jellemzett új európai politikai irányvonalat összekapcsolja Páneurópa programjával, illetve abba az irányba fejlessze azt tovább, ezért egy új páneurópai Locarno-konferencia összehívásához kérte Marx kancellár támogatását. A német külügyminisztériumban azonban elutasították a Locarno-szerződés olyan modellként való interpretálását, mintha az az európai határok általános garantálásának kiindulópontja lenne, s a legnagyobb tartózkodást tanácsolták Coudenhove-Kalergi javaslatával szemben.⁷⁵

A Népszövetség és Locarno funkciójának eltérő értelmezése mellett a legalapvetőbb nézetkülönbség az úgynevezett „kiseurópai” koncepció kérdésében alakult ki a német külügyi vezetés és a Páneurópa-mozgalom között. Bülow már 1926. november 3-án, Coudenhove-Kalerginek a külügyminiszternél teendő látogatását előkészítő feljegyzésében Anglia kizárását nevezte a Páneurópa-terv legfőbb gyengéjének, ami véleménye szerint eleve kudarcra is ítéli a mozgalmat. Mivel a Weimari Köztársaság külpolitikájában különlegesen fontos szerepe volt a szovjet kapcsolatnak, a német politikai vezetés gondosan igyekezett kihúzni a talajt a szovjetellenes blokkalkotás gyakran emlegetett vádjá alól. A Páneurópa-mozgalommal kapcsolatos német bírálatok nyomatékosan rámutattak arra, hogy a terv antibolsevik és oroszellenes tendenciái veszélyesen elszigetelnék Németországot.⁷⁶

A Briand Páneurópa-koncepciójának tartalmi részleteiről ugyan még nem, de a készülő terv lényegéről már informált Bülow 1929. augusztus 7-én készítette azt a feljegyzést, ami talán a legtöbbet árul el a német kormány Páneurópával kapcsolatos fenntartásairól. Egyfajta összegzést adja a német külpolitika eddig követett Európastratégiájának, amiben a világgazdasági kapcsolatrendszer, a gazdasági külpolitika éppúgy fontos szerepet játszott, mint a Népszövetségen belül Anglia politikai ellensúlyozó szerepe Franciaországgal szemben, vagy az egyoldalú nyugati orientációt ellensúlyozó orosz kapcsolat. Ezekre az összefüggésekre Stresemann már a Locarno-szerződés kapcsán is utalt, kijelentve, hogy az európai kérdések megoldása csak a világhatalmak aktív közreműködésével képzelhető el. A Bülow által készített feljegyzés különleges fontosságát ezen túl abban látjuk, hogy bizonyos kérdésekben a Briand-tervre való német reagálás lehetséges szempontjait is megelőlegezi, sőt a Közép-Európára tett utalás erejéig a harmincas évek elején megerősödő és új irányt vevő külpolitikai aktivitást is előre jelzi.

⁷⁴ Vbd Allg PeuBew Bd. 1; Bd. 2. 1930. március 29.

⁷⁵ Uo. Bd. 1. Coudenhove-Kalergi felhívása. 1927. augusztus 26; Köpke instrukciója. 1927. szeptember 12.

⁷⁶ PA II. PeuU Bülow feljegyzése. 1926. november 3; PA IV Ru Peu Bd. 1. Dirksen jelentése az Izvesztyija kommentárjáról. 1929. október 3. A szovjet kormánylap Erich Koch-Weser demokrata párti politikus Páneurópa melletti állásfoglalását a Szovjetunió elleni osztálygyűlölet kifejezésének nevezte; uo. 1930. március 13. A német követség jelentése Coudenhove-Kalergi Varsóban tartott előadásának szovjetellenes tónusával kapcsolatban számol be a szovjet aggódalmakról; R43 I./616. Bd. 1. Bülow feljegyzése. 1930. május 5.

A memorandum a bevezetőben arra utalt, hogy az európai összefogás gondolata sem nem új, sem nem eredeti, és főleg nélküli a reális alapot. A kontinentális gazdasági szerveződéssel, az európai vámuniós törekvésekkel szemben megállapította, hogy az USA sok tekintetben fontosabb partner és közelebb áll a német gazdasághoz, mint némely európai állam. Ebben az összefüggésben is utalt arra, hogy megoldhatatlan a Brit Birodalom és Páneurópa viszonya, ami az Angliával is szoros kapcsolatban álló Németországnak pusztán gazdasági szempontból sem közömbös. Egy sor területen — postaügy, légi és vízi közlekedés, pénzügyi és a hiteljoggal összefüggő kérdések — csak a globális egységesítést tartotta racionálisnak, de egyes esetekben — vasútügy, kereskedelmi jog, munkajog és munkavédelem, kulturális kiegyenlítő-dés — nem zárta ki a páneurópai megoldás lehetőségét.

A memorandum, amely egyébként a Gazdasági Osztály számára készült és Stresemann népszövetségi beszédének megalapozását szolgálta, a továbbiakban áttekintést adott Páneurópa várható ellenzőiről és támogatóiról, az utóbbiak közé bizonyossággal csak Franciaországot és Belgiumot sorolva. A francia páneurópai politika háttérében a kontinentális hegemonia törekvést, a békeszerződések fenntartásának, illetve az USA vagy Oroszország elleni nemzetközi támogatás megszervezésének szándékát látta — nem is alaptalanul. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy „egy Páneurópában csak akkor van érdekünk, ha az új alapokon és nem a Népszövetségre és a szerződésekre támaszkodva épül fel és ha számunkra teljes egyenjogúságot biztosít”. Elismerte, hogy a politikai határok lebontása esetén jobb lehetőség nyílna a német kisebbségek politikai és gazdasági felhasználására, ezzel szemben egy páneurópai államszövetség a Népszövetség jelentőségének csökkenését, megrendülését eredményezné, ami német szempontból sem lenne kívánatos.⁷⁷ A népszövetségi ügyek új referense, Ernst v. Wiezsäcker szintén a német érdekekkel ellentétesnek nyilvánította a letérést a genfi platformról a háború következményeinek felszámolása előtt, mert az még mindig ellensúlyt képez a konzervatív — vagyis a status quót elfogadó — európai többséggel szemben.⁷⁸

Az eddigiek alapján egyértelműnek látszik, hogy a német kormány Páneurópával szemben hangoztatott fenntartásai a Weimari Köztársaság létének, fennmaradásának világgazdasági és nemzetközi politikai alapfeltételeire épültek. Ezért bizonyult illúzió-nak Coudenhove-Kalergi feltevése, hogy a német szociáldemokrácia újbóli kormánytényezővé válása a Páneurópa-eszme nagy áttörését eredményezi.

A Páneurópa Unió központi vezetősége 1928. június 16-án nyílt levelet intézett Hermann Müller kancellárhoz, amelyben a német Szociáldemokrata Párt heidelbergi pártprogramjában szereplő Európai Egyesült Államok megeremtését nem a távoli jövő, hanem a napi politika aktuális feladatának nyilvánították, hiszen mind a német belpolitikai erőviszonyok, mind a Franciaországban Briand által képviselt politika kedvező feltételeket biztosít e program végrehajtásához. Gerhard Köpke azonban az eddigi magatartás folytatását tanácsolta az új kancellárnak, annál is inkább, mert úgy

⁷⁷ Stresemann, Der Sicherheitspakt zwischen Deutschland und Frankreich als Ziel deutscher Friedenspolitik. 1925. július 22. in: Reichstagsreden. Bonn, 1972. 216—217; *Peu Allg* Bd. 1. 1929. augusztus 7.

⁷⁸ *Lipgens*, i. m. 77.

vélekedett, hogy Coudenhove-Kalergi mozgalma propagandatevékenységének kezdeti sikerei után elérte fejlődése csúcspontját, további előrelépésre képtelennek látszik. A mozgalmon belüli vitákra és Coudenhove-Kalergi személyes konfliktusaira utalva rámutatott, hogy sok korábbi híve kiábrándult a mozgalomból, ami jelentőségének további csökkenését fogja eredményezni.

A Müller-kormány a külügyminisztériumi intenció szellemében nem tulajdonított gyakorlati jelentőséget Coudenhove-Kalergi mozgalmanak. Amikor Schober osztrák kancellár az osztrák nacionalista körök aggodalmáról beszélt a Páneurópa Unió bécsi aktivitása miatt, a Német Birodalom szociáldemokrata kancellárja annak a reményének adott hangot, hogy az anchluss hamarabb megvalósul, mint Páneurópa.⁷⁹

A következő időszak eseményei egyelőre mintha Köpke prognózisának az ellenkezőjét bizonyították volna. A Páneurópa Unió megelégnélküli aktivitását jelezték azok a javaslatok, amelyeket a német kormányokhoz is eljuttatott Coudenhove-Kalergi, de ezt mutatta a berlini és a bázeli Páneurópa-kongresszus eredményes megszervezése is. Kétségtelen, hogy a mozgalom nagyrészt attól kapott új lendületet, hogy Briand javaslata a politikai érdeklődés előterébe állította az európai egyesülés kérdéseit, de nem vitatható a Páneurópa-mozgalom hatása sem a francia külügyminiszter javaslatainak megformálására.⁸⁰

A német külügyminisztérium reagálása a megelégnélküli Páneurópa-tevékenységre a korábbi időszak sémáit követte, holott a Páneurópa-mozgalom álláspontja éppen a Németországot legközvetlenebbül is érintő kérdésekben nagyon is jelentősen módosult. A jelenség magyarázatául az szolgálhat, hogy ezekben az években növekedett a német külpolitika és a Páneurópa-mozgalom céljai között korábban is meglévő távolság, hiszen amíg a stresemanni politika lényeges kérdésekben — a francia — német közeledés, a nyugati orientáció és a gazdasági kooperáció kérdésében — érintkezési pontokat talált a Páneurópa-mozgalommal, addig a Brüning-kormánnyal kezdődő új külpolitikai kurzus tulajdonképpen fokozatosan szembekerült az eredménytelennek ítélt korábbi külpolitika alapelveivel. Mivel az alapvető orientációban bekövetkező változást a Páneurópa-politika önfeladás nélkül nem tudta követni, a mozgalom egyre érdektelenebbé vált a német külpolitika számára. S az a német kormány, amely a Briand-tervnek legalább az „első osztályú temetéséről” gondoskodni kívánt, Coudenhove-Kalergi javaslatait egyre kevesebb figyelemre méltatta. A kormány az adott helyzetben ugyan nem tekinthetett el a berlini Páneurópa-kongresszuson való reprezentálástól, de a gesztus hangúlyozottan a francia vendégek jelenlétének és nem magának a Páneurópa-mozgalomnak szólt.

A külügyminisztériumban Wirth belügyminiszter üdvözlő beszédéhez készített tervezet az európai népek szellemi és gazdasági közeledésének fontosságát hangoztatta Európa újjáéledése, jövőjének biztosítása szempontjából. Leszögezte, hogy ezek a törekvések megfeleltek az utóbbi évek német politikája általános irányának, de nem

⁷⁹ R43 I./512. Bd. 3.; Akten der Reichskanzlei Weimarer Republik. Das Kabinet Müller II. 2. k. 453. sz. Politische Besprechungen mit dem österreichischen Bundeskanzler, 1930, február 22—24. Boppard, 1970.

⁸⁰ R43 I./616. Bd. 1. 1930. május 5; Peu Allg Bd. 1. Dofour londoni német követ feljegyzése. 1929. szeptember 7.

minden célzatosság nélkül azt is kifejtette, hogy a közeledés megvalósításának nincs egyetlen meghatározott útja, módszere, koncepciója. Valamennyi európai számára biztosítani kell a gazdasági, szellemi és kulturális tevékenység szabadságát és a teljes egyenjogúságot, anélkül azonban, hogy a szorosabb Európa-közi kapcsolatok az Európán kívüli államok és államcsoportok jogos érdekeit és a velük való baráti kapcsolatokat sértenék. A tervezet feltűnő tartózkodása a politikai egyesülés eszméjének támogatásától nyilvánvalóan a francia tervhez való német viszony alapelveivel, a politikai integráció gondolatának elvetésével állt összefüggésben. Wirth kongresszusi beszéde végül többet tartalmazott a Schubert-féle gondolatmenetnél, egyebek között méltatta a Young-tervet és kijelentette, hogy a jóvátételi kérdés nyugvópontra jutásától egy olyan légkör kialakulása remélhető, ahol a gazdasági megfontolások dominálnak a politikaiakkal szemben. Egyetértőleg idézte a Briand-memorandumnak a munkaerőpiac krízisére, a munkanélküliség felszámolásának összeurópai jelentőségű feladatára utaló mondatát.⁸¹

A német kormány 1931 januárjában kapta meg Coudenhove-Kalergi javaslatát egy európai biztonsági konferencia összehívására. A tervezet a biztonságot nem egyes államok vagy államcsoportok sajátos monopóliumaként, hanem valamennyi európai állam életszükségleteként értelmezte, ami nélkül nem lehetséges sem a vámok megszüntetése, sem valódi kisebbségvédelem, sem európai szolidaritás. A jóvátétel, a leszerelés és a biztonság összefüggő problémakomplexum, amelynek megoldása csak a biztonság garantálásával képzelhető el. Ez a Kellogg-paktumra épülő Európa-közi biztonsági szerződés nem oldaná ugyan meg a revízió problémáját, de a feszültségmentesebb politikai légkör a békés revízió ügyét is szolgálhatja.

Bülow 1931. február 5-én juttatta el a külügyminisztérium állásfoglalását a birodalmi kancellárhoz. Bevezetőül általánosságban megállapította, hogy a Coudenhove-Kalergi-féle javaslat nem áll összhangban a birodalmi kormánynak a Népszövetség és az Európai Unió kérdésében vallott nézeteivel. Különösen azt a francia elképzelésekkel rokon gondolatot kifogásolta, hogy a biztonságnak meg kellene előznie a leszerelést. Bülow emlékeztetett a német kormány ezzel kapcsolatban évek óta képviselt álláspontjára, hogy ti. az érvényes szerződések — a Népszövetség Alapokmánya, a locarnói egyezmények, a Kellogg-paktum és a döntőbíróági statútum — elégséges alapjai a biztonságnak, tehát a leszerelés programját minden újabb előfeltétel nélkül meg lehet valósítani. Éppen ezért a leszerelési konferenciát megelőző biztonsági konferencia javaslata a francia orientációjú államoknak azt a törekvését erősítené csupán, hogy kivonják magukat a leszerelési kötelezettség alól. Szembefordult a javaslatnak a külön európai döntőbíróóság létrehozását célzó pontjával is, fontos politikai és jogpolitikai érdekek nevezte, hogy a nemzetközi jogfejlődés univerzális alapokon folytatódjék. Az európai bíróság létrehozása véleménye szerint azt a célt szolgálná, hogy a Kellogg-paktumot szankciókkal kiegészíteni óhajtó francia politika eszközeként a szerződésszegést bíróági eljárás keretében állapítsa meg.

Bülow álláspontja jól tükrözte a német biztonsági politikában a húszas évek végén bekövetkezett módosulást. Míg az évtized első felében Németország fő problémája az

⁸¹ R43 I./616. Bd. 1. Weizsäcker feljegyzése. 1930. május 2; Vbd Allg PeuBew Bd. 2. Schubert. 1930. május 15; Wirth, Eröffnungsrede. in: ZPeu 7. évf. 1930.

volt, hogyan lehetne kitérni a revíziós politikát veszélyeztető javaslatok elől anélkül, hogy külpolitikáját békeellenesnek vagy reakciónak bélyegezzék, az egyre inkább revíziós irányba forduló német külpolitika már azt vizsgálta, hogy mennyiben lehetséges akceptálni a békebiztosításra és döntőbíráskodásra vonatkozó javaslatokat a revíziós program veszélyeztetése nélkül. A részletesen indokolt elutasító álláspont ellenére Bülow nem javasolta az adott kérdés különösebb erőltetését, hiszen a javaslatnak a genfi Európa Bizottságban való érdemi tárgyalására amúgy sincs esélye.⁸²

1932 elején Coudenhove-Kalergi arról tájékoztatta Brüning kancellárt, hogy nagyszabású propagandaakciót kezdeményez a versailles-i szerződés revíziójáért a wilsoni 14 pont alapján. Tervét a bécsi német követség is ismertette, s Riedl a beszélgetés során azonnal rámutatott, hogy a terv sok illuzórikus elemet tartalmaz, német szempontból pedig több vonatkozásban is kifogásolható. Riedlnek a külügyminisztériumban küldött jelentése beszámolt Coudenhove-Kalergi érveléséről, miszerint a német-francia viszony generális rendezésére a jelen szituáció a legalkalmasabb, mert a válság további elmélyülése esetén az erőteljes németországi radikalizálódás, esetleges enyhülése esetén pedig a francia engedékenység megszűnése akadályozná azt. A leszerelés, a gyarmatok visszaadása és a jóvátétel kérdésében a franciákkal lehetséges megegyezés ellenszolgáltatásaként Németországnak el kellene ismernie a keleti status quó és föl kellene mondanie a berlini szerződést. Ez utóbbit és egy közös szovjetellenes front megteremtését a követségi jelentés Coudenhove-Kalergi kedvenc ideájának nevezte, ami állítólag Tardieu támogatását is élvezné. Coudenhove-Kalergi beszámolt arról is, hogy Párizsban fölhívta a francia politikusok figyelmét a németországi jobboldali radikalizmus győzelmének összeurópai veszélyeire.⁸³

Csak hogy a memorandumban foglalt javaslatok a német kormány számára nem tűntek elégségesnek sem a jobboldali radikalizmus megfékezésére, sem saját revíziós igényeik kielégítésére. A Köpke által fogalmazott válasz előrebocsátotta ugyan, hogy a Külügyi Hivatal számára a 14 ponthoz való visszatérés helyesnek tűnik, de csak saját értelmezésük szerint. A Páneurópa Unió vezetőjének memoranduma viszont néhány pontot önkényesen kiragadva oly mértékben leszűkíti a revízió lehetséges kereteit, hogy éppen a legfontosabb német revíziós kívánságok nem vihetők keresztül. Kifogásolta, hogy a nagy politikai jelentőségű korridor-kérdést egyszerű közlekedéstechnikai problémává szimplifikálja, de főleg a Felső-Sziléziáról való végleges lemondást és a keleti határok garantálását tartotta elfogadhatatlannak. A jövő esélyeit is mérlegre tevő külpolitika nem működhet közre ebben az akcióban, mert az olyan elkötelezettségekkel járna, amiktől később nem lehetne megszabadulni.⁸⁴

A Brüning bukása utáni hónapokban nyilvánvalóvá vált, hogy a Páneurópa-mozgalom és a német külügyi vezetés között nem lehetséges többféle együttműködés, a Papen-kormány elutasította a bázeli Páneurópa-kongresszus politikai és

⁸² R43 I./619. 1931. január 8; 1931. február 5. A német biztonsági politika kérdéseire *Salewski*, Zur deutschen Sicherheitspolitik in der Spätzeit der Weimarer Republik. in: VfZ 22. évf. 1974; Krüger, Friedenssicherung und deutsche Revisionpolitik. Die deutsche Außenpolitik und die Verhandlungen über den Kellogg-Pakt. in: VfZ 22. évf. 1974.

⁸³ R43 I./619. 1932. február 29; Vbd Allg PeuBew Bd. 3. 1932. február 24.

⁸⁴ R43 I./619. 1932. március 21.

anyagi támogatását. Coudenhove-Kalergi mindazonáltal makacsul ragaszkodott ahhoz az illúziójához, hogy Páneurópájának az adott helyzetben is van létjogosultsága, s abban Németországnak fontos küldetést kell teljesítenie. Akár szimbolikus jelentőséget is tulajdoníthatunk annak a véletlen ténynek, hogy 1933. január 30-án este a Páneurópa Unió elnöke a berlini Kaiserhofban rendezett vacsorán Németország európai küldetéséről tartott előadást. Az eseményről naplójában megemlékező Harry Kessler éppen az adott pillanatban súlyosan zavarónak tartotta a beszéd szovjetellenes kitételeit, amelyek a szélsőjobboldali propaganda pozícióit erősítik.⁸⁵

A Páneurópa-mozgalom társadalmi és politikai bázisa Németországban

A Páneurópa-mozgalom németországi fogadtatása, hatása természetesen nem szükhithető le a külügyminisztérium állásfoglalásaira, hiszen magán a kormányon belül is nézetkülönbségekre lehet következtetni a rezortok között. Az egész német politika erősen gazdasági orientáltságával is magyarázható az az érdeklődés, amit a Páneurópa-terv a gazdasági élet irányítóinál keltett. Anélkül, hogy visszatérnénk az európai összefogásra, vámunióra vonatkozó javaslatok elemzésére, rá kell mutatnunk, hogy különösen a pénzügyi körökben nagy érdeklődés és megértés nyilvánult meg a Páneurópa-mozgalom, s nemcsak annak gazdasági, hanem politikai tartalma iránt is. Coudenhove-Kalergi maga is úgy látta, hogy a német kormány tartózkodó magatartásától eltérően a gazdasági körök jelentősebb támogatásban részesítik mozgalmát.⁸⁶ A Birodalmi Bank aktái arról tanúskodnak, hogy nagy érdeklődéssel követték mind Coudenhove-Kalergi mozgalmának fejlődését, mind a német lapoknak a Páneurópa Unió tevékenységével kapcsolatos reflexióit.⁸⁷ Itt található többek között egy, a Páneurópa kérdésről tartandó előadás anyaga, ami a Briand-terv népszövetségi vitája mellett főleg Coudenhove-Kalergi mozgalmával foglalkozott. Előljáróban leszögezte, hogy a Páneurópa Unió programja bizonyos értelemben a Naumann-féle Mitteleuropa-terv folytatásának tekinthető, amely tervek a békeszerződések megkötésével sajnálatosan lekerült az aktuálpolitika napirendjéről. Az 1915 októberében publikált német tervnél szélesebb körű Páneurópa-programot tárgyilagosan elemezte az előadás, külön megemlítve, hogy nem tartja a tervek hibájának Anglia és a Szovjetunió kirekesztését. Nem kötelezte el magát a Páneurópa-törekvések mellett, de a külügyminisztériumi állásfoglalásoktól eltérően el sem utasította őket.⁸⁸ A gazdasági, pénzügyi körök természetesen mégis elsősorban az európai államok gazdasági együttműködésének kérdéseivel kapcsolatban fogalmazták meg véleményüket, az egységtervek politikai aspektusairól inkább a pártok, politikai szervezetek, egyesületek és ezek sajtója formálták a német közvéleményt.

⁸⁵ Kessler, Tagebücher 1918—1937. Frankfurt, 1961. 703.

⁸⁶ Vbd Allg. Peubew Bd. 2. Emlékeztető. 1930. március 5.

⁸⁷ ZStA 2501. Deutsche Reichsbank. Statistische Abteilung. 893. Paneuropa. Bd. 1; Presseabteilung 5948—5952. Paneuropa. International. Bd. 1—5.

⁸⁸ ZStA 2501. Volkswirtschaftliche und Statistische Abteilung. 6317. Material zu einem Vortrag über die Paneuropa-Frage. 1930. augusztus.

Az 1925 májusában a biztonsági paktum és Németországnak a Népszövetséghez való csatlakozása kérdéséről folytatott Reichstag-vitában szükségképpen szóba került az európai egyesülés problematikája is. A vita alapján megállapítható, hogy a pártok többsége ugyan egyetértését fejezte ki az európai megbékélés vagy akár az egység politikájának célkitűzésével, de a Szociáldemokrata Párt és a Német Demokrata Párt álláspontja lényegesen különbözött az európai együttműködés politikáját szintén elfogadó, de náluk jobboldalibb orientációjú katolikus Centrum, a Német Néppárt és a Bajor Néppárt felfogásától. Míg a szociáldemokrata véleményt tolmácsoló Breitscheid és a demokrata párti szónok von Bernstorff az európai megbékélés eszméjét és politikáját a nacionalista politika ésszerű alternatívájaként üdvözölte, a többi párt képviselője a nemzeti politika céljai érdekében látta felhasználhatónak. De az európai együttműködés ügye mellett kiálló pártok képviselői is különböző indítékokból általában elutasították az európai államok egyesülésének Coudenhove-Kalergi által javasolt megoldási módját.⁸⁹

Egy évvel a parlamentben lezajlott vita után az *Europäische Gespräche* c. folyóirat külpolitikai programjuk összefoglalására szólította föl a fontosabb pártokat, azt kérve, hogy a Dawes-terv és Németország népszövetségi tagsága apropóján fejtsék ki véleményüket az európai és nemzetközi együttműködés kérdéseiről is.

Az SPD a párt hagyományaira is emlékeztetve, a béke megőrzéséért és a nemzetközi döntőbíráskodásért végzett munkát a szocializmus nemzetközi győzelméért folytatott küzdelemmel kapcsolta össze. Utalt a pacifista politika képviselőinek ellentmondásosságára, nehézségeire abban a Németországban, amelyet a versailles-i diktátum igazságtalanságai sújtanak, de csak a teljesítési politikában, az Oroszországgal való barátságos viszony fenntartásában és a francia—német együttműködésben látta Németország helyzete javításának útját. Breitscheid ez utóbbit nevezte a legsürgetőbb feladatnak, mivel a vámhatárok megszüntetésével együtt ez lehet az első lépés egy összeurópai együttműködés felé.

A DDP Bernhard Dernburg véleménye szerint a nemzetközi megértés szellemében folytatja külpolitikáját, kozmopolita és liberális elvek vezetik, kiáll a fegyverkezés csökkentése és szabályozása mellett és szimpátiával tekint minden olyan kísérletre, ami a liberális értékekhez való visszatérés, a szabadkereskedelem újjáéledése irányába mutat. A demokraták ilyen megfontolásokból támogatják az Európa szorosabb kereskedelmi és politikai egyesülésére vonatkozó javaslatokat.

A Centrum Párt nézeteit összegző Bell egységes és átfogó, egyoldalúságoktól mentes külpolitikai orientációt tartott szükségesnek, aminek abból a felismerésből kell kiindulnia, hogy Németország az elszegényedett Európa újjáépítéséhez szükséges és talán legfontosabb tényező és annak is kell maradnia. A külpolitikának a gazdaság, különösen az exportiparok érdekeinek hatékony képviselőjét kell ellátnia, s a Népszövetséget is fel kell használnia a német politikai célok megvalósítása érdekében.

Az európai megbékélés és együttműködés politikáját elutasító DVP érveit megfogalmazó Rheinbaben a francia hegemonia politika eszközét látta Locarnóban, ami az európai szolidaritás jelszava alatt az USA visszaszorítására törekszik. A Coudenhove-Kalergi-féle „politikai amatőrök” véleményével szemben leszögezte, hogy Anglia

⁸⁹ Frommelt, i. m. 28—29.

és Oroszország ugyanannyira európai, mint világhatalmak, s Németországnak a többi nagyhatalommal való teljes egyenjogúságra, valamint a Népszövetség univerzálissá tételére kell törekednie.

A völkisch alapozású antikapitalizmus és nacionalizmus jegyében utasította el Páneurópa gondolatát a *Deutschvölkische Freiheitspartei* nevében Reventlow, mivel a Páneurópa-terv a Wall Street gyarmatává tenné Európát és a német völkisch gondolat megsemmisítésével járna. A világkapitalizmus rendszerébe való betagozódással szemben Németország keleti érdekeltségét, az Oroszországgal való kölcsönös egymásrautaltságot hangsúlyozta.⁹⁰

A pártok idézett álláspontja alapján is igazolhatónak látszik az a tézis, hogy Németországban a baloldali pártok jelentették a Páneurópa-törekvések bázisát. Kivételt ez alól a Kommunisták Pártja jelentett, amelynek véleménye a Komintern állásfoglalásaihoz igazodott. Eszerint a páneurópai ideológia a munkásosztály éberségének elaltatását célozza az új imperialista háború növekvő veszélye idején, Páneurópával a Szocialista Európai Egyesült Államok jelszavát állította szembe, továbbá bírálta az európai egységtörekvések osztálytartalmát nem kellően hangsúlyozó szociáldemokrata magatartást.⁹¹ A nemzetközi kommunista mozgalom véleménye elméletileg részben Leninnek az első világháború idején az Európai Egyesült Államok kérdésével kapcsolatban kifejtett nézeteire alapozódott. A proletárforradalmat ekkor már aktuális politikai feladatnak tekintő Lenin „a nemzetek egyesülésének és szabadságának államformáját” a szocialista forradalom győzelmével kötötte össze, ami nélkül az európai államok egyesülését megvalósíthatatlannak vagy reakciónak minősítette. Mindazonáltal Lenin nem utasította el az integrációs tendenciákat, hanem a proletariátus osztályharcának feltételei szempontjából közelítve, a kapitalizmus világtörténelmi tendenciájának nevezte, „hogy ledöntse a nemzeti válaszfalakat, eltörölje a nemzeti különbségeket, asszimilálja a nemzeteket, s ez a tendencia évtizedről évtizedre erőteljesebben jelentkezik, és most egyike azoknak a hatalmas hajtóerőknek, amelyek a kapitalizmust szocializmussá változtatják”.⁹² Az, hogy a Kommunisták Internacionálé a lenini gondolatokból csak az elsőként idézettel emelte ki és az említett módon értékelte a Páneurópa-törekvéseket, a kommunista mozgalomnak azzal az alapvető elvi álláspontjával is összefügg, amely a tőkés rendszer húszas években bekövetkezett stabilizációját ideiglenesnek, részlegesnek és viszonylagosnak tekintette. A szocialista világforradalom perspektívájában gondolkodó nemzetközi kommunista mozgalom számára elutasítandónak, reakciónak tűnt minden olyan törekvés vagy kísérlet, ami a kapitalizmus rendszerének stabilizálását, válságának leküzdését vagy enyhítését szolgálja. S végül azokra a nem megalapozatlan szovjet aggodalmakra kell utalnunk, amelyek — a szocialista állam és a tőkés országok egymás mellett élése békés módozatainak kialakulatlansága folytán — a kapitalista államok csoportosulásában a léte elleni fenyegetést láttak, s a szovjet állam érdekeivel messzemenően azonosuló kom-

⁹⁰ Europäische Gespräche. 4. évf. 1926.

⁹¹ A Kommunisták Internacionálé válogatott dokumentumai. Bp. 1975. 248. és 258.; Lang, Paneuropa. in: Die Internationale. 9. évf. 1926.

⁹² Lenin, i. m. 332—336; uő, Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan. in: ÖM 24. k. Bp. 1970. 124.

munista világmozgalom is érthetően veszélyesnek tartotta a tőkés blokkalkotási kísérleteket.

A szociáldemokrácia és a Páneurópa-mozgalom viszonyát két különböző forrásból eredő és végcélját tekintve is eltérő, de hosszú ideig és alapvető kérdésekben közös irányban haladó párhuzamos törekvésként értékelhetjük. A két mozgalom eszmei-politikai rokonságára az európai egységtörekvéseket elsősorban a gazdasági és hatalmi érdekek összefüggésében vagy a külpolitikai-diplomáciai csatározásokban vizsgáló irodalom a szükségesnél kevesebb figyelmet fordított. Frommelt könyve —, amely a német külügyminisztérium, valamint a gazdasági és politikai érdekszervezetek lehetséges eszközeként elemzi a Páneurópa-mozgalmat — végső soron úgy értékeli, hogy a baloldali eszmékkel való rövid, kezdeti kacérkodás után Coudenhove-Kalergi mozgalma egyértelműen antiszocialista-jobboldali irányba fordult. Nem kívánjuk vitatni, hogy a német nagytőke egyes képviselőivel való kapcsolat befolyásolta a Páneurópa-mozgalom politikáját, sem lebecsülni a jobboldali politikusoknak a szervezet vezetésébe való bevonásának jelentőségét, — bár a DNVP-t képviselő Otto Hoetzsch politikai és publicisztikai tevékenységének értékelésében nem oszthatunk maradtalanul Frommelt elmarasztaló véleményét.

Tekintettel arra, hogy Coudenhove-Kalergi mozgalma elsősorban a külpolitikai kérdésekre koncentrált, azt a tényt tartjuk hangsúlyozandónak, hogy Németországban a szociáldemokrata párt külpolitikai programja felelt meg leginkább a Páneurópa-törekvéseknek, és az európai integráció eszméjének egyik legintenzívebb, legaktívabb népszerűsítője a szociáldemokrata propaganda volt. Az európai egység gondolat Németország legerősebb politikai pártjának agitációs csatornáin keresztül elsősorban a baloldali társadalmi rétegekben hatott, s ezt a tényt a németországi Páneurópa-mozgalom megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni. A német szociáldemokrata politikusok némelyike magában a Páneurópa-szervezetben is vezető szerepet játszott; ismert, hogy a németországi Páneurópa Unió elnöki tisztét 1928-ig — a Coudenhove-Kalergivel az irányítási módszereiket illető nézetkülönbségek kiéleződéséig — Paul Löbe töltötte be. Az SPD 1925 júniusában tartott heidelbergi kongresszusán elfogadott program külpolitikai része a párt feladatát az Európai Egyesült Államok megteremtéséért folytatandó tevékenységben jelölte meg. A kongresszus vitája különösen két szempontot emelt ki. Karl Kautsky és Otto Wels felszólalásának középpontjában a béke megőrzése, a pacifista törekvések támogatása állt. Ezt a felfogást erősítette Arthur Crispian tájékoztatója a Szocialista Munkásinternacionálé marseilles-i kongresszusáról, ahol ugyancsak az európai politika fő problémájaként szerepelt a szocialista békepolitika képviselője. A német szociáldemokrácia európai egyesülést szorgalmazó programját más aspektusból alapozta meg Rudolf Hilferding és Robert Schmidt hozzászólása, akik kényszerítő gazdasági okokból sürgették az összefogást. Ennek elsődleges funkciója Európa nagy gazdasági és szociális gondjainak a megoldása, nem lehet viszont az USA elleni konkurenciaharc eszköze és nem irányulhat Anglia és a Szovjetunió ellen sem. Olyan Európai Egyesült Államok mellett kötelezték el magukat, amely elutasítja a többi nemzet, a gyarmati népek elnyomását. Crispian, Hilferding és Kautsky egyaránt állást foglalt a nemzetközi viszonyok demokratizálása, a Népszövetség olyan átalakítása mellett, amelyben nem-

csak az államok egyenjogú képviselője, hanem a munkásosztály szervezeteinek közvetlen befolyása is biztosítható.⁹³

A heidelbergi program és a belőle fakadó feladatok értelmezésében az SPD-n belül különböző vélemények alakultak ki. A pacifista felfogás baloldali kritikusa azt hangoztatták, hogy a békéért való harc illuzórikus a szocializmusért folytatott harc nélkül, s hogy Páneurópa győzelme valójában csak az európai szociáldemokrata pártok hatalomra kerülése után valósulhat meg, ezért az európai egyesülés ügyét úgy lehet igazán elősegíteni, ha minden ország munkássága teljesíti proletár küldetését. Az európai államok egyesülése a munkásosztály sajátos szociális érdekei érvényesítésére is alkalmas keretnek látszott, amennyiben lehetővé tenné az egységes európai szociális törvényhozás megvalósítását, a munkanélküli segélyezés általánossá tételét, s általában magasabb színvonalú szociálpolitikát eredményezne.⁹⁴ Wladimir Woytinsky könyve az Európai Egyesült Államok szükségességét indokló gazdasági érvek felsorakoztatása után az európai egység legfontosabb szociális támaszaként az európai munkásosztályt nevezte meg. Véleménye szerint a propagandában világossá kell tenni az Európai Egyesült Államok és a proletariátus végcélja közötti összefüggést, de rá kell mutatni arra is, hogy az európai egyesülés rövid távon a kapitalizmus égető problémáinak orvoslását, a nemzetközi gazdasági folyamatok szabályozását is eredményezheti.⁹⁵

A német szociáldemokraták gazdasági integrációt szorgalmazó felfogása nemzetközi megerősítést nyert a francia, belga és német szociáldemokrata pártok 1926. februári brüsszeli állásfoglalásában. Az európai egyesülés mellett érvelő szociáldemokrata állásfoglalások természetesen nem jelentették a Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalmával való teljes azonosulást, többé-kevésbé világosan látták annak szociális korlátait. A Páneurópa-mozgalom programszerű „osztályfelettségével” szemben joggal fogalmazódott meg az a kritika, hogy az erősödő osztályellentétek időszakában nem lehet sikere egy olyan mozgalomnak, amely hangsúlyozott szociálpolitikai színtelenségével ezeket az ellentéteket egyszerűen ignorálja.⁹⁶

Végül is azt mondhatjuk, hogy ha túlzásnak is tűnik Ludwig Quessel álláspontja, miszerint a Páneurópa-eszme a német szocializmus jellegzetes szellemi tulajdona, másfelől legalább annyira megalapozatlan volt az a vád, hogy Coudenhove-Kalergi és a marxista szocializmus végcélja azonos, s bármelyik győzelme a népiség feláldozásával járna.⁹⁷

⁹³ Protokoll des sozialdemokratischen Parteitags in Heidelberg. Berlin, 1925.

⁹⁴ *Bujak*, Pan-Europa. in: Arbeit und Wirtschaft. 4. évf. 1926; *Friedländer*, Paneuropäischer Humbug. in: Welt am Abend. 1930. Nr. 115; *Steiniger*, Paneuropa und der Friede. in: Die Friedens-Warte. 27. évf. 1927; *Cohen*, Wege nach Kontinentaleuropa. in: Sozialistische Monatshefte. 35. évf. 1929; *Soffner*, Die Vereinigten Staaten von Europa. in: Arbeit und Wirtschaft. 4. évf. 1926; *Westphäling*, Die Paneuropa-Bewegung. in: Wirtschaft und Arbeit. 3. évf. 1928.

⁹⁵ *Woytinsky*, Die Vereinigten Staaten von Europa. Berlin, 1926; uő, Der Zusammenschluß und der soziale Fortschritt. in: Europa-Wirtschaft. 1930.

⁹⁶ *Lauterbach*, Die Ergebnisse der Paneuropa Bewegung. in: Zeitschrift für Politik. 18. k. 1929.

⁹⁷ *Quessel*, Kontinentaleuropa im Parteiprogramm. in: Sozialistische Monatshefte. 31. évf. 1925; *Himmer*, Paneuropa. in: Nationalwirtschaft. 1. évf. 1928.

A weimari Németország politikai struktúrája és nemzetközi politikai helyzetének bonyolultsága következtében a többi párt és politikai irányzat Páneurópa-hoz való viszonya aligha jellemezhető egyértelműen. Azon túl, hogy a szociáldemokraták mellett a Demokrata Párt és a Stresemann-féle Német Néppárt hívei tudtak a Páneurópa-terv bizonyos elemeivel azonosulni, általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy a szélsőjobboldal számára a nemzetek fölötti egyesülés gondolata elfogadhatatlan volt.

Sajtóviták

Coudenhove-Kalergi programjának eklekticizmusa, többértelműsége és rugalmassága meglehetősen önkényes értelmezéseket is lehetővé tett, s ennek alapján egymástól sokszor nagyon is különböző politikai irányzatok csatlakozhattak a mozgalomhoz, vagy utasították el annak politikai céljait. Ezért célravezetőnek látszik a politikai áramlatok szerinti elemzés helyett annak bemutatása, hogyan reagált a német politikai közvélemény — elsősorban a sajtóvisszhang alapján — a Páneurópa-program Németország szempontjából különös fontosságú problémáira.

Áttekintésünket két kérdéscsoportra koncentrálnánk. Egyrészt a Páneurópa kereteiről, határaitól, valamint az univerzális népszövetségi gondolat és az európai egységesszme kapcsolatáról kifejtett nézeteket, vitákat ismertetjük, másrészt bemutatjuk, hogy milyen vélemények alakultak ki az európai egyesülés Coudenhove-Kalergi által javasolt módjának a német nemzeti aspirációkkal való összeegyeztetése esélyeiről.

Az első kérdés voltaképpen a német külpolitika alapvető orientációs problémáit érintette, s ezért a Népszövetséghez való viszony, Anglia és a Szovjetunió bevonása vagy kirekesztése az európai egységből a húszas évek németországi Páneurópa-irodalmanak is központi vitakérdései voltak.

A német sajtó túlnyomó része egyetértett Coudenhove-Kalergi Népszövetségre vonatkozó kritikájával. A locarnói szerződés, Németország felvétele előtt a német társadalom széles rétegei a győztes hatalmak eszközét látták benne a világháború legyőzötteinek elnyomására. A genfi szervezettel szembeni fenntartások jelentősen csökkentek ugyan Németország belépése után, de egyes vélemények szerint a Népszövetség funkcionális zavarait csak egy új európai szervezet létrehozásával lehet megszüntetni. A Népszövetségben ugyanis nincs elég biztosíték az Európát érintő szociális és politikai problémák megoldására, más világrések államainak szavazatai veszélyeztetik Európa önállóságát, s ezért a teljesen steril és cselekvésképtelen világszervezettel szemben Páneurópa lehet az európai létkérdések megoldásának kerete.⁹⁸

Az európai államok közötti szorosabb együttműködés szükségességének gondolatát elfogadók többsége azonban nem értett egyet a Nemzetek Szövetségének olyan mélységű kritikájával, ami a Népszövetség és Páneurópa szembeállítását jelentette volna. Woytinsky leszögezte, hogy a Népszövetség és az Európai Unió céljai között nincs ellentmondás, csupán tevékenységi szférájuk tér el egymástól. A két szervezet

⁹⁸ *Fraenkel*, Idee und Realität des Völkerbundes im deutschen politischen Denken. in: VfZ 16. évf. 1968; *Engelmann*, Drei Auffassungen über das Problem der Vereinigung Europas. in: Gewerkschaftsarchiv. 9. évf. 1932; *Sierp*, Der Weg nach Europa. in: Das junge Zentrum. 6. évf. 1929; *Sternbach-Sambor*, Paneuropäisches. in: Die Weltkultur. 6. évf. 1927; *Schulze*, Was ist, was will Paneuropa? Berlin, 1932.

organikusan kiegészítheti egymást, kölcsönös összefüggésüket Wilhelm Heile annyira fontosnak tartotta, hogy véleménye szerint a népszövetségi eszme megvalósítására irányuló komoly munka nélkül nem lehet megteremteni az Európai Egyesült Államokat sem. A Demokrata Párt vezető politikusa, Erich Koch-Weser a Népszövetséget alkalmas keretnek tartotta az evolúciós pacifizmus érvényesüléséhez, de a külső gazdasági és politikai viszonyok kényszere, valamint bizonyos belső tényezők miatt indokoltnak ítélte a világszervezetten belül egy európai egyesülés megszervezését.

A húszas évek közepén a német népszövetségi mozgalom vezetői sem tartották már kizártnak a szorosabb európai együttműködés gondolatát azzal a feltétellel, hogy az tisztán gazdasági és technikai kérdésekre korlátozódik és megmarad a Népszövetség keretei között. A genfi szervezet autoritásának védelmezésével kívánták biztosítani azt a lehetőséget, hogy Németország Angliára támaszkodhasson Franciaország kontinentális túlsúlyával szemben, ezért is hangoztatták, hogy Páneurópa és a Népszövetség viszonyában az utóbbi vezető szerepének kell érvényesülnie.⁹⁹ Az európai egyesülés hívei akár a Népszövetségből való kiábrándulásból, akár a két szervezet párhuzamos tevékenységének, munkamegosztásának kedvező lehetőségeiből indultak ki, Coudenhove-Kalergihez hasonlóan szükségesnek tartották egy önálló európai szervezet létrehozását. A Páneurópa-tervet népszövetségi alapon bírálók viszont éppen azt vetették föl, hogy a külön szervezet akadályozná a Népszövetség univerzalizmusának, egy valódi világállamnak a létrejöttét, az Európa és a világ más részei közti szembenállás erősítésével veszélyeztetné a békét, de ezzel szemben semmiféle új megoldást nem kínálta a világ ismert problémáinak a megoldására. A Népszövetség és a Páneurópa-szervezet viszonyának tisztázatlansága számos illetékességi problémát vethet fel és a nemzetközi politika túlszervezettségének veszélyével is járna, a világszervezet tekintélyének gyengülése viszont semmiképp sem felel meg Németország érdekeinek.¹⁰⁰

A német érdekek eltérő értelmezése még nyilvánvalóbban napvilágra került azokban az írásokban, amelyek a Coudenhove-Kalergi-féle kiseurópai megoldást vitatták. Megfogalmazódott az a szkeptikus álláspont, hogy Páneurópa megteremtése legalább annyira elképzelhetetlen Anglia bevonásával, mint nélküle, vagy különösen ellene, s ennek a problémának a megoldhatatlansága kudarcra ítéli az egész Páneurópa-koncepciót.¹⁰¹

⁹⁹ Woytinsky, *Die Vereinigten Staaten*. . . 178; *Nelböck*, *Völkerbund und Paneuropa*. in: *Kleine Beiträge zum Kampf um Völkerbund, Paneuropa, Mitteleuropa*. Brünn—Prag—Leipzig—Wien, 1930; *Heile*, *Der Weg zur Einigung Europas*. in: *Der deutsche Gedanke*. 3. évf. 1926; *Koch-Weser*, *Deutschlands Außenpolitik in der Nachkriegszeit 1919—1929*. Berlin, 1929; *Acker*, *Walter Schücking (1875—1935)*. Münster, 1970. 181. és köv.; *Ragaz*, *Paneuropa und der Völkerbund*. in: *Die Friedens-Warte*. 26. évf. 1926; *Heile*, *Deutschland und Europa im Völkerbund*. in: *Europa-Wirtschaft*. 1930.

¹⁰⁰ *Ackermann*, *Paneuropa oder Erdstaat?* in: *Die Weltbühne*. 26. évf. 1930; *Klinge*, *Paneuropa, die neue Fassade*. in: *Vivos voco*. 1926; *Grabowsky*, *Das Problem Paneuropa*. in: *Zeitschrift für Politik*. 1928; *Rassow*, *Pan-Europa. Eine weltgeschichtliche Betrachtung*. in: *Archiv für Politik und Geschichte*. 5. évf. 1927; *Gerlach*, *Coudenhoves Paneuropa-Plan und der Völkerbund*. in: *Genossenschaftlicher Anzeiger*. Dortmund. 1930. Nr. 131; *Mommsen*, *Vereinigte Staaten von Europa?* in: *Deutsche Einheit*. 7. évf. 1925; *uő*, *Vereinigte Staaten von Europa*. in: *Der Heimatdienst*. 6. évf. 1926.

¹⁰¹ Ezt az álláspontot képviselte például Weizsäcker is. *Hill* hg., *Die Weizsäcker-Papiere*. 1900—1932. Berlin—Frankfurt—Wien, 1982. 392; *Grabowsky*, i. m.

Nagyon szűk volt Németországban azoknak a tábora, akik akceptálni tudták Coudenhove-Kalergi Anglia kizárása melletti érvelését. Közülük néhányan a Brit Birodalom érdekeire hivatkoztak, öngyilkoságnak tartották volna a csatlakozását Páneurópa-hoz, mások azonban elsősorban a német érdekek szempontjából álltak ki a kontinentá európai megoldás mellett. Tulajdonképpen ellentétben Coudenhove-Kalergi koncepciójával, az európai egyesülés egyik fontos céljának az angol hegemonia megszüntetését tartották, s a tisztán kontinentális Európában látták biztosítva a Német Birodalom vezető szerepét.

A szűkebb értelemben vett kontinentális politika folytatását leghatározottabban egyes szociáldemokrata csoportok szorgalmazták. Már a heidelbergi pártkongresszus vitájában is elhangzott, hogy Németországnak e két — az angolszász, illetve a bolsevik-ázsiai — világpolitikai tömbhöz való csatlakozás helyett európai politikát kell folytatnia, ez azonban kifejezetten angolelleses élt csak a *Sozialistische Monatshefte* körül csoportosult szerzők műveiben kapott. A már az első világháború előtt is erőteljesen angolelleses politikát képviselő csoport tagjai az alapvetően elhibázottnak tartott angolszász orientációval szemben a francia—német blokkalkotást tekintették menedéknek mind Németország, mind a többi szárazföldi állam számára.¹⁰²

A német közvélemény nagy többsége azonban elhibázottnak tartotta az Anglia kizárásán alapuló Páneurópa-koncepciót. Ez jelentette az egyik fő vitakérdést a *Verband für europäische Verständigung* és a Páneurópa-mozgalom rivalizálásában. De Anglia és az Európai Egyesült Államok összetartozása mellett érvelt Woytinsky is, aki szerint Coudenhove-Kalergi gondolatmenete nem közgazdasági elemzésen, hanem pszichológiai hipotézisen alapul, s ezzel szemben Angliát Európa elválaszthatatlan részének nyilvánította. Anglia bekapcsolása mellett szól az a híd szerep, amit betöltött és a jövőben is betölthet Európa és a világ között, az a veszély, hogy távolmaradása esetén a kontinens a francia—német vetélkedés arénájává válnék, nehezen megoldható maradna a gyarmati kérdés és egy kontinentális blokk háborús konfliktus veszélyét is magában hordja. Mindezen túl Woytinsky a kérdés szociális vonatkozásaira is rámutatott, hogy ti. a fejlett munkásmozgalommal rendelkező, magasan fejlett tőkés állam csatlakozása a demokratikus erők pozícióit erősítené Európában.

Ezeken a megfontolásokon túl más szerzők arra is rámutattak, hogy egy Anglia nélküli kontinentális politika francia katonai túlsúlyhoz vezetne, s ez — Oroszország egyidejű kizárását is feltételezve — megfosztaná Németországot lehetséges szövetségeseitől s konzerválná jogfosztottságát. Ugyanakkor fölhívták a figyelmet arra, hogy Anglia számára is gazdasági, stratégiai és politikai előnyök származnának az Európával való egyesülésből, s mindezekon túl nem hagyható figyelmen kívül a közös kulturális örökség, a germán—román népek közötti szellemi-történelmi rokonság, együvé tartozás szempontja sem.¹⁰³

¹⁰² *Hagemann*, Paneuropas Idee und Wirklichkeit. in: Hochland. 27. évf. 1930; *Engelmann*, i. m.; *Sierp*, i. m., *Freimann*, Die Vereinigten Freien Staaten von Europa. Süderburg, 1925; *Strakele*, Paneuropa. in: Die Weltkultur. 4. évf. 1925; Protokoll. . Heidelberg. 254—255; *Cohen*, i. m.; uő, Locarno und Kontinentaleuropa. in: Sozialistische Monatshefte. 31. évf. 1925; *Quessel*, i. m.

¹⁰³ *Woytinsky*, i. m. 162; *Endres*, Vaterland Europa. Berlin, 1925; *Imendörffer*, Was soll uns Pan-Europa? in: Burschenschaftliche Blätter. 40. évf. 1926; *Baumberger-Deimling*, Paneuropa. Kontinentalpolitik

Páneurópa és a Szovjetunió viszonyának Coudenhove-Kalergi-féle tervezete is megosztotta a kérdéssel foglalkozó német közvéleményt. Annál is inkább, mert ez esetben a gazdasági, hatalmi-politikai, szellemi-kulturális problematikát a kapitalista alapon tervezett európai egyesülés és a szovjet rendszer gazdasági-politikai struktúrája közötti különbség is bonyolította. A német reagálások döntő többségükben elfogadták Coudenhove-Kalergi ismert tételét, hogy Oroszország bekapcsolása az európai egyesülésbe az európai demokráciákétól eltérő politikai rendszere miatt lehetetlen.¹⁰⁴ De akadtak, akik rámutattak ennek az érvelésnek a támadható pontjára, nevezetesen arra, hogy a demokráciára való hivatkozással föl lehetne vetni a fasiszta Olaszország, az ellenforradalmi Magyarország, Lengyelország vagy más jobboldali antidemokratikus rezsimék Páneurópához tartozásának problémáját is. A DNVP-politikus Otto Hoetzsch is fölvetette, hogy Coudenhove-Kalergi antibolsevista, Nyugat-Európa és a Szovjetunió szembeállítására épülő gondolatmenete szűk és egyoldalú tényanyagból indul ki, ezért nem is meggyőző és különösen alkalmatlan az európai fiatalság megnyerésére. Grabowsky Coudenhove-Kalergivel polemizáló cikkében arra a veszélyre hívta föl a figyelmet, hogy a Szovjetunióval való szembenállás az európai proletariátust fordíthatja szembe Páneurópával.

A parciális európai egyesülés térvét alapvetően elhibázottnak tartó Woytinsky számos érvet sorakoztatott fel, amelyek Európa és Oroszország oldaláról egyaránt az összetartozás mellett szólnak. Nemcsak a gazdaságilag különböző jellegű területek közötti fejlett munkamegosztás, hanem a Nyugat és Kelet közötti gazdasági és kulturális asszimiláció felgyorsítása, az Európa és Ázsia, valamint a Táv-Kelet közötti béke lenne ezáltal biztosítható. Nem a magánkapitalista és a szovjet típusú gazdaság ellentétét, inkább a külkereskedelem állami monopóliuma és a szabadkereskedelem elvei közötti ellentmondást tartotta nehezen áthidalhatónak.¹⁰⁵ Elsősorban gazdasági megfontolásokon alapultak a kiseurópai Páneurópa-tervvel szemben azok a fenntartások, hogy az Oroszország nélküli „fél-Európa” életképtelen alakulat lesz, hogy a nyugat-európai túlnépesedés gondjainak megoldása, valamint Európa élelmi-szerellátása és ipari termékeinek elhelyezése érdekében Páneurópa keleti határát az Uralnál kellene megvonni.

Az Oroszországgal való kapcsolatok megszilárdításának általános európai szempontjai mellett a sajátos német érdekek is nagy jelentőséget kaptak a vitákban, sőt nem egy esetben éppen Páneurópa ellenében, az európai szolidaritással szemben hangoztatták a keleti orientáció különleges fontosságát Németország számára. A Rapallo-politika legfőbb értelmét Grabowsky éppen abban látta, hogy nem kötelezte el Németországot egyoldalúan, nem szolgáltatta ki Franciaországnak, míg a kevésbé kategorikus vélemények szerint a német—orosz együttműködés minden további nél-

und intereuropäische Verständigung. in: Der Deutschen Spiegel. 5. évf. 1928; Sartorius, Panbritannien und Paneuropa. Ein kritischer Vergleich. Dissertation. Köln, 1934; Rasso, i. m.; Ragaz, i. m.; Mommsen, i. m.

¹⁰⁴ Grabowsky, i. m.; Engelmann, i. m.; Muckermann, Paneuropa. in: Der Gral. 23. évf. 1929.

¹⁰⁵ Bujak, i. m.; Mundorf, Vorschläge zur wirtschaftlichen Neuorganisation Europas. Dissertation. Würzburg, 1933; Grabowsky, i. m.; Hoetzsch véleményét idézi Kessler, i. m. 703; Woytinsky, i. m. 164

kül beilleszthető lenne az európai politika rendszerébe.¹⁰⁶ Ez a koncepció messzemenően megfelelt a stresemanni külpolitika célkitűzéseinek, és a német reagálások ismeretében végleg megalapozatlannak tűnik Coudenhove-Kalergi kijelentése, miszerint Németországban az oroszbarátság a Külügyi Hivatalra és a kommunistákra korlátozódik.¹⁰⁷ Természetesen nem volt jelentéktelen azoknak a köre, akik Páneurópát Coudenhove-Kalergihez hasonlóan Oroszország nélkül akarták megvalósítani. Elsősorban a kontinentális politikának azok a képviselői, akik a Franciaországgal való megbékélés érdekében készek voltak lemondani a mégoly kedvező szovjet kapcsolatokról is. Megkérdőjelezték a gazdasági összetartozás és egymásraultaltság gondolatát, s a bolsevizmussal való együttműködés politikájának a veszélyeire hívták föl a figyelmet.¹⁰⁸

A Páneurópa-program kereteit, kiterjedését érintő kérdésekről folytatott vitának is szembevetendő, bár voltaképpen természetes jellegzetessége, hogy a közvélemény egy szándékai szerint nemzetek feletti gondolatot jórészt a nemzeti politika szempontjai alapján volt képes megítélni és értékelni. A nemzeti törekvések és a páneurópai elképzelések összeegyeztetésének lehetősége különösen élesen vetődött fel azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyek a húszas évek Németországa számára a politikai közvélemény által is közvetlenül átélt nemzeti sorsproblémának tűntek.

A legfontosabb ezek közül vitathatatlanul a versailles-i status quo, a határok problémája volt. Már a páneurópai program körüli első nagyobb sajtóvita idején, 1926-ban egyértelműen megfogalmazódott, hogy Coudenhove-Kalergi tervezetének a német közvélemény számára legelfogadhatatlanabb eleme a határok stabilizálásának jelszava. A Páneurópa-problémát történelmi szempontból is vizsgáló Fritz Hartung véleménye szerint „nekünk egy a jelenlegi határokra épülő Páneurópa nemzeti létünk-re mért csapás lenne”, Grabowsky pedig a történelem dinamikája elleni reakciós merényletnek tekintette a versailles-i status quo alapján megszervezett Páneurópát. A revízió érdekében tevékenykedő csoportok felfogása szerint a Páneurópa-gondolat „kábitószer, amely népeinket teljesen megfosztja az érzéktől a hatalompolitikai realitások iránt”, s a *Stahlhelm* vezetője és a nemzetiszocialista sajtó teljes egészében visszautasította a Páneurópa-tervet azzal, hogy a német politikának nem Páneurópáért, hanem Németország jövőjéért kell harcolnia annál is inkább, mert az európai egységtervek a németiség élethez való jogát veszélyeztetik.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Freimann, i. m.; *Kemmerich*, Ist Paneuropa möglich und für Deutschland wünschenswert? in: *Der getreue Eckart*. 8. évf. 1930; *Deutschland oder Paneuropa?* in: *Deutsche Allgemeine Zeitung*. 1929. február 1; *Eckhardt*, Pan Europa oder deutsche Politik? in: *Deutsche Bergwerkszeitung*. 1926. május 15; Grabowsky, i. m.; *Reventlow*, Außenpolitische Gesichtspunkte der Deutschvölkischen Freiheitspartei. in: *Europäische Gespräche*. 4. évf. 1926.

¹⁰⁷ Coudenhove-Kalergi, *Mitteleuropa*. in: *ZPeu* 7. évf. 1930; uő, *Die Sowjetunion und wir*. in: *ZPeu* 8. évf. 1931.

¹⁰⁸ ZStA Reichslandbund. *Personalia*. 68. Max Cohen; *Protokoll*. . . Heidelberg. 255; *Gothein*, Pan-Europa? in: *Deutsche Einheit*. 7. évf. 1925; *Rohan*, Falsche und richtige Europapolitik. in: *Abendland*. 1. évf. 1925; Endres, i. m.; Hagemann, i. m.; *Heilmaier*, Paneuropa. in: *Soziale Revue*. 27. évf. 1927.

¹⁰⁹ Mommsen, i. m.; *Hartung*, Paneuropa vom geschichtlichen Standpunkt aus. in: *Der deutsche Gedanke*. 3. évf. 1926; Grabowsky, i. m.; A „Budapesti Munkaközösség a békeszerzések revíziójáért” 1926. április 15—18. között Berlinben tartott ülésén elhangzott véleményeket idézi *Tilkovszky*, „Budapesti

Voltak persze olyan vélemények is, amelyek éppen Páneurópában látták azt a lehetőséget, amivel Németország újra ahhoz a befolyáshoz juthat, ami őt szellemi és gazdasági teljesítményei alapján megilleti, hogy Páneurópa a német hegemonia érvényesülésének színtere, a német élettér biztosításának eszköze lehet.¹¹⁰

A szorosabb európai együttműködés német vélemények szerint csak az egyenjogúság és az önrendelkezési jog biztosításával jöhet létre. Ez az Anschluss jogának elismerését éppúgy jelentené, mint a nemzeti kisebbségek jogvédelmét. A *Der deutsche Gedanke* c. folyóiratban a Páneurópa-kérdésről rendezett vitát lezáró Axel Schmidt főszerkesztő ezeknek a problémáknak a megoldatlansága miatt nyilvánította a német nép adott helyzetében veszélyesnek Coudenhove-Kalergi agitációját és kijelentette, hogy mielőtt Páneurópáról vitáznának, a német nép számára biztosítani kell az egység megteremtését az önrendelkezési jog alapján. Az egyenlőség elvét a jóvátétel megszüntetésében és a fegyverkezési egyenjogúság elismertetésében is ki kellene fejezni, ehelyett viszont a Páneurópa-terv a biztonsági elv előtérbe állításával csak Németország alárendelt helyzetét véglegesítené.¹¹¹ Az eddigiekből értelemszerűen következik, hogy a Páneurópa-tervet a német nemzeti-hatalmi célok aspektusából bírálók felfogása szerint a Páneurópa-koncepció a francia hegemonia céljait szolgálja, s ez az értékelés nem állt túlságosan messze a mozgalom Bülow által adott jellemzésétől.¹¹²

A német kormány állásfoglalásai és a közvéleményt tükröző és egyben formáló politikai publicisztika alapján a Páneurópa-terv és a német politika elképzeléseinek különbözőségei tűnnek fontosnak. Mivel azonban egy ország politikai irányvonala végső soron sokféle érdek, felfogás, alternatív megoldás eredőjeként alakul ki, több forrásból táplálkozik, megítélésünk szerint az 1920-as évek Páneurópa-mozgalmában kifejeződő politika a Weimari Köztársaság külpolitikájának az egyik, talán nem is a legjelentéktelebb összetevője volt. Nem elsősorban Gustav Stresemann sokat vitatott „európaisága” okán, hanem mert Németország adottságai és a nemzetközi szituáció kedvezett egy ilyen politikának. Nem annyira konkrét részleteiben, mint inkább általános tendenciájában. Abban, hogy az európai államokat sújtó háború utáni válságból, amelynek leküzdése Németországnak is alapvető érdeke volt, egy reális irányba — az európai államok konfrontációja helyett az együttműködésük

Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért” (1925—1933) in: Századok. 1984; Lösch beszéde. in: Münchener Neueste Nachrichten. 1930. Nr. 332; uő, Die paneuropäische Bewegung. München, 1931; Albrecht, Die Illusionen Paneuropas. in: Nationalsozialistische Monatshefte. 1. évf. 1930.

¹¹⁰ Stephan, Deutschland und Paneuropa. in: Deutschland. Jahrbuch für das deutsche Volk. Leipzig. 1931; Manteuffel, Paneuropa? in: Baltische Blätter. 13. évf. 1930; Toth, Paneuropa. in: Deutschlands Erneuerung. 10. évf. 1926; Brückmann, Paneuropa und europäische Verständigung. in: Deutsche Akademiker Zeitung. 18. évf. 1926.

¹¹¹ Stephan, i. m.; Baumberger-Deimling, i. m.; ZStA NL Hermann Müller. 150. Beszédtervezet. 1930. szeptember.; Schneefuß, Paneuropa und die europäische Rechtsordnung. in: Deutsche Akademiker Zeitung. 18. évf. 1926; Hoetzsch és Mittelman véleménye. in: Hamburger Fremdenblatt. 1926. október 29.; Schmidt, Paneuropa als Feuilleton. in: Der deutsche Gedanke. 3. évf. 1926; Albrecht, i. m.; Schulze, i. m.; Grabowsky, i. m.; Hossel, Gute Europäer? in: Der Tag. 1929. szeptember 19.

¹¹² Jung, Paneuropäische Pläne. in: Münchener Neueste Nachrichten. 1929. Nr. 250; Toth, i. m.; Imendörffer, i. m.; Boehm, Das mitteleuropäische Nationalitätenproblem und die europäische Einheitsbewegung. in: Volk und Reich. 2. évf. 1926.

irányába — mutatott kiutat. Németországnak ebből az együttműködésből objektíve számos gazdasági és hatalmi-politikai előnye származhatott. S ha a Páneurópa-mozgalom arra kevésbé is volt alkalmas, hogy eszközként konkrét német politikai akciók szolgálatába állítsák, nem lebecsülendő a megbékélési politikával való szellemi-politikai rokonságának a jelentősége.

Ha Coudenhove-Kalergi mozgalma meg akart felelni az önértékelésnek, „nemzetek és pártok feletti tömegmozgalom” kívánt lenni, akkor nem is vállalkozhatott a német politikai célok teljes körével való azonosulásra. De sokat integrált belőlük, s a maga eszközeivel elősegítette megvalósításuk számára a kedvező nemzetközi légkör kialakítását.

A Páneurópa-mozgalom és a német külpolitika között igazában akkor váltak a különbségek meghatározóakká és akkor fejlődtek ellentétté, amikor a megbékélési politika Európa-szerzte válságba került, s a válság egyik kifejezőjeként és egyben elmélyítőjeként Németországban a belpolitikai frontok átrendeződésével párhuzamosan alapvető külpolitikai orientációváltás is végbement.

b) Az Európa-gondolat és a Páneurópa-mozgalom hatása Magyarországon

Az egyetemes történet magyarországi kutatója aligha kerülheti meg azt a kérdést, hogy létezett-e a németekéhez hasonló érdekközösség a húszas évek magyar külpolitikájának céljai és a páneurópai törekvések között. Németország és Magyarország nemzetközi pozíciója abban az alapvető kérdésben azonos volt, hogy mindketten a világháború veszteségeiként kényszerültek aláírni a békeszerződéseket, külpolitikájuk meghatározó feltételei közösek voltak. Azonban éppen a két ország húszas évekbeli eltérő külpolitikai gyakorlata, felfogásának és módszereinek különbözősége alapján érdemes figyelnünk a nem jelentéktelen különbségekre is.

Ezek közül az eltérő viszonyulást a Páneurópa-törekvésekhez befolyásolta az az alapvető tény, hogy Németország a háborús vereség és a békeszerződés ellenére is megőrizte nagyhatalmi státusának legfontosabb attribútumait, vagy legalábbis a nagyhatalmiság helyreállításának feltételeit. Ezzel szemben a Trianon utáni Magyarország jelentéktelen európai állam volt, olyan ország, amelynek területi veszteségei jóval meghaladták a Németországot ért veszteségek mértékét. Nyilvánvaló, hogy Németország mint potenciális nagyhatalom, más jelentőséggel bírt az európai egységmozgalmak szempontjából, mint Magyarország, amelynek számára súlyos sérelmei ráadásul eleve nehezebbé tették az új európai helyzet elfogadását. Ennek megtervezői egyébként is hajlamosak voltak az európai kisállamok problémáit csak a nagyhatalmakat érintő politika részeként, motiváló tényezőiként kezelni. A kisállamok sorsa iránti közömbösség egy töről fakadt a nemzetállami kereteket túlhaladottnak, korszerűtlennek hirdető integrációs elmélettel, ami haladásellenesnek tekintett minden dezintegráló törekvést, s megkérdőjelezte az önálló kisebb egységek létjogosultságát.

A nagyhatalom és a kisállam pozicionális különbségéből, illetve az eltérő geopolitikai helyzetből fakadt az az ugyancsak lényeges különbség, hogy míg Németország jelentős, az európai politika szempontjából döntő fontosságú szövetségesre, illetve nagyhatalmi támogatókra támaszkodhatott — a Szovjetunió mellett az USA és

bizonyos mértékig Anglia jelentett fontos gazdasági és politikai hátszínját a német politika számára —, Magyarország gyakorlatilag teljesen elszigetelődött szomszédaitól és az európai nagyhatalmaktól egyaránt. Németországhoz képest Magyarország rendkívül szűk nemzetközi mozgástérrel rendelkezett. A húszas években még nem érvényesült a Németországgal való érdekközösség, az évtized második felétől jelentkező olasz támogatás pedig önmagában nem változtatott döntően az adott helyzeten. S végül talán érdemes arra is utalni, hogy míg Németországban az Európa-gondolat fő bázisát képező szociáldemokrata és polgári demokratikus-liberális pártok, társadalmi csoportok magának a Weimari Köztársaságnak is a legfőbb támaszai voltak, az ellenforradalmi Magyarországon ugyanezek az erők csak a rendszer — hatalomra kerülés esélyével sem rendelkező — ellenzékékként léteztek. A magyar politikai közvélemény mindezen tényezők következtében világosabb polarizáltságot mutatott a németországinál, amennyiben a Páneurópa-gondolat szinte kizárólag baloldali-ellenzéki körökben terjedt el, míg a kormánypolitika és az erősen nemzeti hangoltságú magyar politikai közvélemény nagy többsége részéről elutasításra talált.

A Páneurópa-mozgalom és a magyar kormánypolitika ellentétes céljai

A magyar külügyi kormányzat Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalmával gyakorlatilag nem foglalkozott. Erre vall legalábbis, hogy a Briand-féle Páneurópa-terv meghirdetéséig a bécsi magyar követségnek az I. Páneurópa-kongresszusról szóló jelentéseinek kívül jószerivel nincs a kérdéssel foglalkozó külügyi irat. Ambrózy Lajos magyar követnek a kongresszusról szinte teljesen elutasító volt a véleménye, amit Lukács György nemzeti sérelmeket hangoztató beszédének a Páneurópa-mozgalom vezetői részéről történt visszautasítása motivált. A magyar követ aggályosnak és utópisztikusnak tartotta a mozgalom Politisz javasolta alárendelését a Népszövetségnek, s egyedül a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kongresszusi határozatot minősítette a magyar politika által is helyeselhetőnek, támogatandónak. Elítélően utalt a mozgalom szabadkőműves hátterére, s a francia, belga és német kormány rokonszenvnyilvánítását a kongresszus „velük egy világnézeten álló rendezősége” iránti udvariassági gesztusként értékelte. Ambrózynak a Páneurópa-mozgalommal szembeni fenntartásait megerősítette Lerchenfeld bécsi német követ véleménye is, aki „jellegzetes zsidó szélhámosságnak” tartotta, hogy a Páneurópa-mozgalom kisajátítani igyekszik a megbékélési politika eddigi eredményeit. Nagy-Britannia bécsi követének, Lord Chilstonnak a célzása, hogy ti. „az európai gazdasági helyzetnek olyan jelentékeny átalakításához, mint amilyen a kontinentális vámunió volna, Anglia magának hozzászólást vindikálhatna”, csak megszilárdította Ambrózynak azt a véleményét, hogy a páneurópai mozgalmat nem kell komolyan venni.¹

A magyar külképviseelő álláspontja sem véletlennek, sem egyéni indíttatásának nem tekinthető, előzménye volt ugyanis a levélváltás a Páneurópa Unió vezetője és Bethlen István magyar miniszterelnök között. Coudenhove-Kalergi arra törekedve, hogy a bécsi kongresszuson lehetőleg minél több európai kormány képviselőjét prezentálhassa, a *Vossische Zeitung* 1926. augusztus 23-i számában nyílt levéllel fordult a magyar

¹ OL K63-43-3. 409. csomó. 3564. és 3565. sz. 1926. október 8. és 12.

kományfőhöz. A levél megírásának konkrét indítéka az a később valótlannak bizonyult értesülés volt, miszerint Bethlen a Páneurópa Unió magyarországi szervezete elnöki posztjáról való lemondásra szólította föl a kormánypárti képviselő Lukács Györgyöt. Coudenhove-Kalergi levele védelmébe vette a Páneurópa-mozgalom magyar képviselőit, igazi hazafiaknak nevezte őket, akik a jövőért, a jogért, az igazságért — Európáért, tehát egyidejűleg Magyarországért is harcolnak. Elismerte, hogy a magyar nemzetet súlyos igazságtalanságok érték, s éppen ennek a helyzetnek a megszüntetése érdekében szólított fel közreműködésre az új Európa megteremtésében, ahol a győztesek és legyőzöttek megosztottsága helyett megvalósul a szabad és egyenjogú nemzetek egysége. Kifejtette, hogy Páneurópa nem jelenti a nemzeti kultúra megsemmisítését, hogy az európai határok lebontásával a nemzeti elv legalább annyit nyerne, mint amennyit a területi elv veszítené jelentőségéből, s felszólította a magyar miniszterelnököt, hogy ne teremtse mesterségesen ellentétet az európai és a magyar haza érdekei között. Páneurópa megteremtése érdeke az országhatárokon túl élő 3,5 millió magyarnak, akiknek szabadsága és egyenlősége csak az egyesült Európa keretében biztosítható, de érdeke az egész magyar nemzetnek is, amely a jövőben szabad és egyenjogú tagja lesz Európa egyesült népei tanácsának.

Részben erre a sajtóban publicitást kapott felhívásra, részben Coudenhove-Kalergi közvetlenül Bethlenhez írott levelére — amelyben egyébként a magyarországi Páneurópa Unió elnöki tisztségét is följánlotta a miniszterelnöknek — Bethlen István hangsúlyozottan magánlevélben válaszolt 1926. szeptember 18-án. Ebben eleve leszögezte, hogy nem lelkesedik a Páneurópa-mozgalomért nemcsak annak utópikus célkitűzései miatt, hanem mindenekelőtt azért, mert az azt követelné a magyaroktól, hogy „elfejejtük a bennünket ért égbekiáltó jogtalanságokat, amelyeket a Páneurópa-mozgalomhoz hasonlóan szépen csengő jelszavakkal való visszaéléssel elkövettek, hogy a kegyetlenül megcsonkított, életerejében érdemtelenül csaknem halálosan megbezett Magyarország egyszerűen túltegye magát mindazokon a megaláztatásokon, jogsérelmeken, amelyek őt érték”. A trianoni béke jogtalanságainak jóvátétele előtt Magyarország számára „tárgytalan a Páneurópa keretében való együttműködés azokkal, akik felelősek ezekért a jogtalanságokért”, jelentette ki Bethlen, s Coudenhove-Kalergi szavaira is hivatkozva leszögezte, hogy első a jogért, az igazságért való harc és csak utána lehet dolgozni Európa szabadságáért és újjászületéséért.²

A húszas évek egész magyar politikai rendszerét döntően meghatározó Bethlen István Páneurópa-mozgalommal kapcsolatos álláspontja minden bizonnyal mérvadó volt a külügyi apparátus számára. De ezen túl is rá kell mutatnunk arra, hogy a magyar külpolitika és a Páneurópa-mozgalom célkitűzése között nem mesterségesen konstruált, hanem tényleges ellentét volt. Ellentét volt mindenekelőtt a revízió kérdésében, amit a magyar politikai vezetés nem egyszerűen külpolitikai kérdésként, hanem a gazdasági, szociális és belpolitikai gondok leküzdése előfeltételeként, legfőbb nemzeti érdekként kezelte, s amit a Coudenhove-Kalergi által javasolt páneurópai határle-

² Vossische Zeitung. Nr. 397. 1926. augusztus 23; Lukács lemondatásáról in: Vossische Zeitung. Nr. 385. 1926. augusztus 16. és Vorwärts. 1926. augusztus 24; Coudenhove-Kalergi augusztus 19-i levelének tartalmára csak a Bethlen által írt válasz utalásaiból következtethetünk. OL K468. B.4. csomó 1929—1931. Német nyelvű levélfogalmazvány.

bontással nem látott kielégítően megoldhatónak. Bár a Bethlen-féle külpolitikai koncepció a húszas évek elején abból indult ki, hogy az ország elszigeteltsége csak az európai rendszerbe való beilleszkedéssel, az európai irányzatokkal harmóniában enyhíthető, ez nem jelentett a stresemannhoz hasonló európai karakterű politikát. A magyar politikai vezetők nem kis aggodalommal szemlélték azt a „természetellenes német politikát, amely humanitárius és békebiztosító jelszavak alatt . . . német—francia közeledést akart elérni”. S jóllehet Bethlen akceptálta a német Locarno-politika szempontjait, Magyarország számára a fennálló határokat garantáló paktum gondolata, a „fajunk egyharmadáról való örök időkre lemondás” képtelenségnek tűnt. Mindazonáltal kialakult az a fölfogás, hogy rövidesen az európai győztes országok vezetőinek is be kell látniuk, hogy a békeszerződések eredeti formájukban tarthatatlannak, s ebben az esetben lehetőség nyílik a békés revízióra, míg ha ez nem következne be, Európa lázas állapota állandósul, s nem lehetséges a bolsevizmus veszélye elleni közös front létrehozása sem.³

Az elszigetelt nemzetközi helyzetből való kitörés szándékától vezérelve kérte a magyar kormány az ország felvételét a Népszövetségbe annak reményében, hogy az Egyezségokmányra hivatkozva a leszerelés, a kisebbségvédelem, valamint a határkorrekciók ügyében a magyar szempontoknak megfelelően eredményeket lehet elérni. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a békerendszer fenntartásán örködő Népszövetségtől, illetve a benne meghatározó szerepet játszó Anglia és Franciaország közreműködésétől a status quo kérdésében nem lehetett gyökeres változást remélni. Ezért sem tulajdoníthatott nagyobb jelentőséget a magyar miniszterelnök Briand 1927 decemberében tett kijelentésének, miszerint „ha Magyarország tovább dolgozik talpraállítására érdekében anélkül, hogy kalandokba bocsátkoznék, mindent el fog érni, ami Európa adott viszonyai között lehetséges”, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az adott viszonyokhoz hozzátartozik Franciaország szövetségi kapcsolata a kisantanttal, ami a Magyarország által elérhető eredmények tekintetében semmit nem ígért. A francia külügyminiszter a genfi tárgyaláson fölvetette egy új európai organizáció megteremtésének gondolatát is, Bethlen azonban nem reagált ezekre a fejtegetésekre.⁴

A magyar külpolitika csak az európai hatalmi viszonyok átrendezésétől, valamely revíziós nagyhatalom fellépésétől és támogatásától remélhette hosszabb távú céljainak megvalósítását, e nagyhatalom színrelépéséig pedig a nemzeti sérelmek, kisebbségi panaszok napirenden tartásával igyekezett a magyar revízió ügyét a nemzetközi közvéleményben ébren tartani. Ez a húszas években nem zárta ki a győztes nagyhatalmakkal — esetenként a szomszédos államokkal — való gazdasági vagy politikai megállapodások, együttműködés lehetőségét, de a katonai és pénzügyi ellenőrzés megszűnésével és a nagyhatalmi támogatást biztosító olasz—magyar szövetség kiépí-

³ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. k. Bp. 1932. 235—237. Beszéd Debrecenben. 1922. május 8; OL K429 15. csomó. Berliini út. 1930. november 21—25; Bethlen, i. m. 2. k. 210. Beszámolóbeszéd Debrecenben. 1928. március 4; OL K429 13. csomó. Helyzetjelentések. 1925. május 18.

⁴ Juhász, Magyarország külpolitikája. 1919—1945. 2. átdolgozott kiadás. Bp. 1975. 81—91; Feljegyzés Bethlen miniszterelnök és Briand francia külügyminiszter között lefolyt beszélgetésről. Genf. 1927. december 6. in: IET IV. k. 52. sz. irat.

tésével párhuzamosan a revízió vált nyíltan — ha nem is kizárólagosan — hirdetett kormányprogrammá.⁵

A Páneurópa-mozgalom céljainak elutasítása nem zárta ki, hogy a magyar kormány a mozgalom nemzetközi szervezetét saját külpolitikai propagandája eszközeként használja fel. Az 1926. június 24-én megalakult magyarországi Páneurópa Bizottság elnöke, a kormánypárthoz tartozó Lukács György nyugalmazott miniszter nyíltan beszélt a nemzetközi szervezet munkájába való bekapcsolódás indítékáról: „Saját érdekünk, hogy elkeseredésünkön úrrá tegyük az okosságot és a béketárgyalásokon és az azokból megszületett békeparancsokban velünk szemben alkalmazott nyers erőszakra ne visszahúzódó kétségbeeséssel válaszoljunk, hanem tapintattal és tárgyilagos józansággal törekedjünk ismét besorakozni a népek családjába, bejutni a nemzetközi életbe és okkal-móddal, belátással és fokozatosan igyekezzünk felfedni a tudatlan világ előtt a velünk elkövetett vérlázító igazságtalanságokat, s az értelem minden fegyverének igénybevételével dolgozzunk és fáradjunk sérelmeink orvoslásán.” Ebben a szellemben állította a bécsi Páneurópa-kongresszuson tartott felszólalásának középpontjába a leszerelés, a kisebbségvédelem és az alkalmazhatatlanná vált nemzetközi szerződések revíziójának követelését a páneurópai egység keretében.⁶

Az Európa-gondolat és a magyar polgári liberális, demokrata ellenzék

A magyarországi Páneurópa-szervezet funkcióját persze nem elsősorban mint a kormánypolitika eszközt kell megítélnünk, hiszen az európai egyesülés gondolatának magyar képviselői az integrációs eszmét többnyire a magyar politikai rendszer és külpolitika éles bírálatával kapcsolták össze. A páneurópai összefogás gondolata ugyanis elsősorban a demokratikus polgári ellenzék és a szociáldemokrata munkásmozgalom képviselőinél talált támogatásra. Ismeretes, hogy az integrációs teóriának éppen e rétegek politikai eszmerendszerében voltak számottevő gyökerei. A Spencer filozófiájából, Hobson nézeteiből és a kanti örök béke pacifizmusából merítő magyar polgári radikalizmus képviselői, különösen Pulszky Ágost, Pikler Gyula és Jászi Oszkár ideológiájának sarkalatos pontja volt, hogy a nemzetek feletti integráció a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi élet területén egyaránt előmozdítja a haladás ügyét. Jóllehet, 1919 után a radikális eszmei örökség szerves továbbéléséről éppoly kevéssé lehetett szó, mint a radikális párt újjászervezéséről, hatása az októberista emigrációval is szoros kapcsolatokat fönntartó Kossuth Párt politikájára mégis számottevő volt. A párt programja a belső politikai és gazdasági demokrácia megteremtésével párhuzamosan azzal harmonizáló külpolitika folytatását tűzte ki. „Törekedni kell úgy a nagyhatalmak, mint a szomszédos államok barátságának megnyerésére és annak alapján békés úton az igazságtalan trianoni béke megváltoztatására, a magyar többségű területek békés visszaszerzésére és a kölcsönös szellemi és gazdasági forgalom szabadabbá tételére a szomszédos államokkal.” Aligha tekinthetjük vélet-

⁵ Ormos, Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről. (1927—1931) in: Vélemények/viták. A két világháború közötti Magyarországról. Bp. 1984.

⁶ Lukács, Életem és kortársaim. 1. k. Bp. 1936. 233; uő, Trianon után. 1. k. Bp. 1927.

lennek, hogy a Kossuth Párt meghatározó, vezető személyiségei — Nagy Vince, Rupert Rezső, Vámbéry Rusztem, Auer Pál, Rainprecht Antal — a Páneurópa Unió magyarországi szervezetében is vezető szerepet játszottak, az európai egyesülés eszméjének aktív propagandistái voltak.⁷ Auer Pál, a kiterjedt nemzetközi, különösen kiváló francia kapcsolatokkal rendelkező jogász a magyar Páneurópa Bizottság alelnökeként, majd ügyvezető elnökeként rendszeresen képviselte a magyar szervezetet az Unió Központi Tanácsában, s a magyarországi mozgalmat igyekezett életben tartani mindaddig, amíg a harmincas évek végén nem hivatalos formában a tudomásra hozták, hogy amennyiben nem függeszti föl az egyesület tevékenységét, a kormány kénytelen lesz azt betiltani. Auer jogi és politikai tanulmányai során ismerkedett meg az Európa egyesítését célzó tervekkel, rokonszenvezett is azokkal, de — a magyar radikálisok nagy részétől eltérően — a Naumann-féle Közép-Európa-elképzelést nem támogatta. A német hegemoniától való félelem döntő motívuma volt azon álláspontjának, hogy „kis országnak csak olyan államcsoportokhoz szabad csatlakoznia, amelyen belül az egyensúlyi helyzet jó előre biztosítva van és hegemoniára irányuló törekvések nem érvényesülhetnek”. A német befolyás kiiktatásának szándéka vezette Auert, amikor a dunai országok gazdasági problémáinak megvitatására az utódállamok páneurópai szervezeteinek konferenciáját Németország kizárásával hívta össze 1932 februárjában Budapestre.⁸

Míg Auer Pál elsősorban a szervező-egyesületi munkában és a nemzetközi kapcsolatok fenntartásában és fejlesztésében játszott kiemelkedő szerepet, Rainprecht Antal a parlamenti vitákat használta föl a Páneurópa-gondolat propagálására. Rainprecht az Esterházy-kormány idején Veszprém megye főispánja, az őszirózsás forradalom győzelme után pedig kormánybiztosa volt. A Tanácsköztársaság idején visszavonult a politikától, a fehérterror ellen azonban felemelte szavát. Az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon a veszprémi kerületben képviselővé választották, 1926-ban és 1931-ben azonban a kormánypárti jelölttel szemben nem került be a parlamentbe. Bakonyi kúriáján a Páneurópa-mozgalom lobogója jelezte, hogy az Európai Egyesült Államok meggyőződéses híve él ott. Rainprecht első parlamenti beszédében a demokrácia uralkodó korszelleméről és az azonos kultúrájú, gazdaságilag együvé tartozó népek gazdasági, erkölcsi és szellemi egyesülésének perspektívájáról beszélt, egy újabb integrálódási korszak eljövételéről szolt, amikor nem a nemzeti gondolat lesz a vezérlő, hanem a „nemzeteken uralkodó magasabb, egyetemesebb, mondjuk európai érdek”. Más beszédeiben is kiállt a köztársaság, a pacifizmus és a demokrácia elvei mellett, s kiállása némileg az egész liberális-demokrata ellenzékre jellemző módon hangzott: „az októberi elveket mi is jogosnak ismerjük, tiszteljük, de mi nem vagyunk januáris-

⁷ *Irinyi*, Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973; Az Országos Függetlenségi Kossuth Párt programja. 1929. szeptember. in: *Nagy*, Békerevizió és Kossuth-politika. Bp. 1929; A magyarországi liberális politikai ellenzék általános jellemzése külpolitikai elképzeléseik elemzésével együtt. in: *L. Nagy*, Bethlen liberális ellenzéke. Bp. 1980; uő, A liberális ellenzék pártjai és szervezetei. (1919—1944) in: *TSz* 19. évf. 1976.

⁸ A Páneurópa Unió magyarországi szervezete 1937-ben még működött. Erről tanúskodik, hogy közgyűlésükön az elnökség tagjává választották Buchinger Manót. Pl Archívuma. 696. fond 7. Buchinger-hagyaték. 1937. február 26; *Auer*, Fél évszázad. Események, emberek. Washington, 1971. 59. és 108.

ták, februáristák és márciusisták”. Az októberi politika lényege ugyanis véleménye szerint a wilsoni elvekre épített európai pacifizmus volt, amit az idők folyása, a népszövetségi politika, a locarnói szerződés fényesen igazolt. A Jászi-féle elképzelések azonban részben túlhaladottakká váltak, amennyiben a dunai konföderáció a világtörténelem időszámításának egyperces állomása csupán, az integrálódási folyamat valódi megnyugvási pontja az európai unió lehet.

Figyelemre méltó, hogy Rainprecht a köztársasági eszmét összekapcsolta az európai egyesülés gondolatával, ugyanakkor azonban az európai egyesülés antibolsevik tendenciáit is kijátszotta arra hivatkozva, hogy a nacionalista politika nem lehet a bolsevizmus egyenrangú ellenfele. A bolsevik ideológia megszüntetésére meglátása szerint egyetlen út van: az európai egyesült internacionális politika. 1926. június 4-én tartotta Rainprecht azt a parlamenti beszédét, amelyben a Páneurópa Unió magyarországi szervezetének kiépülése, illetve a közelgő bécsi Páneurópa-kongresszus alkalmából a leg részletesebben fejtekte ki az európai integrációval kapcsolatos nézeteit. Előljárában visszautasította a nemzetellenesség vádját a Páneurópa-törekvésekkel kapcsolatban, rámutatva, hogy egy páneurópai mentalitásban a sérelmes trianoni határok lebontásával a legyőzöttek a jelenleginél kedvezőbb helyzetbe kerülnének, a magyar gazdaság és kultúra „kiterjesztheti áldásos tevékenységét és tudását és a régi területet újra gazdasági egységbe összpontosíthatja”. Páneurópa keretében biztosítva látta a kis nemzetek és a nagy impériumok egyenjogú kezelését, amit a Népszövetség fenntartásával is elő kell segíteni, mert annak kontrollja megakadályozhatja, hogy a győztes államok korlátlan akaratan múló berendezés, a mai helyzet megcsontosodása bekövetkezzék, de szükségesnek tartotta a Népszövetség kontinentális alapokon történő átszervezését. A Páneurópa-terv legfontosabb elemének az európai gazdaság talpraállítását tartotta. A védővámpolitikát a magyar gazdaság szempontjából végzetesnek nevezte, s a fogyasztóképeség növekedésétől, az egységes európai piac megszüntetésétől várta a gazdasági reorganizációt, ami véleménye szerint a magyar gazdaság vezető szerepét biztosítaná Közép-Európában. Végül kitért a „kapitalisták, konzervatívok és szocialisták” együttműködésének kérdésére a Páneurópa-mozgalom keretén belül. Mivel az ismert radikális gondolatmenet szerint a tőkés fejlődés akadályainak elhárítása, egy demokratikus kapitalizmus megteremtése általános, a haladás irányába mutató társadalmi érdek, s az európai kapitalizmus megsemmisülése a proletariátus létét is veszélyeztetné, Rainprecht bölcsnek és józannak nevezte a magyar szocialisták képviselőinek csatlakozását a Páneurópa-mozgalomhoz.⁹

A munkásmozgalommal való politikai együttműködést elősegítette egyebek között Vámbéry Rusztem részvétele a Páneurópa Unió munkájában, aki a kapitalizmus és a túlfűtött sovinizmus összefüggésére utalva a nagytőke korlátozásának szükségességét is fölvetette, s a néptömegektől remélte Páneurópa megteremtését. Az I. Páneurópa-kongresszuson tartott beszédében föl hívta a figyelmet arra, hogy diktatúrákból nem származhatik Páneurópa, s „addig, amíg a kapitalizmust Európa összes államai-

⁹ Az 1922. június 19-ére hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. 17. ülés. 1922. július 10. 1.k.; 84. ülés. 1923. január 18. Napló. VIII. k.; 469. ülés. 1925. november 19. Napló. XXXVI. k.; 567. ülés. 1926. június 4. Napló. XLIV. k.

ban a népuralom meg nem szelídíti, a szolgálatában álló nacionalizmus sem mozdítható el trónjáról”. Vámbéry, aki publicisztikai munkásságában nagy teret szentelt a magyarországi „becsületes demokrácia” követelésének, joggal mutatott rá arra is, hogy a nemzetközi megértés atmoszférájának megteremtése döntően attól függ, hogy Angliában, Franciaországban és Németországban a baloldali, antinacionalista pártok tartósan kormányra kerüljenek.¹⁰ A Vámbéry szerkesztette *Századunk*, amely a nagy előd, a *Huszedik Század* szellemi örökségét kívánta továbbvinni, rendszeresen foglalkozott az európai együttműködés kérdéseivel gazdasági és politikai-ideológiai szempontból egyaránt. Róna Imre tanulmánya az új európai eszme megszületését ugyan az európai élet világháború idején bekövetkezett válságával, a par excellence európai állameszme összeomlásával magyarázta, de a világfejlődés általános tendenciájába illesztve a történelmi fejlődés irányvonalával egybeesőnek nyilvánította azt. Az európai egységmozgalom pacifista tartalmát emelte ki, mint a világbékéhez vezető út egyik, talán utolsó előtti állomását. Róna bírálta Coudenhove-Kalergi mozgalmát, amiért aktív politikusokat igyekszik az egyes országok Páneurópa-szervezetei vezetésére megnyerni, akik csak óvatos közhelyeke: ismételtetnek, hiszen túlságosan köti őket kormányuk politikája.

Az író-publicista Szász Zoltán is tervszerűbb és célratörőbb munkát várt a Páneurópa-mozgalomtól, s egyértelműbb elhatárolódást a nacionalista csoportoktól és személyektől, s arra szólította fel, hogy a mozgalom szervezze meg az antinacionalista, európai demokráciát akaró polgári pártok internacionáléját. A *Századunk*ban jelent meg Makay Miklósnak a kelet-közép-európai államrendszerrel foglalkozó tanulmánya is. A szerző alapos történeti visszatekintés és a nemzetiségi összetétel statisztikai elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a „Közép-Kelet-Európában fennálló jelenlegi nemzeti államrendszer egyrészt útjában áll a gazdasági-társadalmi fejlődés kapitalisztikus irányzatának, mely előrehaladásával egyre nagyobb, a mindenkori viszonyokhoz mérten életképes gazdasági egységek megvalósulását kívánja — másrészt a modern államéleti fejlődés korszerű nemzetállami berendezkedését is tökéletlenül oldja meg”, s a valódi megoldást a kelet-közép-európai népek nemzetek feletti integrációjában jelölte meg, ami egyúttal a leghatalmasabb lépés lenne Páneurópa megvalósítása útján is.¹¹

A Páneurópa-gondolat polgári híveinek tábora nem korlátozódott a polgári ellenzék balszárnyát képviselő Kossuth-párti csoportra és a radikálisan gondolkodó értelmiségiekre. A kereskedelmi tőkéhez erősen kötődő Demokrata Pártot gazdasági megalapozottságú kisantant-barátsága és szabadkereskedelmi felfogása, valamint a szabadkőműves kapcsolatok által is erősített érintkezés a franciaországi és a kisantantbeli liberális, demokratikus körökkel egyaránt fogékonnyá tette a Páneurópa-mozgalom célkitűzései iránt. Ezt jelezte a Demokrata Pártból Rassay Károly pártjába átment Sándor Pálnak és Balkányi Kálmánnak, az OMKE vezető személyiségének,

¹⁰ Népszava. 1926. október 6; Vámbéry, A revízió tízparancsolata. in: *Századunk*. 3. évf. 1928.

¹¹ Székely, Magyarország kereskedelmi szerződéses politikája. in: *Századunk*. 1. évf. 1926; Róna, Az európai vámunió problémája. uo; uő, Az új európai eszme. uo; uő, Az első Páneurópa-kongresszus. uo; Szász, Páneurópa körül. in: *Századunk*. 5. évf. 1930; Makay, A keletközép-európai államrendszer problémája. in: *Századunk*. 3. évf. 1928.

valamint a Vázsonyi-párt néhány értelmiségi tagjának, Marczali Henriknek vagy Pakots Józsefnek a részvétele a magyarországi Páneurópa-szervezet munkájában. Rassay, aki a húszas évek közepétől a liberális-demokrata ellenzék legszélesebb bázisra építkező országos pártját építette ki, pártjának más vezetőivel, így Hegymegi Kiss Pállal együtt maga is bekapcsolódott a magyarországi Páneurópa-mozgalomba. A kereskedelmi tőke képviselője mellett figyelemre méltó a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökének, Hegedűs Lórántnak és Székács Antalnak, a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnökének a Páneurópa Unió magyar bizottsága vezetésében való részvétele, bár a magunk részéről nem osztjuk teljes mértékben a budapesti német követ véleményét, aki a Páneurópa-mozgalom iránt megnövekedett érdeklődést első-sorban a magyar ipar túlméretezettségéből és a mezőgazdasági termelés piaci nehézségeiből fakadó gazdasági expanziós igénnyel magyarázta.¹²

A Páneurópa-mozgalmat — az agráriusok szempontjából mérlegelhető gazdasági előnyöket is figyelembe véve — mégis inkább azon személyek és irányzatok lehetséges csoportképződési fórumának tarthatjuk, akik a kormánypolitikától eltérő orientációt kerestek. Ez egyeseknél — így a közgazdász Hantos Eleménnél — hangsúlyozottan közép-európai politikát, németellenes tartalmat is hordozó kisantant-orientációt jelentett, amit a *Mitteeuropäischer Wirtschaftstag* arculatának kialakítása során is igyekezett érvényesíteni. A budapesti Középeurópa Intézet vezetésében Hantossal együttműködő Gratz Gusztáv monarchikus-konzervatív alapról volt a közép-európai népek nemzetek fölötti szervezettel bíró gazdasági közösségének a híve. A legitimista restaurációs kísérletek kudarca után is ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy a magyar politikának mindenekelőtt a közép-európai kisállamokkal — különösen Ausztriával és Csehszlovákiával — való együttműködést kellene szorgalmaznia. A legitimista ellenzék mind határozottabb szembekerülését a kormány külpolitikai orientációjával jelezte egyébként a Rassay-párttal a harmincas évek elején kialakuló együttműködése, amit az erősödő félelem a náci Németországtól motivált.¹³

A Páneurópa-gondolat hatása ellentmondásosan ugyan, de érvényesült az olyan társadalmi egyesületekben is, amelyeknek az ellenzéki pártokénál kevésbé volt markáns politikai karaktere. A Bartha Miklós Társaságban 1928 őszén tartott előadásában Fábíán Dániel a Közép-Kelet-Európai Parasztállamok Szövetségének zavaros indoklású programját állította szembe a Páneurópa-törekvésekkel, Kodolányi János viszont a kapitalista államok gazdasági és politikai szövetségének a Szovjetunió ellen irányuló tartalma miatt utasította el Coudenhove-Kalergi terveit. 1929 tavaszán azonban Fenyvessy László előadása Európa konszolidációjáról — elfogadva Spenglernek a Nyugat alkonyáról adott diagnózisát — Páneurópában látta az európai kultúra fennmaradásának esélyét. Páneurópa megteremtése előfeltételének a kisebbségi kérdés, a magyar revízió és az Anschluss-probléma wilsoni elvek alapján történő kielégítő rendezését jelölte meg az előadó. Hasonló elképzelések tükröződtek a Bartha Miklós Társaság 1930 márciusában kialakított állásfoglalásában, amely Balázs Antal

¹² PA II. PeuU Schoen feljegyzése. 1926. június 29.

¹³ Gratz, Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges 1944. Kézirat. A visszaemlékezés tulajdonában lévő példányát Kerekes Lajos volt szíves betekintésre átengedni; L. Nagy, A Horthy-rendszer liberális ellenzéke. in: Vélemények/viták. 245.

előterjesztése alapján az európai vámunió, az örök béke érdekében tartotta célravezetőnek a páneurópai eszme fölkarolását. Rados K. Béla előadása az irredentizmus és a háborús készülődés helyett az internacionális törekvések támogatását, a politikai határok mielőbbi lerombolását ajánlotta, egyelőre az „autonom kulturális coloniák” létrehozásával.¹⁴

A fiatal értelmiség egyesülete persze nem volt alkalmas alternatív külpolitikai programok kidolgozására. Nem voltak erre képesek a Horthy-rendszer liberális-demokrata ellenzékének politikai pártjai sem, amelyek nem tudták eredményesen föloldani a saját elveik, politikai-világnézeti orientációjuk és az ország nemzetközi helyzete, nemzeti sérelmei közötti ellentmondást, helyzetükben a 20. század közép-európai progressziójának nagy problémája, a nemzeti érdekek és a szociális haladás ügyének tragikus konfliktusa tükröződött. Az általuk képviselt külpolitikai koncepció, amely a rendszer mélyreható demokratikus átalakításának kikényszerítését a nyugat-európai demokráciák és a kisantant kormányainak támogatásával remélte s tőlük várta a békeszerződések revíziójának végrehajtását is, éppen e nemzetközi támogatás egyre nyilvánvalóbb hiánya folytán nem lehetett hatékony alternatívája a kormány külpolitikájának.¹⁵

A magyar szociáldemokrácia és az európai egységmozgalom

Ha a polgári ellenzéknek a Páneurópa-mozgalomhoz való csatlakozásában az új nemzetközi orientáció keresése és az ezzel összekapcsolt belpolitikai reformok igénye volt a meghatározó, a magyar szociáldemokrácia számára Páneurópa jelszava ezen túlmutató gazdasági és szociális programot is jelentett. Ismeretes, hogy az Európai Egyesült Államok megvalósítását a magyar szocialista mozgalom egyes csoportjai már a világháború éveiben is a béke, a gazdasági fejlődés legnagyobb biztosítékának tekintették. Az MSZDP elméleti folyóirata, a *Szocializmus* 1926/1927 folyamán vitát rendezett az európai integráció kérdéséről. A vitában leszögezték, hogy „amikor bárki is a Páneurópa-mozgalomnak a szocialista munkásmozgalomhoz való viszonyáról elmélkedik, az tisztára magánvélemény, amíg arra illetékes fórumok komoly, alapos tanácskozások után el nem döntenek a kérdést, az teljesen nyitottnak tekintendő”.¹⁶

A vita résztvevői nagy teret szenteltek a gazdasági megfontolásoknak, s a Páneurópa-eszme hívei a nemzeti területek egységes fogyasztó és termelő területté való egyesítésével látták biztosíthatóknak az európai gazdaság válságának leküzdését. A Páneurópa-terv, amely megvalósulás esetén biztosítja a rendelkezésre álló gazdasági erőforrások minél teljesebb kihasználását és fogyasztóterületének tökéletes megszervezését, elősegíti a tőke koncentrációs folyamatát, s ezzel e vélemények szerint az emberi

¹⁴ *Sebestyén*, A Bartha Miklós Társaság. 1925—1933. Bp. 1981. 61. és 107; OL K149 1932-7-442. Rendőri jelentés a BMT 1929. április 17-i vitaestjéről; Rendőri jelentés. 1930. március 19; Rendőri jelentés 1930. október 31. Rados előadása „Nemzetiségi kultúraautonómia” címmel hangzott el. Koncepciója szerint a különböző nemzetiségek autonóm kulturális fejlődéséről állampolgárságtól és politikai határoktól függetlenül az „anyaországnak” kell gondoskodnia.

¹⁵ L. Nagy, Bethlen. . .

¹⁶ *Kertész*, Elleneznünk kell-e az egységes Európát? in: *Szocializmus*. 16. évf. 1926.

haladás, a szocialista tanok megvalósítása irányába hat.¹⁷ A terv bírálói szerint viszont csak látszólag progresszív ez az elképzelés, mert a legnagyobb iparitermék-fogyasztó és a legnagyobb mezőgazdasági szállító állam, Anglia és Oroszország kizárásával, s általában a mások ellen irányuló elkülönüléssel Európa a reakció centrumává válhat. A vitában ezt a nézetet valló Koleszár Bertalan különösen veszélyesnek tartotta, hogy Páneurópa Anglia, illetve az USA vazallusa, egy Oroszország elleni angolszász vezetés alatt folyó gazdasági háború eszköze lenne, ezért Páneurópa eszméjével az egész világot átfogó szocializmus jelszavát állította szembe. Hortobágyi László az Európát fojtogató gazdasági nehézségek egyetlen megoldásának, az európai munkásság egyedüli életlehetőségének az orosz gazdasággal való egyesülést látta. Az Oroszország nélküli Európai Egyesült Államok csak torzó lenne, s „ha a vámsorompó kínai falával választják el Páneurópát Oroszországtól, akkor az európai államoknak egy vámunióba való tömörülése sem segít sokat Európán”. Az ellentétes vélemények között áthidaló megoldást kereső Kertész Miklós elsődrendű gazdasági szükségszerűségnek minősítette Oroszország beillesztését az európai gazdasági egységbe, de nem tartotta volna célravezetőnek a szocialista munkásmozgalom távolmaradását az európai egységmozgalmaktól már csak azért sem, hogy jelenlétével megakadályozza a szocialista jövő kialakulása szempontjából esetleg hátrányos tendenciák felülkerekedését.¹⁸

Hortobágyi László írásai nyomán aránytalanul nagy szerepet kapott a vitában a Páneurópa-mozgalom világpolitikai koncepciójának bírálata. Szimptomatikusnak tűnik, hogy a Páneurópa-terv vitatásakor nem az aktuális, a magyar szocialista mozgalom szempontjából speciálisan fontos kérdések kerültek előtérbe, hanem a vita elvontabb, a magyar valóság problémáitól távolabb eső síkra terelődött. Mivel Hortobágyi véleménye szerint a Páneurópa-terv a fehér faj imperializmusát szolgálja, koncepciója a fehér faj szupremációjára és a színes fajok elnyomására épül, a szocialista mozgalomnak „el kell söpörni azt az imperialista örületet, amely a fajok megsemmisítő háborújába akarja belevinni a földkerekség népeit”.

Somogyi Mihály reakciója sokkal kevésbé tartotta kiélezettnek Európa és a gyarmati világ kapcsolatát, s mivel úgy vélekedett, hogy az európai kapitalizmus nem lesz hajlandó lemondani gyarmatairól, nem tartotta volna helyesnek, hogy ez akadályozza meg az emberi haladás nagy előretörésének, a nemzeti államok gazdasági egyesülésének folyamatát. A páneurópai szocializmus feladatát a gyarmatok kultúrájának védelmében és a gyarmati lakosság legteljesebb egyenjogúságának kivívásában látta. Kertész Miklós pedig újra csak a kötelező érvényű nemzetközi szocialista álláspont hiányára hivatkozott, hiszen véleménye szerint a Szocialista Munkásinternacionálé marseilles-i kongresszusának határozata a gyarmati népek önrendelkezési jogának biztosításáról gazdasági vonatkozásban nem sokat mond. Figyelemre méltó Garami Ernőnek a *Népszavában* megjelent írása ugyanerről a kérdéstről. Miközben leszögezte,

¹⁷ Kis, A szocializmus és a nemzeti eszme. uo; Somogyi, Páneurópa és a szociáldemokrácia. uo; Wollák, Nemzetközi acélegyezmény. in: Szocializmus. 17. évf. 1927.

¹⁸ Koleszár, A szocializmus és Páneurópa. in: Szocializmus. 16. évf. 1926; Hortobágyi, Lehet-e Páneurópa szocialista program? uo; uó, Eurázsia. in: Szocializmus. 17. évf. 1927; Kertész, i. m.

hogy egyetlen szocialista sem tette változatlan formában magáévá Coudenhove-Kalergi koncepcióját a fehér faj uralmának megerősítéséről, kijelentette, hogy „nekünk van egy fontosabb gondunk: az európai elnyomott fehérek felszabadításának gondja”, hiszen „megtörténhetik, hogy az európai elnyomott fehérek azért sem siethetnek színes testvéreik segítségére, mert közben Európa széjjeltagoaltsága, egymást marcangoló nacionalizmusa az európai kapitalizmus martalékává teszi őket”.¹⁹

A Páneurópa-program politikai szempontú megközelítése Somogyi és Kertész cikkét, a *Népszava* néhány írását jellemezte. Somogyi szerint a nemzetállam válságára két komoly megoldási terv van: a bolsevizmus és Páneurópa. Az előbbit a polgárháború és annak súlyos következményei miatt elutasította, a másodikról viszont úgy vélekedett, hogy annak elérésére a kapitalizmus józanabb részével együtt mehet elvi és politikai harcba minden haladó világnézetű ember és párt. A Páneurópa-mozgalom alkalmas lehet arra, hogy azokba a rétegekbe is bevigye a nemzeteken túli érdekközösség és szellemi közösség gondolatát, amelyekbe a szocializmus a maga internacionális elveivel nem juthat el. A szocializmusba való békés átnövés reformista elképzelése szellemében annak a véleményének adott hangot, hogy a létrejött európai államszövetségen belül egyre erősödik majd a kontinens legnagyobb részére kiterjedő, legegységesebb szervezetű szociáldemokrata pártjainak befolyása, ami a szocializmus európai méretű győzelmét fogja eredményezni. Ugyancsak a szocializmus győzelmének perspektívájából helyezte Garami az európai államok egyesülésének programját. Mivel véleménye szerint Európa viszonylagos gazdasági pusztulása a szocializmus diadalútját óriási kerülőre kényszerítené, „a világ proletárjai annál hamarabb és annál biztosabban tudnak diadalmasan egyesülni, minél inkább megtartja gazdasági és politikai vezető szerepét az a földrész, amely a szocialista gondolat bölcsője és a szocialista hadsereg igazi táborá volt mindig: Európa”. Kertész pedig patetikus próféciára ragadtatta magát; a történelem egy sötét fejezetének lezárulása után, Európa egységének megvalósulásával kialakulni látott egy olyan „magasabb társadalmi rendet, amely ma szinte elképzelhetetlennek látszó lehetőséget nyújt a szociáldemokrata munkásmozgalom kifejlődése szempontjából”.

Ami a konkrét magyarországi politikai viszonyok és a Páneurópa-mozgalom programjának kapcsolatát illeti, a szocialista sajtó azt tartotta hangsúlyozandónak, hogy mivel az egységes Európa csakis demokratikus lehet, a mai Magyarországgal elképzelhetetlen lenne a demokratikus Európa együttműködése. A magyar munkásosztálynak tehát már csak belpolitikai megfontolásokból is helyeselni kell Európa és Közép-Európa egyesülését, hiszen mindkettőnek előfeltétele Magyarország demokratizálása. A szociáldemokraták egyoldalúan csak a magyar politikai vezetést tették felelőssé a szomszédos országokkal megromlott kapcsolatokért, s a feszültségek megoldását és a sérelmek orvoslását bizonyosan bekövetkezőnek hitték, ha „Magyarország kormánya és politikája távol esik majd az ellenforradalmi fölfogástól”. Messzemenő illúzióknak adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy az önrendelkezési jog alapján felépülő Páneurópában a békeszerződések igazságtalanságai automatikusan orvoslást nyer-

¹⁹ Hortobágyi, i. m. valamint uő, Páneurópa. in: Szocializmus. 16. évf. 1926; Somogyi, i. m.; Kertész, i. m.; Garami, Páneurópa. in: Népszava. 1926. október 10.

nek, s fontos feladatnak tartották az európai közösség kiformalásának munkája során a magyar szempontok érvényesítését.²⁰

Az európai egyesülés kérdésében felszínre kerültek tehát a magyar szociáldemokrácia külpolitikai koncepciójának sarkalatos elemei. E felfogás egyik fontos jellegzetessége a revíziós eszme összekapcsolása a demokratikus, sőt szocialista átalakulás követelésével. A magyar kormány politikájával szemben, amely „betegesen vonzódik minden reakciós lehetőséghez”, legyen az szovjetellenes angol vagy fasiszta olasz orientáció, a demokrácia európai győzelmétől várták Trianon bukását, a népek önrendelkezési jogát érvényesítő igazságos béke megteremtését. A szociáldemokrata baloldal álláspontja szerint a revízió külső feltételeit a szocializmus európai győzelme teremtheti meg, hiszen „csak szociáldemokrata külföld lehet kapható revíziós tárgyalásokra”. A magyar szocialisták a maguk részéről ezt a folyamatot a belpolitikai feltételek megteremtésével, az ország demokratizálásával, az általános választójog kivívásával segíthetik elő.²¹ A magyar szociáldemokrácia külpolitikai koncepciójának másik fontos jellegzetessége, ami a Páneurópa-mozgalomhoz való csatlakozást is megkönnyítette, hangsúlyozott pacifista karaktere volt. Elutasítottak minden imperialista, háborús törekvést szolgáló kísérletet, még ha a békerevízió álarcában jelenik is meg. Szembefordultak Rothermere akciójával is, mint ami „a háborús törekvések igazi céljainak a leplezésére szolgál”, s a háború elleni háború folytatására szólították fel a magyar proletariátust.²²

A magyarországi baloldali ellenzék, amelynek bizonyos csoportjai teoretikus megfontolásokból, más részei a Horthy-rendszer általános kritikája következményeként fordultak az európai egységtörekvések felé, nem tudták áthidalni a Magyarország politikai-gazdasági érdekek által meghatározott törekvései és a Páneurópa-mozgalom programja közötti ellentétet. Ez az ellentét részben az európai hatalmi-politikai viszonyrendszerrel, Magyarország nemzetközi pozíciójával, részben a jobboldali-konzervatív magyar kormányzati rendszer általános orientációjával, úgynevezett nemzeti jellegével állt összefüggésben.

A kormánykörök szempontjából kézenfekvő volt a baloldal által fölkarolt európai egységtörekvések elutasítása. Gerevich Zoltán külügyminisztériumi osztálytanácsosnak a *Társadalomtudomány* c. folyóiratban megjelent tanulmánya az uralkodó, vezető csoportok felfogását megfogalmazva arra a következtetésre jutott, hogy „Európa életképességét, kultúráját egyedül a háború és a békeszerzések okozta visszasságok kiküszöbölése mentheti meg. Ezzel van összekötve a mi létünk, boldogulásunk is, míg Páneurópa a magyarság számára a teljes megsemmisülést jelenti”.²³

*

²⁰ A Páneurópa-mozgalom első kongresszusa. in: Népszava. 1926. október 5; Páneurópa és Magyarország. in: Népszava. 1926. október 8.

²¹ Pl Arhivuma. 658. fond. 1/28. Az MSZDP 1928. évi kongresszusa. Propper Sándor, Kis Jenő felszólalása; 1/29. Az MSZDP 1929. évi kongresszusa. Madzsar József, Bárd Imre felszólalása, illetve Peyer Károly elnöki megnyitó beszéde.

²² Uo. 1/28. Kis Jenő, Propper Sándor felszólalása; A budapesti XIV. pártszervezet összehívásának indítványa.

²³ Gerevich, Magyarország életérdekei és Páneurópa. in: *Társadalomtudomány*. 1926.

Coudenhove-Kalergi Páneurópa-eszméje tehát sem Magyarországon, sem Németországban, de Európa más államaiban sem vált a gyakorlati politika programjává. Mindenekelőtt azért nem, mert a mozgalom programjának „pártok és nemzetek feletti” jellege következtében voltaképpen alkalmatlan volt arra, hogy valamelyik nagyhatalom vagy hatalmi csoportosulás aktuális gazdasági és hatalmi-politikai céljaival azonosítsa és annak szolgálatában kisajátítsa. A Páneurópa-mozgalom a franciák szemében túlságosan revíziós, a németek számára túlságosan status quo-orientált volt, s ennek következtében nem válhatott az objektíve valóban létező integrációs törekvések kristályosodási pontjává. Az a reális felismerés, hogy a 20. századi kapitalizmus gazdasági és társadalmi fejlődésében integrációs tendenciák jelentkeznek, Coudenhove-Kalergi gondolatrendszerében elhomályosította ennek a jelenségnek azt az ugyancsak objektív oldalát, hogy az egyesülési tendencia csak valamely nagyhatalom vezetésével, annak hegemoniája mellett valósulhat meg. A kudarc azonban csak részben magyarázható a Páneurópa-eszme ideológiai-logikai ellentmondásaival. Nem kevésbé fontos összetevője a két világháború közötti korszak európai integrációs törekvései bukásának az a tény, hogy igazában egyetlen európai hatalom sem rendelkezett azzal a gazdasági, katonai és nemzetközi politikai túlsúllyal, ami alkalmassá tehetné volna egy egyesült Európán belüli vitathatatlan vezető szerep betöltésére. Talán mindenekelőtt ezzel magyarázható mind a — Coudenhove-Kalergiétől eltérően egyértelmű francia érdekeket kifejező — Briand-féle Páneurópa-terv bukása, mind a harmincas-negyvenes évek náci hegemonia alatt megteremtteni kívánt új európai rend kísérletének csődje.

c) Német mozgalom az európai együttműködés szolgálatában: Wilhelm Heile Európa-szervezete

A két világháború közötti időszakban az európai államok együttműködését szorgalmazó, a politikai integráció programjával föllépő mozgalmak sajátos változatát képviselte az integrációt a nemzeti érdekekkel hangsúlyozottan összekapcsoló politikai törekvés. Erre az értelmezésre maga az integrációs gondolat is elméleti lehetőséget adott, legalább két vonatkozásban. Egyrészt az integrációs teória legfontosabb argumentuma, hogy a magasabban szervezett, integrált egységek létrejöttében a fejlődés irányába ható tendencia fejeződik ki, egyben azt is jelentette, hogy az megegyezik a létrejövő új egység kisebb alkotóelemeinek, az európai nemzeti államoknak az alapvető gazdasági és szociális érdekeivel is. Másrészt a tőkés államok integrációjának programja a gazdasági és társadalmi-politikai viszonyok egyenlőtlen fejlettségének tényéből következően sem teoretikusan, sem praktikusán nem tudta kiiktatni az egyesülésen belüli vezető szerep problémáját. Ez a tény az államok kisebb köre számára a hegemon pozíciók megteremtésének vagy biztosításának, a „hagyományos” nemzeti hatalmi-politikai célok megvalósításának korszerű lehetőségét kínálta az integráció keretei között.

A nemzeti és a szupranacionális törekvések párhuzamossága különösen kedvező feltételeket teremtett az integrációt a nemzeti program szolgálatába állítani kívánó törekvések számára Németországban. Friedrich Naumann Közép-Európa-terve a

német politikai közvélemény jelentős csoportjai előtt dokumentálta annak a lehetőségét, hogy a nemzeti hatalmi, imperialista célok talán még hatékonyabban is képviselhetők az integrációs program keretében, mint a nyílt nacionalista hódítás jelszavával. De ezen az eszmei előzményen túl Németország első világháború utáni objektív helyzete is kedvezett annak a felfogásnak, hogy a német nemzeti célok európai együttműködés keretében is megvalósíthatók. A gyarmataitól és tengeri hatalmától megfosztott Németország számára csak a kontinensre koncentráló európai politikának volt realitása annál is inkább, mert a német nagyhatalmi állás szempontjából döntő jelentőségű problémák — a határkérdések, a jóvátétel, a fegyverkezési egyenjóság, a nemzeti kisebbségek ügye — európai kérdések voltak. Németország adott helyzetében az is nyilvánvaló volt, hogy a kontinensen nemzeti érdekei érvényesítésének aligha volt más módja, mint a meglévő hatalmi struktúrába való beilleszkedés, hiszen a nacionalista hatalmi politika céljainak korlátozás nélküli megvalósításához hiányzott a megfelelő gazdasági, katonai és nemzetközi erő. Így az európai megbékélés politikája a weimari Németország szempontjából feltétlenül konstruktív program volt, a nemzeti érdekek érvényesítéséhez alkalmas keretnek bizonyult. Ezeket a realitásokat fejezte ki a Stresemann nevével összekapcsolt német külpolitika, amely a nagyhatalmi érdekek parciális kiegyenlítése, egyeztetése útján kívánta megvalósítani a revíziós politikai, nemzeti-hatalmi célokat.¹

*A Verband für europäische Verständigung megszerveződése
és tevékenysége a Weimari Köztársaság időszakában*

Mind az integrációs gondolatrendszerben, mind Németország helyzetében adva voltak tehát egy olyan mozgalom kifejlődésének feltételei, amely az európai egyesülést német nemzeti érdekként értelmezi, s az európai egységmozgalmon belül a német nemzeti szempontok érvényesítését tartja fő feladatának. Jelszószerűen fogalmazta meg Wilhelm Heile, a mozgalom vezetője a program lényegét: „Deutschlands Programm muß Europa heißen, dann wird das Programm Deutschlands auch das Programm Europas sein.”²

A Heile vezette németországi mozgalom történetének áttekintése meglehetősen bonyolult feladat, hiszen a többszöri névváltoztatáson túl a létrehozott szervezet jellege, funkciójának értelmezése és az egyéb Európa-szervezetekhez való viszonya is módosult, tevékenységére erősen rányomta a bélyegét a vezető személyiségek egymás elleni intrikája is.³

Wilhelm Heile 1881-ben született. Politikai pályáját a vilmosi Németország baloldali liberálisai között, Friedrich Naumann oldalán kezdte, tőle vette át 1912-ben a *Die*

¹ Maxelon, Stresemann und Frankreich. Deutsche Politik der Ost-West Balance. in: Michalka—Lee hg., Gustav Stresemann. Darmstadt, 1982. 134—162.

² Für europäische Verständigung. Mit Beiträgen von W. Schücking, W. Kahl, L. Kaas, R. Wissell, W. Heile. Berlin, 1926.

³ A különböző németországi Európa-szervezetekről Holl, Europapolitik im Vorfeld der deutschen Regierungspolitik. Zur Tätigkeit proeuropäischer Organisationen in der Weimarer Republik. in: HZ 219. 1974.

Hilfe c. folyóirat szerkesztését. Frontélményei hatására kapcsolatba került a német pacifista mozgalom vezetőivel, Ludwig Quiddével és Friedrich Wilhelm Foersterrel, de a pacifizmus nem vált meghatározóvá politikai eszméinek fejlődésében. A háború után a Német Demokrata Pártot képviselte a weimari Alkotmányozó Nemzetgyűlésben, s Reichstag-képviselő maradt az 1920—24 közötti időszakban is. Dolgozott az Interparlamentárius Unió német csoportjában és az európai baloldali liberális pártokat összefogó *Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Démocratiques similaires*-ben. Tagja lett a weimari koalíció pártjainak képviselőiből 1924 tavaszán Németországban is létrejött *Interessengemeinschaft der europäischen Völkernek*, amely országonként mintegy 25-30 élenjáró politikus nem hivatalos személyes érintkezési lehetőségének megteremtésével kívánta elősegíteni a kialakult konfliktusok enyhítését és a népek közötti baráti érzelmek ápolását.⁴ A német szervezet nemzetközi kapcsolatteremtési kísérleteiben, valamint a német gazdasági vezető körök és a német jobboldali pártok bevonására irányuló erőfeszítéseiben Alfred Nossig és Walter Schücking játszott meghatározó szerepet.⁵ Heile 1924 végén, 1925 elején a Páneurópa-mozgalom munkájába is bekapcsolódott, Coudenhove-Kalergi megbízta őt a szervezés alatt álló németországi Páneurópa-szervezet főtítkári tisztségének betöltésével. Ebben a korai periódusban Heile szorgalmazta a különböző európai törekvések, mindenekelőtt az *Interessengemeinschaft* és a Páneurópa Unió összefogását, de sem ez, sem a Népszövetség Főtítkárságának megnyerésére tett kísérlete nem járt eredménnyel.⁶ A Coudenhove-Kalergi mozgalmával 1925 márciusában bekövetkezett szakítás után Heile csatlakozott az időközben angol—francia kívánságnak megfelelően *Deutscher Verband für europäische Zusammenarbeit* elnevezést fölvevett és a weimari koalíció pártjainál szélesebb — lehetőleg a jobboldalt is magába foglaló — társadalmi támogatást kereső Nossig-féle szervezethez. A szövetség Schücking ajánlására főtítkárrá választotta Heilét, bár Nossigot állítólag többen óvták a „dicsekvő és betegesen önmagasztaló, gyakran komikus, többnyire elviselhetetlen” politikussal való együttműködéstől.⁷

A locarnói szerződések, valamint Németországnak a Népszövetségbe való belépése következtében módosult az európai együttműködés szolgálatában dolgozó német

⁴ Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Meghívó. 1925. február 3.

⁵ Alfred Nossig lengyel származású újságíró, aki évtizedek óta Berlinben élt, de lengyel állampolgárságát hasznosíthatónak vélte a német—lengyel megértés és egy német—francia—lengyel—brit együttműködés ügyének szolgálatában. 1923 közepétől aktív propagandát folytatott egy Európai Békeshívó létrehozása érdekében, 1924-től pedig az *Interessengemeinschaft* nemzetközi szervező munkájában vett részt. Walter Schücking a nemzetközi jog professzora, a Német Demokrata Párt egyik kiemelkedő személyisége, a németországi népszövetségi mozgalom vezető alakja volt. Nossig a gazdasági vezetőkkel folytatott megbeszéléseiről *Frommelt*, Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925—1933, Stuttgart. 1977. 18—21.

⁶ BVStEu Bd. 1. Bülow távirata Genfben. 1925. január 21; Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Bülow levele Aschmann főkonzulnak Genfben. 1925. január 23; BA NL Heile 18. Heile levele Nossignak. 1925. február 23.

⁷ Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Nossig Bülow számára készített feljegyzése. 1925. május 22; Nossig a Jungdeutsche Ordnen és a Reichsbanner támogatását tudta megszerezni. uo. Bd. 2. Feljegyzés. 1926. október 21; uo. Bd. 3. Nossig Bülow számára készített feljegyzése. 1926. november 23.

szervezet működésének feltételrendszere, megszilárdult pozíciója, de egyben újabb névváltoztatásra, illetve új szerveződési keretek kialakítására is sor került. A *Verband für europäische Verständigung* — a továbbiakban VEV — hangsúlyozottan a Locarno-politika támogatásának programjával szerveződött, 12 bizottság munkájára támaszkodott és az 1926. július 28-i ülésen megválasztott ideiglenes elnökség élére Schückinget, illetve ügyvezetőként Heilet állították. A szövetség alapító felhívását csaknem négyszázan írták alá Németországban, köztük Marx kancellár, Stresemann külügyminiszter, Bernstorff, a német Népszövetségi Liga elnöke, Theodor Leipart, a német szakszervezeti szövetség, az ADGB elnöke is.⁸ A sikeres németországi rendezvény után a szeptember 2-án Genfben a francia Emile Borel elnökletével megtartott nemzetközi konferencia teljes érdektelenség mellett zajlott le, és bár az európai megbékélésért tevékenykedő szervezetek nemzetközi szövetségét megalakítottak nyilvánították és elfogadták az Európa népeihez szóló manifesztumot, hatása és visszhangja jelentéktelen volt.⁹

Az októberi Páneurópa-kongresszus sikere fényében különösen szembeűnő volt a megbékélési szervezet gyengesége. Heile ezt a negatív benyomást egy sikeres német rendezvénnyel akarta ellensúlyozni, így került sor 1926. november 2-án a VEV propagandagyűlésére a Reichstag épületében. A német kormány október 27-i ülésének döntése értelmében nem képviseltette magát hivatalosan a rendezvényen, de magánemberként számos aktív és volt miniszter, parlamenti képviselő, tudós és művész vett rajta részt s hallgatta meg Schücking, a centrupárti Kaas, a szociáldemokrata Wissell és Heile előadását.¹⁰ Mindazonáltal a szövetség remélt megerősödése nem következett be. Gátolta azt mind a Páneurópa Unióval való éles polemizálás — amelynek során mindkét részről személyeskedő és dezavualó kijelentések is elhangzottak — mind pedig Nossignak — a német szövetség elnökségéből való kiszorítása után — a genfi nemzetközi szövetség főtitkári tisztségéből való eltávolítására irányuló Heile-akció.

1926 decemberében Párizsban új, valamennyi Európa-szervezetet összefogó szövetség alakult, amely a németországi szervezetekkel való együttműködés feltételül szabta a rivalizálás megszüntetését és világos célokkal rendelkező egységes szövetség létrehozását, ami azonban semmiképp sem válhat „diktátorok tevékenységi területévé”. 1927 áprilisában tárgyalások kezdődtek Coudenhove-Kalergi és Heile között szervezeteik együttműködésének lehetőségeiről.¹¹ Hosszas alkudozás után az év végén létrejött ugyan egy kartellmegállapodás a Németországban működő Európa szerveze-

⁸ Az elnökségnek két centrupárti (Kaas, Giesberts), két néppárti (Cremer, Bickes), két szociáldemokrata (Sollmann, Wissell) és három demokratapárti (Schücking, Heile, Nuschke) tagja volt. BA NL Silverberg 226. 1926. augusztus 30; Für europäische Verständigung.

⁹ A nemzetközi szervezet főtitkárává Nossigot választották, akit közben Heile igyekezett a német szövetség vezetéséből eltávolítani. Holl, i. m.; A manifesztum szövege in: Für europäische Verständigung.

¹⁰ ZStA RMI 1501 13562. Verband für europäische Verständigung. Külz belügyminiszter számára készült feljegyzés. 1929. október 29.

¹¹ Az új francia szervezet, a Comité Français de Coopération Européenne vezetője is Emile Borel lett. Vbd Allg Peubew Bd. I. Hoesch párizsi német követ jelentése. 1927. március 31; Vbd Allg EuVerst Bd. 4. Heile feljegyzése Bülownak. 1927. április 20.

tek között, azonban a német Páneurópa Unió elnöksége már 1928 februárjában kilátástalannak nyilvánította és megszüntette az együttműködést a VEV-vel.¹²

A Páneurópa-mozgalommal való fuzionálási törekvések nemzetközi szinten sem jártak eredménnyel, amit a *Bund für europäische Kooperation* megalakítása is jelzett 1928. november 24-én. A Párizsban a francia szenátus elnökének, Paul Doumernek a vezetésével rendezett ülésen Borel és Heile egyaránt elhatárolták mozgalmukat a Páneurópa-törekvésektől és a Népszövetségi Ligák szervezeteivel való szoros együttműködés szükségességét hangsúlyozták. Az új nemzetközi bizottság elnöke Emile Borel, alelnökei Schücking mellett a lengyel Thugutt, az angol Lady Gladstone, az osztrák Dumba és a holland Limburg, főtítkárai pedig Heile és Jules Rais lettek.¹³

Az európai együttműködés szervezetei szövetségének törekvése a Népszövetségi Ligák világszövetségével való szoros kapcsolat kiépítésére végül is alárendelődésük-höz vezetett. Ezt jelezte, hogy a Bund következő üléseit a Népszövetségi Ligák konferenciáival együtt rendezték és azok árnyékában fokozatosan elveszítették jelentőségüket.¹⁴

Miután a gazdasági nehézségek következtében a német kormány 1930 őszén megvonni kényszerült a pénzügyi támogatást a VEV-től, Heile egzisztenciálisan is nehéz helyzetbe került. Illúzióknak bizonyult az a reménye, hogy eséllyel pályázhatna az Európai Unió kérdéseit tanulmányozó népszövetségi bizottság titkári posztjára, hiszen ezt a feladatot — mint ismeretes — végül is a Népszövetség főtitékára látta el. A megoldást az európai együttműködés szervezetének a német Népszövetségi Ligába való beolvadása jelentette, Heile pedig a Liga Európa-bizottsága ügyeinek vezetésére kapott megbízást. A náci uralom éveiben Heile nem folytatott politikai tevékenységet. A második világháború után még felelős pozíciókat töltött be — Hannover miniszterelnök-helyettese és a Parlamenti Tanács tagja volt —, de élete utolsó éveit megkeserítette, hogy Konrad Adenauer hivatalos nyilatkozata riválisát, Coudenhove-Kalergit ünnepelte az Európa-gondolat atyjaként.¹⁵

A demokratikus nacionalizmus és az integráció gondolata

A Heile-féle szervezkedés, amely mindig csak nagyon szűk csoportokra terjedt ki és nem tudott jelentős eredményeket fölmutatni, elsősorban a szervezetben érvényre jutó politikai eszmék sajátos volta miatt érdemel figyelmet. Ez a koncepció, amit az európai egységtörekvések és a nemzeti revizionizmus kettősségével, egymásmellettisé-

¹² Uo. Az 1927. december 19-i ülés jegyzőkönyve; A Deutsches Kartell für europäische Annäherung a Deutscher Kulturbund, az Europäischer Zollverein, a Paneuropa Union Deutschlands és a VEV szervezeteit fogta össze. A németországi Páneurópa Unió elnökségének február 8-i állásfoglalásáról NL Heile 18a. Löbe levele. 1928. február 10.

¹³ Vbd Allg EuVerst Bd. 4. Kühn követségi tanácsos jelentése Párizsból. 1928. november 30.

¹⁴ Az 1929. május végén Madridban tartott konferenciáról Heile, Bund für europäische Cooperation. in: Interparlamentarisches Bulletin. 9. évf. 1929; BVStEu Bd. 2. Völckers jelentése az 1930. június 2—3-án Genfben tartott ülésről. 1930. június 5.

¹⁵ Vbd Allg. B2a. Bd. 3. Kirchoff feljegyzése. 1931. január 22; Weizsäcker feljegyzése Köpkének. 1931. január 26; Holl, i. m.

gével jellemezhetünk, a húszas évek közepére szilárdult meg és vált dominánssá Heile politikai gondolkodásában.

Heile politikai eszmerendszerének egyik legfontosabb alkotóeleme a demokratikus nacionalizmus volt. Ez a Német Demokrata Párt által 1919/20 folyamán meghirdetett program elutasította a jobboldali pártok sovinizmusát, nemzeti érveket sorakoztatott fel a demokrácia mellett kijelentve, hogy a nemzeti érzés és a demokrácia melletti kiállás ugyanannak az érzületnek a két oldala.¹⁶ Heile nacionalizmusának meghatározó jellegzetessége, a német nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvés 1918 őszén alakult ki, amikor a háborús vereség következtében a Naumann-féle Közép-Európa-koncepció liberális imperializmusa elveszítette aktualitását, viszont lelkesítő közelségbe látszott kerülni a „szabad német nép egységes államának” megvalósítása.¹⁷ Heile ez irányú elkötelezettségét bizonyítja, hogy elnökhelyettese lett az 1918/19-ben létrejött, az anschluss érdekében tömegpropagandát folytató *Österreichisch-Deutscher Volksbund* szervezetének.

A háború utáni években Heile külpolitikai állásfoglalásait a nacionalizmus mellett döntő módon jogpolitikai nézetei határozták meg. A versailles-i szerződést jogpolitikai megfontolásokból elutasító demokrata párti politikus a Heidelbergi Egyesülés néven ismert baloldali liberális csoport állásfoglalásához állt közel. Jogfelfogása későbbi európai aktivitását is meghatározta, amennyiben olyan általános és absztrakt jogi elvet képviselt, amely nemcsak a saját jogok védelmét, hanem általában a jogszeme, vagyis mások jogainak a védelmét is jelentette. Kétségtelen, hogy az adott helyzetben ez a jogpolitikai felfogás a német revíziós törekvések ideológiai megalapozására szolgált, de tartalmazta az erőszak elutasítását, a szövetségekben és ellenfelekben gondolkodó hagyományos külpolitikai felfogás helyett az általános együttműködés eszméjét és a Németországot ért jogtalanságok megszüntetésén túl egy új, valóban a jogra épülő világrend megteremtésének igényét is.¹⁸

Heile álláspontja mind a békeszerződéssel, mind a szövetségek 1921. májusi londoni ultimátumával kapcsolatban elutasító volt, s ezzel pártján belül is az intranzigensek közé sodródott. 1924-től figyelhető meg nézeteinek a kényszerű teljesítési politikától az önkéntes megbékélési politika irányában végbemenő, nagyobb realitásérzékről tanúskodó változása. Ezzel egyidejűleg politikai gondolkodásában az európai integráció eszméje egyre nagyobb szerephez jutott a korábbi évek absztrakt jogfelfogásával szemben. S bár a húszas évek elején még foglalkozott a Naumann-féle Közép-Európa-koncepció háború utáni aktualizálásával is, a közép-európai tervekkel szembeni francia ellenállást érzékelve az évtized közepén egyértelműen áttért az európai politikára. Ez a politika a nemzeti és a nemzetek feletti európai törekvések sajátos ötvözetét jelentette, s abból a meggyőződésből fakadt, hogy „aki Európa békéjét és egységét akarja, annak a európai népek szabadságát és egységét is akarnia kell. És viszont: aki Németország szabadságát és egységét akarja, annak ki kell állnia az európai népek harmonikus együttműködéséért is.”¹⁹

¹⁶ Heile, Die nationale Aufgabe der Demokratie. in: Die Hilfe. 26. évf. 1920.

¹⁷ Heß, Europagedanke und nationaler Revisionismus. in: HZ 225. 1977.

¹⁸ Heile, Der Kampf ums Recht. in: Die Hilfe. 26. évf. 1920.

¹⁹ Uő, Deutschland und Mitteleuropa. in: Die Hilfe. 28. évf. 1922; uő, Die Vereinigten Staaten von Europa. uo; uő, Deutschlands Einheit und europäische Sendung. in: Die Hilfe. 33. évf. 1927.

Figyelemre méltó a békegondolat és a nemzeti szabadság eszméjének olyanfajta összekapcsolása, amely a valódi európai béke létrejöttét a nemzeti problematika megoldásától tette függővé. Heile véleménye szerint a kielégítetlen német nemzeti kívánságok, a német—osztrák egyesülés francia tilalmának fenntartása jelentik az igazi fenyegetést Franciaország és Európa békéje szempontjából. Erre hivatkozott 1930 végén is, amikor a német nacionalizmus és militarizmus erősödése miatti francia aggodalmakkal kapcsolatban rámutatott, hogy a német nemzeti jogigények kielégítése esetén a franciáknak nem kellene félteni biztonságukat.²⁰

Nagy szerepet kapott Heile Európa-konceptiójában a nemzetek egyenjogúsága elvének elismertetése, ami az adott európai viszonyok között a francia hegemonia megszüntetésével volt egyenértékű. S bár Heile óvott attól az illúziótól, amely a győztes hatalmak idealizmusát elég erősnek tartotta, hogy ellenszolgáltatás nélkül lemondjanak tényleges vagy képzelt előnyeikről, maga is azt remélte, hogy Franciaország feladja európai pozícióit a számára előnyös európai megbékélés érdekében. Az egyenjogúság Heile-féle értelmezése egyébként a német hegemonia lehetősége ellen is irányult, s a háború utáni mesterséges hatalmi egyensúlyt éppen az egyetlen állam hegemoniáját kizáró szabad és egyenjogú tagok önkéntes egyesülése szempontjából kedvezőnek tartotta.²¹

Wilhelm Heile nézetei az általa vezetett szervezetben politikai akcióprogrammá szerveződtek. A VEV és a Páneurópa Unió közötti állandó vitákra és konfliktusokra tekintettel érdemesnek látszik végiggondolni, hogy a két vezető személyes presztízs-küzdelmén túl miben nyilvánult meg a két mozgalom politikai ellentéte, különbözősége. A különbségek, amelyek megítélésem szerint alapvető jellegűek, a két szervezet politikai programjában, szociális és politikai bázisuk, valamint alkalmazott módszereik, mozgalmuk funkciója eltérő értelmezésében jelentkeztek.

Eltérések a VEV és a Páneurópa-mozgalom politikai programjában

Az integrációs programok egyik alapvető kérdése a globális vagy kontinentális kiterjedés problémája volt. A háború következtében teoretikus problémából mindinkább aktuális politikai programmá váló Európa-eszmének a békerendezésben való érvényesülését a nacionalista, imperialista törekvések mellett az is akadályozta, hogy az USA hadbalépése után a béketervekben is az univerzális megoldások kerültek előtérbe. A wilsoni koncepció két vonatkozásban is ellentétes volt az európai integráció eszméjével. Egyrészt az univerzális Népszövetség programjával szemben — éppen a háború és a békemű világot átfogó jellege következtében — az európai léptékű megoldás nem jelentett alternatívát. Másrészt a népek önrendelkezési jogának meghirdetése Európa adott viszonyai között és a győztes hatalmak sajátos értelmezésében az európai nacionalizmusnak adott új lendületet, akadályozva az európai egységeszme térnyerését. A népszövetségi eszme és a kontinentális gondolat között feszülő

²⁰ Uő, Von Versailles über Locarno nach — Europa. in: Die Hilfe. 31. évf. 1925; uő, Die Vereinigten Staaten von Europa i. h.; W1-Europa. Bd. 5. Heile levele Winklernek. 1930. december 4.

²¹ Heile, Der Weg zur Einigung Europas. in: Der deutsche Gedanke. 3. évf. 1926; uő, Deutschland, Frankreich und Europa. in: Die Hilfe. 33. évf. 1927.

ellentmondás praktikus feloldására, összeegyeztetésükre a húszas években ugyan számos lehetőség kínálkozott — ezt bizonyára az is megkönnyítette, hogy a Népszövetség végül is korántsem lett univerzális szervezet —, de a két felfogás közötti elvi különbség továbbra is fennmaradt. Nem véletlen, hogy a kontinentális orientációjú egységtervek a Népszövetség radikális kritikájával kapcsolódtak össze, míg az európai egyesülést az univerzális fejlődés részeként szorgalmazó koncepciókban a népszövetségi eszme primátusa érvényesült.²²

Coudenhove-Kalergi Páneurópa-konceptiója — mint azt korábban kifejtettük — alapvetően kontinentális orientációjú volt, Európa szükségleteiből indult ki és arra keresett megoldást, s legradikálisabb megfogalmazásaiban az európai egységet a Népszövetség ellenében is megvalósítandónak tartotta.

A VEV ezzel szemben a népszövetségi gondolat talaján állt. Schücking már 1909-ben is csak a világorganizáció felé vezető átmeneti megoldásként tartotta elképzelhetőnek az európai egyesülést, s a német Népszövetségi Liga más vezetőihez hasonlóan elsősorban a Népszövetséget veszélyeztető volta miatt bírálta Coudenhove-Kalergi mozgalmát. Tisztán gazdasági és technikai kérdésekben lehetségesnek és szükségesnek tartotta ugyan a szorosabb európai együttműködést, de csakis a Népszövetség keretei között, s ezt az alapelvet a VEV tevékenységében is érvényesítette.²³ Heile is a népszövetségi gondolat híve volt, benne látta a nemzetközi jogelvek érvényesülésének intézményes biztosítékát, s már 1920 decemberében állást foglalt Németországnak a Népszövetségbe való belépése mellett. Elismerte ugyan, hogy 1919-ben nem az ideális népszövetség, hanem csak államok szövetsége jött létre, amelyen belül ellentétbe került egymással a békebiztosítás és a jogbiztosítás két wilsoni elve, de magát a népszövetségi eszmét egészségesnek, a szervezet fejlődését pedig a népek közötti igazságos béke megeremtését szolgáló szövetség irányába haladónak tekintette. A Népszövetség Heile véleménye szerint Németország számára lehetőséget kínál arra, hogy a szabadságért és egyenjogúságért való föllépését az általános jogbiztosítás jelszavába öltöztesse.²⁴ A Népszövetség léte felfogása szerint nem zárja ki egy külön európai szervezet létrehozásának lehetőségét, mi több, az európai államok életerős szervezete nélkül a Népszövetséget sem tartotta képesnek feladata teljesítésére. Magának a Népszövetségnek érdekében áll elősegíteni Európa konszolidációját, azonban az európai ügyeket nem külön problémaként, hanem az emberiség általános problémáival együtt lehet megoldani. Elutasította a népszövetségi és európai eszme olyanfajta szembeállítását, ami egy — a világ más részei ellen vagy a tőlük való elzárkózásra irányuló — kontinentális partikularizmust eredményezne s leszögezte, hogy az európai államok föderációja csak a világföderáció céljával jöhetne létre.²⁵

²² Az Európa-eszme fejlődésével kapcsolatban Pegg, *Der Gedanke der europäischen Einigung während des ersten Weltkrieges und zu Beginn der zwanziger Jahre*. in: *Europa Archiv*. 1962. 749—758. Az európai föderációt kifejezetten a Népszövetség ellenében tartotta szükségesnek Agnelli-Cabiati, *Fédération européenne ou ligue des nations?* Paris, 1919.

²³ Acker, Walter Schücking (1875—1935). Münster, 1970; *Für die europäische Verständigung*. 7.

²⁴ Heile, *Weltfriede und Völkerbund*. in: *Die Hilfe*. 26. évf. 1920; uő, *Deutschland und Europa in Völkerbund*. in: *Europa-Wirtschaft*. 1930.

²⁵ I. h.; uő, *Der Weg zur Einigung Europas*. i. h.; R. Wissell beszéde. in: *Für europäische Verständigung*. 48.

A harmincas évek elején, látva a népszövetségi és az európai politika nem kielégítő ütemű fejlődését, Heile azt javasolta, hogy a Népszövetség keretében létrehozott bizottság feladata ne szűküljön le az Európa egyesítésével kapcsolatos kérdések tanulmányozására, hanem vonjon le következtetéseket a megvalósítás módjára és dolgozza ki az európai együttműködés akcióprogramját is. A Népszövetség bizottságainak munkáját úgy javasolta hatékonyabbá tenni, hogy a kormányok képviselőin kívül az egységeszme és a népszövetségi ideál független védelmezőit is vonják be a döntések kialakításába.²⁶ A Népszövetség és az európai egyesülés kérdésének szoros összekapcsolásából is következett a VEV szoros együttműködése a német Népszövetségi Ligával. Éppen abban látták a Páneurópa-mozgalommal való együttműködés egyik akadályát, hogy annak következtében megromlana a Népszövetségi Ligákkal kialakult harmonikus kapcsolat. Később még határozottabban fogalmazta meg Heile a VEV vezetőinek álláspontját: „A Páneurópa Unióval csak akkor tudunk együttműködni, ha egyértelműen és radikálisan felhagy kontinentális szemléletével. Ameddig azonban a Páneurópa Unió vezetője kitart azon gondolat mellett, hogy Európát mint kontinenst Anglia nélkül és az általános Népszövetségnek való alárendelés nélkül, a többi kontinenssel szemben, velük bizonyos ellentétben állva kell egyesíteni, nem marad más hátra számunkra, mint sajnálatos jelenségként tudomásul venni az európai mozgalom szétforgácsolódását.”²⁷

A VEV erősen Népszövetségre orientált álláspontjában — az univerzalisztikus szemlélet és az egyetemes békeszándék mellett — nem nehéz kimutatni a német nemzeti-revizíós politikai érdekeket is. Schücking és a német Népszövetségi Liga más vezetői általában nyíltan hangoztatták a német revíziós követeléseket, azok teljesítését a Népszövetség fennmaradása feltételének tartották. Ez a felfogás lényegében megfelelt a német kormányok népszövetségi politikájának, amely a genfi szervezetet — illetve abban Németország részvételét — egy sor revíziós törekvés megvalósításához kívánta eszközként felhasználni.²⁸ A Stresemann 1925. szeptemberi híres *Kronprinz*-levelében felsorolt, a népszövetségi tagságtól várható német nyereségek listájába beletartozott a jóvátételi fizetések megszüntetése, a német kisebbség jogainak biztosítása, a keleti határok módosítása, a megszállt területek kiürítése és esetleg az anchluss lehetősége is.

A Népszövetség elsőbbsége keretében megvalósuló európai együttműködésnek a VEV által képviselt koncepciója mindenképpen alkalmasabb volt a hivatalos német külpolitikai célok szolgálatára a Páneurópa Unió határozottan kontinentális irányvonalánál. Ugyancsak a német nemzeti politika érdekei határozták meg a szövetség álláspontját Anglia és Oroszország Európához való viszonya kérdésében.

A Páneurópai Unió és a Heile-féle szervezet nyilvánosság előtt zajló vitájában Anglia problémája állt előtérben, ezt tüntették föl a két szervezet együttműködését

²⁶ NL Heile 107. Heile emlékirata: Europäische Zusammenarbeit im Rahmen des Völkerbundes. É. n. (1930. vége)

²⁷ Vbd Allg EuVerst Bd. 4. Heile feljegyzése Bülow számára. 1927. április 20; NL Heile 22a. Referat für die Sitzung des Comité Exécutif des Bundes für europäische Cooperation in Zoppot. 1930. október 13.

²⁸ Lee, Gustav Stresemann und die deutsche Völkerbundpolitik 1925—1930. in: Michalka—Lee, hg. 351—374.

akadályozó alapvető ellentétnek. Heile a Coudenhove-Kalergivel való kezdeti együttműködés időszakában elfogadta ugyan, hogy „az európai vámegegyesülés és a páneurópai államszövetség először csak Anglia aktív közreműködése nélkül hozható létre”, de Anglia egyetértését nélkülözhetetlen előfeltételnek tartotta. Véleménye szerint az európai vámegegyesületnek szabadkereskedelmi tendenciájú szervezetnek kell lennie, mert különben Anglia napóleoni típusú kontinentális blokk kialakulásának veszélyét látná benne. Az angol gyanakvás leküzdése érdekében szorgalmazta, hogy Angliában is tegyenek kísérletet a francia és német Interessengemeinschafthoz hasonló bizottság megszervezésére.²⁹ Schücking is a német érdekek veszélyeztetésének tartotta volna Anglia kizárását Európából. Rámutatott, hogy amennyiben prominens német politikusok Coudenhove-Kalergi felfogását támogatnák, az német hegemonia alatti kontinentá európai imperialista összefogásként lenne értelmezhető, amivel mind Anglia mind Franciaország szembefordulna.³⁰

A VEV vezetői rendkívül fontosnak tartották volna egy angliai paralell szervezet létrehozását, mivel meggyőződésük szerint azt, „hogy a Coudenhove-Kalergi-féle kontinentális európaiság ne jusson valódi politikai jelentőséghez csak úgy lehet megakadályozni, ha az angolok demonstratív kimutatják, hogy Anglia Európához akar tartozni”. Ennek érdekében Nossig és Heile többször tárgyalt az angol Népszövetségi Ligával, fáradozásai azonban nem jártak eredménnyel. A londoni német követség jelentése joggal állapíthatta meg, hogy Angliában mind a VEV, mind a Páneurópa-mozgalom csak akadémikus érdeklődést kelt. „Itt a Népszövetségben látják azt az eszközt, amely megteremtheti a kontinens megbékélését és védi az angol érdekeket a kontinensen. Ezért megpróbálják a Nossig—Heile és a Coudenhove-Kalergi-féle törekvéseket a Népszövetség csatornáiba terelni, és ezáltal használhatóvá tenni a maguk számára.”³¹ A VEV mindenesetre arra törekedett, hogy nyitva tartsa az európai kapukat Anglia előtt. Egyrészt azért, mert úgy vélekedtek, hogy Anglia kizárása Páneurópából szükségképpen háborúhoz vezetne a kontinens és a szigetország között, amely harcban Európa nem találna magának szövetségest és reménytelenül vereséget szenvedne.

A konfliktus elkerülésének óhaján túl is reális angol—európai érdekközösségről beszéltek; Anglia hagyományos egyensúlyi politikája szempontjából sem tűnt közömbösnek a konszolidált európai viszonyok, az európai békemű megteremtésében és fenntartásában való részvétel. Heile Coudenhove-Kalergivel ellentétben úgy vélekedett, hogy Anglia nem kerülne ezáltal ellentétbe a domíniumaival, hiszen azoknak is előnyös, ha az anyaország egy konszolidált Európában és nem egy állandóan kitörés-

²⁹ NL Heile 18. Heile level Melchiornak. 1925. március 3. A levélben Heile pénzügyi támogatást próbált szerezni a Warburg Banktól az Interessengemeinschaft számára. Érvelésének angolbarát szempontjai azonban Max Warburgnál aligha találtak kedvező fogadtatásra, hiszen a hamburgi bankár — aki a német külpolitika legfontosabb elemének az USA-val és az Oroszországgal való együttműködést tartotta, s lehetőséget látott a Franciaországgal való kooperációra is — Angliát Németország kibékíthetetlen ellenségének tartotta. *Vagsl*, M. M. Warburg and Co. Ein Bankhaus in der deutschen Weltpolitik 1905 bis 1933. in: VSWG 45. 1958. 289—388.

³⁰ Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Schücking bizalmas közleménye. 1925. június 23.

³¹ NL Heile 18a. Heile levele Bülownak. 1926. június 22; NL Heile 115. Heile levele Bernstorffnak. 1928. december 10; Vbd Allg EuVerst Bd. 2. A londoni német követség jelentése. 1926. július 2.

sel fenyegető politikai vulkán tetején fekszik, s Locarnóban igazolva látta ezt az álláspontját. Anglia garantáló hatalomként való részvételét a locarnói rendszerben egyébként Európa tartós megbékélése és egysége szempontjából is fontos feltételnek, tehát általános európai érdekek tekintette. A Brit Birodalom területeivel kiépülő szabad gazdasági kapcsolatokból Európának jelentős haszna származnék, s ezek a kötelek jól szolgálnák a konszolidált egyetemes Népszövetség megeremítését is.³²

Anglia kiegyensúlyozó jelenlétének fontosságát Heile mindkét kontinentális nagyhatalom szempontjából kiemelte. Úgy vélekedett, hogy a franciák nem lesznek képesek tartósan biztosítani Európában a háború után mesterségesen kialakított fölényüket, így egy Anglia közreműködése nélküli francia—német szövetség hosszú távon politikailag és gazdaságilag egyaránt német fölényhez vezetne. A Coudenhove-Kalergivel való vitában nem tartotta teljesen megalapozatlannak azokat a francia véleményeket, amelyek a Páneurópa-tervet „pacifista álarcban jelentkező német imperializmusnak” minősítették. Ugyanezekben az írásaiban azonban arra a veszélyre is utalt, hogy Franciaország az Anglia nélküli Európában — katonai erejére és szövetségi rendszerére támaszkodva — a németek tartós elnyomásának eszközét találhatja meg. A Páneurópa-mozgalom elleni legdöntőbb német érvet akkor fogalmazta meg Heile, amikor megállapította, hogy a francia szövetségi rendszer körül kialakuló, Anglia és Oroszország nélküli „Kiseurópa” Németország veszélyes elszigetelését, Franciaország európai hegemoniáját jelentené.³³

A VEV politikai elképzeléseiben Anglia voltaképpen ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a húszas évek hivatalos német külpolitikájában. Az Angliához való viszony az első világháború utáni Németország külpolitikája szempontjából döntő jelentőségű kérdés volt. Stresemann komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy London támogatását biztosítsa a német külpolitikai célok eléréséhez, s kifejezett politikai együttműködésre törekedett Angliával. A stresemanni külpolitika mérlegében eredményként lehetett elkönyvelni Anglia közreműködését a jóvátételi kérdés szabályozásában, a Ruhr-vidék kiürítésében, továbbá a két ország gazdasági kapcsolatainak javulását. Mindazonáltal az Anglia kooperációs készségéhez fűzött német remények többször is túlzottnak bizonyultak. Az Anglia és Franciaország közötti feszültség soha nem vezethetett egy Párizs rovására történő német—angol megegyezéshez, a német revíziós külpolitikai célok korlátlan támogatásához.³⁴

Kevésbé egyértelmű a hivatalos német külpolitika és a VEV törekvéseinek hasonlósága a Szovjetunióhoz való viszony kérdésében. Ismeretes, hogy a Weimari Köztársaság nemzetközi politikájában a Rapallóban megalapozott és a berlini szerződéssel megerősített szovjet kapcsolatnak rendkívül nagy jelentősége volt mind Lengyelor-

³² Heile, Die Einigung Europas. in: Der Beamte. 1930; uő, Der Weg zur Einigung Europas. i. h.; uő, Grenzen und Aufgaben eines europäischen Staatenbundes. in: Deutschland. 1930; uő, Klein-Europa oder Pan-Europa? in: Berliner Tageblatt. 1926. március 30; uő, Europäische Cooperation. in: Nord und Süd. 52. évf. 1930.

³³ Uő, Klein-Europa. i. h.; uő, Der Weg zur . . . i. h.; uő, Die Einigung Europas. i. h.; NL Heile 103. Heile levele Holtzendorffnak. 1929. december 3.

³⁴ Zimmermann, Deutsche Außenpolitik in der Ära der Weimarer Republik. Göttingen, 1958; Weidenfeld, Stresemanns Englandpolitik im Spannungsfeld zwischen Kooperation und Konfrontation. in: Michalka—Lee hg. 163—176.

szággal, mind a nyugati hatalmakkal szemben. A VEV koncepciójában viszont az orosz kérdés viszonylag alárendelt szerepet játszott, ami két tényezővel magyarázható. A forradalmi veszélytől való félelem lehetett a kérdés óvatos kezelésének egyik oka.³⁵ Hogy ez a félelem a német szervezet képviselőinél Coudenhove-Kalergi mozgalmától eltérően nem váltott ki szovjetellenes vagy antibolsevik reakciókat, bizonyára összefügg a Szovjetunióhoz fűződő német kapcsolatok nemzeti fontosságának elismerésével. A szövetség tartózkodó magatartásának hátterében álló másik fontos ok az lehetett, hogy a Szovjetunió kívülállása a Népszövetségen, a szovjet kormány erősen Népszövetség-ellenes álláspontja és általában a tőkés nemzetközi szervezetekkel szembeni averziója nem tette lehetővé, hogy az alapvetően népszövetségi orientációjú VEV komolyan fölvesse a Szovjetunió bevonását a tervezett európai egyesülésbe. Nossig ilyen irányú próbálkozása a berlini szovjet nagykövetnél éppen a mozgalom népszövetségi elkötelezettségére hivatkozva nem talált megértésre, s ezeket a kísérleteket a birodalmi kormány sem bátorította. Amikor a Briand-terv francia tendenciájának éilensúlyozására a német kormány fölvetette a Szovjetunió bevonását az európai egyesülés kérdéséről folyó tárgyalásokba, ezt az elképzelést támogató Heile a német szervezet készségét nyilvánította, hogy hidat alkosson a jövő európai államszövetség és Oroszország között.³⁶

A VEV azonban az európai államok együttműködését mindenekelőtt a Franciaország és Németország közötti megegyezésre kívánta alapozni. Ezt igazolja, hogy mind a Nossig vezette *Interessengemeinschaft*, mind a Schücking—Heile-féle mozgalom szoros kapcsolatban állt a hasonló francia szervezetekkel, létezésüket is szinte a párhuzamos francia szervezet létrehozásától tették függővé, ami esetenként azzal a következménnyel is járt, hogy a francia Európa-szervezetek vezetői diktálni tudták az együttműködés feltételeit. Ennek az erős szervezeti kötődésnek programbeli megalapozottsága volt, hiszen az európai megértés politikájának legfontosabb feltételét Franciaország és Németország baráti együttműködésében látták, s ezért különösen nagy fontosságot tulajdonítottak a speciálisan német—francia együttműködés ügyét szolgáló kulturális és politikai szervezetek és a VEV intenzív kapcsolatainak.³⁷ A német szervezet politikai célkitűzése a német külpolitika Locarno által jelzett irányvonalának folytatását és támogatását irányozta elő, amit a *Bund für europäische Verständigung* 1926. szeptember 2-án Európa népeihez intézett felhívása szerint egész Európa közös vállalkozásává kell tenni, és a kormányok akcióit ki kell egészíteni a népek együttműködésével. A VEV alapító okmánya külön felhívta a figyelmet arra, hogy Európa további fejlődése lehetetlen a Németországgal való teljes kiegyezés nélkül. Ennek értelmében a francia szervezet képviselőivel folytatott megbeszélésein Heile már 1928-ban szorgalmazta a francia leszerelést, s Daladier francia—német együttműködést éltető beszéde megerősítette abban a törekvésben, hogy „még na-

³⁵ Ezekre az aggodalmakra utalt Nossig Dirksennel folytatott megbeszélésén. PA IV. Ru Peu Bd. 1. Dirksen feljegyzése. 1927. január 3.

³⁶ Nossig 1926 végén tárgyalt a kérdéstről Kresztyinszkijjel. uo; Heile, Grenzen und Aufgaben. i. h.

³⁷ NL Heile 54. Lichtenberger levele Schückingnek. 1925. január 7; Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Nossig feljegyzése Bülow számára. 1925. május 22; Heile, Klein-Europa . . . i. h.; NL Heile 22a. Heile referátuma. 1930. október 13.

gyobb buzgalommal egyengessük a mi egyenjogúságunkat biztosító megegyezési politika útjait”. S amikor 1930 végén a francia politikusok aggodalmukat fejezték ki a nemzetiszocializmus németországi előretörése és a német nacionalizmus és militarizmus aktivizálódása miatt, Heile a német szervezet elégedetlenségének adott hangot, amiért a békéről csak szép szavak hangzanak el. Kifejtette, hogy a tartós békét csak a jog, az igazságosság egyeduralmának biztosításával és az európai nemzetek tervszerű együttműködésével lehet elérni. A német nemzeti jogigények kielégítése megszűntetné a nacionalista hullám hátterében álló elégedetlenséget, s a szaturált Németországtól a franciáknak sem kellene a biztonságukat félteniük.³⁸

Az európai államszövetség útját vélte egyengetni a német—francia Európa-program javaslatával, egy Németország és Franciaország között kötendő szerződéssel. A szerződésben a két ország lemondana a hatalmi vagy presztízskérdések felvetéséről, s a maximális biztonságot és teljes paritást jelentő kölcsönös védelmi szövetséget kötne. A közös védelem megszervezése során a többi állam általános leszerelési szintjéhez is alkalmazkodni kellene, gondoskodni kellene továbbá a védelmi terhek egyenlő elosztásáról. Valamennyi vám, a személy- és áruforgalom minden akadályának megszüntetésével, a közlekedési intézmények egyesítésével összefüggő gazdasági területet alakítanának ki a két országból. A baráti szövetség azonos feltételek mellett nyitva állna Európa és a világ minden állama előtt. A szövetségben egyesített nemzetek — az intézmények célszerű összehangolása mellett — megtartanák kulturális és közigazgatási autonómiájukat. A szövetség célját Heile egy egységes nagy gazdasági terület megteremtésében jelölte meg, amelyen belül a nemzeteknek és a kisebbségeknek biztosítani kell az önrendelkezési jogot. A terv meglehetősen improvizáltnak tűnt, de egyértelmű az első pontban kifejeződő szándék: Franciaország különszerződéseinek, elsősorban a francia—lengyel szerződésnek a felszámolása, amelyeket az európai együttműködés szempontjából kifejezetten rombolónak és értelmetlennek nyilvánított.³⁹

Megállapítható, hogy a francia—német kapcsolatoknak mind Heile, mind Coudenhove-Kalergi mozgalmában alapvető szerepe volt, Európa egyesülésének mindkét felfogás szerint nélkülözhetetlen előfeltétele a két szomszédos nagyhatalom együttműködése. Mivel az alapkérdésben, a francia—német megbékélés szükségességében egyetértettek, ugyanakkor azonban mindkét szervezet monopolizálni szerette volna a franciaországi Európa-szervezetekkel való kapcsolatokat, rivalizálásuk elmergesedett és kölcsönös vádaskodássá fajult. Koch-Weser volt belügyminiszter, a Páneurópa Unió elnökségi tagja már 1926-ban rosszállásának adott hangot amiatt, hogy a francia politikusokat nem taktikus módon bevonják vitáikba azzal, hogy a másik mozgalomtól elhatároló, a saját irányzatukat támogató nyilatkozatokra akarják őket rábírní, ami önmaguk lejárításán túl esetleg német politikusok diszkreditálását is eredményezheti. Az intrikák 1928 elején, tehát a németországi Európa-szervezetek kartellizálásának meghiúsulása után különösen hevesse váltak. Emile Borel, az euró-

³⁸ Für europäische Verständigung; Vbd Allg EuVerst Bd. 5. Heile körlevele a VEV elnökség tagjaihoz. 1928. november 10; W1-Europa Bd. 5. Heile levele Winklernek. 1930. december 4.

³⁹ NL Heile 107. Heile emlékirata. 1930; Heile levele Winklernek. i. h.; Heile, Die Einigung Europas. i. h.

pai együttműködés francia bizottságának elnöke arról tájékoztatta Heilét, hogy Coudenhove-Kalergi azzal a tendenciózus híreszteléssel akarta elidegeníteni a franciákat a VEV német szervezetétől, hogy annak voltaképpeni célja Ausztria és Németország egyesítése. Az egyesület vezetősége nevében Schücking az alapító felhívás, a program és az alapszabályzat szövegével dokumentálta, hogy a szervezet nem foglalkozik az Anschluss kérdésével, bár azt nem tagadta, hogy „szervezetünkben, mint Németországban általában nagy azoknak a száma, akik hívei ennek a gondolatnak és a modern önrendelkezési jog természetsszerű követelményét látják ebben”. Ugyanakkor sietett a franciák tudomására hozni, hogy az *Österreichisch—Deutscher Volksbund* — annak az egyesületnek, amelynek egyetlen célja az Anschluss propagálása — az élén Paul Löbe, a németországi Páneurópa-szervezet elnöke áll. A Páneurópa-mozgalom németországi híveit pedig Heile azzal igyekezett leválasztani Coudenhove-Kalergiről, hogy a Franciaország, Belgium, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia szilárd politikai és gazdasági föderációjának állítólag általa propagált terve a franciák veszélyes hegemon törekvéseit szolgálja. Ennek alapján kijelentette, hogy Coudenhove-Kalergi „egy olyan politikának az eszköze, amely Páneurópa név alatt a németek ellen irányul”.⁴⁰

Éppen ezzel a polémiával kapcsolatban kell rámutatni a VEV és a Páneurópa Unió francia—német viszonytal kapcsolatos álláspontjában jelentkező funkcionális különbségre. Nevezetesen arra, hogy a Páneurópa-mozgalom a két állam megbékélését az európai egyesülés ügyének alárendelt kérdésként kezelte, s ez utóbbi érdekében mindkét fél részéről a nemzeti törekvések bizonyos korlátozását tartotta szükségesnek. A VEV is hosszabb távú európai együttműködést kívánt a francia—német közeledéssel megalapozni, de a Locarno-politika támogatása esetükben a német nemzeti célok megvalósításának eszközeként is funkcionált. A Heile-féle szervezet tevékenységére is igaznak tűnik a Német Demokrata Párt külpolitikájáról adott jellemzés, hogy ti. az „nemzetközi úton akar nemzeti politikát csinálni”, hiszen Heile is abban látta a nemzetközi együttműködés célját, hogy általa érvényre jussanak a német nemzeti érdekek.⁴¹

A német—francia megbékélés funkcióját a Locarno-politikát kidolgozó és megvalósító Stresemann is a revíziós politikai célok eszközeként értelmezte, tehát ebben a vonatkozásban is a VEV álláspontja állt közelebb a német külpolitika hivatalos vonalához. A Weimari Köztársaság Franciaországban a versailles-i szerződés legközvetlenebb képviselőjét látta, azt a hatalmat, amely katonai eszközökkel is képes és kész érvényt szerezni a békefeltételeknek. A Ruhr-válságból Stresemann levonta azt a következtetést, hogy Németországnak a teljesítési politika kérdéseiben közvetlenül Franciaországgal kell megegyezésre jutnia. De nemcsak a jóvátételi kérdés megoldása, a közvetlen francia katonai és politikai nyomás elhárítása érdekében tartotta fontosnak a Franciaországgal való megbékélést, hanem azért is, mert felismerte, hogy

⁴⁰ Vbd Allg EuVerst Bd. 2. Koch-Weser feljegyzése Hoesch párizsi német követ számára. 1926. július 6; uo. Bd. 4. Borel levele Heilének. 1928. február 24; Schücking válasza Borelnek. 1928. február 29; Schücking levele Löbének. 1928. február 29; NL Heile 115. Heile levele Otto Hoetzsnak. 1928. március 16.

⁴¹ Hermann Dietrich véleményét idézi Heß, i. m. 577; NL Heile 50. Heile levele Wenholdnak. 1927. március 13.

a békés revízió programját nem lehetséges realizálni Franciaország egyetértésének megnyerése nélkül. Ez a megfontolás vezetett a teljesítési politikán túl Locarnóhoz, illetve a következő évek látványos francia—német tárgyalásaihoz. Igazat kell azonban adnunk a német—francia kapcsolatok ismert kutatójának, Jacques Bariétynek, hogy bár ezek a tárgyalások voltak a leglátványosabbak, de nem ezek voltak a legfontosabbak; jelentőségük nem mérhető Németországnak egyfelől az angolszász hatalmakkal, másfelől a Szovjetunióval kialakult kapcsolatainak fontosságához. Ezek tették lehetővé ugyanis, hogy gazdasági és biztonsági megfontolásokból maga Franciaország is rákényszerüljön a Németországgal való együttműködésre, hogy kialakuljon bizonyos fokú revíziós készsége. A francia—német megbékélési politikának a német külpolitika stratégiájában instrumentális jellege volt, azt a célt szolgálta, hogy Franciaországban és nyugati szövetségeseiben kialakítsa, illetve erősítse a Németország keleti határai revíziójára való hajlandóságot.⁴²

A német kormányok a versailles-i szerződés béklyóitól való megszabadulás, Németország nagyhatalmi helyzetének visszaszerzése érdekében folytatták az európai együttműködés és a korlátozott, politikailag ellenőrzött konfliktus egymást kiegészítő politikáját. A VEV tevékenységében az első mozzanatnak, a megbékélésnek talán nagyobb szerep jutott, de az ő európai idealizmusuk is elsősorban a nemzeti-demokratikus elvekre hivatkozó revíziós politika eszköze volt. A szövetség felhívásában megfogalmazott cél — „a német nép életérdekeit a megbékélés munkájának továbbfolytatásával biztosítani”⁴³ — minőségileg különbözött az európai egyesülést propagáló Páneurópa-mozgalom programjától, annál lényegesen korlátozottabb, feltételekhez kötöttebb volt.

Szervezési-módszerbeli eltérések a rivalizáló német Európa-szervezetek tevékenységében

A két konkurens mozgalom programjának előzőekben vázolt tartalmi eltérései mellett figyelemreméltó különbségek voltak alkalmazott módszereik tekintetében is. A Páneurópa-mozgalom a tömegpropagandának, minél szélesebb rétegek megnyerésének tulajdonított döntő szerepet. Ezzel szemben Heile célravezetőbbnek tartotta az *Interessengemeinschaft* gyakorlatát, amely „kizárólag közvetlenül a parlament, a kormányok és a gazdasági tényezők politikájára akart befolyást gyakorolni”. Elismerete, hogy Coudenhove-Kalerginek személy szerint könnyebben sikerül a tömeget, mint a vezetőket megnyernie, de valódi eredmény mégiscsak az európai államok vezető politikai és gazdasági személyiségeinek megnyerésétől várható. A németországi Európa-szervezetek rövid életű kartellmegállapodásában is szükségesnek tartották rögzíteni, hogy a két szervezet eltérő módszerekkel dolgozik. „A németországi Páneurópa Unió propagandamunkájában a lakosság minden rétegére kiterjedő tömegszervezet létrehozására, helyi és tartományi csoportok alapítására helyezi a hangsúlyt. A

⁴² Bariéty, Der Platz Frankreichs in der Westorientierung der Weimarer Republik während ihrer Stabilisationsphase. (1924—1929). in: Michalka—Lee hg., 304—323; Maxelon, i. m.; Graml, Europa zwischen den Kriegen. München, 1969. 190—211.

⁴³ Für europäische Verständigung. 9.

VEV vezető személyiségek megnyerésére, bizottságokban való összefogásukra, valamint testületek megnyerésére törekszik.” Heile a német szervezet munkamódszerét az európai együttműködés nemzetközi szövetségében is követendőnek tartotta. A szervezet választmányának ülésén a vezető államférfiak megnyerésének fontosságáról beszélt, de nemzetközi méretekben is lehetségesnek vélt egy olyan munkamegosztást, hogy a Páneurópa Unió végezze az európai gondolat tömegpropagandáját, az európai együttműködési bizottság pedig politikailag mérvadó helyeken egyensége a gondolat útját, vizsgálja a gyakorlati problémák megvalósításának lehetőségeit.⁴⁴

Az alkalmazott és célravezetőnek tartott módszerek különbözősége mellett jelentős volt az eltérés a két szervezet felépítésében, irányítási mechanizmusában is. A Páneurópa Unió eredendően nemzetközi szervezetként jött létre és erősen centralizált irányítás alatt állt. Coudenhove-Kalerginek az volt az álláspontja, hogy „egy olyan mozgalomnak, mint amilyen a páneurópai, rendelkeznie kell egy szilárd ponttal, mert különben fennáll annak a veszélye, hogy az egyes nemzetek egymás ellen dolgoznak ahelyett, hogy együtt dolgoznának”, s a főtítkárságon belüli nézeteltéréseket megengedhetetlennek tartotta.⁴⁵ Ezzel szemben a Heile-féle szervezet hangsúlyozottan német küldetést vállalt. „A mi szövetségünket kizárólag a német propagandamunkára alapították és csak a későbbi célkitűzések között szerepelt a más nemzetek hasonló szövetségeivel való kapcsolat.” Ez utóbbit a német szervezet saját propagandacéljai szempontjából hasznosnak ítélte ugyan, de fő feladatnak továbbra is az európai megértés eszméjének a német nép körében való terjesztését tartotta. Úgy tűnik, hogy a szervezet nemzeti egyesületeként való működtetése Heile koncepcióját tükrözte és nem volt összhangban a Nossig által korábban képviselt általános európai szervezet elképzeléseivel, amit organikusan, alulról építkezve szeretett volna létrehozni. A Borel vezette nemzetközi szövetség kiépítésénél is inkább a Heile-féle elképzelés érvényesült, amennyiben az intereurópai csoportok szervezése előfeltételének nyilvánították a szilárd szervezettel és meghatározott célokkal rendelkező nemzeti szövetségek létrehozását.⁴⁶

A Páneurópa-mozgalom erős centralizmusa nem csak szervezeti, hanem tartalmi kérdésekben is jelentkezett. A Páneurópa-mozgalom politikai koncepcióját Coudenhove-Kalergi ráadásul igen erőteljesen a saját személyéhez kötötte, véleménye szerint ugyanis a politikai gondolatok „megszemélyesítése” alkalmas a propaganda hatékonyságának növelésére, a VEV viszont nem kívánta egyértelműen és egyoldalúan elkötelezni magát és tagjait egyetlen meghatározott Európa-program mellett.⁴⁷ Az Európa-politika fontos kérdéseinek megítélésében főnnálló nézetkülönbség a szervezeti-vezetési elvek különbözőségével együtt gyakorlatilag lehetetlenné tette a németországi Európa-szervezetek politikai együttműködését.

⁴⁴ NL Heile 18. Heile Melchiornak. 1925. március 3; Vbd Allg EuVerst Bd. 4. 1927. december 19; Heile, Zur Geschichte der europäischen Bewegung. in: Europa-Wirtschaft. 1930; NL Heile 22a. Heile referátuma. 1930. október 13.

⁴⁵ NL Heile 18. Coudenhove-Kalergi Heilének. 1925. március 28. és április 3.

⁴⁶ NL Heile 18a. Heile levele Bülownak. 1926. június 22. Vbd Allg EuVerst Bd. 3. Nossig Bülow számára készített feljegyzése. 1926. november 23; Nossig akcióprogramja. 1926. december; uo. Bd. 4. Hoesch párizsi német követ jelentése. 1927. március 31.

⁴⁷ NL Heile 18. Coudenhove-Kalergi Heilének. 1925. április 3; R43 I./512. Bd. 3. Heile Marx kancellárnak. 1927. október 14.

A német politika szempontjából a megosztottság fönmaradása nem volt kívánatos. A Locarno-politikával szembeni belső ellenállás leküzdése és a kormány nemzetközi pozíciójának javítása érdekében a külügyminisztérium fontosnak tartotta a szélesebb, jobboldali szervezeteket is magába foglaló német Európa-szövetség megerősítésére irányuló Nossig-féle kísérletet, mint ami „nagy szolgálatot tehet a német garanciapaktum-tervek támogatásának.” Nossig felhívta Bülow figyelmét arra, hogy a szövetség belpolitikailag is hasznos lehet a birodalmi kormány számára, hiszen a választási küzdelemben a kormány megbékélési politikájának új szavazatokat nyerne. Bülow elismerte az Európa-szervezetek tevékenységének előnyeit a német külpolitika szempontjából, de szükségesnek tartotta volna, hogy az Európa-gondolat apostolai személyétől független, a finansziális támogatás által is kézben tartható, „egy fedél alá vont” szervezet alakuljon Németországban. Míg Bülow csak a különböző, elsősorban magánforrásokból származó pénzüsszegek célirányos felhasználását sürgette, Stresemann a VEV közvetlen és nem is jelentéktelen pénzügyi támogatása mellett döntött.⁴⁸ A Külügyi Hivatal munkatársai viszont egyre növekvő elégedetlenséggel követték a Nossig—Heile szervezet és a Páneurópa Unió közötti ellentétek elmélyülése nyomán kialakult tarthatatlan helyzetet. Bülow ugyan a külügyminisztérium pénzügyi támogatása feltételül szabta, hogy Heile legalább külföldön egyetértést tanúsítson a Páneurópa-mozgalommal, erre azonban egyre kevesebb kilátás nyílt.

Időközben erősödött az a meggyőződésük, hogy az európai megbékélés szövetségének Nossig által előterjesztett akcióprogramja, különösen a Frankfurtba összehívni szándékozott kongresszus elhamarkodott és kudarcra ítélt vállalkozás, amit a külügyminisztériumnak már csak azért sem kell támogatnia, mert a kongresszuson erős polemizálás várható a Páneurópa Unióval. A Wilhelmstraßen az az álláspont alakult ki, hogy a birodalmi kormány csak abban az esetben adja meg a Heile által kért pénzügyi támogatást, ha valóban megvalósul minden németországi Európa-szervezet általános összefogása.⁴⁹ Miután ez nem realizálódott, sőt a Páneurópa-mozgalom és a VEV viszonya még inkább elmérgesedett, a Külügyi Hivatal tisztviselői szerint egyik csoportot sem szabad támogatni, mert esetleges konfliktusukban a kormány a döntőbíró nemkívánatos szerepébe kényszerülne.

Egyidejűleg azonban alapvető fontosságú tartalmi kritika is megfogalmazódott Heile mozgalmával kapcsolatban. Nemcsak az európai együttműködés eszméjének propagálását célzó nagyszabású kiállítás tervezetét utasították el primitív formája és tisztázatlan végcélja, politikailag kényes kérdésekben képviselt nem világos és félreérthető álláspontja miatt, hanem úgy tűnik, az egész szervezet elveszítette korábbi funkcióját a német külpolitika szempontjából. Poensgen véleménye szerint „minél

⁴⁸ Vbd Allg EuVerst Bd. 1. Bülow feljegyzése. 1925. május 22; Nossig levele Bülownak. 1925. május 22; Bülow Ritternek. 1925. május 27; Bülow dr Simonsnak, a Birodalmi Bíróság elnökének. 1925. június 18; uo. Bd. 2. Stresemann 110 ezer márka kiutalását kérte Reinhold pénzügyminisztertől. 1926. május 28.

⁴⁹ Uo. Bülow Hoeschnek. 1926. július 9; Hoesch levele Koch-Wesernek. 1926. július 24; Bd. 3. Köpke feljegyzése a külügyminisztériumi államtitkárnak. 1927. január 6; Bülow feljegyzése. 1927. február 17; Hoesch jelentése Köpkeének. 1927. március 15; R43 I./512. Bd. 3. 1927. október 22.

régebben vagyunk a Népszövetség tagjai és minél inkább megszilárdul helyzetünk a Népszövetségi Ligák világszövetségében”, a Heile-féle mozgalom annál fölöslegesebbé válik, hiszen a szövetség minden célja megvalósítható a Népszövetségben. Ezt a felfogást némileg általánosabb formában Bülow is magáévá tette. „Nyilvánvaló — írta jelentésében —, hogy a Heile által vezetett mozgalomnak nincs igazi létjogosultsága, mivel az európai megértés a ma lehetséges keretek között már megvalósult, nevezetesen a külügyminiszterek rendszeres genfi találkozóival.” Úgy tűnik, hogy a Népszövetségi Osztály vezetője 1928-ban már nem látott lehetőséget a megbékélési politika továbbfejlesztésére. Stresemann azonban egyelőre tovább haladt a maga választotta úton, s ez a Heile mozgalomhoz való viszonyulásban is kifejeződött. A kiállítási tervet ugyan ő sem támogatta, de a szövetségtől nem határolta el magát, sőt 30 ezer márkát is juttatott a szervezet támogatására. Egyidejűleg felszólította Heilét a csatabárd elásására, a Coudenhove-Kalergivel való konfliktus megszüntetésére. „Már önmagában véve az sem kívánatos politikai szempontból, hogy ilyen sok egymás mellett dolgozó szervezet foglalkozzon az ún. Európa-problémával. De az teljesen lehetetlenségnek tűnik, hogy ezek egymással hadakozzanak. Hivatalos politikánkat nem erősíti ez az állapot” — közölte a külügyminiszter.⁵⁰

Stresemann halála után erősödött a külügyminisztérium illetékeseinek tartózkodása az Európa-mozgalmakkal szemben. Ez csak részben magyarázható a politikai vezetésben bekövetkezett személyi változásokkal, szerepet kapott benne az új külpolitikai orientációra való áttéréssel kapcsolatos elbizonytalanodás is.

Már a Páneurópa-mozgalommal kapcsolatos német reagálásokban is fontos szerepe volt annak a megfontolásnak, hogy a német kormány a Briand-terv részleteinek ismerete nélkül nem óhajtott elkötelező nyilatkozatot tenni. Ez motiválta a *Bund für europäische Kooperation* tervezett berlini konferenciájával, illetve a Heile által kidolgozott kérdőívvel kapcsolatban Schubert államtitkár által 1929. november 5-én készített külügyminisztériumi állásfoglalást is. Ebben kifejtette, hogy mindaddig, amíg a francia javaslatok részletei nem ismertek, egy a *Bund* tervével kapcsolatos hivatalos német nyilatkozat megnehezítené a birodalmi kormány Briand memorandumára vonatkozó állásfoglalását. Utalt a kormány eddigi jóindulatú magatartására Heile mozgalma iránt, de azt is megállapította, hogy más együttműködési tervekhez hasonlóan a VEV programja sem ment túl az általánosságokon és nem számolt kellően a megvalósítás Németországban vagy más államokban felmerülő nehézségeivel. Rámutatott továbbá annak a veszélyére, hogy az európai államok szorosabb együttműködését az USA-ban és Oroszországban agresszív lépésként értelmezhetik, s végső soron azt javasolta, hogy a német kormány ne vegyen részt a tervezett konferencia munkájában.⁵¹ A Curtius külügyminiszter számára röviddel ezután készített feljegyzés részletesen értékelte a VEV eddigi tevékenységét. Megállapította, hogy a mozgalomnak Németországban eddig nem sikerült igazán talajra találnia, aminek okát a gyakorlatilag kivihetetlen propagandatervekben, a személyi és főleg pénzügyi akadályok jelentkezésében látta. Megemlítette a hasonló törekvésű szervezetek konkurenciáját is, és

⁵⁰ Vbd Allg. Peubew Bd. 2. Poensgen Bülow számára készített feljegyzése. 1928. április 19; Vbd Allg. EuVerst Bd. 4. Köpke feljegyzése. 1928. április 23.

⁵¹ PA IV. Ru. Peubew Bd. 1. Schubert feljegyzése. 1929. november 5.

a mozgalom eddigi eredménytelensége alapján jövőbeni kilátásait is kedvezőtlennek ítélte. Az irat következő része a kormánynak a szervezetre vonatkozó álláspontját a novemberi dokumentumnak megfelelően foglalta össze.⁵² A szövetség pozíciójának és a német kormány véleményének ismeretében aligha tekinthetjük véletlennek, hogy az 1931 elején minden anyagi támogatás nélkül maradt VEV számára az a felemás megoldás kínálkozott csupán, amit Poensgen már 1928-ban javasolt: a Népszövetségi Ligával való fuzionálás, a szervezet önállóságának megszüntetése.

Az a tény, hogy a szervezet léte szinte teljesen a kormány pénzügyi támogatásától függött, a mozgalom rendkívül szűk bázisára utal. A Páneurópa-mozgalomtól eltérően a VEV sem a német gazdaság vezető köreinek támogatását nem tudta megnyerni, sem politikai bázisát nem tudta kiegészíteni a jobboldali pártok képviselőivel. A még Nossig által kezdeményezett tárgyalások párhuzamos gazdasági és politikai együttműködési szervezet létrehozására annak ellenére kudarcot vallottak, hogy a Külügyi Hivatal megpróbálta a gazdasági csúcsszervezeteket a mozgalom támogatása érdekében befolyásolni. A *Reichsverband der deutschen Industrie* nevében Ludwig Kastl üdvözölte ugyan az európai gazdasági együttműködésre irányuló törekvéseket, de elhatárolta magát a parlamenti-politikai csoport kezdeményezéseitől kijelentve, hogy ilyen jellegű munka csak a gazdasági köröktől indulhat ki. Nossig kudarca után a VEV részéről nem történt számottevő kísérlet a gazdasági csúcsszervezetek támogatásának megnyerésére. A mozgalom politikai támogatóinak köre gyakorlatilag a weimari koalíció pártjainak néhány képviselőjére szűkült. A szövetség vezetésében érvényesülő demokrata párti túlsúly baloldali karakterűvé tette a mozgalmat anélkül, hogy legalább a Weimari Köztársaság baloldali erőinek valódi összefogását el tudta volna végezni. A német szakszervezeti szövetség vezetői például az európai megértés ügyével való szimpatizálásuk ellenére sem tartották lehetségesnek a csatlakozást a VEV-hez.⁵³

Úgy tűnik tehát, hogy a Wilhelm Heile vezette szövetségnek csak a húszas évek második felében és csak azért volt Németországban létjogosultsága, mert az általa képviselt európai megegyezési koncepció alkalmasnak bizonyult a kormány külpolitikai céljainak szolgálatára. A Locarno-politikával szoros összefonódottságából érthető meg a mozgalom viszonylag hamar bekövetkezett kudarca is. Abban a pillanatban ugyanis, amikor kiderült, hogy a Stresemann-féle külpolitika nem hozta meg a kívánt eredményeket, vagyis a német szuverenitás visszaszerzése után a revízió lehetőségének biztosítását, a német közvélemény elfordulása a megbékélési politikától a Heile—Schücking-féle szervezet végét is jelentette.

Míg a Páneurópa-mozgalom eredménytelenségének egyik döntő okát abban láttuk, hogy integrációs programjával egyik nagyhatalom sem tudott maradéktalanul azonosulni, a VEV esetében — amelynek programja messzemenően megfelelt a Weimari Köztársaság külpolitikai célkitűzéseinek — nyilvánvalóan nem ez a kudarc a magyarázata. Sokkal inkább az, hogy ezt a nemzeti indítékú és célú programot csak átmenetileg lehetett összeegyeztetni az európai összefogás gondolatával. E program

⁵² Vbd Allg EuVerst Bd. 5. 1929. december 21.

⁵³ Uo. Bd. 1. Bülow Ritternek. 1925. május 27; Az RDI elnökség levele Nossignak. 1925. május 29; NL Heile 115. Theodor Leipart levele Ernst Lammernek. 1927. december 30.

nemzeti követeléseinek teljesítése lett volna hivatott megteremteni Németország nagyhatalmi és európai vezető szerepének feltételeit, erre azonban a Locarno-politika — amelyben a többi érdekelt nagyhatalom is ragaszkodott nemzeti érdekeik autonóm érvényesítéséhez — hosszú távon nem volt alkalmas.⁵⁴ Mindezek ellenére nemcsak eszmétörténeti szempontból tűnik figyelemre méltónak a Heile és elvbarátai által képviselt program, egyfajta kísérlet a nemzeti gondolatnak és a nemzetköziség elvének demokratikus alapállásból történő ötvözésére. A két eszme szerves összekapcsolásában a nemzeti gondolatnak volt elsőbbsége, maga a nemzetköziség a nemzeti törekvések kiteljesedését szolgálta. Heile szavai szerint „a nemzetközi gondolat beteljesíti a nemzeti gondolatot, amennyiben a nemzetek szabad és boldog fejlődését egyesülésük által biztosítja.”⁵⁵

A sajátos, ellentmondásos ideológiájú VEV németországi politikai tevékenységének elemzéséből politikátörténeti következtetések is adódnak. Ezek egyfelől megerősítik azt a történeti irodalomban általános véleményt, hogy a két világháború között az európai megbékélés ügyét elsősorban a baloldali demokrata csoportok és személyek képviselték. Másfelől azonban annak a nézetnek a felülvizsgálatára készítenek, amely szerint a nemzeti revíziós politika célkitűzései a húszas években a jobboldali, köztársaságellenes erők programjával lennének azonosíthatók.⁵⁶

Az évtized végének Németországában ez a Heile által képviselt, az Európa-gondolatot a demokratikus nacionalizmus programjával egyesítő koncepció csapdahelyzetbe került annak következtében, hogy a megbékélési politikából való kiábrándulás a jobboldal nacionalista politikáját erősítette. A harmincas évek elejének németországi politikai küzdelmeiben a demokratikus nacionalizmus két összetevője egyre kevésbé volt összeegyeztethető. Az európai és a német nemzeti politika, valamint a demokrácia és a nacionalizmus szembekerülése, belső ellentmondásainak kiéleződése szükségképpen eredményezte a *Verband für europäische Verständigung* létalapjának felszámolódását.

d) A francia kormány javaslata az európai államok összefogására: Briand Páneurópa-terve

Az európai egyesülés kérdései az első világháború után kétségtelenül növekvő mértékben foglalkoztatták az európai politikai közvéleményt, a gazdasági vezető csoportokat, számos ponton érintkeztek egyes európai kormányok külpolitikai elképzeléseivel is, de a húszas évek végéig egyes személyek, illetve magánszervezetek akciójának keretei között mozogtak. Joggal értékelték tehát a kortársak döntő fordulatként, hogy 1929 őszén a francia miniszterelnök és külügyminiszter hivatalos formában, a nemzetközi politika legmagasabb szintű fórumán, a Népszövetség közgyűlésén vetette föl az európai államok közötti szorosabb kötelék megteremtésének szükségességét. Hogy a lépés mégis inkább csak gesztus értékűnek, mint jelentős hatású

⁵⁴ Niedhart, Stresemanns Außenpolitik, Locarno und die Grenzen der Entspannung. in: Michalka—Lee, hg., 416—425.

⁵⁵ Für europäische Verständigung.

⁵⁶ Erről részletesen Heß, i. m.

történelmi tettnek tűnik, részben a terv problematikus, ellentmondásos tartalmával, részben azzal a történelmi szituációval magyarázható, amelyben erősen leértékelődött a terv, annak realitása. Az Európa-eszme a politika szintjére került ugyan, de csak homályos fogalomként, az egyes országok vagy államcsoportok helyzetét nem döntően meghatározó kérdésként vitatkoztak róla.¹

A fennállásának tizedik évfordulóját impozáns külsőségekkel ünneplő Népszövetség közgyűlésén 1929. szeptember 5-én — a hágai konferencia döntése értelmében a második rajnai övezet kiürítésének kezdő napján — tartott beszédét a francia külügyminiszter Európa témájának szentelte. Aristide Briand fellépése nem volt improvizált és előzmények nélküli. Nem volt az sem személyes felfogása, politikai meggyőződése, sem az általa hosszú évek óta vezetett francia külügyminisztérium gyakorlati politikai lépései tekintetében. A már 67 éves francia politikus jóval az első világháború előtt — 1903-ban — Jauréssal és Caillaux-val együtt elsőként csatlakozott a Nobel-békedíjas Paul d'Estournelles de Constant által alapított *Groupe de l'arbitrage international*-hoz, amely — a kötelező nemzetközi döntőbíráskodás mellett — az európai egyesülést és — a politikai föderáció előkészítőjeként — az európai államok vámunióban történő gazdasági összefogását is szorgalmazta. Az európai egység szükségességét valló Gustave Le Bon szociálpszichológushoz fűződő barátsága is erősen befolyásolta Briand politikai nézeteinek alakulását.²

A háború utáni években alakuló Európa-szervezetek bizton építhettek Briand egyetértő támogatására, aki Stern-Rubarth európai vámunió-mozgalmában éppúgy védnöki szerepet töltött be, mint ahogy díszelnöke volt a Páneurópa Uniónak is. Ezt az aktív propagandatevékenységet — népszövetségi beszédeinek tanúsága szerint — annak tudatában is vállalta, hogy e mozgalmakat sokan kalandornak bélyegezték. Mindenesetre nem tűnik eléggé megalapozottnak Coudenhove-Kalergi állítása, hogy Briand nézeteit döntően a Páneurópa-mozgalommal való kapcsolata határozta meg. Inkább arról van szó, hogy Briand több forrásból táplálkozó Európa-koncepcióját — amely források között kitüntetett szerep illeti meg a szocializmus internacionalizmusát — bizonyos mértékig megerősítette Coudenhove-Kalergi Páneurópa-programja, amelyet elsősorban Alexis Saint-Léger kabinetfőnök közvetített a francia külügyek vezetője felé. Aligha tekinthető véletlennek, hogy bár a korabeli sajtó gyakran hivatkozott a Páneurópa-mozgalom és a Briand-terv közös eredetére, maga Briand sem népszövetségi beszédeiben, sem a későbbi memorandumban nem említette Coudenhove-Kalergi nevét, nem hivatkozott az Unióra.³ A magánszervezetek kritikájaként is felfogható elkülönülési szándék fejeződött ki Briandnak a hivatalos külpolitikát előtérbe állító törekvésében. Hoesch párizsi német nagykövet figyelmét arra hívta fel, javaslatának egyik motívuma az volt, hogy benyomása szerint az Európa-gondolat

¹ Beloff, Europa und die Europäer. Köln, 1959. 230.

² Siebert, Aristide Briand 1862—1932. Ein Staatsmann zwischen Frankreich und Europa. Zürich—Stuttgart, 1973; Wild, Baron d'Estournelles de Constant 1852—1924. Das Wirken eines Friedensnobelpreisträgers für die deutsch—französische Verständigung und europäische Einigung. Hamburg, 1973.

³ Coudenhove-Kalergi, Pan-Europa 1922 bis 1966. Wien—München, 1966. 64—65; uő, Vor neuen Aufgaben. in: ZPeu 6. évf. 1929; Coudenhove-Kalergi utólag úgy vélekedett, hogy Briand ily módon kívánt védekezni parlamenti ellenfeleinek azon vádja ellen, hogy a terv nem a saját szellemi terméke. Siebert, i. m. 500, 17. jegyzet.

széles körökben bizonyos misztikus értelmet kezdett nyerni. Ennek ellensúlyozására célszerűbbnek tartotta, ha a kormányok nem hagyatkoznak felelőtlen magánszervezetek tevékenységére, hanem maguk irányítják az európai egység ügyét szolgáló politikát.⁴

Aristide Briand személyes meggyőződésének, valamint a különböző Európa-szervezetekhez való — ha nem is egyértelmű — kötődésének mindaddig nem volt különösebb politikai jelentősége, amíg külügyminiszteri tevékenységében nem érvényesült immár hivatalos francia kormánytörökvésként. Az 1929. szeptemberi beszédnek e vonatkozásban is voltak előzményei. A Bethlen István magyar miniszterelnökkel Genfben a Népszövetség ülésén 1927. december 6-án folytatott megbeszélésen Briand már a francia Európa-politika egyik fontos motívumát, az USA elleni védekezés szükségességét is megfogalmazta. A francia külügyminiszter fejtegetése szerint „egy új konstelláció Európában feltétlenül szükséges, mert Amerika túlerejével szemben egy pulverizált Európa meg nem állhat, és ez a nyomás fogja kiváltani az egyes népek között a megértést és azokat az arrangement-okat, amelyek szükségesek egy ilyen megértés biztosítása érdekében. Ma kaotikus állapot van Európában és ez pénzügyi, gazdasági és ennek folytán szociális katasztrófához vezethet, amely csak úgy kerülhető el, ha Európa népei az ellentétek kiküszöbölése révén új organizációt tudnak a kölcsönös megértés alapján létrehozni. Ez jelenthet európai föderációt vagy mást, de ennek kell jönni, *c'est une chose fatale*.”⁵

Több mint másfél év telt még el azonban a francia Európa-terv meghirdetéséig. A francia külügyminiszter a megbékélési politika eddigi eredményeire alapozva, a háború következményeinek likvidálása — a jóvátétel rendezése és a rajnai megszállás megszüntetéséről való megállapodás — után elérkezettnek látta az időt és kedvezőnek a politikai atmoszférát javaslatának nemzetközi fórumon való megvitatására. Még a hágai konferencia előtt, 1929 júniusában megbeszéléseket folytatott e kérdésről Madridban a Népszövetség Tanácsának több tagjával, ekkor vázolta elképzeléseit a Ritz Hotelben tartott tárgyaláson a német külügyminiszter, Gustav Stresemann előtt is. Az egyelőre bizalmasan kezelt javaslat azonban az *Oeuvre* és a *Matin* munkatársainak indiszkréciója következtében július 11-én nyilvánosságra került, és így az augusztus 31-én eredményesen lezárult hágai konferencia után a nemzetközi közvélemény felfokozott érdeklődéssel várta a Népszövetség őszi közgyűlését. A francia miniszterelnök az 1929. szeptember 5-én tartott beszédében kifejtett elképzeléseit kevésbé hivatalos és óvatos formában a nemzetközi sajtó képviselői előtt is megismételte, majd a szeptember 9-i nevezetes Páneurópa-reggelen a meghívott 26 európai népszövetségi tagállam kormányképviselőinek újra előadta a francia kormány javaslatát. A jelen lévő delegátusok ekkor felhatalmazták a francia külügyminisztert, hogy egy kérdőív vagy felhívás formájában a következő népszövetségi közgyűlésre dolgozza ki az

⁴ Peu Allg. Bd. 5. Hoesch távirata a külügyminisztériumnak. 1930. július 15.

⁵ IET IV. k. 52. sz. A külföldi szakirodalom az európai egyesülés programjának a francia külpolitika általi hivatalos felvetését általában 1929 közepére datálja. A magyar miniszterelnökkel folytatott megbeszélésről készült feljegyzésből idéz *Ormos*, Franciaország és a keleti biztonság. 1931—1936. Bp. 1969. 48, 3. jegyzet; A magyar miniszterelnök és Briand 1925. június 8-i megbeszéléséről készült feljegyzésben is történt utalás arra, hogy Briand az Európai Egyesült Államok gondolatával foglalkozik. in: IET III. k. 266. sz.

Európai Unió tervét, ami a kormányok számára munkaokmányként szolgálhatna a további tárgyalásokhoz és döntésekhez. Ennek a megbízatásnak tett eleget a francia kormány, amikor 1930. május 17-én eljuttatta az európai kormányokhoz az európai szövetségi rendszer megszervezéséről készített memorandumát, július 15-ben jelölve ki a válaszadás határidejét. 1930. szeptember 17-én — három nappal a nemzetiszocialisták németországi nagy választási sikere után — a Népszövetség közgyűlésén ugyan ünnepélyesen kinyilvánították, hogy az európai államok szoros együttműködésének alapvető fontossága van a béke fenntartása szempontjából, de ez nem volt több üres deklarációnál s nem lehetett kétséges, hogy az európai tagállamok képviselőiből létrehozott népszövetségi bizottság a terv tanulmányozásának jelszavával valójában a Páneurópa-terv első osztályú temetéséről gondoskodik. Az Európa Bizottság a következő két év folyamán mindössze hat ülést tartott, amelyeknek tárgyát a gazdasági válság elmélyülése kapcsán felmerülő kérdések képezték, s végül a Páneurópa-terv még szerzőjének halála előtt semmivé vált.

Társadalmi tényezők és hatalmi érdekek a francia terv hátterében

Az európai államok politikai integrációját célzó első kormány szintű hivatalos terv meghirdetésében a francia kormányt több szempont is vezette.

Az indítékok között utalnunk kell arra, hogy különböző megfontolásokból a francia politikai és gazdasági élet jelentős csoportjai voltak hívei az európai együttműködés gondolatának. A szocialisták egyrészt a jobboldali-nacionalista kardcsörtetés politikájával való szembefordulás jegyében álltak ki egy pacifista, a németekkel megbékélést célzó külpolitika mellett, amely a leghatékonyabban képes biztosítani Franciaország biztonságát is. Léon Blum, aki egyébként a Páneurópa Unió elnökségének is tagja volt, a megbékélési politika végső konzekvenciáinak levonását — a Rajna-vidék megszállásának azonnali megszüntetését — követelte az 1929. július 11-én kezdődött parlamenti vitában. A francia szocialisták gazdasági és szociálpolitikai megfontolásokból is elkötelezettjei voltak az európai együttműködés ügyének. Ez jellemezte az 1925 februárjában a belga és a német szocialistákkal közös brüsszeli tanácskozásuk e kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását. Az európai egyesülés gazdasági és szociális szempontjai erősen hatottak a Briand-hoz közel álló Albert Thomas, a Nemzetközi Munkahivatal vezetője felfogására is.

A francia baloldali pártjai közül a Radikális Párt állt ki leghatározottabban az európai együttműködés ügye mellett. Edouard Herriot 1925 januárjában patetikus beszédben tett hitet az Európai Egyesült Államok eszméje mellett, 1929-ben Coudenhove-Kalergivel közös előadókörutatót tartott a Páneurópa Unió propagandistájaként és könyvet is írt az európai egyesülés problémáiról. A Radikális Párt külpolitikáját a német külügyminisztériumban úgy ítélték meg, hogy annak végcélja az Európai Egyesült Államok megteremtése, amihez elsősorban a francia—német viszony javításának útján kíván eljutni. A Radikális Párt 1928 őszén Angers-ban tartott kongresszusán Daladier a német—francia barátságot nyilvánította Európa egyesülésének feltételévé s még a vendégként részt vevő Heile francia leszerelést szorgalmazó érvelését is akceptálni látszott. A radikálisok reimsi kongresszusa már a Briand-terv jegyé-

ben zajlott, s különösen Herriot, Montigny és Daladier állt ki az európai kooperáció, különösen pedig a német—francia viszony javítása mellett.⁶

Az európai együttműködést elsősorban gazdasági kérdésként, a gazdasági viszonyok kényszeréből fakadó követelményként értelmezte Louis Loucheur, valamint Yves le Trocquer és Francis Delaisi, akik különösen aktívan tevékenykedtek az európai gazdasági egység, illetve vámunió érdekében. Bizonyos értelemben ide sorolható a luxemburgi Emile Mayrisch vezetésével 1926 májusában létrehozott *Comité Franco—Allemand d'Information et de Documentation* is, amely a német Külügyi Hivatal által hangoztatott hivatalos verziótól eltérően — hogy ti. tisztán ideális-intellektuális alapon kívánja elősegíteni a népek közötti közeledést — lényegében a német—francia kapcsolatok fejlesztésén keresztül európai gazdasági uniót készített elő.⁷

Az európai államok összefogását hirdetők táborában azonban Franciaországban sem szűkíthető le a politikai baloldal és egyes gazdasági körök képviselőire, hanem kiterjedt bizonyos katolikus csoportokra is, amelyek az *Abendland* hanyatlását remélték föltartóztatni az európai egyesüléssel. A Demulier abbé által létrehozott *Correspondance franco—allemande* képviselte Franciaországban a legerőteljesebben ezt a felfogást. Ha az értelmiségi körökben ható folyamatokra is kiterjesztjük figyelmünket, megállapíthatjuk, hogy a francia társadalom jelentős rétegeinek felfogásához közel állt a kormány által 1929 nyarán—őszén meghirdetett javaslat.⁸

A belső bázis önmagában persze nem inspirálhatott egy ilyen kezdeményezést, már csak azért sem, mert Franciaországban is nagyon eltérő célok és szándékok álltak az európai egységjelszavak mögött. A Páneurópa-terv meghirdetéséhez Franciaország adott gazdasági és nemzetközi politikai problémái szolgáltak alapul, s ezek határozták meg a tervek konkrét tartalmát is. Ami a francia gazdaság nemzetközi pozícióját illeti, 1929 folyamán, a terv formálódásának és első főlvázolásának időszakában nem a francia gazdaság átmeneti erőfölénye tűnik jellemzőnek, így nem teljesen indokolt a terv meghirdetését a világgazdasági és az európai pénzügyi válsággal, illetve annak Franciaországban egyelőre nem érvényesülő hatásával magyarázni. A gazdasági motívumok közül aktuálisan nagyobb jelentősége volt az amerikai túlsúly elleni védekezés szándékának, annál is inkább, mert ezen a ponton lehetett legmeggyőzőbben igazolni Franciaország és Európa többi államának érdekközösségét.

Az USA háború utáni gazdaságpolitikája, amely — a nemzeti egoizmus jegyében

⁶ *Duroselle, L'idée d'Europe dans l'histoire*. Paris, 1965. 274; Herriot-nak a Coudenhove-Kalergivel közös előadóján tartott beszéde in: *ZPeu*. 6. évf. 1929. Der europäische Staatenbund címmel; *Herriot, Vereinigte Staaten von Europa*. Leipzig, 1930; BA NL Pünder 57. Pünder feljegyzése a Külügyi Hivatal számára. 1928. szeptember; Vbd Allg EuVerst Bd. 5. Heile beszámolója a VEV elnöksége tagjainak. 1928. november 10; 1929. november 7.

⁷ A francia vámuniós elképzelésekről *Schnitzler, Europäische Zollunion und Frankreich*. in: *Der deutsche Volkswirt*. 4. évf. 1930; *Frommelt, Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925—1933*. Stuttgart. 1977. 56.

⁸ Egyebek mellett megemlíthetjük a Maurice Bouchez professor által 1927 novemberében megalapított, a megbékélési politikát képviselő *Revue d'Allemagne-t*, amelynek németországi megfelelőjét *Otto Grautoff* szerkesztette *Deutsch—französische Rundschau* címmel. Jelentős intellektuális hatása volt *Riou, Europe, ma patrie*. Paris, 1929; *Romains, Pour que l'Europe soit*. Paris, 1931; *La Rochelle, Le jeune Européen*. Paris, 1928. című művének.

— egyfelől a nyitott kapuk elvének elismertetésével exportoffenzívát kezdett az európai piacokon és erősen korlátozta az európai államok exportesélyeit a hagyományos felvevő területeiken, ezt az offenzív külkereskedelmi politikát másfelől protekcionista vámpolitikával kombinálta. A Fordney—McCumber-féle vámtörvény rendkívül megnehezítette az amerikai piacra való behatolást, ami különösen rontotta az antant országok adósságtörlesztésének esélyeit. Az adósságpolitikában tanúsított amerikai merevség, amit a Mellon—Bérenger-egyezmény is tükrözött, különösen kedvezőtlenül érintette a francia gazdaság érdekeit. Eredménytelen volt a francia kormány törekvése a jóvátétel és a háborús adósságok közötti junktim elismertetésére s 1927-től vámkonfliktus is kibontakozott a két ország között. Az amerikai kormány ugyanis a német—francia kereskedelmi szerződésben rögzített minimális vámoknak az amerikai árukra való kiterjesztését követelte, s miután a francia kormány erre nem volt hajlandó, az USA-ban magas vámtételekkel sújtották a francia árukat. A vámkonfliktust lezáró 1929. július 17-i megállapodás Franciaország vereségét jelentette. A francia külügyminiszter — teljesen érthető módon — már az 1927. decemberi Bethlennel történt megbeszélésén is az amerikai gazdaság nyomasztó fölényével szembeni védekezés kényszerével indokolta az európai föderáció szükségességét, s még nyíltabban szólt erről a Stresemannal folytatott madridi tárgyalás során. Kifejtette, hogy az európai országok összefogásával „az amerikaiakat meg kell fosztani attól az érzéstől, hogy ők a világ abszolút urai. Ma úgy viselkednek, mintha sehol nem ütköznenek figyelemreméltó ellenállásba s ez így is van, amíg az európai államok elkülönülten harcolnak. Ha azonban összefognának, akkor az Egyesült Államokat rábírhathák a kölcsönös gazdasági koncessziókról, például a vámcsökkentésekről folytatandó tárgyalásokra”.⁹ Részben ennek a koncepciónak a németek részéről történt visszautasítása, illetve a válság következtében kialakult új világgazdasági helyzet magyarázza azt, hogy 1930-ban a Páneurópa-terv gazdasági aspektusai háttérbe szorultak, alárendelődtek a politikai célkitűzéseknek.

Ezek a politikai törekvések egyrészt Franciaország meglévő nemzetközi pozíciójának körülbástyázására, másrészt az európai politikában fölhalmozódott problémák levezetésére, a francia érdekeknek megfelelő megoldására szolgáltak. Franciaországnak a húszas évek végén a fenyegető világpolitikai elszigetelődés veszélyes következményeivel kellett számolnia. Az angolszász hatalmak egyre kevésbé mutattak hajlandóságot a francia törekvések támogatására, amit többek között az eredeti francia elképzelés szerint kétoldalúnak szánt Kellogg—Briand-paktum amerikai átalakítása, világméretűvé szélesítése is dokumentált. Feszültté vált Franciaország és Olaszország viszonya, s ez revíziós erők csoportosulásának, összefogásának veszélyét idézte föl. Ezek a tények — a Szovjetunióval való barátságtalan kapcsolattal kiegészülve — Franciaország számára különösen értékesé tettek egy francia vezetés alatt létrehozandó kontinentáleurópai csoportosulást.

⁹ Ormos, i. m. 45; BVStEu Bd. 1. Paul Schmidt tolmács feljegyzése Stresemann és Briand 1929. június 11-i madridi megbeszéléséről; Magyarországon is úgy értékelték a francia föllépést, hogy „Briand talán azt remélte, hogy az Európai Egyesült Államok gondolatának felvetésével bizonyos nyomást gyakorolhat az USA protekcionizmusára.” OL K69 790. cs. 7. dosszié. Genfi vámfegyverszüneti konferencia. 1930. február 17.

A francia—német viszony és az európai politika számos alapkérdése a megbékélési politika eredményeként megoldódni látszott; a rajnai megszállás megszüntetéséről hozott döntés mintegy betetőzte ezt a folyamatot, ugyanakkor új megvilágításba is helyezte azt. A megszállt területek kiürítésével ugyanis Franciaország feladta az egyik, Németországgal szembeni katonai védőbástyáját. Az Európa-terv egyik értelme francia szempontból éppen abban rejlett, hogy semlegesítse az esetleges német fölényből származó veszélyeket, biztosítsa a status quót a föltámadó német revansizmussal szemben. A francia Páneurópa-terv tehát csak részben értelmezhető a megbékélési politika folytatásaként, más szempontból annak kiegészítőjeként, esetleges alternatívájaként is felfogható. Franciaország azt remélte, hogy az európai egyesülés a biztonság eszközeivé válhat, a francia érdekekkel nem ellentétes megoldást hozhat a nemzeti kisebbségek, az anchluss, a fegyverkezési egyenjogúság vagy a legyőzött országok revíziós törekvéseinek kérdésében.

A francia kormány 1929 őszén arra tett kísérletet, hogy a megbékélési politika eszközeivel, elsősorban a Németországgal való megegyezésre alapozva átfogó módon oldja meg Európa problémáit, mintegy betetőzve ezzel a megbékélési politika addigi eredményeit. Csakhogy 1929/30 folyamán a válság és annak politikai következményei nyomán lényegében megsemmisültek a megbékélési politika alapjai, így a Briand-terv nem e politika csúcspontja, hanem végének kezdete lett.¹⁰

Franciaország gazdasági és politikai helyzetének gondjai, problémái tükröződtek tehát a Briand által exponált Európa-tervben, ami természetesen többé-kevésbé világosan francia megoldást kínált azokra.

A gazdasági vagy a politikai egyesülés elsődlegességének dilemmája

A tervekben fölvetett kérdések részletesebb tartalmi elemzését annak az előrebocsátásával kell kezdenünk, hogy bár hivatalos francia kormányálláspontnak szigorúan véve csak az 1930. május 17-i memorandum tekintendő, vizsgálatunkat kiterjesztjük a francia külügyminiszter 1929 nyarán—őszén e témával kapcsolatban tett nyilatkozataira és beszédére is. Ezt az eljárást az indokolja, hogy az előzmények elősegítik a memorandum értelmezését, s voltaképpen a program változásának, formálódásának követéséből jobban megérthető a tervek mögött munkáló politikai szándék, érdek is.

A Briand-terv egyik központi kérdése a gazdasági integráció problémája volt. A madridi megbeszélés során a francia külügyminiszter a fő hangsúlyt — az európai politikai viszonyok konszolidációja, a béke stabilizálása mellett — a gazdasági együttműködésre helyezte. Közös gazdasági erőfeszítések szükségességéről szökött, de nem körvonalazott határozott elképzelést az együttműködés módozataira vonatkozóan, s a hangsúlyt elsősorban az USA elleni védekezésre helyezte. Ezt annyira fontosnak tartotta, hogy amikor Stresemann a német gazdaságnak az USA-tól való pénzügyi függőségére hivatkozva fölvetette, hogy a tőkeszegény Németország számára szorosabb európai gazdasági együttműködés csak úgy képzelhető el, ha az amerikai tőkét az európai államok pénzeszközeivel lehetne helyettesíteni, Briand késznek mutatkozott ennek érdekében nyomást gyakorolni a francia pénzügyi körökre. Az USA-nak

¹⁰ Ewald, Die deutsche Außenpolitik und der Europa-plan Briands. Dissertation. Marburg, 1961.

azonban — amely már korábban is eredményesen akadályozta meg a francia—német koncentrációs tervek megvalósítását — a német gazdasági és politikai csoportokon keresztül most is sikerült elhárítania ezt a veszélyt. Tehette ezt anélkül, hogy közvetlenül kényszerült volna fellépni a terv ellen, hiszen az amerikai tőke közreműködésével stabilizált német gazdaság működése és a Weimari Köztársaság politikai rendszerének stabilitása szempontjából Németország számára továbbra is létfontosságú volt az USA-val kialakított kapcsolatrendszer zavartalan fennmaradása.

Stresemann Madridban megfogalmazott — korábban idézett — fenntartásait megerősítette az osztrák követtel folytatott beszélgetése alkalmából Schubert államtitkár is, aki kijelentette, hogy „ezek a tervek csak akkor célszerűek politikailag és csak akkor valósíthatók meg, ha semmi Amerika-ellenes nincs bennük”. Briand pedig — tette hozzá — francia vélemények szerint is nagyon fél Amerika gazdasági befolyásától. Hasonló véleményt fogalmazott meg a német gazdasági minisztérium állásfoglalása is, amely a Briand-féle fölvetésben nemcsak az amerikai túlsúly elleni védekezési reflexet, hanem az amerikaival összefonódott német gazdaság európai hegemoniájának kialakulásától való félelem megnyilvánulását is látta.¹¹ A francia külügyminiszternek érzékelnie kellett, hogy a nyíltan hangoztatott Amerika-ellenesség az adott helyzetben nem lehet integráló tényező, ezért korrigálni igyekezett korábbi megnyilatkozásait. A párizsi német nagykövet érdeklődésére Alexis Saint-Léger — Briand kabinetfőnöke — úgy interpretálta a francia miniszterelnöknek a sajtó indiszkrétciója folytán nyilvánosságra került véleményét, hogy „Briand egyáltalán nem gondol arra, hogy Európa esetleges megszervezése Amerika ellen irányuljon”. Mindazonáltal a gazdasági szempontoknak ekkor még mindig döntő szerepe volt a francia elképzelésekben. „Le kell dönteni az európai államokat egymástól elválasztó vámfalakat, a jelenlegi rivalizálás helyébe az együttműködés szellemének kell lépnie.” Az abszurd belső vámfalak megszüntetésének szükségességét az USA példája is indokolta, Briand véleménye szerint az Egyesült Államok struktúrája mintául szolgálhat az európai kontinens célszerű megszervezéséhez.¹²

A Népszövetség szeptemberi ülésén elmondott beszédben már lényegesen nagyobb teret kapott a biztonság, az európai államok közötti szolidaritás, a politikai és morális közösség gondolata. Az európai államok közötti kötelekek (*association*) kialakulását Briand mégis mindenekelőtt gazdasági területen tartotta természetesnek, itt remélt leghamarabb sikert elérni, mivel ezt nyilvánította a legfontosabb problémának. Hozzátette azonban, hogy politikai és társadalmi szempontból is hasznos lehet az európai államok közötti föderatív kapcsolat.¹³ Hamarosan kiderült azonban, hogy a francia érdekek Európa gazdasági integrációját illetően korántsem egyértelműek. Amennyi-

¹¹ Schmidt feljegyzése. i. h.; *Link*, Der amerikanische Einfluß auf die Weimarer Republik in der Dawesplanphase. (Elemente eines „penetrierten Systems”) in: Mommsen—Petzina—Weisbrod hg., Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik. Düsseldorf, 1974. 485—498; *Schröder*, Widerstände der USA gegen europäische Integrationsbestrebungen in der Weltwirtschaftskrise 1929—1939. in: *Berding* hg., Wirtschaftliche und politische Integration in Europa im 19. und 20. Jahrhundert. Göttingen, 1984. 169—184; BVStEu Bd. 1. Schubert feljegyzése. 1929. augusztus 1; Címzavak az Európa gazdasági összefogása tárgyában tartandó megbeszéléshez. 1930. május 7.

¹² WI Europa Bd. 1. Hoesch távirata. 1929. július 12.

¹³ A beszéd szövege in: Siebert, i. m. 502—503.

ben ugyanis az európai gazdasági egységet nem lehet a francia—amerikai gazdasági küzdelemben fegyverként fölhasználni, a tervben a francia érdekeket veszélyeztető tendenciák kerülhetnek túlsúlyba. Curtius német külügyminiszter 1930. június 10-i körlevele a májusi francia memorandum indítékai között arra a francia félelemre utalt, hogy „az európai gazdasági szolidaritás gondolatával egy olyan mozgalom keletkezhet, mely idővel Franciaország mai politikailag biztosított helyzetére Európában káros lehet”. A gazdasági erőviszonyok mérlegelése alapján ugyanis aligha lehetett kétséges, hogy az európai gazdasági összefogás elsősorban Németország számára kínált előnyöket. Az egységes európai piac megteremtése a 2/3 részben az európai kontinensre irányuló német készáruexport feltételeit javította volna elsősorban, s — amennyiben nem követeli a tengerentúli kereskedelmi partnerekkel való kapcsolatok feláldozását — a német ipar szempontjából messzemenő előnyökkel járhatott. Ennek a lehetőségnek a jelentősége Németország számára kezdettől fogva világos volt, amit Stresemann utolsó népszövetségi beszéde is tükrözött. A következő hónapok gazdasági történései a válság következtében kritikus helyzetbe került német ipar szempontjából még sürgetőbben vetették fel a gazdasági expanzió lehetőségének biztosítását.¹⁴ Franciaországnak rá kellett ébrednie, hogy az európai gazdasági egység nemhogy megvédeni nem képes kelet-európai szövetségeseit a német gazdasági hegemoniától, hanem valósággal kiszolgáltatja őket.¹⁵ Ezért 1930 májusában már elsősorban a politika eszközeit igénybe véve próbálta meg föltartóztatni a számára kedvezőtlen tendenciák érvényre jutását, neutralizálni a gazdasági oldalról fenyegető veszélyeket.

A francia kormány memorandumának III. fejezete, amely az Európa-szervezet tevékenységének leglényegesebb irányvonalait kívánta meghatározni, alapkövetelményként fogalmazta meg a gazdasági problémák általános alárendelését a politikai kérdéseknek. Megállapította, hogy „mivel a gazdasági egyesülés útján való előrehaladás lehetőségét a biztonsági kérdés határozza meg és mert szorosan összefügg a politikai egyesülés útján elérhető haladással, az Európa organikus struktúráját felépíteni szándékozó törekvéseknek politikai területről kell kiindulniuk. Erre az alapra kellene Európa gazdasági politikáját fő vonásaiban és minden európai állam vámpolitikáját részleteiben is felépíteni.” Szövetségesi érdekének védelmében külön kiemelte, hogy fordított sorrend már csak azért sem képzelhető el, mert az a gyengébb nemzeteket az erősebben szervezett államok ipari hegemoniájából fakadó politikai uralmának szolgáltatná ki. Csak az európai népek között a politikai területen kialakult tartós és békés kapcsolatok talaján jöhet létre az a magasabb rendű szellemiség, hogy a tagok — az összesség érdekében — valódi liberális vámpolitikát folytassanak. A gazdasági és politikai egyesülés viszonyának e kategorikus meghatározása után a memorandum Európa gazdasági megszervezésének végcélját az európai nemzetgazdaságok kölcsönös közelítésében jelölte meg az egymással szolidáris viszonyban álló kormányok politikai felelőssége mellett. Olyan vámpolitikára kell törekedni, ami a jólét fokozá-

¹⁴ *Peu Allg Bd. 3. Curtius körlevele. 1930. június 10.; Stresemann, Vermächtnis. Der Nachlaß in drei Bänden. Berlin. 1933. 3. k. 578.*

¹⁵ A francia jobboldali sajtó (Echo de Paris, Figaro) e megfontolásokból eredő nyilatkozatai in: *Backhaus, Die Europabewegung in der Politik nach dem ersten Weltkrieg und ihr Widerhall in der Presse von 1918—1933. Dissertation. München, 1952. 137.*

sát, a termelés racionális megszervezését, a javak, a tőke- és személyforgalom megkönnyítését szolgálja.¹⁶

Úgy tűnik, hogy a Briand-terv gazdasági vonatkozásban már a francia defenzíva jegyeit mutatta. A kétségtelenül meglévő pillanatnyi francia pénzügyi-gazdasági fölény ahhoz elégséges háttérrel biztosított, hogy a Németország számára előnyös európai gazdasági integrációval szemben a francia politikai-katonai vezető szerepet védelő politikai egyesülés gondolatát játsszák ki. Azonban azzal, hogy a ténylegesen legfontosabb kérdés — a gazdasági problémák kontinentális keretekben történő — rendezéséről a francia kormány gyakorlatilag lemondott, az európai integrációt voltaképpen reális létalapjától fosztotta meg.

A koncepciónak ez az alapvető megváltozása az említett körülményeken túl bizonyára összefüggött a francia belpolitikában végbement átalakulással is. Briand kormányának váratlan bukása után 1929 novemberében ugyanis a fiatalabb generációhoz tartozó jobboldali konzervatív Tardieu alakított jobbközép orientációjú kabinettet. Briand továbbra is külügyminiszter maradt ugyan, és a november 8-i külpolitikai vitát a parlamentben azzal a határozott kijelentéssel kezdte, hogy Franciaország folytatja az eddigi külpolitikát, de a memorandum szövegében nemcsak a Quai d'Orsay hagyományos nacionalista tisztviselői és a „briandisták” közötti véleménykülönbség, hanem a jobboldali kabinet biztonságpolitikai szempontjai is hangsúlyozottabban érvényesültek.

A gazdasági és politikai egyesülés viszonyának kérdésében a kormány hivatalos álláspontja és Briand személyes meggyőződése közötti bizonyos eltérésekre utalt az Európai Vámunió párizsi kongresszusa alkalmából Stern-Rubarth és a francia külügyminiszter megbeszélése. Briand ekkor a politika primátusáról megfogalmazott tézist úgy értelmezte, hogy az nem jelent mást, mint hogy a gazdasági Európa-tervekkel kormánykonferenciákon és kormány szerveknek kell foglalkozniuk. A francia kormány más tagjai sem vetették el teljesen az európai gazdasági együttműködés gondolatát. Flandin kereskedelmi miniszter szükségesnek tartotta ugyan hangsúlyozni, személyes meggyőződése is az, hogy Európa gazdasági összefogása csak a politikai problémák szabályozása, a biztonság megteremtése után lehetséges, s a párizsi német nagykövet előtt a Németország, Franciaország, Svájc és Belgium közötti gazdasági kapcsolatok javításának szükségességéről beszélve még a vámunió gondolatát is fölvetette, amennyiben az a vezető iparágak közötti szerződésekre alapozódna.¹⁷

¹⁶ Memorandum über die Organisation eines europäischen Bundessystems. in: ZPeu. 7. évf. 1930.

¹⁷ Ezekre a belső véleményeltérésekre utaltak Rieth jelentései Párizsból. BVStEu Bd. 1. 1930. április 23. és április 26., valamint Kozma Miklós levele Genfből. OL K429 Adatgyűjtemény. 1930. szeptember 11.; BVStEu Bd. 2. Feljegyzés Stern-Rubarth és Briand 1930. július 1-ji megbeszéléséről. Hasonló értelemben nyilatkozott Briand a német követnek. Peu Allg. Bd. 5. 1930. július 15.; Villani magyar követ 1930. július 9-i távirata arról értesíti a külügyminisztériumot, hogy Briand úgy magyarázta a memorandum vitatott téziséit, hogy „gazdasági megoldások politikai faktor, azaz a kormány által keresendők és létrehozandók.” IET IV. k. 249. sz. irat; BVStEu Bd. 2. Hoesch távirata. 1930. június 14. Flandin egyébként röviddel az idézett beszélgetés előtt vázolt egy olyan elképzelést, hogy Európa mezőgazdasági termékekből való önellátásának megszervezése után az ipari termékek preferenciális kezelése válna lehetővé Európán belül. Fölvetette azt is, hogy a Népszövetség adott szervezete nem alkalmas a gazdasági kérdések megoldására, ezért szükséges lenne egy gazdasági tanács létrehozása a Népszövetség politikai tanácsa mellett. BVStEu Bd. 1. Wiehl. 1930. május 7.

Úgy tűnik, hogy a gazdasági vagy a politikai kérdések előtérbe állítása a francia kormány számára taktikai jelentőségű kérdés volt, eszközként funkcionált hatalmi pozíciójának megerősítése érdekében. Figyelemre méltó, hogy 1930 második felében — nem függetlenül a német revíziós propagandakampány megerősödésétől — újra a gazdasági szempontokat helyezték előtérbe. Tardieu november 13-i parlamenti beszédében ezt azzal indokolta, hogy az európai gazdasági szervezet gát lehet egyrészt bizonyos revíziós kívánságokkal szemben, másrészt a bolsevizmus ellenében. Az új francia koncepció ellensúlyozására a német kormány szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy az Európa Bizottság programjának „tisztán gazdasági-technikai kialakítása ne zárja ki politikai kérdések megtárgyalásának a lehetőségét”.¹⁸

A francia Európa-tervben megfogalmazott politikai program az adott európai rendszer fenntartásából, mint alapvető francia érdekből indult ki. Ennek a ténynek a hangsúlyozása mellett is érdemes azonban arra utalni, hogy Briand tervezte abból a meggyőződésből fakadt, hogy az európai béke megőrzése nem kizárólag Franciaország és szövetségesei érdeke, hanem összeurópai jelentőségű ügy, s kezdeményezését az a tudat is motiválta, hogy az adott helyzetben és időszakban Franciaország teheti a legtöbbet az európai béke érdekében. Mindenképpen többről volt szó, mint amit a magyar külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályán készült értékelés elismert az akció indítékeként, hogy tudniillik „mindig hálás feladat valamely hatalom külügyminisztere számára az, ha a nemzetközi szolidaritásról beszél”. Az értékelés az egész kezdeményezést *pour la galerie* szánt gesztusnak nyilvánította.¹⁹ A memorandum ugyanis megpróbált választ adni az adott időszak néhány fontos politikai problémájára, állást foglalt továbbá az integráció néhány elvi jelentőségű kérdésével kapcsolatban is. A francia Európa-terv első változataiban megjelenő program meglehetősen amorf, megfogalmazása homályos és nem értelmezhető világosan. A homályos megfogalmazás hátterében a francia külügyminiszter óvatossága, egyfajta „tudatos pontatlanság” állt. Briand — egyik legközelebbi munkatársának, Massigli-nak a véleménye szerint — azt tartotta helyesnek, ha egy kissé homályban hagyja eszméjének körvonalait, ha mozgásteret és időt hagy arra, hogy gondolatait a különböző későbbi tárgyalásokon fogalmazhassa meg világosabban. Pragmatizmus vezette, amikor nem akarta határozott tervvel esetleg eleve lehetetlenné tenni az eszmecserét az együttműködésről és annak formáiról. A világos megfogalmazás hiánya persze gyanakvást keltett, a német külügyi államtitkár attól tartott, hogy a terv előtérbe állítása csak arra szolgál, hogy a francia politika megszabaduljon más, közelebbi problémáktól, így a Saar-vidék jövőjének rendezésétől, s a Páneurópa-reggelin mondott beszédében Stresemann joggal igényelte a politikai együttműködés tartalmának pontosabb meghatározását.²⁰ Végül is a francia kormány nem térhetett ki elképzeléseinek részletesebb és

¹⁸ *Peu Allg. Bd. 7. Köpke feljegyzése. 1930. december 11. (Tardieu beszéde a IV. sz. mellékletben.); W1 Europa Bd. 5. Curtius körlevele. 1930. december 20; Feljegyzés az Európa Bizottság 1931. januári ülésének napirendjével kapcsolatban.*

¹⁹ *Idealizált, de részletes elemzés Briand és a francia politika békétörekveiről in: Siebert, i. m. 506—510; OL K69 790. cs. 7. dosszié. Genfi vámfegyverszüneti konferencia.*

²⁰ *Baumont, Briand. Diplomat und Idealist. Göttingen. 1966. 74; BVStEu Bd. 1. Schubert feljegyzése. 1929. augusztus 1; Feljegyzés a Genfben 1929. szeptember 9-én tartott Páneurópa-reggeliről.*

konkrétabb kifejtése elől, és bár francia részről többször hangoztatták, hogy az Európa-program a többi állam kormányának válaszától függően formálódik majd, a tárgyalások alapjául szolgáló tervezet nyilvánvalóan meghatározta a további viták irányát, fő kérdéseit is.

A szeptember 5-i Briand-beszéd sokat idézett mondatai a politikai együttműködés kérdéseiről azt az álláspontot fogalmazták meg, hogy „a földrajzilag közösséget alkotó Európa népei között egyfajta föderatív kapcsolatnak (*une sorte de lien fédéral*) kell kialakulnia. Ezeknek a népeknek minden pillanatban rendelkezniük kell annak a lehetőségével, hogy kapcsolatba lépjenek egymással, képviseljék érdekeiket, közös döntéseket hozzanak, szolidáris közösséget alkossanak (*lien de solidarité*), amely lehetővé teszi számukra, hogy komoly probléma felmerülése esetén találkozzanak egymással.” A beszéd további részében is használta a föderatív kötelékek, illetve az *association* terminust, a nemzetközi sajtófogadáson pedig odáig ment, hogy az „Európai Egyesült Államok”-ról (*Etats-Unis d'Europe*) beszélt. Ez utóbbi azonban a későbbiekben nem merült föl, de a májusi memorandum sem határozta meg pontosabban az említett kapcsolatok mibenlétét. Mégis világosabbá vált a francia koncepció azáltal, hogy a memorandum egyértelműen leszögezte, „az európai kormányok közötti szövetségi rendszer semmilyen körülmények között és semmilyen formában nem korlátozhatja a szövetség államainak szuverenitását. Az európai nemzetek közösségének az abszolút szuverenitás és a teljes politikai függetlenség bázisán kell megvalósulnia.”²¹

A szuverenitás elvének ez a hangsúlyozása mutatja talán a legszembetűnőbben a koncepcionális eltérést Coudenhove-Kalergi ugyanebben az évben publikált tervezetétől. Míg a Páneurópa Unió vezetőjének elképzelésében a tagállamok megosztanák szuverenitásukat a létrehozandó szövetségi intézményekkel, a Briand-terv a föderáció létrehozásához feltétlenül szükséges szuverenitás korlátozását más módon kívánta megvalósítani. Nevezetesen egy olyan szisztémával, amely biztosítja az érdekek állandó koordinációját és így alakít ki közös politikai vonalat, s ennek érdekében az állandó kölcsönös információk és tanácskozások mechanizmusát működteti.

A francia memorandum olyan általános szerződést javasolt, amely ünnepélyesen megerősítené Európa morális egységét és az európai államok közötti szolidaritást. Erre a szimbolikus, inkább elvi jelentőségű szerződésre épülne a tagállamok közötti rendszeres tanácskozás mindazon kérdések vizsgálatára, amelyek elsősorban az európai népek közösségét érdekelhetik. A tervezet szükségesnek tartotta egy állandó, három lépcsőből álló szervezet létrehozását is. Eszerint a reprezentatív és felelős szervezet, az Európa Unió legfelsőbb szintű testülete az európai kormányok képviselőiből álló Európa konferencia lenne, amelyen keresztül biztosítható a Népszövetséggel való kapcsolat fenntartása is. A konferencia a kormányok egyetértésével, szükség esetén a parlamentek ratifikációjával hozhatna döntéseket, s az elnöki tisztet évente váltakozva töltenék be az európai kormányok vezetői. Végrehajtó és döntéselőkészítő szűkebb szervként állandó politikai bizottság létrehozását javasolta a terv, ahol szintén a rotáció érvényesülne az elnökségben. A Bizottság feladata lenne a tervezett intézkedések megvalósításának feltételeiről, a rendelkezésre álló eszközökről tájéko-

²¹ Siebert, i. m. 503; Memorandum, i. h. 190.

zódni a kormányoknál, megvizsgálni az európai államok számára különösen fontos politikai, gazdasági, szociális és más kérdéseket.

Végül egy ügyvezető titkárság létesítését is indokoltnak tartotta a tagállamok közötti kapcsolat biztosítására a konferenciák közötti időszakban, valamint a konferencia és a bizottság döntéseinek technikai előkészítésére, támogatására. A szuverenitás elvének erőteljes hangoztatása kiváltotta az integrációs eszme baloldali hívei, a föderalisták, a pacifisták és az internacionalisták kritikáját. Herriot, Léon Blum sőt Joseph Barthélémy is lehetetlennek tartotta mindezt a nemzeti szuverenitás korlátozása nélkül, s a német szociáldemokrata Breitscheid is súlyos hibának nevezte a szuverenitás túlzott előtérbe helyezését.²²

Nagy-Britannia és az Európai Unió francia terve

A Briand által javasolt megoldással kapcsolatban is fölmerült a kérdés, hogy az államok mely körére terjedjenek ki a tervezett föderatív kapcsolatok. Az európai integrációs törekvések ismert problémáját a Briand-terv Anglia bevonásával, de a Szovjetunió kizárásával kívánta megoldani. A madridi tárgyaláson a francia külügyminiszter még nem beszélt határozottan Anglia bevonásának szükségességéről, utalt arra, hogy a brit magatartást a belpolitikai erőviszonyok alakulása, illetve a domíniumok álláspontja fogja meghatározni. Mindenesetre a Páneurópa-reggelin Henderson brit külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Anglia nem hajlandó más kontinensek vagy a Szovjetunió ellen irányuló tömörülésben részt venni, de ő maga is ösztönözte a francia külügyminisztert a memorandum kidolgozására. Briand felfogása szerint Anglia álláspontja nem dönti el szükségképpen a javaslat sorsát. A német nagykövetnek arra a kérdésre, hogy Anglia elutasító válasza esetén elejtené-e a javaslatot, azt válaszolta, hogy „reméli, Anglia nem követ el ilyen hibát. Mindenesetre Anglia pozíciója nem olyan, hogy állásfoglalása ugyanolyan súlyú legyen, mint egy vezető kontinentális hatalomé.” A francia kormány hivatalosan is átnyújtott tervezete Angliában nem talált kedvező fogadtatásra. Részben azért, mert a brit politika bizalmatlanul szemlélte Franciaország kontinentális befolyásának erősödését, s bizonyos megértést mutatott a német revíziós törekvések iránt. Másrészt a birodalmi politika szempontjainak megfelelően ellenezte a Népszövetség befolyásának bármiféle korlátozását, s komoly alkotmányos és politikai problémát okozott számára az európai föderációhoz való csatlakozás kérdésének a fölvetése. Az első világháború után a Brit Birodalom külpolitikájában megnőtt a domíniumok szerepe, s a genfi jegyzőkönyv sorsa arra figyelmeztette az angol kormányt, hogy csak addig követheti kontinentális érdekeit, amíg az a Birodalom egésze számára elfogadható. Érthető tehát, hogy a Foreign Office-ban a Briand-memorandummal kapcsolatban 1930. május 30-án készült feljegyzés az Anglia és a Birodalom többi része közötti kapcsolatok elsődleges fontosságára utalva vetette el Anglia részvételét az Európai Unióban.²³

²² Siebert, i. m. 544; BVStEu Bd. 2. 1930. június 5.

²³ PA IV. Ru Peu Bd. 1. Hoesch távirata a Külügyi Hivatalnak. 1930. június 26; Rác Kálmánnak, az MTI londoni tudósítójának véleménye szerint „a páneurópai mozgalmat Angliában még a legszélsőbb radikálisok is elítélik éspedig 1.) politikai okokból, mert azt gyanítják, hogy egy francia hegemoniát volna

A Birodalmon belül is fölmerült föderációs elképzelésekkel szemben az 1930. évi londoni birodalmi konferencián és az 1931. évi Westminsteri Statútumban az antiföderalista nézetek kerekedtek fölül, s Anglia nyilvánvalóan nem helyezkedhetett szembe a Birodalom egészének fejlődéstendenciájával. A berlini angol nagykövet 1930. május 28-án nem indokolatlanul érdeklődött a német külügyi államtitkárnál a német álláspontról abban az esetben, ha Angliának nem állna módjában belépni a tervezett európai föderációba. Németország számára az angol döntés rendkívüli fontossággal bírt, s aligha lehet vitatni, hogy a lényegében elutasító német válasz megszületésében a revíziópolitikai szempontokkal együtt az angol „nem” nagy súllyal esett latba. Az 1930. szeptemberi népszövetségi ülésről készült magyar összefoglaló végül is joggal állapíthatta meg, hogy „abban, hogy az Európai Unió nem valósulhatott meg politikai értelemben, a tervben magában rejlő belső ellentmondásokon kívül igen nagy része volt az angol delegációnak, mely kezdettől fogva el volt határozva arra, hogy az egész tervet a Nemzetek Szövetsége keretei közé szorítja vissza, ami teljes mértékben sikerült is”. Nagy-Britannia egyedül az európai államok gazdasági együttműködésének meghatározott módjában volt érdekelt. Henderson külügyminiszter 1930. július 3-án keltezett memorandumában arra hivatkozott, hogy Angliának Európa a legnagyobb és legközelebb fekvő piaca, amely bizonyos tekintetben a legjobb jövőbeni fejlődési lehetőségeket kínálja.²⁴ Anglia számára egy olyan megoldás tűnt a legkedvezőbbnek, amely az európai belső vámkorlátokat megszünteti, de nem tartalmaz védőintézkedéseket az Európán kívüli országokkal, tehát a domíniumokkal szemben sem. Ebből a megfontolásból állította előtérbe a Népszövetség keretében megvalósuló gazdasági együttműködés feladatait, hiszen a Népszövetség alá rendelt gazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottság munkáját a domíniumoknak is módjukban állna befolyásolni.

Az a tény tehát, hogy az adott szituációban Anglia nélkül nem lehetett fölvetni az európai egyesülés kérdését, a brit érdekek viszont a korlátozott együttműködési készséget az erőteljes angol befolyás érvényesítésének szándékával kapcsolták össze, a francia kormány tervezetét a népszövetségi bizottságban való eltemetésre ítélte.

A Szovjetunióhoz való viszony problémája

Látszólag egyszerűen megoldható kérdés volt a Szovjetunió kirekesztése a föderatív kapcsolatokból azzal a formulával, hogy azokat a Népszövetség európai tagállamai között kell megteremteni. Ezzel a megoldással egyrészt dokumentálni lehetett a tervnek azt a tendenciáját, hogy nem a Népszövetséggel szemben, hanem annak keretében akar európai szervezetet teremteni, másrészt kizárhatta a Szovjetuniót

hivatva leplezni, 2.) gazdasági okokból, mert egy európai vámunió teljesen megfosztaná őket a kontinensi piactól és leginkább 3.) birodalom-politikai okokból, mert a domíniumok semmi szín alatt nem mehetnének bele egy ilyen föderációba s Anglia két szék között a pad alá esne”. OL K429 15. cs. 1929. október 3.; Erdmann, Der Europaplan Briands im Lichte der englischen Akten. in: GWU 1. évf. 1950. 28. 13. jegyzet.

²⁴ Rumbold és Schubert 1930. május 28-i valamint június 13-i tárgyalásáról Ewald, i. m. 130—132; IETK IV. k. 257. sz. irat. Feljegyzés a Briand-terv ügyében tartott nemzetközi konferenciáról. 1930. szeptember 8—11; Erdmann, i. m. 29.

anélkül, hogy nyílt szovjetellenességet kényszerült volna bevallani, hiszen a megkülönböztetés Törökországra, Izlandra és Danzig szabad városra is vonatkozott.

Mindamellett nyilvánvaló volt, hogy Franciaországnak nem fűződött érdeke a Szovjetunió bekapcsolásához az európai föderációba. Nemcsak a polgári Franciaország kommunistaelenessége, vagy az aggodalom, hogy „Oroszország bombát dobhatna a lassan formálódó Európába”, lehetetlenné tenné a gyakorlati munkát az Európa-szervezetben, hanem hatalmi-politikai szempontok is szóltak az ellen, hogy egy jelentős nagyhatalom bekapcsolásával veszélyes vetélytársat vonjon be az európai szervezetbe, olyan vetélytársat, amely a franciák kelet-európai szövetségi rendszerének pozícióját is gyengíti. A Briand által is képviselt általános véleménnyel szemben Berthelot, a Quai d'Orsay vezértitkára ugyan azt hangoztatta, hogy a német befolyás ellensúlyozására francia nemzeti érdek lenne a Szovjetunió bevonása az európai egyesülésbe, de álláspontját nem sikerült érvényesítenie.²⁵

Németország természetesen igyekezett ebben a kérdésben saját érdekeit érvényesíteni, illetve a szovjet részvétel ügyét fölhasználni a francia terv megbuktatására. A német külpolitika számára ugyanis a Szovjetunió továbbra is nagyhatalmi egyensúlypolitikájának egyik legfontosabb eszköze volt, a vele való együttműködésből mind politikailag, mind gazdaságilag profitálhatott. A szovjet diplomácia nyomatékosan figyelmeztette is a német kormányt, hogy Németország csatlakozása a szovjetellenes Páneurópa-javaslatához súlyosan érintené a német—szovjet kereskedelmi kapcsolatokat, s ezt a figyelmeztetést az egyre romló külgazdasági feltételek között a német politika nem hagyhatta figyelmen kívül. Kánya berlini magyar követben az a benyomás alakult ki, hogy „a német kormány tekintettel nagy oroszországi érdekeire, nem hajlandó a francia kormány oroszellenes politikai céljainak szolgálatába szegődni”.²⁶

A francia memorandummal kapcsolatos német külügyi iratokban visszatérő probléma a Szovjetunió kizárása miatti aggodalom. Az 1930. június 19-i tárcamegbeszélésen Bülow megfogalmazta, hogy „nem akarjuk az Európán kívüli államokhoz és Oroszországhoz fűződő kapcsolatainkat megzavarni”, s Treviranus, a megszállt területek minisztere a francia memorandumot bírálva kijelentette, hogy mivel az a kontinens keleti felét nem foglalja magában, voltaképpen jogtalanul nevezi magát Európa-tervnek, s elfogadása Németország eltávolodását eredményezné Oroszországtól és az Egyesült Államoktól. Curtius külügyminiszter néhány nappal korábbi, a német külképviseletekhez intézett körirata a szovjet kormányképviselőkkel folytatandó tárgyalásokon hangsúlyozandónak tartotta, hogy nem áll Németország érdekében a szorosabb európai politikai együttműködés.²⁷

A hivatalos német válaszjegyzék az előzményeknek megfelelően megfogalmazta, hogy „nem engedhető meg, hogy egyes európai országokat kivonjanak az európai

²⁵ W1 Europa Bd. 5. Hoesch távirata. 1930. december 31; *Lippens*, Europäische Einigungs idee 1923—1930 und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten. in: HZ 203. k. 1966. 322.

²⁶ *Ruge-Schumann*, Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930. in: ZfG 20. évf. 1972. 45; OL K63 408. cs. 43. 1901. sz. Kánya követ jelentése Berlinből. 1930. május 31.

²⁷ BVStEu Bd. 2. Feljegyzés. 1930. június 19; PA IV. Ru Peu Bd. 1. Treviranus állásfoglalása. 1930. június 24. Mindkét iratot közli más forrás alapján Ruge-Schumann, i. m. 59—63; Peu Allg Bd. 3. Curtius körtávirata. 1930. június 10.

együttműködésből”. Német vélemény szerint földrajzilag rugalmas európai programra van szükség, s — a Népszövetség ajánlására szerveződött más nemzetközi konferenciákon való szovjet részvételre utalva — kijelentette, hogy „azoknak az európai államoknak a kizárása, amelyek nem tartoznak a Népszövetséghez, mint Oroszország és Törökország, ellene mondana az eddig követett helyes gyakorlatnak”. Mivel Németországgal együtt összesen hat európai állam tartotta szükségesnek a szovjet kormány bevonását az Európa-kérdés előkészítő tárgyalásaiba, a francia tervet ebben a kérdésben sem lehetett az eredeti elképzelések szerint realizálni.²⁸ Mivel a további genfi tárgyalásokon a vita egyes gazdasági problémákra koncentrált, a német kormány nem volt lehetősége a szovjet adut az Európa Bizottságban revíziópolitikai céljai érdekében kijátszani. Ennek, valamint a külügyi vezetésben bekövetkezett személycserének következtében Németországban fokozódó bizalmatlansággal és aggodalommal szemlélték a szovjet küldöttség tevékenységét a genfi bizottságban. Weizsäcker világosan kifejtette Dirksen moszkvai német nagykövetnek, hogy „a most tárgyalásra kerülő kérdésekben nincs olyan pont, ahol a szovjet kormány részvétele számunkra haszonnal járna. Ellenkezőleg, inkább nehézségektől kell tartanunk. Mindenesetre a szovjet kormány inkább érdekében áll, hogy Genfben képviselve van, mint nekünk.”²⁹

Kétségtelen, hogy maga a szovjet külpolitika is némileg másként reagált a francia kormány javaslatára, mint korábban Coudenhove-Kalergi Páneurópa-tervére, s ez a szovjet állam változó nemzetközi pozíciójával állt összefüggésben. Az előző évek diplomáciai erőfeszítései eredményeként a Szovjetunió kitört nemzetközi elszigeteltségéből, mind gazdaságilag, mind belpolitikailag stabilizálódott. A Németországgal kiépült sokrétű, a gazdaság, a katonapolitika és a diplomácia területére egyaránt kiterjedő kapcsolatoknak továbbra is elsőrangú jelentőségük volt a szovjet politika számára, de a Rapallo-politikanak már korántsem volt kizárólagos fontossága. A megnövekedett mozgásteret a szovjet diplomácia a nemzetközi aktivitás fokozásával igyekezett kitölteni és tovább tágítani, egyre több nemzetközi tanácskozáson vettek részt szovjet képviselők is. Jól jellemzi az új helyzetet, hogy a Szovjetunió aláírta a háború tilalmát kimondó Kellogg—Briand-egyezményt. A szovjet külpolitika nyitása a húszas évek végén még nem jutott el a Népszövetségbe való belépésig, — a genfi szervezet tagállamai sem kezdeményezték ezt, de egyre nagyobb fontosságot tulajdonítottak annak, hogy ne maradjon ki a nemzetközi tanácskozásokból, hogy módja legyen érdekei érvényesítésére.

A szovjet külpolitika adott átmeneti periódusában az új tendenciák mellett működtek a korábbi évek politikai reflexei is. A Szovjetunió nélkül megteremtendő európai egyesülés francia javaslatában a kormány az európai államok szovjetellenes koalícióját, egy szovjetellenes keresztes háború eszközét látta. Az SZKP 16. kongresszusán 1930. június 26-án tartott beszédében Sztálin az európai egyesülés minden formáját a Szovjetunió elleni intervencióra szerveződött burzsoá mozgalomként jellemezte. A szovjet kormány lapja ennél differenciáltabb értékelést adott, amikor úgy vélekedett,

²⁸ Uo. 1725. sz. dátum nélkül; Az európai kormányok válaszait elemzi Duroselle, i. m. 278—281; továbbá Ormos, i. m. 50.

²⁹ idézi Ewald, i. m. 140.

hogy a francia terv pacifista frázisokkal igyekszik leplezni a tényleges imperialista politikai törekvéseket, e törekvések tartalmát azonban nem kizárólag a szovjetellenességgel jellemezte. Rámutatott, hogy a terv Franciaország meglévő katonai-politikai szövetségi rendszerét akarja európai karakterűvé szélesíteni, vagyis „Briand felfogásában Páneurópa elsősorban Pan-Versailles”, kísérlet a versailles-i rendszer stabilizálására, illetve a francia imperializmus uralmának kiszélesítésére. Az európai egyesülés ugyanakkor bázisul szolgálhatna az amerikai expanzió elleni közös védekezéshez, amiben az *Izvesztyija* véleménye szerint Németország is érdekelt. Ennek elismerésével együtt is azt hangoztatta, hogy Németország csatlakozása a francia tervhez „végleges lemondást jelentene a versailles-i rend megváltoztatásáról”. Az európai államok gazdasági együttműködésének programját pedig a kisebb és gazdaságilag gyengébb országok fejlődése szempontjából tartotta veszélyesnek, mert az iparuk teljes megsemmisülésével járna.³⁰

A Briand-terv céljait illető szovjet elutasító álláspont nem jelentette azt, hogy Moszkva érdektelenséget tanúsított volna a terv sorsa iránt. Litvinov meglepéssel fogadta Herbert von Dirksen moszkvai német nagykövet bizalmas tájékoztatását arról, hogy Németország a Szovjetunió és Törökország bevonását kívánja az európai egyesülésbe. Litvinov és Brodovszkij egyaránt érzékenyen reagáltak viszont arra, hogy a német válaszcikkük igényelte ugyan az említett két állam közreműködését az Európa Unió előkészítő bizottságában, de közelebbről nem definiálta a közreműködés mibenlétét, jellegét, amit a berlini szovjet ügyvivő — nem megalapozottan — úgy interpretált, hogy „Németország kinyilvánította egyetértését, hogy a Szovjetuniót és Törökországot ne hívják meg”.³¹

A szovjet álláspont ebben a kérdésben meglehetősen ambivalensnek tűnik. A német nagykövet tájékoztatójára, hogy Németország javasolni fogja a Szovjetunió bevonását a páneurópai egyesülésbe, Litvinov azt a választ adta, „nem emelhetünk kifogást a német javaslat ellen, amennyiben azt a célt szolgálja, hogy megnehezítse a (Briand-) terv megvalósítását; de eleve abból kell kiindulni, hogy Németország ezt a javaslatot magától és nem velünk egyetértésben terjesztette elő”. A moszkvai álláspont kétértelmősége a német válaszcikkük átadása után is fennmaradt, sőt erősödött, amennyiben Litvinov kijelentette: a szovjet kormány elvárja, hogy a német kormány az együttműködést a Briand-tervvel a Szovjetunió bevonására vonatkozó feltételének teljesítésétől tegye függővé, vagyis a német kormányt határozott fellépésre ösztönözte, ugyanakkor azonban azt is kinyilvánította, hogy Moszkva továbbra is a külső szemlélő szerepére kíván korlátozódni.

Amint az eredeti francia koncepció kudarca a szeptemberi népszövetségi ülésen világossá vált, s Olaszország és Németország, valamint négy további állam igényének megfelelően döntés született a Szovjetunió meghívásáról is, a szovjet kormány nem tartotta a meghívás elfogadását akut kérdésnek, s nem látott okot arra, hogy „ki nem forrott dolgokon törje a fejét”. Moszkva és Ankara véleményegyeztetése eredményeként a két érintett fővárosban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy további maga-

³⁰ Beloff, *The Foreign Policy of the Soviet Union 1929—1941*. London, 1947. 1. k. 43; PA IV. Ru Peu Bd. 3. Dirksen moszkvai követ jelentése. 1930. május 27.

³¹ Uo. Bd. 1. 1930. június 20; Brodovszkij 1930. július 7-i jelentését idézi Ruge-Schumann, i. m. 51.

tartásukat a meghívás módjától teszik függővé.³² Az Európa Bizottság 1931. januári ülésén Curtius követelésére napirendre tűzték a Népszövetségen kívüli európai országok képviselőinek meghívását, de az a tény, hogy nem teljes jogú tagként kívánták őket bevonni a tárgyalásokba, Moszkvában elégedetlenséget keltett. Előzetes állásfoglalásukban a szovjet és a török kormány úgy nyilatkozott, hogy egy ilyen megoldás nem kielégítő számukra, azonban az Európa Bizottság 1931. május 15. és 21. között tartott harmadik ülésén mégsem vetették fel az egyenjogú részvétel kérdését.

A szovjet delegáció genfi fellépése eloszlatta a többi európai küldöttség aggodalmát, s változás történt Briand magatartásában is, aki üdvözölte a szovjet képviselőket a tárgyalásokon és a német külügyminiszternek kifejtette, hogy megalapozatlannak bizonyultak az orosz dömpinggel kapcsolatos vádaskodások. Az ülésről szóló német beszámoló szerint általános volt az a vélemény, hogy hasznos, sőt szükséges a Szovjetunió bevonása a gazdasági újjáépítési törekvésekbe. A Bizottságon belül a német és a szovjet delegáció kölcsönösen támogatta egymást a német—osztrák vámunió és a jóvátétel, illetve a Litvinov-féle gazdasági megemeltámadási egyezmény tervével kapcsolatban.³³

A francia Páneurópa-tervvel kapcsolatos szovjet taktika tehát egészében eredményesnek bizonyult. A Németországgal és Olaszországgal való intenzív kapcsolat révén biztosítani tudta, hogy az európai együttműködésről folyó tárgyalásokból ne rekeszszék ki a Szovjetuniót, ezáltal semlegesítette a szovjetellenes blokkalkotási törekvéseket, s a gazdasági kérdésekre leszűkített bizottsági munkában képviselni tudta a szovjet gazdaság érdekeit, sőt önálló gazdasági programmal is fellépett.

A francia Páneurópa-terv és a Népszövetség

A francia kormány memorandumában vázolt Európa-program fontos problémája volt, hogy az európai államok között létesítendő föderatív kapcsolatok, a tervezett európai organizáció hogyan illeszthető a Népszövetség szervezetéhez, milyen módon szabályozható viszonyuk. A háború utáni rendezéssel, a békeszerződésekkel összekapcsolatlan létrehozott nemzetközi szervezet — különösen fennállásának első éveiben — a győztes hatalmak nemzetközi pozíciójának védelmét, a status quo biztosítását szolgálta. A Népszövetségnek ez az alapvető jellegzetessége a vesztes országok belépése és Németországnak a Tanács állandó tagjává választása után is fennmaradt, de a genfi szervezet egyre nyíltabban az érdekek konfrontálódásának fórumává vált. Ebből a helyzetből következett, hogy Franciaországnak nem állt érdekében a Népszövetség szétzúzása vagy meggyengítése, viszont keresnie kellett azokat az eszközöket, amelyek a Nemzetek Szövetsége szervezeténél hatékonyabban képesek stabilizálni az európai helyzetet, biztosítani a kontinens békéjét francia értelmezésben, vagyis a status quo fenntartásával. Briand 1929. szeptember 5-i beszédében nem véletlenül jelentette ki: a Népszövetségnek végrehajtott hatalomra lenne szüksége, hogy szankci-

³² Uo. 50—51. PA IV. Ru Peu Bd. I. Dirksen jelentése. 1930. július 21; Twardowski távirata. 1930. szeptember 29; Lipgens, i. m. 357; WI Europa Bd. 5.

³³ R43 I./617. Dirksen távirata. 1931. január 26; Peu Allg Bd. 11. Weizsäcker beszámolója. 1931. május 31.

ókkal is biztosítani tudja a nemzetközi biztonságot. A Németország és Franciaország közötti szorosabb együttműködés lehetőségeire utalva hangsúlyozta, hogy az a Népszövetség nélkül elképzelhetetlen lenne.

A francia kormány memoranduma a Népszövetség tevékenységét is akadályozó tényezőnek nevezte az európai szétdaraboltságot, s megoldásként a Népszövetségen belüli regionális paktum megkötését javasolta, arra hivatkozva, hogy az ilyen regionális megállapodások összhangban vannak a Nemzetek Szövetsége Alapokmányával. Francia vélemény szerint nem lehet szó a Népszövetségen kívül létrehozandó európai csoportosulásról, ellenkezőleg, az európai érdekeket csak a világszervezet ellenőrzése alatt és annak szellemében kell képviselni. Az új szervezet feladata lenne a Népszövetség Európával kapcsolatos munkájának megkönnyítése, kedvező atmoszféra biztosítása a határozatok megvalósításához. A memorandum nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tervezett európai organizáció nem irányulhat más népcsoportok, más földrészek ellen, s pozitív tevékenysége során együtt kell működnie mindazokkal az államokkal és államcsoportokkal, amelyek érdekeltek a világbéke megőrzésében.

Figyelemre méltó, hogy a memorandum ezekkel az elvekkel abszolút ellentétesnek nyilvánította az Európán belüli vámunió megteremtésére irányuló törekvéseket. A vámunió ugyanis fegyverként alkalmazható a kívülállókkal szemben, s így sérti az univerzalitás eszméjét, a Népszövetség alapelvét. Ezt az elvet egyébként azzal is érvényre kívánta juttatni, hogy az Európán kívüli államoknak lehetőséget biztosított volna megfigyelői státusban való részvételre az európai konferenciákon.³⁴

A francia tervnek az az eleme, hogy nem a Népszövetséggel szemben, hanem azzal szorosan összekapcsolva és annak vezetése alatt tervezte megszervezni az európai államok egyesülését, az érintett országok körében teljes egyetértéssel találkozott. Pontosabban fogalmazva: egyetlen válaszjegyzék sem kívánta Európa egyesítését a Népszövetség rovására, annak keretein kívül megszervezni. A Népszövetség eszméje melletti kiállás azonban nemegyszer az Európa-terv megkérdőjelezéséhez, burkolt elutasításához szolgált alapul.

Hollandia a világméretekben kifejlődő újabb ellentétek veszélyességére utalt, és nem javasolta az eltérést a népszövetségi paktum előírásaitól. Az olasz kormány a kontinentális csoportokban az egyetemesség elvének gyengítését látta, véleménye szerint több ilyen csoportosulás szerveződése veszélyeztetné a Népszövetség szervezeti egységét. A svéd válaszban mindössze az a vélekedés fogalmazódott meg, hogy a Népszövetség jelenlegi szervezete kielégítő módon lehetővé teszi az európai államok közötti szabad együttműködést, a dán kormány viszont úgy nyilatkozott, hogy az európai államok közötti együttműködés szervezetének létrehozása kifejezetten károsan hatna mind a Népszövetségre, mind a speciálisan európai érdekekre. A brit válasz a két szervezet között kialakuló hatásköri zűrzavar veszélyeire figyelmeztetett, Írország a szorosabb kollaborációban a szabad egyesülés és nemzeti szuverenitás népszövetségi elveitől való eltérést kifogásolta. A svájci kormány a biztonsági probléma egyetemes jellegét hangsúlyozta, s ennek megfelelően a Népszövetséget állította előtérbe.³⁵

³⁴ Siebert, i. m. 502; Memorandum, i. h.

³⁵ Duroselle, i. m. 279.

Németországban a Briand-javaslat vitatása során ugyancsak sokszor foglalkoztak a Népszövetség és az Európai Unió viszonyának kérdésével. A Weimari Köztársaság külpolitikája számára a Nemzetek Szövetsége bizonyos mozgásteret biztosított hatalmi-politikai céljai realizálásához, az egymást gyakran keresztező nagyhatalmi törekvések lehetőséget adtak a köztük való balanszírozásra, a tagállamok egy részét a német politika meg tudta nyerni saját céljainak. A német külpolitikai vezetés joggal tartott attól, hogy amennyiben a politikai kérdések súlypontja a Népszövetségből egy tisztán európai grémiumba toródna el, amelyben Franciaország sokkal nagyobb hatalmi pozíciókkal rendelkezne, mint a Népszövetség szervezeteiben, az rontaná a német külpolitika eredményes tevékenységének esélyeit. A Nemzetek Szövetségének azért is volt pótolhatatlan a szerepe Németország külpolitikájában, mert e politika legégetőbb problémáit — a kisebbségvédelem, a leszerelés, az Anschluss ügyét — a korábbi szerződések a Népszövetség hatáskörébe utalták. Weizsäcker joggal feltételezte, hogy ezekben a kérdésekben egy európai unió sem lenne készségesebb vagy kompetensebb a Népszövetségnél, Németországnak pedig nem fűződik érdeke ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket olyan körbe utalják át, ahol a német pozíciók gyengébbek lennének, mint Genfben.

A német népszövetségi képviselőnek a Briand-tervvel kapcsolatos álláspontja szerint „mostani helyzetünkben minden okunk megvan arra, hogy a Népszövetséget életben tartsuk, s kihozzuk belőle mindazt, amit lehet”, s a francia javaslatot a Népszövetség aláírására irányuló kísérletként jellemezte. Ennek megfelelően Curtius külügyminiszter a német válasz kialakításához azt az instrukciót adta, hogy Németország a Népszövetség ügyvédjeként lépjen föl, s a francia koncepcióval a Népszövetség egyetemességének jelszavát állítsa szembe. Német szempontból „összehasonlíthatatlanul fontosabb Amerikát és Oroszországot a Népszövetségbe bevonni, mint egy olyan európai csoportot képezni, amely természetesen vezetne más kontinensek csoportképződményeihez a Népszövetségen kívül is”.³⁶

A különböző országok által hangoztatott fenntartások az eredeti Briand-tervtől eltérően azt a megoldást eredményezték, hogy nem szerveződött Népszövetségen belüli regionális szervezet, nem kerültek át a kontinens gazdasági és politikai kérdései a világszervezet hatásköréből egy európai organizáció keretébe, mindössze annyi történt, hogy a számos meglévő népszövetségi bizottság mellé létrehoztak egy újabbat az európai egyesülés problémáinak tanulmányozására.

*

A francia kormány Európa-koncepciója az előzőekben vázolt három strukturális, de fontos politikai tartalmakat hordozó kérdésben — Nagy-Britannia megnyerése, a Szovjetunió kirekesztése és egy önálló, bár a Népszövetséggel szoros kapcsolatban lévő Európa-szervezet létrehozása ügyében — vereséget szenvedett. A francia érdekek és az Európa-terv szempontjából mégis az volt a legfontosabb kérdés, hogy sikerül-e elfogadtatni Európa államaival a memorandumban megfogalmazott politikai programot.

³⁶ BVStEu Bd. 1. Köpke feljegyzése a magyar követvel folytatott megbeszélésről. 1930. május 30; Bd. 2. Vorwärts feljegyzés. 1930. június 25; Peu Allg Bd. 9. Német állásfoglalás a 12-es bizottság munkájához. 1931. február 24; Bd. 3. Renthe-Fink memoranduma. 1930. június 4; Bülow feljegyzése. 1930. június 12.

A francia javaslat legtöbb vitát és leghevesebb ellenállást kiváltó tézise a biztonság-
nak egy általános európai garanciarendszer keretében való védelme volt. Lehet ugyan
vitatkozni azon, hogy maga Briand milyen mértékben tartotta ezt a terv sine qua
non-jának, mennyiben volt kész enyhíteni az eredeti megfogalmazáson,³⁷ a döntő
kérdés mégis az, hogy ez a francia nemzeti politika kelléktárából az Európa-tervbe
átemelt gondolat kihívást jelentett a revízióban érdekelt államok számára, lehetőséget
adott nekik arra, hogy a nyilvánvaló francia hatalmi-politikai törekvések elutasításá-
val az európai együttműködés egész politikáját még határozottabban nacionalista
alapról kérdőjelezzék meg.

A memorandum III. fejezete sokat vitatott tézisének kiinduló javaslata rugalmas
egyesülést ajánlott, amely megóvja minden tagállam függetlenségét és szuverenitását,
de azoknak a politikai kérdéseknek a szabályozásánál, amelyek az európai közösség
egésze vagy egyes tagjainak a sorsát érintik, szavatolná a kollektív szolidaritás minden
előnyét. E fejtegetés után zárójelben olvasható az ominózus mondat: „Egy ilyen
felfogásnak lehetne a következménye a döntőbíróági és biztonsági rendszer általános
kiépítése Európában, valamint a Locarnóban megkezdett nemzetközi garanciapoliti-
ka folyamatos kiterjesztése az egész európai közösségre, a különmegállapodások vagy
a különmegállapodások sorának egy általános rendszerben való összefogása.”³⁸ Mi-
vel a memorandum a gazdasági kérdéseknek a politikaiak alá rendelését is a biztonsá-
gi szempontok meghatározó jelentőségével indokolta, a kortárs európai közvélemény
jelentős része nem alaptalanul tekintette a biztonsági törekvést a francia terv döntő
elemének.

A *sécurité* meghatározó jelentőségű külpolitikai jelszava Franciaország első világ-
háború utáni, korántsem egyértelmű nemzetközi pozíciójával állt összefüggésben.
Abból a helyzetből fakadt, amely a háborúban győztes Franciaországban megnövelte
a nemzeti nagyság érzetét, öntudatát, túlméretezett hatalmi törekvéseket táplált, de
amely egyidejűleg arra is ráébresztette a franciákat, hogy önmagukban nem rendel-
keznek elég erővel a háború utáni új erőviszonyok fenntartásához. A lélekszámban,
területben, gazdasági erőforrásokban és az ipari termelés szintje tekintetében egyaránt
fölényben lévő Németország szomszédsága a katonai vereség ellenére is a fenyegetett-
ség, a revanstól való félelem érzését állandósította a francia társadalom jelentős
rétegeiben, s természetesen ösztönözte arra, hogy különböző eszközökkel körül-
bástyázza, biztosítsa pillanatnyi hatalmi pozícióját. A status quo biztosítása volt az
az általános politikai törekvés, aminek fontos részét alkotta a szűkebb katonai
értelemben vett biztonsági politika, amely nemzetközi garanciákkal próbálta megaka-
dályozni a békerendszer erőszakos megváltoztatását.

³⁷ Lipgens tanulmánya elsősorban a Stern-Rubarth — Briand beszélgetésre, illetve a belga kormány
interpretációjára alapozta azt a véleményét, hogy Briand nem ragaszkodott volna mereven a biztonsági
klauzulához. i. m. 336—337.

³⁸ Memorandum, i. h. 196.

A biztonság elérésére Franciaország háború utáni történetében többfajta megoldás is elképzelhetőnek látszott, s az alkalmazott módszerek széles skálán mozogtak. Miután a békefeltételek meghatározásánál nem érvényesülhettek maradéktalanul a francia hatalmi törekvések és nem realizálódott a békemű fölötti közös angol—amerikai garancia sem, a francia jobboldali-nacionalista politikai vezetés az erőpolitika alkalmazására, Németország gazdasági és katonai megsemmisítésére tett kísérletet. Ennek, mint ismeretes, a jóvátételi kérdés „politizálása”, sőt militarizálása volt az eszköze, s csak az 1923-as kudarc döbbsentette rá Franciaországot, hogy a *grandeur* politikájának megvalósításához nem rendelkezik elégséges hatalommal. A megsemmisítési politika kudarca után is több módon vélte biztosíthatni Franciaország az új európai helyzetet egy német támadás veszélyével szemben. A Németország keleti szomszédaival kialakított szövetségi rendszer a veszélyes vetélytárs bekerítését célozta, s a kisantant államaival kötött szerződéseket a francia biztonságpolitika nélkülözhetetlen eszköznek tekintette az európai status quo védelmében.

A francia biztonsági politika másik fontos kísérlete átfogó garanciarendszer megteremtése volt a Népszövetség keretében, ami minden tagjának kötelezővé tette volna, hogy haladéktalanul és korlátlanul minden eszközzel segítségére siessen a megtámadott államnak. A genfi jegyzőkönyv 1924-ben fölvetett terve ugyan megbukott, a kötelező segítségnyújtással összekapcsolt általános biztonsági rendszer eszméjéről azonban a francia politika hosszú távon nem kívánt lemondani.

A Briand által választott harmadik megoldás a keleti szövetségi rendszer fönntartása mellett a Németországgal való megbékélés keretében látta megteremthetőnek Franciaország biztonságát. A locarnói megállapodás Németország részéről a versailles-i helyzet önkéntes elismerésén és elfogadásán alapult, s a nemzetközi garancia francia óhaját is teljesítette. Locarno tehát értékes garanciákat adott Franciaországnak, amely keleti határait ezáltal biztonságban tudhatta. Joggal állapította meg azonban François-Poncet, a későbbi berlini francia nagykövet, hogy „ez csak részleges és regionálisan korlátozott biztonság volt. Az elérendő cél viszont az általános biztonság lett volna, amelyet létrejötté esetén a genfi jegyzőkönyv teremtett volna meg.”³⁹

A megbékélési politika hátterében Franciaország részéről is elsősorban a nemzeti hatalmi célok biztosítására irányuló törekvést kell látnunk, nem igazán megalapozottak azok az értékelések, amelyek e politika idealisztikus motívumait tekintik döntőnek. Általában anakronisztikusnak tűnik „nagy európaiakat” keresni a húszas évek államférfiai között, hiszen valamennyiük gondolkodását saját koruk kategóriái határozták meg, amelyek között a nemzeti hatalmi érdekek volt prioritása.⁴⁰

A francia politikai közvélemény jelentős része 1927 után növekvő elégedetlenséggel tekintett Locarnóra, véleményük szerint a francia külügyminiszter túl sok engedményt tett a megbékélés érdekében. A romló francia—német viszony következtében megingó francia pozíciókat, a versailles-i rendszer konszolidálását Briand az USA

³⁹ *François-Poncet, Von Versailles bis Potsdam. Frankreich und das deutsche Problem der Gegenwart.* Mainz, 1949. 251.

⁴⁰ *Turner, Stresemann und das Problem der Kontinuität in der deutschen Außenpolitik.* in: *Zieburá hg., Grundfragen der deutschen Außenpolitik seit 1871.* Darmstadt, 1975. 287.

aktivizálásával szerette volna elérni. A Kellogg külügyminiszter által elfogadott megoldás azonban keresztezte a francia elképzeléseket, a szankciók nélküli multilaterális egyezmény nem volt alkalmas a francia biztonság védelmére. A hágai konferencia után Franciaország helyzete nem tűnhetett megnyugtatónak, különösen ha tekintetbe vesszük a német politika 1929 őszétől a stagnáló leszerelési tárgyalásokon egyre gyakrabban felvetett igényét a fegyverkezési egyenjogúság elismertetésére. A Young-terv a jóvátételek és az azzal összefüggő adósságok finansziális kérdéseinek újjárendezésével némi ellenszolgáltatást jelentett ugyan a Rajna-vidék kiürítéséért, azonban éppen a tervek ellen kibontakozó németországi kampány figyelmeztetett az európai léghörben bekövetkezett fontos változásokra.

Az Európa-terv a francia biztonsági politika szempontjából utolsó kísérletnek tekinthető az egyre bizonytalanabbá váló status quo konszolidálására, a német revíziós törekvések eltorlaszolására.⁴¹ Az eredményes akcióhoz azonban hiányoztak az eszközök és a módszerek. Miközben Németországban a megbékélési politika kudarcából levonták azt a következtetést, hogy új utakat és új megoldásokat kell keresni a külpolitikában, Franciaország nemzeti érdekei védelmében csak a régi módszereket, illetve azok kombinációját tudta felhasználni. A Locarnóban megkezdett politika kiterjesztése Németország keleti határainak stabilizálását jelentette volna, s ez olyan célkitűzés volt, amit Stresemann már 1925-ben sem fogadhatott el, s aminek elfogadása Brüning szerint bármely német kormány azonnali bukását eredményezné. Németország keleti határainak a rajnai garanciális paktumhoz hasonló elismertetésével Franciaország saját szövetségi rendszerét kívánta erősíteni, Németország „bekerítésével” megakadályozni a versailles-i rendszer elleni fellépés lehetőségét. A keleti Locarno korántsem új elképzelése beleilleszkedett volna egy, a genfi jegyzőkönyvre emlékeztető általános európai biztonsági rendszerbe, vagyis az Európa-terv a francia külpolitika húszas évekbeli biztonságpolitikai elképzeléseinek és módszereinek egyfajta ötvözetét jelentette. Mussolini a revízióra törő európai hatalmak szempontjából úgy jellemezte a francia kezdeményezést, hogy „egyik oldalon a béke olajágával a kezükben fordulnak a világ felé, másik oldalon azonban figyelmeztetik Európát, hogy aki a jelenlegi helyzeten változtatni akar, az Franciaország formidábilis katonai erejével fogja magát szemben találni. És ha a helyzet valamikor egy konfliktushoz fog vezetni, a világ és saját közvéleménye előtt a francia kormány hivatkozhatik majd Locarnóra, a Briand—Kellogg-paktumra, az európai unió érdekében kifejtett tevékenységére és áldozataira, amelyeket a világbéke megteremtése érdekében hozott.”⁴²

A francia elképzelések kilátásait nemcsak az rontotta, hogy a különböző változatok megvalósítását Németország már korábban is eredményesen tudta elhárítani, hanem az is, hogy a tervek meghirdetése idején olyan változások, új tendenciák bontakoztak ki

⁴¹ Ziebura, *Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24—1931. Zwischen Rekonstruktion und Zusammenbruch*. Frankfurt, 1984; A francia pénzügyi és diplomáciai offenzívát a délkelet-európai hegemoniáért folytatott nagyhatalmi harc összefüggésében tárgyalja *Ránki*, *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919—1939)*. Bp. 1981. 112—123.

⁴² Ruge-Schumann, i. m. 64; BVStEu Bd. I. Schubert feljegyzése a berlini angol követtel folytatott megbeszélésekről. 1930. május 28; IET IV. k. 252. sz. Hory római követ jelentése. 1930. július 16.

a német politikában, amelyek határozott szakítást jelentettek a megbékélési politikával, s ez alapvetően megkérdőjelezte a francia biztonsgági politika létjogosultságát. Aritmia alakult tehát ki a francia és a német külpolitika között, ami egyrészt a német revíziós politika aktivizálódásában, másrészt a francia külpolitika konzervatívizmusában, illetve a köztük növekvő távolságban leli magyarázatát.

A Briand-tervvel kapcsolatos német politikai sajátos kettős arculatot mutatott. Közvetlenül defenzív jellegű volt, a francia terv politikai törekvéseinek kontrakarírozására irányult. Ugyanakkor a terv megvitatása, s a német válaszjegyzék megfogalmazása során egyre határozottabb formát öltött az új német külpolitikai irányvonal, az aktív német külpolitika számos célkitűzését, fő irányát e viták során fogalmazták meg. Az 1930. júliusi minisztertanács ülésén Curtius külügyminiszter kijelentése pontosan erre a kettős funkcióra utalt. Szerinte a német jegyzék „Briand akciójának első osztályú tetemése legyen, más oldalról azonban szolgáljon a további német külpolitika platformjául, amit politikai és gazdasági céljai szolgálatában követhet”.⁴³

A német szembenállás a francia terv két, egymással összefüggő pontját illetően volt a legélesebb. A gazdasági és politikai kérdések összefüggésével kapcsolatos francia álláspont vitatása nem egyszerű időrendi probléma volt, hanem annak a gondolatnak az elutasítását jelentette elsősorban, hogy az európai gazdasági együttműködést a biztonság elvének rendeljék alá. Korábban kifejtettük, hogy milyen megfontolások alapján szabta a francia kormány májusi memoranduma az európai államok gazdasági együttműködését megelőzendően feladatul a politikai biztonság megszilárdítását. S ha a francia politika számára a gazdaság fontos, de a politikai vezetőszerpnek alárendelt jelentőségű taktikai kérdés volt, Németország számára éppen a gazdaság volt a legfontosabb eszköz revízióspolitikai céljai megvalósításához. Stresemann programszerűen hirdette, hogy Németországnak gazdasági hatalmára építve kell külpolitikát csinálnia, a politikai kérdéseket gazdasági úton kell megoldania. Ezen a német stratégián a gazdasági válság sem változtatott, sőt a német kormány Briand-tervre való reagálása éppen azt a szándékot dokumentálta, hogy az Európában végbement gazdasági változásokat a revíziós dinamizmus érdekében használják ki. Az Európai gazdaság integrációs lehetőségeiről folytatott vitában a német kormány saját revíziós politikáját kanalizálta, egyebek között a Páneurópa jelszóra hivatkozva hirdette meg a német—osztrák vámuniós tervet.⁴⁴

A félelem a francia vezető szereptől, s elhárításának igénye a Külügyi Hivatal számos munkatársánál már a terv 1929 őszi formájával kapcsolatban is jelentkezett, s többé-kevésbé nyíltan bírálták Stresemann beszédét is. A májusi francia memorandummal kapcsolatos fő feladatot a genfi német képviselőlet abban jelölte meg, hogy „elhárítsuk azon kísérletet, hogy a gazdasági együttműködésre a sécurité ólomsúlyát ráarakják”. Ennek megfelelően Németországban a terv gazdasági vonatkozásait kifeje-

⁴³ Ruge-Schumann, i. m. 67. Miniszteri megbeszélés jegyzőkönyve. 1930. július 8.

⁴⁴ Turner, Eine Rede Stresemanns über seine Locarnopolitik. in: VfZ 15. évf. 1967; Schröder, Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion der angelsächsischen Mächte 1929—1933/34. in: Becker-Hildebrand hg., Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1929—1933. München, 1980; uő, Widerstände der USA gegen europäische Integrationsbestrebungen in der Weltwirtschaftskrise 1929—1939. in: Berding hg.

zeten abból a megfontolásból állították előtérbe, hogy keresztezék a francia politikai szándékokat. Az európai gazdaság sürgető problémáira utalva Bülow úgy vélekedett, hogy „a szervezet politikai bázison történő felépítése már csak azért is célszerűtlen volna, mert a politikai érdekek nagyon eltérőek, s közös nevezőre hozásuk jelentős idővesztéssel járna”, s Hoesch is a következőket fejtette ki Flandinnek: „az európai gazdasági gondok annyira sürgetőek, hogy kétlem, hogy a gazdasági megegyezési kísérletet olyan sokáig (ti. az általános európai biztonság megteremtéséig) halogatni lehetne”. Hjalmar Schacht könyvében a franciák nem gazdasági, hanem elsődlegesen politikai szempontjaira mutatott rá, amelyeknek a páneurópai eszmében való érvényesítése véleménye szerint akadályozza a gazdasági egyesülést.⁴⁵ A német vezetés tehát olyan válaszjegyzék kidolgozását tartotta szükségesnek, amelyben a súlypont a terv gazdasági oldalára helyeződik és pozitív kezdeményezéseket, javaslatokat kívánt tenni e témában. Curtius a francia tervvel polemizálva szükségesnek tartotta annak a konkrét bizonyítását, hogy a fennálló politikai helyzet alapján is el lehet érni a gazdasági együttműködésben bizonyos sikereket.

A francia tézissel szemben többször megfogalmazódott, hogy éppen az európai államok gazdasági szolidaritása és összefonódása jelenti a legjobb biztosítékot a háborús bonyodalmak kifejlődése ellen, hogy a politikai megbékélést gazdasági és egyéb érdekösszehangolással lehet és kell elősegíteni. A szociáldemokrata Breitscheid véleménye szerint a gazdaságilag egységes Európa jelenti a legjobb garanciákat a háború ellen, s a *Vorwärts* szerkesztőségében készült memorandum is úgy ítélte meg, hogy az európai vámegegyesülés nagyobb mértékben járulna hozzá az együttélés biztonságához, mint egy államszövetség, amelyet politikai kívánságokkal terhelnek, amelyek inkább hátráltatják mint elősegítik az európai összefogást.⁴⁶

A német kormány válaszjegyzéke végül is egyetértését fejezte ki azzal a nézettel, hogy „Európa bajainak oka nagyrészt kontinensünk jelenlegi politikai rendszerében rejlik,” majd utalt a politikai előrehaladással kapcsolatos, a teljes egyenjogúság és az azonos biztonság alapelveire épülő német felfogásra, álláspontját mindazonáltal úgy

⁴⁵ OL K63 43-3. 3401. sz. Köpke véleményét ismerteti a berlini magyar követség jelentése. 1929. szeptember 20; Hill hg., *Die Weizsäcker-Papiere 1900—1932*. Berlin—Frankfurt—Wien, 1982. 392; BVStEu Bd. 2. Renthe-Fink feljegyzése. 1930. június 4; Peu Allg. Bd. 2. Bülow Weizsäckernek. 1930. május 24; BVStEu Bd. 2. Hoesch távirata. 1930. június 14. A párizsi német követ mindazonáltal nem helyezte a Curtius és Bülow által képviselt elutasító álláspontot. Az a törekvése, hogy Briand értelmezését a politika primátusa tézisééről a Külügyi Hivatal vezető munkatársaival elfogadtassa, nem járt eredménnyel. Lipgens tanulmánya erre és a Stern-Rubarthnak kifejtett utólagos francia interpretációra alapozza azt a tézist, hogy a memorandumot a Brüning-kormány hibás, de tudatos döntése juttatta zátonyra; *Schacht*, *Das Ende der Reparationen*. Oldenburg, 1931. 217—228; A Volksdeutscher Klub memorandumuma is azt szorgalmazta, hogy az államok gazdasági együttműködését ne nehezítsék politikai biztonsági követelésekkel. BVStEu Bd. 2. 1930. június 3.

⁴⁶ Ruge-Schumann, i. m. 59—61. Reszortmegbeszélés a külügyminisztériumban. 1930. június 19; NL Pünder 57. Curtius feljegyzése. 1930. május 31; BVStEu Bd. 2. Renthe-Fink feljegyzése. 1930. június 4; Peu Allg. Bd. 2. Bülow Weizsäckernek. 1930. május 24; Stern-Rubarth is arról igyekezett meggyőzni a francia külügyminisztert, hogy „a biztonság legjobb formája az, ha a gazdasági rendszerek és két vagy több nép gazdasága messzemenően összekapcsolódik, . . . ez kizárja annak a lehetőségét, hogy a konfliktusokat háborús úton oldják meg”. BVStEu Bd. 2. 1930. július 1; Breitscheid beszéde. 1930. június; *Worwärts*-memorandum. 1930. június 25.

összegezte, hogy „sem nem szükségszerű, sem nem célszerű a gazdasági problémát általánosságban és megszorítás nélkül a politikai problémák alá rendelni”.

A gazdaság vagy politika primátusával kapcsolatos német vélemények egy része nem maradt meg a francia tézis elutasításának szintjén, hanem a koncepciót továbbfejlesztve a gazdasági érdekeket a politikai célok elérésére is felhasználni kívánta. A Genfben megfogalmazott vélemény annak a fontosságára figyelmeztetett, hogy „a Briand-memorandumhoz kapcsolódó német megjegyzésekben meg kell próbálnunk egy saját programot kifejteni”, továbbá „nem kellene elszalasztani annak a lehetőségét, hogy politikai offenzívába menjünk át”. Treviranus is a német nagyhatalmiság szempontjából tulajdonított jelentőséget a gazdasági kérdéseknek, s a francia koncepció elfogadását azért tartotta veszélyesnek, mert az erősen beszűkítené Németország cselekvési lehetőségeit. Ehhez az igényhez mérten különösen szembetűnő, hogy az egyes gazdasági reszortok vezetői alig tudtak megnevezni olyan területet, ahol az európai gazdasági együttműködést német szempontból kívánatosnak vagy lehetségesnek tartanák.⁴⁷ Véleményünk szerint ez is arra utal, hogy már a gazdaság és politika viszonyáról folyó vita is lényegében a status quo és a revízió problémájával függött össze.

A francia és a német felfogás ellentétes volta még egyértelműbben kiderül azokból a kritikai megjegyzésekből, amelyek német részről a francia terv politikai célkitűzéseivel kapcsolatban fogalmazódtak meg. Bülownak 1930. május 24-i, a későbbi német reagálások szempontjából mértékadó emlékirata nyíltan megfogalmazta a szembenállás alapkérdését, kijelentve: „az egész unió célja, hogy újabb béklyókat helyezzenek ránk kihasználva azt, hogy az uralkodó felfogás szerint Európa konszolidálása csak a status quo alapján lehetséges”. Hozzátette, hogy nemcsak a területi status quoról van szó, hanem a békeszerződés valamennyi döntéséről. Ennek a felfogásnak megfelelően a Briand-tervre vonatkozó német iratokból a békerendszer átfogó kritikája bontakozik ki. Központi problémaként természetesen a határok stabilizálása jelentkezett. Schubert államtitkár a kancellár véleményével egyetértésben jelentette ki az angol nagykövetnek, hogy amennyiben a Briand-tervnek ez a célja, akkor azt a német kormány nem fogadhatja el. A versailles-i szerződésben meghatározott keleti határokat képtelennek és tűrhetetlennek nevezte, amelyekkel német részről nem lehet kiegyezni.

Az osztrák követtel folytatott megbeszélés során Köpke a bécsi kormány által adott értelmezéssel és instrukciókkal polemizálva kijelentette, hogy a francia tervből hiányoznak az evolúciós elemek, s a memorandumot nem lehet másként értelmezni, mint kísérletként az európai status quo jelenlegi formájának stabilizálására. Optimistának és megalapozatlannak nevezte azt az osztrák értékelést, hogy a francia külügyminiszter Európa-politikájának tulajdonképpeni célja egy olyan apparátus létrehozása, amely a területi változtatásokat érintő tárgyalásokat szellemileg, hangulatilag és technikailag előkészíti és lehetővé teszi, s óvott attól, hogy figyelmen kívül hagyják a Franciaországban érvényesülő különböző politikai erőket.

⁴⁷ *Peu Allg. Bd. 3.* 1930. június 30; *BVStEu Bd. 2.* Renthe-Fink; *PA IV. Ru Peu Bd. 1.* Treviranus állásfoglalása. 1930. június 24; Ruge-Schumann, i. m. 59—61. Reszortmegbeszélés.

Erich Koch-Weser a *Volksdeutscher Klubban* mondott beszédében szembefordult az egyoldalú kötelezettségek politikájával és olyan európai államszövetség mellett foglalt állást, amely megkönnyíti a határok revízióját. A francia memorandumról tartott reszortmegbeszélésen Bülow a Briand-terv politikai részét egészében elutasítva külön kiemelte, hogy „nem akarunk keleti Locarnót, s nem akarjuk a status quo bármely formában való megszilárdítását”.⁴⁸

A Briand-tervben Versailles stabilizálási szándékát bíráló vélemények nem korlátozódtak a területi status quo kérdésére. A francia memorandum hivatkozása Európa morális egységére alapul szolgált annak a megfogalmazására, hogy a német válaszjegyzék vesse föl a Németország háborús felelősségéről szóló tézis felülvizsgálatának szükségességét.

A német hadügyminisztérium a katonai szuverenitás hiánya miatt alapvetően elutasította az európai közösségben való német részvétel gondolatát, kijelentve, hogy „a kérdéses eszme megvalósításához csak akkor kerülhetünk közelebb, ha megtörtént a kielégítő és nem egyoldalú leszerelés”. A *Deutscher Schutzbund*nak a francia tervvel kapcsolatos megjegyzései a kisebbségi kérdés, a leszerelés és a békés revízió ügyének megoldatlanságára mutattak rá, és a memorandum arra a következtetésre jutott, hogy „nincs kilátás arra, hogy a Briand által elképzelt európai államszövetség úgy valósuljon meg, hogy ne ártson a német érdekeknek”.⁴⁹

A revíziós vita általános megélékülése, intenzívebbé válása tükröződött a német kormány válaszjegyzékében is. Curtius a párizsi nagykövetnek a jegyzékhez fűzött magyarázatában arról szólt, hogy „tudatosan kerültük a vitát és az agresszivitást”, a nyílt szembehelyezkedést voltaképpen a francia javaslat leplezetlenül érvényre jutó politikai tendenciái hívták ki. Hangsúlyozandónak tartotta, hogy a német kormány következetesen tartotta magát az eddigi külpolitikai vonalhoz, amelynek lényegét abban summázta, hogy „a tarthatatlan viszonyok reformjára törekszünk és Európa tényleges megbékélését csakis az igazságosság és egyenlőség alapján tartjuk lehetségesnek”. Curtius szerint a német kormány önmérsékletét tanúsítja, hogy „bár a francia memorandum különböző megjegyzései, mint például a versailles-i határokról vagy a Locarno-paktum kiterjesztéséről szóló passzus érthetővé tették volna, hogy expressis verbis a határmegváltoztatás vagy a szerződések revíziójának szükségességéről beszéljünk, mégis csak általános megfogalmazásban fejtettük ki álláspontunkat”.

A német válaszjegyzék mindazonáltal világosan fogalmazott. Egyetértését fejezte ki a francia memorandum azon fejtegetésével, amely az európai kontinens konstrukciójában jelölte meg a rossz gazdasági helyzet okát. „Ezért aki valóban alapvetően le akarja küzdeni ezeket a nehézségeket, ezeket a politikai okokat nem hagyhatja figyelmen kívül”, s tételesen felsorolta, hogy a német kormány felfogása szerint a biztonság, a leszerelés, a nemzeti kisebbségek és a Népszövetségi paktum egyes

⁴⁸ Peu Allg. Bd. 2. Bülow Weizsäckernek. 1930. május 24; BVStEu Bd. 1. Schubert. 1930. május 28; Bd. 2. Kivonat az osztrák kormány instrukciójából. 1930. május 31; Köpke tárgyalása Frank osztrák követtel. 1930. június 6; A Volksdeutscher Klub beszámolója. 1930. június 3; Ruge-Schumann, i. m. 59—61. Reszortmegbeszélés.

⁴⁹ Peu Allg. Bd. 4. Feljegyzés Weizsäcker számára. 1930. június 27; Ewald, i. m. 102—103; BVStEu Bd. 2. A Deutscher Schutzbund emlékiratai. 1930. június 3. és 1930. június 25.

cikkelyeinek továbbfejlesztése kérdésében kell új megoldásokat keresni. „Minden kísérlet a politikai helyzet javítására Európában attól függ, hogy a teljes egyenjogúság, az egyenlő biztonság, a népek természetes létszükségletei békés kiegyenlítődéseknek alapelvei megvalósulnak-e. Ahol a jelenlegi viszonyok ellentmondanak ezeknek az alapelveknek, hatékony eszközöket kell találni a megváltoztatásukra.”⁵⁰

A német kormány nem hagyott tehát kétséget afelől, hogy csak akkor hajlandó aktívan és pozitívan közreműködni egy európai politikai szerveződés létrehozásában, ha lehetőséget lát benne revíziós céljai megvalósítására, vagy legalábbis a revízió útjának megnyitására.

Briand a német jegyzék politikai fejtegetéseivel szemben arra hivatkozott, hogy tudomásul kell venni: Európa jelenlegi struktúrája a békeszerződéseken alapul, s a vita ezek megváltoztatásáról csak fokozná Európa megosztottságát.

Hoesch a német kormány intenciója szellemében azt hangoztatta, hogy az Európa jelenlegi helyzetét meghatározó megállapodásokban vannak olyan paragrafusok, amelyek lehetőséget adnak a fejlődésre. A népszövetségi Alapokmánynak a békés revízió lehetőségét kimondó 19. pontjára utalva hangsúlyozta, hogy „Németország nem lép ki a szerződések kereteiből, ha az evolúció gondolatát fölveti és képviseli”. Ha ezen a megbeszélésen egyetértés is látszott kialakulni a két fél között, — Briand úgy vélekedett, hogy a kívánt evolúciót leginkább a bizalomteljes európai együttműködés kereteiben lehetne elérni⁵¹ — rövidesen bebizonyosodott, céljaik oly mértékben különböznek, hogy kölcsönösen kizárják egymást. Ebben az időszakban ugyanis olyan jelentős átalakulás ment végbe Németország belső és nemzetközi helyzetében, ami minőségi változást hozott a korábbi évek külpolitikai koncepciójával összehasonlítva.

A megbékélési politika által elérendő célok tekintetében a francia és a német külpolitika törekvései voltaképpen kezdettől fogva diametrálisan ellentétesek voltak. A német—francia együttműködés „európai szellemű” politikája mindaddig fönntartható volt, amíg német részről a revízió feltételeinek a megteremtése volt napirenden, de válságba jutott, amint maga a revízió vált aktuális programmá. A Briand-tervvel kapcsolatos németországi politikai viták azért tanulságosak, mert éppen ezt a változást dokumentálják, itt ragadható meg a revíziós politikai célok is szolgáló megbékélési politika átfordulása a revíziós politikába, ami konkrétan a jóvátétel eltörlésére, a fegyverkezési egyenjogúság megteremtésére és a német érdekszféra Kelet-Délkelet-Európa irányába történő kiterjesztésére irányuló német aktivitásban nyilvánult meg. Az új politika előfeltételeit Stresemann teremtetete meg, aktualizálására pedig a válság alatt mozgásba lendült nemzetközi helyzet biztosított kedvező körülményeket.⁵² A parlamenti kívüli eszközökkel kormányzó Brüning kabinetjének külpolitikai kérdésekben bizonyos mértékig megnőtt a mozgásszabadsága, ki tudta vonni a külpolitikát a parlamenti pártok ellenőrzése alól. De mert a külpolitikai változások háttérében döntően objektív folyamatok húzódtak, nem indokolt a Briand-terv megbuktatását

⁵⁰ Uo. Curtius távirata. 1930. július 11; Schriftstücke zum Europamemorandum der französischen Regierung. Herausgegeben vom Auswärtigen Amt. Berlin, 1930. 6—7. és 21.

⁵¹ *Peu Allg.* Bd. 5. Hoesch távirata. 1930. július 15.

⁵² A Brüning-kormány időszakában jelentkező új külpolitikai tendenciákról *Fejes*, Magyar—német kapcsolatok 1928—1932. Bp. 1981. 69—73.

a kormányfő, illetve a Külügyi Hivatal vezető funkcionáriusai hibás döntésének, militáns franciaellenességének, a megbékélési politika megkontrázására irányuló öszszezsküvésüknek tulajdonítani. Azok a feltevések, amelyek szerint Stresemann halála mérte a végzetes csapást az európai együttműködés politikájára, nem verifikálhatók. Erősen perszonalizált történelemszemléletet tükröznek, ami ráadásul idealizált Stresemann-képre épül. Minden olyan állítás, amely szerint 1930 nagy esélye lett volna az európai összefogásnak, ami a német politika szűkkeblűsége következtében hiúsult meg,⁵³ lebecsüli annak a ténynek a jelentőségét, hogy az európai államok többsége oly mértékű fenntartásokkal fogadta a francia tervet, hogy megbuktatásáért nem lehet kizárólag a németeket felelőssé tenni. Másrészt talán érdemes arra is utalni, hogy a Páneurópa-terv bukásában nemcsak ellenfelei erejének, hanem a tervet előterjesztő Franciaország gyengeségének is szerepe volt.

A francia kormány tervezete és a magyar álláspontok

Ismeretes, hogy a magyar kormány is a francia terv ellenzői közé tartozott. Indítékaik részben hasonlóak voltak a német politika szempontjaihoz, azonban a két ország helyzetében lévő különbségek következtében a hasonló érveknek is más akusztikája volt. A magyar politikában már az 1927. áprilisi olasz—magyar szerződés jelezte az új, aktív külpolitikára való áttérés szándékát. A magyar kormány elképzelései egy Németországot és Olaszországot egyaránt magában foglaló revíziós európai blokk létrehozására egyelőre nem realizálódhattak. Csak Schober 1929. szeptemberi kormánya kerülése után javultak az olasz—osztrák—magyar együttműködés esélyei is, ami az 1930. július 8-án aláírt osztrák—magyar barátsági szerződést kiegészítő titkos jegyzőkönyv értelmében a két ország kisantant-politikájának az összehangolását tette lehetővé.

Az aktivizálódó magyar külpolitika támaszkereső kísérleteinek részleges eredményei nem ellensúlyozták azt a tényt, hogy Magyarország továbbra is rászorult a vezető antanthatalmak politikai jóindulatára és gazdasági támogatására. A magyar kormányzat különösen az optáns és a jóvátételi kérdés rendezésének kényszere kapcsán a korábbiaknál intenzívebb kapcsolatokat tartott fenn Franciaországgal, s úgy tűnt, hogy francia részről is mutatkozik bizonyos megértés Magyarországgal szemben. Franciaország jelentőségét 1930 folyamán kétségkívül megnövelte az a tény is, hogy az egyetlen szilárd gazdasági pozíciókat őrző hatalomként az a forrás lehetett, ahonnan a válság által sújtott Magyarország is gazdasági-pénzügyi segílyt, kölcsönt remélhetett. Bethlen miniszterelnök voltaképpen egy nagyobb szabású kölcsönakció elősegítése érdekében, az ehhez szükséges politikai légkör kialakítása céljából tárgyalásokat folytatott Londonban is, de a remélt pénzügyi támogatás az angol pénzpiac

⁵³ Lipgens a Brüning-kormány legsúlyosabb hibás döntésének nevezi a terv elutasítását, azt, hogy nem voltak hajlandók az általános szituációt összeurópai megfontolások szerint elemezni. „1929/30 az utolsó sansz lehetett volna, hogy az új világhatalmak által még befolyási szférákra nem osztott Európa önszántából megfeleljen a történelmi kihívásnak.” i. m. 360—362; Siebert Briand életrajza Európa szempontjából katasztrofálisnak tartja, hogy Stresemann halála után Briandnak nem volt német partnere elképzelései megvalósításához. i. m. különösen 519. 537—538.

válságának elmélyülése miatt csak részben realizálódott. Ennek következtében Franciaország jelentősége — ha csak taktikai jelleggel és átmenetileg is — a magyar külpolitika számításában megnövekedett.⁵⁴

Az aktív revíziópolitikai törekvés és a rászorultság a status quo fenntartásán örökődő hatalmak támogatására — ez a kettősség szolgált a Briand-tervre való magyar reagálás általános politikai háttéréül. Magyar diplomáciai körökben még a francia külügyminiszter népszövetségi beszéde előtt szkeptikus utalások hangzottak el a gazdasági tervek, a vámtételek limitálásának esélyeivel kapcsolatban.

A magyar kormány az USA külügyminisztériuma egyik vezető hivatalnokának érdeklődésére válaszolva fogalmazta meg először a gazdasági együttműködéssel, illetve konkrétan a vámfegyverszüneti megegyezéssel kapcsolatos álláspontját. Eszerint a magyar kormány örömmel üdvözli a gazdasági békét előmozdító javaslatokat, de leszögezte: „Nagyobb szabású akcióban a gazdaság kérdését a politikától teljesen elkülöníteni nem lehet. Magyarország megcsonkítása olyan nemzetközi helyzetet teremtett, melyben politikai és gazdasági lehetetlenségek egymással szoros kapcsolatban állnak.” A magyar állásfoglalásban tehát a gazdasági együttműködés lehetőségei erősen összekapcsolódtak a revíziós célokkal. Míg Németország számára a gazdasági integráció a belőle származó közvetlen gazdasági előnyök mellett a revíziópolitikai program szolgálatában is fölhasználható eszköznek látszott, a magyar felfogás az európai gazdaság feltételeinek javítására szolgáló terveket jószerivel értelmetlennek tekintette a politikai struktúra gyökeres megváltoztatása nélkül. „Az új határok gazdaságsorvasztó hatása nem szűnik meg azáltal, ha az azokon épült vámfalakat lebontjuk, vagy rajtuk rést ütünk” — hangzott a magyar kormány véleménye, amelyben bizonyos — a helyzet kényszeréből fakadó — módosulásokkal a korábbi évek aggodalmai éltek tovább. Nevezetesen az, hogy bármiféle gazdasági együttműködés „politikailag rendkívül megkönnyítené szomszédaink helyzetét velünk szemben és megnehezítené minden, a trianoni határoknak még békés úton is elérhető megváltoztatási lehetőségét.”⁵⁵ Az európai méretű gazdasági együttműködéssel szemben tanúsított passzív magyar álláspont természetesen nemcsak politikai, hanem gazdasági okokkal — a magyar ipar rászorultságával a védővámok támogatására, illetve a magyar gazdaság tradicionális és szerves európai gazdasági kapcsolatainak hiányával — is összefüggött.

Tekintettel a francia terv politikai karakterére, a magyar reagálásokban is a politikai elemek álltak előtérben. Bethlen István már említett londoni útja során vázolta Henderson külügyminiszternek a magyar külpolitika vezérgondolatait, amelyek „elsősorban a béke fenntartására irányulnak. Ezen cél elérésére a magyar kormány meggyőződése szerint szükséges, hogy a különféle államok közötti politikai és gazdasági ellentétek minél jobban elimináltassanak és pedig elsősorban a közvetlen szomszédok között.” Ez az utalás mindössze a döntőbíróági szerződések megkötésének

⁵⁴ A magyar külpolitika problémáiról *Juhász*, Magyarország külpolitikája 1919—1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975. 128—134; Fejes, i. m.

⁵⁵ OL K 107 47-2 Hevesy Pál jelentése Walko külügyminiszternek. 1929. augusztus 13; OL K 63 43. 409. cs. 2825. sz. Kuen-Héderváry kűm. h. feljegyzése Hevesy miniszter residensnek. 1929. október 9; Walko Lajos külügyminiszter 1927. augusztusi körtáviratát idézi *Juhász*, i. m. 116.

szükségességére vonatkozott, amit a magyar kormány véleménye szerint a kisantant államai közötti szerződések léte tesz lehetetlenné. „Egy maradandó béke fenntartására okvetlenül szükséges, hogy idővel a békeszerződések igazságtalanságai valamiképp helyre legyenek hozva” — hangzott a magyar miniszterelnök érvelése, aki Trianon igazságtalan határozatai mellett a kisebbségi kérdésben és a magas vámfalakban jelölte meg a tartós béke akadályát. A megbeszélésen, Bethlen kérdésére a brit külügyminiszter megfogalmazta a Briand-tervvel kapcsolatos fenntartásait. Ezek — a német elképzelésekről kapott információkkal, valamint a török kormány álláspontjának ismeretével együtt — megerősítették a magyar kormány elutasító pozícióját a tervvel szemben.⁵⁶ Jóllehet, Villani párizsi magyar követ a francia külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén óvatosan célzott területi kérdésekre is, mire Briand kilátásba helyezte, hogy „bármely kérdést fel lehet majd vetni, ha az atmoszféra kedvező lesz és a kölcsönös bizalom helyreáll”, a magyar válasz hangnemében sokkal erőteljesebben igazodott az intranszigenz olasz állásponthez, amit Mussolini megleléddéssel nyugtázott.⁵⁷

Bethlen miniszterelnök 1930. július 6-án Debrecenben tartott beszéde mindenesetre a magyar kormány gazdasági helyzetének és politikai törekvéseinek ellentmondásosságát tükrözte. A kormányfő az európai vámunió elképzelését idő előttinek, a gyakorlati politika szempontjából távolinak nevezte, a közép-európai államok összefogásának gondolatát pedig világosan elutasította. „Ez politikai kérdés elsősorban és nem gazdasági kérdés. S ha gazdasági köpenyben nyújtják is nekünk, azért mögötte a farkasbört mindig érezni lehet.” Ugyanakkor az európai népek közötti kooperációt gazdasági téren kívánatosnak nevezte, de úgy, hogy az „a népek és nemzetek szabadságának, egyenlőségének és önként vállalt kötelezettségének alapján épüljön fel”.⁵⁸

Hasonló szellemben értékelte a magyar külügyminiszter a felsőház külügyi bizottsága számára készített elemzésben az európai gazdasági együttműködésre vonatkozó 1929. őszi francia tervet. Elismerte, hogy „a gazdasági problémák terén az európai államok között, tekintet nélkül azoknak egymás közötti ellentétes érdekeikre, bizonyos gazdasági közösség jut kifejezésre”, s a politikai kérdéseket mintegy előfeltételként állította középpontba. „A jelenlegi politikai helyzetben nagy enyhülésnek kell bekövetkeznie, mielőtt a gyakorlatban ily terv kiviteléről lehetne szó, s ha ez a politikai enyhülés be is következne, az államok jó részének sok olyan kérdést kellene előbb megoldania, melyek speciális helyzetükben döntő jelentőséggel bírnak.” Az 1930. május 17-i javaslat politikai tartalmát úgy ítélte meg, hogy azzal „a francia diplomácia egy lépéssel közelebb jutna végső céljához, a jelenlegi status quónak általános biztonsági és garanciaszerződéssel való megrögzítéséhez”, amivel szemben annak az igénynek adott hangot, hogy „az európai unió létesülésének egyik előfeltéte-

⁵⁶ IET IV. k. 239. sz. Feljegyzés Bethlen miniszterelnök londoni tárgyalásairól. 1930. június 15—18; OL K63 408. cs. 43. 1901. sz. Kánya Kálmán jelentése Berlinből. 1930. május 31; Számjeltávirat az ankarai magyar királyi követségtől. 1930. május 23.

⁵⁷ IET IV. k. 249. sz. Villani párizsi követ számjeltávirata a külügyminisztériumnak. 1930. július 9; uo. 252. sz. Hory római követ jelentése Walko külügyminiszternek. 1930. július 16. A dokumentumot részletesen elemzi Ránki, i. m. 120—121.

⁵⁸ *Bethlen, Beszédei és írásai.* Bp. 1933. 2. k. 300.

le, másrészt legfőbb céljának kellene lennie, hogy a Népszövetség statútumában fennálló bizonyos hiányokat pótolja, hogy találtassék egy eszköz, amely akár a legfontosabb politikai karakterrel bíró kérdések békés megoldására alkalmas”. A külügyi bizottságban Sztérényi József is úgy vélekedett, hogy a memorandum a status quo konzerválását célozza, amivel szemben Magyarországnak továbbra is törekednie kell a békés revízióra, de szükségesnek tartotta, hogy a magyar kormány pozitívan válaszoljon a francia tervezetre és a válaszjegyzék az európai államok gazdasági közeledésére helyezze a hangsúlyt.⁵⁹

A Briand-tervre adandó hivatalos magyar választ szerette volna befolyásolni a Páneurópa Unió magyarországi szervezetének a külügyminiszterhez intézett beadványa. A dokumentum Auer Pálnak 1930. június 2-án a szervezet közgyűlésén tartott beszéde alapján összegezte Páneurópa magyar híveinek felfogását. A Briand-memorandumot Magyarország életérdekeivel összefüggésben elemző írás igyekezett enyhíteni a tervvel kapcsolatos bizalmatlanságot, s arra helyezte a hangsúlyt, hogy a megállapodás keretein belül kell törekedni a magyar érdekek biztosítására. Konstruktív magatartást javasolt, amennyiben fölhívta a figyelmet; „nem érhetjük be azzal, hogy a velünk elkövetett igazságtalanságok reparálását követeljük, hanem közre kell működnünk az európai válság megoldásán. Hozzá kell járulnunk az európai anarchia megszüntetéséhez, az európai államok megszervezéséhez.” Lehetőséget látott arra, hogy az új európai egyezségokmány megkonstruálásánál a népszövetségi alapokmány hibáit kiküszöböljék, s a Briand által javasolt testületekben megfelelően érvényesülhetnének a kisállamok érdekei is. A memorandum biztonsági koncepciójával kapcsolatban a beadvány leszögezte, hogy „a békeszerződések örök megmásíthatatlanságára alapított szervezkedés elfogadhatatlan és nem vezethet eredményre”, de a biztonság elvével összeegyeztethetőnek vélte a „határok békés úton, a diplomácia eszközeivel, esetleg népszavazás által, szerződések revíziója révén” való megváltoztatását. Az európai egyesülés ezen túl mind a kisebbségvédelem, mind a gazdaság területén számottevő előnyökkel járna Magyarország szempontjából, a gazdasági és politikai egyesülés sorrendiségét illető kérdésben pedig azt az álláspontot képviselte, hogy „rossz politikai atmoszférában nem lehet gazdasági megegyezéseket létesíteni”. A Páneurópa Unió magyarországi szervezetének memoranduma annak a véleménynek a megfogalmazásával zárult, hogy „Briand tervezetét lehet és kell bírálni, lehet és kell javítani rajta, de boldognak kell lenni, hogy az emberi szolidaritás annyi szenvedés után végre kezd diadalmaskodni, s komoly lépés történik Európa megmentésére”.⁶⁰

A magyar Páneurópa-szervezet beadványa természetesen nem befolyásolta érdemben a magyar válaszjegyzék gondolatmenetét, ami 1930. július elején nyert megfogal-

⁵⁹ OL K63 408. cs. 43. Feljegyzés. 1930. július 5; Az MTI jelentése a Külügyi Bizottság üléséről. 1930. július 7.

⁶⁰ OL K63 408. cs. 43. 2467. sz. A Páneurópa Unió magyarországi szervezetének beadványa. 1930. június; Auer, Briand Páneurópa-memoranduma és Magyarország életérdekei. Bp. 1930; Páneurópai Értesítő. 5. sz. 1930. június—július. A szervezet IV. rendes közgyűlésén Lukács György kifejtette, hogy Magyarország beléphet egy olyan szövetségbe, amely nem szól határkérdésekről, de lehetetlen, hogy kifejezetten biztosítsuk az utódállamoknak a mai határokat, s a maga részéről a békés revízió gondolatát képviselte. Auer a vitában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a Briand-memorandum alapelveinek megvalósítása Magyarország számára nem jelent sem hátrányt, sem jogfeladást.

mazást. A végleges francia szöveget Walko külügyminiszter július 10-én látta el kézjegyével. A választervezet szerint szükséges a bevezetőben pár udvarias frázissal arra utalni, hogy a magyar kormány a maga részéről mily nagy súlyt helyez arra, hogy az európai államok között állandó szolidaritás és az együvé tartozás eszméjéből fakadó morális unió létesüljön. Ezután — egyetértve a francia felfogással, miszerint az európai uniónak a tagállamok abszolút szuverenitására és jogegyenlőségére kell épülnie — hangsúlyozta: „felfogása szerint a szabadság és jogegyenlőség fogalma olyképpen értelmezhető, hogy mindazon egyenlőtlenlégek, melyek egyes államokra nézve szuverenitásuk szabad gyakorlatának akadályát képezik, az európai unió megvalósításával kapcsolatban kiküszöbölendők volnának”. A békeszerződések hátrányos intézkedéseinek megszüntetésén túl a magyar válaszjegyzék a kisantant-szerződések felszámolását is az európai együttműködés előfeltételének nyilvánította. „Az egyes államok között fennálló olyan természetű megállapodások, melyek a memorandumban kifejtett és az európai kollektivitás békés megszervezésére irányuló elvekkel ellentétben állanak, nem vihetők át a jogegyenlőségen alapuló új Európába anélkül, hogy annak harmóniáját és a nemzetek eredményes együttműködését ne veszélyeztetnék.” A továbbiakban a már korábban idézett módon érintette a népszövetségi státútum megváltoztatásának problémáját, és állást foglalt amellett, hogy „az európai kooperációnak nem lehet feladata, hogy a Népszövetség autoritását gyengítse”. Miközben a magyar kormány érdektelenségét nyilvánította ki az Európán kívüli államok és az európai unió viszonya kérdésében, megfogalmazta, hogy a genfi európai konferenciára az összes európai államot meg kellene hívni. A magyar jegyzék konkrétan Törökországot nevezte meg, a Szovjetunióról azonban nem tett említést.

Végezetül a felmerült politikai problémák nehezen megoldható voltára utalva fölvetette a kérdést, hogy nem volna-e célszerű visszatérni Briand eredeti, 1929. szeptemberben kifejtett koncepciójához. Két megfontolást emelt ki ezzel kapcsolatban. Az Európát különösen súlyosan érintő gazdasági krízis folytán „a gazdasági bajokon való segítés a legaktuálisabb feladat”, másrészt — s ez eltér a korábban idézett magyar véleményektől — „ha sikerülne gazdasági téren bizonyos kooperációt és az ellentétek kiküszöbölését elérni, az oly atmoszférát teremtene, mely ezen súlyos politikai probléma megoldását is lényegesen megkönnyítené”.⁶¹

Az európai unió problémájával foglalkozó 1930. szeptemberi, népszövetségi ülésen a jelen lévő magyar miniszterelnök, aki elsősorban gazdasági kérdésekről folytatott megbeszéléseket Genfben, elutasította a delegációt vezető Apponyi ajánlatát, hogy elvi jelentőségű beszédben fejtsse ki a magyar kormány álláspontját Páneurópa kérdésével kapcsolatban. Annyi instrukciót azonban adott Bethlen, hogy „a kisebbségi és a leszerelési kérdést lehetőleg ki kell domborítani annál inkább, mert a Páneurópa-kérdés túlságosan előtérbe került és egyéb fontos kérdések könnyen elsiklanak mögötte.” A magyar delegáció mindenestre nagy lelkesedéssel nyugtázta Hendersonnak a leszerelési kérdést fölvető hozzászólását, illetve Schober kancellár beszédét. Ez utóbbival kapcsolatban a röviddel azelőtt létrejött osztrák—magyar barátsági szerződés első kézzelfogható eredményének tűnt, hogy a magyar kormánnyal azonos felfogást

⁶¹ IET IV. k. 243. sz. Feljegyzés a Briand-memorandumra adandó válasz gondolatmenetéről. 1930. július; Ormos i. m. 50.

képviselet, nevezetesen azt, hogy „regionális és egyes problémákra vonatkozó meg-
egyezőések az a praktikusán járható út, mely végeredményben egy politikai vonatkozású
páneurópai gondolat felé is vezethet”.

A genfi konferencia eredménye tekintetében a magyar kormány elégedetten állapít-
hatta meg, hogy „a Briand-féle európai federáció gondolata, mely a tavalyi közgyűlésen,
mint elsősorban gazdasági jellegű kooperáció terve jelentkezett, egy a politikai
égbolton futott változatos pályafutás után, egy év leteltével visszatért eredeti koncepciójához,
a gazdasági kollaborációhoz”.⁶² Kozma Miklós ehhez azt is hozzátette,
hogy „Európa egy a béke által rákényszerített mesterséges nyugalom után mozogni
kezd, a gazdasági helyzet Európa-szerre romlik és az 1931-es évtől kezdve néhány
nehéz, nyugtalan év fog következni”. Bizonyos mértékű kalandorságra utalt a gondolat
folytatása, miszerint „nekünk a nyugalom halált és megmerevedést jelent, így
bármilyen okozza is a mozgást, az nekünk jó, még akkor is, ha igen nehéz gazdasági
helyezeten megyünk át”.⁶³ A következő év azonban a magyar politikai vezetés számára
azt dokumentálta, hogy az elsősorban a német—osztrák vámuniós terv következtében
meginduló nemzetközi mozgás folyamatában Magyarországnak alig nyílik lehetősége
politikai érdekeinek érvényesítésére, vagyis Magyarország a délkelet-európai
tértség többi államához hasonlóan pusztán tárgya lehet csak a nagyhatalmak hegemonia-
harcának, miközben a hallatlanul súlyos gazdasági nehézségek Bethlen kormányának
bukását és jelentős belpolitikai átrendeződést is előidéztek.

A Briand-terv gazdag magyarországi sajtóvisszhangjából ezúttal egyetlen, a *Magyar Szemlé*ben publikált tanulmányt tartunk kiemelendőnek. Szerzője, Teleki Pál
számára a francia javaslat inkább csak az apropót adta ahhoz, hogy megfogalmazza,
kifejtse az európai problémával kapcsolatos álláspontját. A cikk mind logikájával,
mind világgösszefüggéseket tekintetbe vevő szemléletével kiemelkedik az e problémákkal
foglalkozó magyar publicisztikai termésből. Teleki a világgazdaság 19—20. századi
fejlődésével dialektikus összefüggésben magyarázta a nagyobb, kontinentális méretű
„rész-életlegységeknek” a felvirágzását és önállósulási törekvéseit. Európa gazdasági
hegemoniájának elvesztése és a világ más térségeinek öntudatosodása—önállósodása
következtében természetes és szerves módon be kellett következnie Európa egyesülési
igényeinek is. Ebből az alapvető — az európai egyesülés eszméjét organikus fejlődés
eredményének tartó — téziszből arra a következtetésre jutott, hogy „Európa tömörülésének
keresztülvitelét nem lehet egyszerűen zöld asztalnál kigondolni, kitervezni és
programba foglalni”, s ezért elutasította az USA, Svájc vagy a Népszövetség szervezeteinek
mechanikus másolására irányuló próbálkozásokat. Miközben a háborús felelősség
hangoztatásával szemben a békének a felelősségét emelte ki, Briand tervezetének fő
hibájaként a „jelenben látást” kifogásolta. Az európai közvéleménynek az ellentéteket
előtérbe állító lélektani beállítódásával és a status quo mindenáron való fenntartására
irányuló francia törekvéssel magyarázta a terv túlzott óvatosságát és kompromisszumos
jellegét. A kis államok szuverenitását féltő véleményekkel szem-

⁶² OL K429 Adatgyűjtemény. 1930. Kozma levele Csáky Istvánnak. 1930. szeptember 11; Bethlen miniszterelnök tájékoztatása a magyar sajtó számára; IET IV. k. 257. sz. Feljegyzés a Briand-terv ügyében tartott nemzetközi konferenciáról. 1930. szeptember 9—11.

⁶³ OL K429 Adatgyűjtemény. 1930. Summázat Genffel kapcsolatban.

ben Teleki — némi logikai csúsztatással — azt fejtegette, hogy „ha a szuverénítás korlátozása a nagyokra nézve éppúgy beáll, mint a kisebbekre nézve, akkor a forma, az egyes államok szuverénitása jogilag nem sértetik meg”. Kérdésével azonban egy nagyon is reális tendenciára hívta fel a figyelmet: „Ami pedig a belső tartalom megsértését, a szuverénítás belső lényegi korlátozását, részleges megszűnését illeti, ki áztatja magát még ma abban, hogy a tényleges hatalmi viszonylatok nem tették volna ezt meg régen úgy politikai mint gazdasági téren?” A Briand-tervvel szemben általában hangoztatott szempontokat — az USA-val és a Népszövetséggel való szembekeverülés veszélyét — nem akceptálta Teleki tanulmánya.

A francia tervezet hibái ellenére is jelentős lépésnek nevezte az európai tömörülés gondolatai között, s egyúttal azt hangsúlyozta, hogy a különböző tervek és szervezkedések egyike sem képes önmagában megoldani Európa egyesítésének feladatát. „De mind együtt és az egyesek külön-külön is a maguk terén előbbre visznek, ha felismerjük, hogy ezek . . . egy nagy, egységes folyamat részei, amely természetes folyamat. Természetes folyamat, tehát feltartóztathatatlan . . . és hogy ennek a folyamatnak sem gazdasági, sem politikai, sem szociális, sem kulturális jellege nincs külön-külön, hanem egyetemes jellege van.”⁶⁴

Teleki Pál prognózisa rövid távon nem igazolódott, a nemzetközi politika nagy átrendeződési folyamata elsodorta a francia Európa-tervet is. Az európai egyesülés eszméjének elkötelezett görög politikus, Nikolasz Politisz 1929 őszén úgy érezte, hogy Briand javaslata vagy túlságosan korán, vagy túlságosan későn jött. „Túl korán, mert a nagy európai válság, ami már jelentkezik, még nem érte el a népeket; túl későn, hiszen az előző évek európai eufóriája véget ért.”⁶⁵ Benyomásuk szerint viszont éppen ennek az átmeneti időszaknak a problémái indokolták, tették aktuálissá a terv meghirdetését. A húszas évek megbékélési politikájának megrendülése pillanatában a francia kormány arra tett kísérletet, hogy a revíziós követelésekről várhatóan kibontakozó általános vita előtt Németországot beilleszse, integrálja egy európai rendszerbe, s ebben az értelemben a Briand-terv a húszas évek politikai fináléjaként értelmezhető. A terv egyben válságstratégia is kívánt lenni, amely összeurópai karakterével alternatívaként szolgált az Ausztriába és Délkelet-Európába irányuló német gazdasági és politikai támadással szemben. Mivel azonban a válság leküzdése a továbbiakban nem összeurópai, hanem regionális, illetve bilaterális útra terelődött, a francia memorandum nem válhatott egy új európai politika nyitányává.

⁶⁴ Teleki, Az európai probléma. in: Magyar Szemle. 1931.

⁶⁵ idézi Siebert, i. m. 503.

III.

Az európai és regionális integrációs törekvések kudarca (1930—1933)

A húszas évek európai integrációs mozgalmában viszonylag jól elhatárolódtak a döntően gazdasági célokat követő irányzatok az elsődlegesen politikai célú egységmozgalmaktól. Bár a kétfajta célkitűzés ebben az időszakban is szoros összefüggésben állt egymással, egészében véve a húszas éveket az európai államok politikai együttműködését szorgalmazó tervek, koncepciók, mozgalmak bizonyos mértékű prioritásával véljük jellemezhetőnek.

Az új évtized elején a válság kényszerítő körülményeivel összefüggésben viszont túlnyomóan gazdasági kérdések álltak az európai államok kapcsolatainak, tárgyalásainak előterében, az európai viszonyok új rendjére vonatkozó koncepciók hangsúlyozottan gazdasági megalapozottságúak voltak. Ez az orientáció egyrészt reális gazdasági érdekekből fakadt, másrészt azonban az európai nagyhatalmak élesedő — nem elsősorban gazdasági, hanem hatalmi-politikai — hegemoniaharcának keretétül szolgált. Az európai gazdaság újjászervezésére irányuló tervek e politikai küzdelemnek voltak a fegyverei, s a reális gazdasági érdekek ebben a harcban a nagyhatalmi céloknak rendelődtek alá.

A hatalmi-politikai hegemoniaharcnak ez a kiéleződése egyúttal azt is jelezte, hogy az európai államok gazdasági és politikai együttműködésének a húszas években fölmerült alternatívája egyre inkább háttérbe szorult, a válság éveiben az integrációs törekvések átmeneti veresége, felmorzsolódása következett be.

Ezeknek a súlyos éveknek a története témánk szempontjából tehát inkább csak utójátéknak tekinthető, amely azonban már tartalmazza az újabb időszak új jelenségeinek kezdeményeit is. Az előző időszakkal való kontinuitást a húszas években született mozgalmaknak, illetve terveknek az „utóélete”, a harmincas évek elejére áthúzódó története jelenti. A Coudenhove-Kalergi-féle Páneurópa-mozgalom 1932 őszén is megrendezte a maga kongresszusát, s a Briand-kezdeményezés nyomán életre hívott népszövetségi Európa Bizottság is megkezdte munkáját. Ezeknek a — formailag továbbra is az összeurópai koncepciót képviselő — szervezeteknek a tartalmi tevékenysége sem maradhatott azonban mentes az új törekvésektől, s az az ellentmondás, hogy európai keretekben integrálni kívánták az egyre határozottabban divergáló hatalmi érdekeket, bénítóan hatott tevékenységükre.

A húszas években uralkodó általános felfogással szemben, amely a gazdasági és politikai összefogást kontinentális keretek között képzelte el, s a regionális egyesülés-

nek csak átmeneti jelentőséget tulajdonított, az új évtized elején az Európán belüli regionális egyesülés, mindenekelőtt a közép-európai térség összefogásának gondolata vált meghatározóvá. A regionális integráció eszméje elvileg semmiképp sem állítható és állítandó szembe az összeurópai összefogás gondolatával. A kontinentális méretű integrált egység természetes kiépülése valójában a kisebb regionális csoportosulások közötti szerves kapcsolatokra alapozva valósulhat meg, a régiók szorosabb együttműködése nem elkülönítő, sokkal inkább építő szerepet játszhat az integráció folyamatában.

Hogy a válság éveiben a közép-európai problematika előtérbe kerülése mégsem az említett szerves fejlődést segítette elő, hogy Páneurópa és Mitteleurópa egyre inkább egymást kizáró alternatívaként fogalmazódott meg, nagyrészt azzal magyarázható, hogy a valódi integráció szempontjai a nagyhatalmi politika érdekelletéihez képest háttérbe szorultak. A harmincas években mind az általános európai, mind a regionális együttműködés programja áldozatul esett a nagyhatalmak hegemoniaküzdelmének, különösen a nemzetiszocialista Németország határtalan hódító ambíciójának. A harmincas évek elején azonban a közép-délkelet-európai régió összefogásának gondolata még többfajta törekvést is kifejezett. A térség államainak blokkalkotási kísérletei nyilvánvalóan az agrárérdekek védelmének szükségletéből fakadtak, míg a vezető európai nagyhatalmak a régió megszervezése kapcsán a térség feletti uralmuk biztosítására törekedtek, aminek következtében a közép-európai terület a nagyhatalmi érdekek fontos konfrontálódási terepévé vált.

Az integrációs törekvések jellegében végbement változások kétségtelenül összefüggtek a nagy válság következtében a világgazdaságban jelentkező új tendenciákkal, az állami beavatkozás térnyerésével, a szabadkereskedelem és a legnagyobb kedvezmény elvének általános visszaszorulásával, valamint a kiéleződött szociális feszültség nyomán végbement politikai átalakulással, a jobboldali és fasiszta mozgalmak előretörésével is.

A Népszövetség Európa Bizottságának tanácskozásai 1931—1932 folyamán

A válságévekben jelentkező egyik fontos jellegzetesség, a gazdasági kérdések hangsúlyozott előtérbe állítása a legtöbb európai ország részéről már a Briand-terv fogadtatása kapcsán jelentkezett. Az eredetileg főleg a francia politikai célok paralizálását célzó gazdasági orientáció túlsúlya — Európa egyre súlyosabbá váló gazdasági helyzetéből adódóan — a *Comission d'étude pour l'union européenne* egész tevékenységét jellemezte, ami azonban korántsem jelentette a hatalmi-politikai ellentéteknek a Bizottság fórumaitól való távoltartását.

Az Európa Bizottság 1931. január 16. és 21. között megrendezésre kerülő első ülészakán a kormányok általában magas — miniszterelnöki, illetve külügyminiszteri — szinten képviseltették magukat. A német kormányhivatalok körében az előkészítés időszakában nem volt teljes az egyetértés a konferencia jelentőségének a megítélésében. Posse, a gazdasági minisztérium igazgatója helytelenítette azt a külügyminisztériumi véleményt, hogy az Európa Bizottságban tartalmi kérdések aligha fognak előjönni, és a javaslatok is formális jellegűek lesznek. Saját álláspontja szerint — tekintettel az európai gazdasági válság súlyosságára és Németország helyzetére — Németország-

nak a gazdaságpolitikában, főleg az európai gazdasági racionalizálás elősegítése területén aktívnak kell lennie, s megfontolásra ajánlotta, hogy a bizottságban a német képviselők terjesszenek elő javaslatokat.¹

Ennek ellenére nem történt érdemi német kezdeményezés. Curtius külügyminiszter arról tájékoztatta a párizsi német nagykövetet, hogy a kormány nem fogja kezdeményezni a délkelet-európai gabonára vonatkozó vámpreferencia kérdésének napirendre tűzését, de mivel feltételezte, hogy a délkelet-európai országok — elsősorban Románia — szorgalmazni fogják ennek a problémának a megvitatását, erre az esetre a német kormány támogatását, a kérdés pozitív kezelését helyezte kilátásba. A külügyminisztérium instrukciója szerint Németország fontosnak tartja ebben a kérdésben a Franciaországgal való összehangolt cselekvést, amire a francia kormánykörök is készségezt mutattak. Louis Loucheur nemcsak a délkelet-európai gabonatermelő államoknak nyújtandó francia hitelekéről nyilatkozott kedvezően, hanem kilátásba helyezte nagyobb tétel európai gabona vásárlását is Franciaország részéről. A preferencia kérdésében ugyan nem tett pozitív nyilatkozatot, de abban teljes volt az egyetértés Franciaország és a Német Birodalom között, hogy az európai gazdasági együttműködés első konkrét feladataként a délkelet-európai gabonafölösleg elhelyezésének problémáját kellene megoldani.²

Az Európa Bizottság 1931. januári ülésén — a nem népszövetségi tagállamok részvétele ügyében folytatott vita mellett — a gazdasági együttműködés kérdése állt előtérben. Colijn volt holland külügyminiszter előadása összefoglalta az európai gazdasági együttműködés érdekében tett eddigi erőfeszítéseket, amelyek nem vezettek eredményre, s a súlyos válsághelyzetben a gazdasági nacionalizmus kollektív megállapodásokkal történő leküzdésére hívott fel. A vitában felszólaló külügyminiszterek igyekeztek igazolni kormányaik vámemeléseit, Curtius is kiállt a német mezőgazdasági védővámok szükségessége mellett.³

A legégetőbb kérdésben, az agrárprobléma megoldásában azonban ez a tanácskozás sem tudott eredményt fölmutatni. Loucheur a Ritterrel és Posséval folytatott megbeszélés alkalmából vázolta az Európa Bizottság elé terjesztendő francia elképzeléseket. Rámutatott, hogy az eddig fölmerült két lehetőség — a vámpreferencia és az agrárhitel — nem jelent azonnali segítséget a délkelet-európai államok számára, ezért javasolta, hogy külön vizsgálják meg az 1930. évi gabonafelesleg elhelyezésének kérdését. Ritter ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy a német kormánynak nincsenek eszközei, szervezeti lehetősége arra, hogy a német gabonaimportot a francia kormány elképzeléseihez hasonlóan „monopolszerűen” szabályozza, befolyásolja, s továbbra is csak a vámpreferencia útján látta megoldhatónak a mezőgazdaság értékesítési problémáit. Flandin francia kereskedelmi miniszter másik javaslata — nemzetközi földhitelintézet létesítése Franciaország, Svájc, Hollandia vagy más tőkefelesleggel rendelkező országok tőkének mozgósításával — a német képviselőket arra a nyilatkozatra

¹ AA W1-Europa. Bd. 5. Posse levele Ritternek. 1930. december 6.

² Uo. Curtius a párizsi német nagykövetségnek. 1930. december 29; Hoesch távirata. 1931. január 6; BVStEu Bd. 3. Hassel belgrádi követ távirata. 1931. január 6.

³ BA R43 I./619. Weisacker távirata. Genf. 1931. január 16; BVStEu Bd. 3. Curtius külügyminiszter beszéde az Európa Bizottságban. 1931. január 20.

készítette, hogy Németország egy ilyen akcióban hitelfolyósítóként nem, csak hosszú lejáratú agrárhitel igénylőjeként működhetne közre.

Az Európa Bizottság gazdasági vitájában — ahol Titulescu román külügyminiszter is a francia álláspontot képviselte — végül olyan határozat született, ami szerint három albizottságot kell létrehozni. Az elsőnek az volt a feladata, hogy az 1930—31. évi gabonafőlőség elhelyezésének lehetőségeit vizsgálja meg, a második a jövőbeni gabona-kereskedelempolitika elveinek a kidolgozására kapott megbízást. A német delegáció nem tudta elérni, hogy a határozatban a jövő kereskedelempolitikai lehetőségeként a preferenciarendszert konkrétan is megnevezzék. A harmadik albizottságnak az agrárhitelek kérdésében az általános politikai, gazdasági és pénzügyi szempontokat figyelembe vevő elvi irányelvek kidolgozása lett a feladata.⁴

Az első gabonabizottság 1931. február 23. és 25. között ülésezett az európai agrárimportőrök képviselőinek részvételével. A Hermes vezette német delegáció számára készült instrukció szerint Németország általánosságban készségét nyilvánította, hogy segítsen a délkelet-európai államok — Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária — búza-, árpa- és kukoricaeladási gondjainak megoldásában, de nem hajlandó tárgyalni más országokból — pl. Lengyelországból — történő vásárlásokról, valamint más gabonafélékről. Konkrétan azonban az ország nehéz helyzetére, a német mezőgazdaság érdekeire és a jóvátétel, valamint az adósságok pénzügyi terheire hivatkozva nem tartotta lehetségesnek, hogy Németország több gabonát vásároljon Délkelet-Európából. Fontosnak tartotta annak a francia törekvésnek az elhárítását, amely Németországot kívánja fő felvásárlóként előtérbe állítani, miközben a francia kormány saját feladatát elsősorban a finanszírozási kérdésekben való közreműködésre akarja korlátozni.⁵

A konferencián az agrárexportőrök azzal az igénnyel léptek föl, hogy az importra szoruló európai országok vagy bizonyos gabonamennyiség fölvásárlására vállaljanak kötelezettséget, vagy tegyenek ígéretet behozataluk bizonyos hányadának a délkelet-európai országokból való fedezésére, méghozzá a világpiacnál 30 százalékkal magasabb áron. Az importra szoruló országok képviselői ezeket a követeléseket részben azzal utasították el, hogy a kormányképviselők nem tehetnek vásárlásra vonatkozó ígéretet, mert a gabonavásárlás nem a kormányok, hanem a szabadkereskedelem dolga, a világpiaci árnál magasabb árról pedig tárgyalni sem voltak hajlandók. A német képviselő mindazonáltal kilátásba helyezte, hogy Németország esetleg még az év folyamán vásárolhat gabonát a négy dunai államból.⁶

Érdemi megállapodásra tehát az egyetlen konkrét problémával kapcsolatban sem került sor, s ugyanez állapítható meg a 11 ország képviselőjéből álló második gabonabizottság február 26. és 28. között ugyancsak Párizsban tartott üléséről. Itt a gabonaelexportáló országok többsége — Jugoszlávia kivételével — csak megfigyelői státusban volt képviselve. A tanácskozás eredményét összefoglaló jelentés II. pontja a gabonavám-preferencia kérdésével foglalkozott. A Posse vezette német delegáció álláspontja

⁴ W1-Europa. Bd. 6. Ritter feljegyzése. 1931. január 22; Weizsäcker távirata. Genf. 1931. január 21.; R43 I./617. Ritter távirata. Genf. 1931. január 20.

⁵ W1-Europa. Bd. 7. 1931. február 20.

⁶ Uo. Feljegyzés. 1931. március 4.

szerint „a délkelet-európai gabonára vonatkozó vámpreferenciában nemcsak az alkalmas, hanem az egyetlen hatékony eszközt látjuk arra, hogy kiegyenlítsük a délkelet-európai államok hátrányát a tengerentúli országok termelési költségeihez képest”, s ugyanezt a véleményt képviselték a dunai országok és Lengyelország is. Ausztria alapvetően egyetértett ezzel a felfogással, de kételyeit fejezte ki a preferenciatervek megvalósíthatóságát illetően. Csehszlovákia és Olaszország korábbi mereven elutasító álláspontja némileg enyhült, Franciaország pedig kinyilvánította, hogy a maga részéről ugyan nem áll szándékában vámpreferenciákat biztosítani, de nem tiltakozik más országok próbálkozásai ellen. A tanácskozás eredményét összegezve a németek bizonyos elégedettséggel állapították meg, hogy a vámpreferenciákhoz való általános hozzáállás némi pozitív haladást ért el, egészében mégis Ritter reális értékelését tartották irányadónak, aki megállapította, hogy „a párizsi agrárkonferenciák nem értek el gyakorlati eredményt, csupán általános jóindulatú nyilatkozatokra korlátozódtak”.⁷ Az Európa Bizottság 1931. januári ülésén létrehozott ún. tizenkettes bizottság — amelynek szervezési, politikai és ügyrendi előkészítő javaslatokat kellett kidolgoznia — március 24. és 25. között ülésezett Párizsban Briand elnökletével. Az Európa Unió kérdéseit tanulmányozó bizottság alkotmányát, szervezetét és munkamódszereit szabályozó Motta-féle jelentés Henderson angol külügyminiszter véleményével szemben azt a — franciák és németek által javasolt — megfogalmazást tartalmazta, hogy a bizottság ugyan jelenleg valóban főleg gazdasági kérdésekkel foglalkozik, de a nemzetközi tevékenység más kérdéseiben, így politikai kérdésekben is illetékes. A jelentés a nem tagállamok részvételének ügyét és más szervezeti kérdéseket is szabályozott, és javaslatot fogadott el az Európa Bizottság következő, májusi ülésének napirendjére. A tizenkettes bizottság a világgazdasági válság elleni küzdelem feladatait Európában egy összefoglaló napirend keretében javasolta megvitatni, érintve és értékelve az utóbbi időszak nemzetközi gazdasági tanácskozásainak az európai gazdaságra gyakorolt hatását, s a munkanélküliség leküzdésére, a közlekedési és útlevelügyek egyszerűsítésére és más kérdésekre vonatkozó javaslatok megtárgyalását ajánlotta.⁸

Már e bizottság ülésezése idején világos volt, hogy az Európa Bizottság májusi ülésének fő témája a március 19-én aláírt és váratlanul nyilvánosságra került német — osztrák vámuinós terv, illetve az arra való reagálás lesz, hiszen maga a terv is a Briand javasolta páneurópai egység állomásának nyilvánította a megállapodást. Itt jegyezzük meg, hogy az a feltételezés, miszerint a vámuinós terv sietős, hiányos és felületes diplomáciai előkészítés melletti nyilvánosságra hozatalára azért került sor, mert a szerződő felek az Európa Bizottság közelgő ülésére le akarták zárni a tervezet belpolitikai és diplomáciai előkészítését, nem tűnik kellően bizonyítottnak.⁹ Egyrészt azért, mert a német politika az Európa Bizottságot nem tekintette érdemi gazdasági és politikai kérdések megvitatására vagy eldöntésére alkalmas fórumnak, másrészt, mert az Európa Bizottság májusi ülésének napirendjén — mint az előzőekből kiderült

⁷ i. h.; *Ewald*, *Die deutsche Außenpolitik und der Europaплан Briands*. Diss. phil. Marburg, 1961. 60.

⁸ *W1-Europa*. Bd. 7. Simson jelentése. 1931. március 26; Bd. 6. Ritter feljegyzése. 1931. március 20.

⁹ *Fejes*, *Magyar—német kapcsolatok 1928—1932*. Bp. 1981. 116.

— már egyáltalán nem szerepelt a Briand-féle Páneurópa-terv, így nem volt sürgetően szükséges annak német ellenpontozása sem. Az Európa Bizottság ülésig rendelkezésre álló viszonylag hosszú idő ugyanakkor — mint az események mutatták — lehetőséget adott a vámuniós tervvel szembeni ellenakciók és ellenterv kidolgozására. Hoesch párizsi német nagykövet — Briand várható belpolitikai nehézségeire utalva — éppen annak a túlzott hangsúlyozásától óvott, hogy a német—osztrák eljárás az Európa-eszméből adódik, hogy a vámunió az első lépés lenne Briand terveinek megvalósulása felé. A vámuniós terv persze így is az Európa Bizottság elé került a francia kormány ellentervezetével, a François-Poncet készítette „konstruktív tervvel” együtt.

Az 1931. május 15. és 21. között ülésező Európa Bizottság fórumán Curtius külügyminiszter az európai gazdasági krízisről kialakult vitában a vámuniót általánosságban a válság megszüntetésének eszközeként ajánlotta, de tartózkodott a német—osztrák vámuniós terv részletes taglalásától, mivel el akarta kerülni, hogy a bizottságban állásfoglalás vagy határozat szülessék a terv ellen. Johannes Schober osztrák alkancellár és külügyminiszterrel egyetértésben azt szorgalmazta, hogy Európa gazdasági újjáépítéséhez regionális szerződések megkötésével, tehát alulról kezdve fogjanak hozzá. Ilyen regionális egyesülés lehetne a tervezett vámunió is, ami a belső piac felélénkítésével hozzájárulna a gazdasági élet fellendüléséhez és megteremténé a vámsok csökkentésének lehetőségét is.

Az általános vitában került sor a francia ellenterv előterjesztésére is, amely az agrárválság leküzdésére preferenciákat, az ipar területén nemzetközi kartellek létrehozását és bővítését, a nemzetközi hitelfolyósítás megkönnyítése érdekében a Népszövetség bekapcsolását, valamint egy külön osztrák bizottság felállítását javasolta. Ez utóbbinak az lett volna a feladata, hogy intézkedéseket javasoljon az osztrák gazdasági nehézségek leküzdésére, vagyis bizonyos gazdasági gyámkodást gyakorolt volna Ausztria fölött, ami ellen mind Németország, mind Ausztria tiltakozott — eredményesen.¹⁰ Az európai gabonatermékekre adandó preferenciajavaslat a francia politikában ugyan jelentős fordulatot jelzett, de Anglia, Dánia, Csehszlovákia, Svédország, Norvégia és Hollandia ellenállásába ütközött, így az Európa Bizottság a jövőbeni termékefelesleg elhelyezésének kérdéseit vizsgáló albizottságot bízta meg a probléma tanulmányozásával. Marinković, a Franciaországgal szövetséges Jugoszlávia külügyminisztere erőteljesen bírálta a francia ellentervet és valódi segítséget sürgetett Délkelet-Európa országai számára.

Mindössze egy gazdasági szakértői bizottság létrehozását eredményezte a francia konstruktív tervnek az az eleme is, amely a nemzetközi kartellmegállapodások kiterjesztését javasolta, amivel szemben Anglia, Olaszország, Belgium és Hollandia képviselője szólalt föl, Albert Thomas, a Nemzetközi Munkahivatal elnöke pedig azt szorgalmazta, hogy a kartelltárgyalásokban a munkavállalók is részt vehessenek. Különbizottság alakult azon gyakorlati lehetőségek tanulmányozására, amelyek megkönnyíthetik a nemzetközi államköölcsönök folyósítását, s ugyancsak ennek feladatául szabták a munkanélküliség enyhítésére szolgáló nemzetközi közmunkák finanszírozási kérdéseinek vizsgálatát.

¹⁰ R43 I./114. Hoesch távirata. 1931. március 30; Vbd Peu Bd. 11. Ritter jelentése. 1931. június 11; Ormos, Franciaország és a keleti biztonság. 1931—1936. Bp. 1969. 80.

Ritternek a konferenciáról készített elemzése joggal volt szkeptikus a „bizottságosdi” hatékonyságával kapcsolatban. Rámutatott, hogy a francia javaslatok nem hoztak semmi újat, s véleménye szerint Franciaország magatartását nem az európai gazdaság szanálásának komoly szándéka, hanem saját európai hatalmi helyzete megszilárdításának céljai motiválták.¹¹

Az Európa Bizottság májusi ülésének napirendjén szerepelt még a szovjet kormány javaslata európai gazdasági megemtmadási egyezmény megkötésére. A Litvinov által előterjesztett tervezet lemondást javasolt mindenféle gazdasági diszkriminációról, s bár az előterjesztés nem használta a legnagyobb kedvezmény kifejezést, csak az egyes országokkal szemben érvényesített külön szabályozások — *régime particulier* — tilalmát, de facto a legnagyobb kedvezményt és a Szovjetuniót sújtó dömpingellenes intézkedések visszavonását akarta elérni. A gazdasági megemtmadási egyezmény lehetőséget nyújtott volna a szovjet gazdaság számára, hogy elérje kereskedelmi diszkriminálásának megszüntetését, ami — tekintettel arra, hogy csak Németországgal, Svédországgal és Törökországgal volt szerződésben biztosított legnagyobb kedvezménye — számottevő előnyökkel járt volna. A javaslatot — amelynek egyebek között a brit birodalmi preferenciák miatt sem volt sok esélye a megvalósulásra — Curtius német külügyminiszter és a török kormány szimpatizáló nyilatkozata mellett a brit delegáció javaslatára az Európa Bizottság következő ülését előkészítő koordinációs bizottsághoz utalták. A német gazdasági minisztériumban úgy vélekedtek, hogy a szovjet tervezethez való viszony elsősorban politikai kérdés, s a gazdasági megemtmadási egyezmény elfogadása esetén sem lenne alkalmas az európai gazdasági válság enyhítésére.¹² A koordinációs bizottság 1931. augusztus 31—szeptember 1-i ülésén Litvinov azt hangsúlyozta, hogy a diszkrimináció megszüntetése nélkül nem érhető el a gazdasági béke és nem állítható helyre a gazdasági egyensúly. François-Poncet viszont arra hivatkozott, hogy az ilyen intézkedések többnyire nem támadó, hanem védekező jellegűek, s az őket kiváltó okokat kellene megszüntetni, s azt javasolta, hogy a kérdést utalják a Népszövetség gazdasági bizottsága elé. Litvinov ezt ultimatív formában visszautasította, éles vitába keveredett Lord Cecillel és Flandinnel, s a bizottság végül újra egy szakértői bizottság létrehozása mellett döntött, ami szinte eleve garantálta az ügy elaltatását.¹³

Az Európa Bizottság 1931. szeptemberi ülése előtt a német kormány kifejezte azt az óhaját, hogy kössenek megegyezéseket az európai gazdasági szolidaritásról a nyitott nemzetközi pénzügyi kérdések egyidejű szabályozásával, mivel Németország rendkívül súlyos helyzete sürgeti a mielőbbi cselekvést. Az Európa Bizottság, amely újabb egy évvel meghosszabbította saját mandátumát, ezen az utolsó érdemi ülésén tudomásul vette Schober külügyminiszter bejelentését, hogy az osztrák kormány

¹¹ W1-Europa. Bd. 9. Ritter körlevele. 1931. június 10.

¹² PA IV. Ru Peu Bd. 3. Imhoff memoranduma a szovjet kormány javaslatával kapcsolatban. 1931. június 6; W1-Europa. Bd. 10. Wiehl feljegyzése a szovjet javaslattal kapcsolatos 1931. augusztus 1-ji tárcaközi megbeszélésről. 1931. augusztus 10.

¹³ *Knyazsinszkij, Proval planov „obedinenia Evropi”*. Moszkva, 1958. 169—174; BA NL Silverberg. 306. Beszámoló a koordinációs bizottság üléséről; Vbd Peu Bd. 11. Kamphövener távirata. 1931. szeptember 5.

— tekintettel az utóbbi hónapok eseményeire és a fennálló nehézségekre — a németekkel egyetértésben elhatározta, hogy nem fáradozik tovább a vámunió ügyében.¹⁴

Azt, hogy az Európa Bizottság „hatalom és cél nélkül” szervezetté vált, az is igazolja, hogy a német—osztrák vámunió ügye mellett az előző ülésen előterjesztett francia konstruktív tervről sem esett többé szó. Az 1932 szeptemberi ülés merőben formális jellegű volt, s ezúttal már nem került sor a bizottság mandátumának meghosszabbítására.

A Briand-terv következményeként az európai egyesülés kérdéseinek tanulmányozására létrehozott bizottságnak a gazdasági válság éveiben folytatott munkája ennek az időszaknak az átmeneti jellegét tükrözte. Létével, rendszeres ülésezéseivel, a munkabizottságokban folyó tevékenységgel látszólag előrelépést jelentett, amennyiben szervezett kereteket biztosított az európai államok képviselőinek a kontinens problémáinak vizsgálatára, közös megoldási módszerek keresésére.¹⁵ Ugyanakkor a bizottságon belül egyetlen érdemi probléma megoldására sem került sor, ami részben a szervezet tudatosan korlátozott kompetenciájával, részben a nagyhatalmak divergáló gazdasági és politikai érdekeinek összeütközéseivel magyarázható.¹⁶ A bizottságban és a különböző szakértői albizottságokban egyre határozottabban jelentkezett az igény a válság új gazdaságpolitikai és kereskedelempolitikai eszközökkel való leküzdésére, a legnagyobb kedvezményre épülő multilaterális kereskedelmi szerződéspolitikával szemben a preferencia, a kétoldalú kapcsolatok, illetve — a gabonatermelő országok problémái kapcsán — a regionális megállapodások alkalmazására.

A bázeli III. Páneurópa-kongresszus

A Páneurópa-mozgalom — amelynek vezetője már az Európa Bizottság első ülése után tartott attól, hogy a nagyhatalmak sabotálni fogják az európai egyesülés ügyét — szükségesnek tartotta a szervezet önálló tevékenységének folytatását. E törekvés jegyében rendezték meg Bázelen a mozgalom harmadik kongresszusát 1932. október 1-je és 4. között. A kongresszus világosan mutatta az európai integrációs mozgalmaknak a válság éveiben kifejlődött új jellegzetességeit.

Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy a húszas évek folyamán elvileg és határozottan politikai orientációt képviselő mozgalom e tanácskozását szinte teljes egészében gazdasági kérdéseknek szentelték. S ha a kongresszuson tartott előadásával Abraham Frowein, a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara elnöke döntően a hagyományos szabadkereskedelmi koncepciót képviselte is, a kereskedelem akadályainak eltávolításában, az általános vámleépítésben, a kereskedelem liberalizálásában jelölte meg a gazdasági nehézségek leküzdésén túl az európai népek politikai megértéséhez is vezető utat, a tanácskozáson teret kapott mind a preferencia, mind a regionális megállapodások gondolata is. Leo Amery az Ottawa-konferencia tanulságait elemez-

¹⁴ W1-Europa. Bd. 13. A német kormány állásfoglalása a gazdasági szakértői albizottság jelentéséhez. 1931. november; Vbd Peu Bd. 11. Kamphövener távirata. 1931. szeptember 3; Ewald, i. m. 68.

¹⁵ Coudenrove-Kalergi, Europa-Konferenz. in: Z. Peu. 8. évf. 1931.

¹⁶ Uo.

ve kijelentette, hogy Európa gazdasági egyesülésének útján az első és elengedhetetlen lépés a legnagyobb kedvezmény elvének meghaladása, Aloys Meyer a protekcionizmus eluralkodásából eredeztetett gazdasági nehézségek leküzdésének eszközüül ajánlotta a néhány szomszédos állam közötti megállapodást, a részleges vámegegyesüléseket. A Benelux államok Ouchyban kötött konvencióját követendő példának tartotta, s véleménye szerint az államcsoportok közötti gazdasági megállapodásokkal elhárítható lenne a gazdasági egyensúly felbomlása Európában.

Speciálisan a délkelet-európai országok nehézségeire hivatkozva vetette föl a jugoszláviai Páneurópa-mozgalmat képviselő Franges a legnagyobb kedvezmény elvének feladását, preferenciális kedvezmények nyújtását a térség országainak. Ellenkező esetben ugyanis Közép-Európa elveszíti vásárlóképességét és képtelen lesz az adósságok visszafizetésére, ami az autarkia további erősödéséhez, végső soron Közép-Európának Európa gazdaságából való kiszakadásához vezetne. Michail Manoilescu volt román miniszter a Románia és Németország között kötött preferenciaszerződést követendő példának nevezte, s a preferenciavámok rendszerét az európai vámunió fejlődési lépcsőfokának nyilvánította. Egyelőre a preferenciákat az ipari termékekre nem tartotta kiterjeszhetőnek, de a végső célt ő is az összeurópai termelés általános racionalizálásában látta.¹⁷

A Páneurópa-mozgalom fejlődésén belül ugyancsak fontos új jelenség volt a közép-európai gondolat felkarolása. Coudenhove-Kalergi korábbi — Mitteleuropát tévútnak nevező — álláspontjával szemben a dunai államok közötti szorosabb, szervezett együttműködés szükségességének felismerése nyilvánult meg abban, hogy a kongresszus külön bizottságot hozott létre ennek a kérdésnek a vizsgálatára. Az utódállamok szervezett fellépésének a Páneurópa-mozgalmon belül ez év elején már volt előzménye, s az Auer Pál elnöklétével működő bizottság most is állást foglalt a közép-európai államok között létrehozandó részleges gazdasági egység gondolata mellett. A határozat kölcsönös gazdasági kedvezményekkel, preferenciákkal vélte csökkenthetőnek a teljes gazdasági egységhez való átmenet nehézségeit, megoldhatónak a létfontosságú gazdasági érdekek védelmét. Ugyanakkor a nyugat-európai államokkal való gazdasági kapcsolatok fontosságára utalva az egyoldalú gabonapreferencia-terveket nem tartotta kielégítőnek, mivel az csak tüneti kezelést jelentene, nem szolgálná Európa gazdasági egységesülését és a kedvezményt adó nagyhatalmak politikai befolyásának szolgáltatná ki a térség államait. A kongresszus agrárkérdésekkel foglalkozó, Manoilescu vezette bizottsága azonosult az előbbi határozattal, s ezen túl szükségesnek tartotta a nyugat-európai országok agrárprotekciónizmusa elleni föllépést, az ipari és a mezőgazdasági termékek árának a háború előtti paritásra való visszaállítást, az iparcikkek árának csökkentését.¹⁸

¹⁷ *Frowein*. Abbau der Handelshemmnisse; *Amery*, Die Ottawa-Konferenz und Europa; *Meyer*, Europäische Industrieverflechtung; *Franges*, Handelspolitik und Zahlungsfähigkeit; *Manoilescu*, Das europäische Agrarproblem. in: Z. Peu. 9. évf. 1932.

¹⁸ Kommission: Zusammenarbeit der Donaustaaten. Europäische Agrarfragen. in: Z. Peu. 9. évf. 1932.

A közép-délkelet-európai régió problémáinak kiéleződése

A Páneurópa-kongresszus munkájában is kifejeződött, hogy az új kereskedelempolitikai utak keresése a regionális tendenciák erősödésével kapcsolódott össze. Ennek háttérben persze az a tény állt, hogy Európa egyes régióinak fejlettségbeli különbségeit a húszas évek elmélyítették, a válság pedig rendkívüli mértékben súlyosította a délkelet-európai térség államainak gazdasági nehézségeit. Az agrárállamok teljes gazdasági és szociális összeomlással fenyegető válsága következtében a térség a nemzetközi gazdasági és politikai érdeklődés homlokterébe került, gazdasági szanálásuk általános európai feladattá lépett elő. A „közös koldustarisznya” kényszere egyrészt magukat a délkelet-európai agrárállamokat is a közös kiút keresés, a közös védekezés lehetőségeinek kutatása irányába hajtotta; jelentkezett tehát egyfajta belső indítékú, autonóm összefogási, érdekkordinációs törekvés.

Másfelől a térségnek különböző európai nagyhatalmak gazdasági támogatására való ráutaltsága következtében e nagyhatalmak is kísérleteket tettek a délkelet-európai országok gazdasági gondjainak egységes keretek között történő megoldására, a közép-európai regionális gazdasági együttműködés inspirálására, szervezésére. A nyugat-európai államoknak érdekük volt megakadályozni az agrárállamok válságának továbbgyűrűzését, elhárítani annak szociális és politikai következményeit. A közép-európai államoknak az előző években jelentős hiteltámogatást nyújtó országok — mindenekelőtt Franciaország — pénzügyileg is sokat veszítettek volna ezen országok gazdasági összeomlása esetén. Némileg más volt Németország helyzete, amely nem annyira az agrárválság gyors leküzdésében, mint inkább annak elmélyítésében volt érdekelt, mert a nehéz helyzetet jobban kihasználhatta revíziópolitikai céljai érdekében.¹⁹ A válság ugyanis az európai vezető hatalmak gazdasági és hatalmi-politikai ellentéteit is kiélezte, s az ő hatalmi küzdelmük egyik fontos terepüvé vált, a védekezés lehetőségével alig rendelkező közép-európai régió vált, a térség fölötti gazdasági és politikai uralom biztosítása lett a fölmerülő gazdasági összefogási kísérletek, szanálásra irányuló javaslatok egyik legfontosabb motívuma.

A közép-délkelet-európai agrárországok számára a legélesebben fölvetődő probléma, gazdasági létezésük alapkérdése mezőgazdasági termékeik piacának biztosítása volt. Európa ipari és agrárállamai között az első világháború előtt többé-kevésbé eredményesen funkcionáló és bizonyos kölcsönös előnyöket biztosító munkamegosztás a világ gazdaság szerkezeti átalakulása következtében felbomlott, s ennek negatív hatását fokozta a világméretű állandósult agrártútermelés is. A húszas évek nemzetközi hitelpolitikája — mivel a hitelek visszafizetésének gazdasági feltételei nem teremtődtek meg — a fizetési mérleg súlyos hiányát eredményezte a délkelet-európai államokban s világossá tette, hogy ezen országok kölcsönökre alapozott gazdasági stabilizációja nem nyugszik szilárd alapokon. A mezőgazdasági termékek exportlehetőségeinek kibővítése az évtized végére sürgető kényszerként jelentkezett, éppen

¹⁹ Schröder, Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion der angelsächsischen Mächte 1929—1933/34. in: Becker—Hildebrand hg., Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1929—1933. München, 1980. 343—360.

abban az időszakban, amikor a válság következtében a kereslet rohamos visszaesése, a világszerte elmélyülő agrárválság, a zuhanó mezőgazdasági árak rendkívül kedvezőtlen feltételeket teremtettek a mezőgazdasági termékek piacának bővítéséhez.²⁰

Agrárkonferenciák 1930-ban

A közép-európai agrárexportőrök abból kiindulva, hogy a legnagyobb kedvezményes rendszer — a szorosan vett vámpolitikán kívül eső, ténylegesen azonban prohibítív hatást kifejtő egyéb intézkedésekkel kiegészülve — számukra kedvezőtlen versenyfeltételeket teremt, elsősorban a különböző kedvezmények biztosításának útján reméltek gondjaikra megoldást találni. Mivel egy ilyen fellépést az egyes országok csekély gazdasági és politikai súlya eleve kilátástalanná tett, viszonylag korán — 1930 folyamán — jelentkezett az a törekvés, hogy közös érdekeik biztosítására az agrárországok egységesen lépjenek föl, szerveződjenek egy agrárblokk a mezőgazdasági termékeket importáló európai államokkal szemben. A magyar Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az agrárkonferenciák kettős céljára mutatott rá: „Az egyik az, hogy a kelet-európai államok életkérdéseként tekinthető gazdasági szempontjai közös erővel és egységes fellépés útján legyenek az általános nemzetközi gazdasági konferenciákon képviselhetők”, a másik pedig a gabonaértékesítés területén megvalósítandó konkrét együttműködés.²¹ Gratz Gusztáv joggal emelte ki e törekvések korlátozott, merőben taktikai jellegét. „Az ilyen esetekben nem lehet szó két egymást kiegészítő piacnak egységesítéséről, egymást kompenzáló erők összefogásáról és ezúton egy nagyobb közös vámterület létesítéséről . . . Arról volna szó, hogy két azonos érdekű állam harmadik államokkal szemben egy nagyobb gazdasági terület erejével léphessen fel.” Elismerte, hogy az ilyen kartellszerű megállapodásoknak van bizonyos pozitív jelentőségük, de óvott attól az illúziótól, hogy „az ilyen gazdasági együttműködés . . . véglegesen meg tudná oldani bármelyikét azoknak a gazdasági kérdéseknek, amelyek megoldatlan volta a mai válságot okozza”. Fő feladatnak a mezőgazdasági termékek exportpiacának biztosítását tekintette, amelynek elősegítésére „az agrárországok együttműködése igen hatékony, értékes és hasznos fegyvert adhat a kezünkbe, . . . de igazán megoldani sohasem fogja ezeket a kérdéseket”.²²

Az első konferencia előzményét az agrárállamok képviselőinek az 1930. februári vámfegyverszüneti konferencián — Madgearu román kereskedelmi miniszter vezetésével — tartott külön megbeszélései jelentették. A genfi tárgyalások jegyzőkönyvéhez csatolt kérdőív — amely az európai országok közötti árucserforgalom javításának módozatairól kérte a tagállamok véleményét — közös megválaszolása céljából ültet

²⁰ Ránki, Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919—1939). Bp. 1981.

²¹ Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése az 1931. évi június 17-iki közgyűlése elé. Bp. 1931. 117.

²² Gratz, Az agrárállamok gazdasági együttműködése. in: Külügyi Szemle. 8. évf. 1931; Hantos, Neue Frontbildung in Mitteleuropa? in: Europa-Wirtschaft. 1930; Coudenhove-Kalergi, Europas Kornkammer. in: Z. Peu. 7. évf. 1930.

össze Bukarestben 1930. július 22. és 24. között Románia, Jugoszlávia és Magyarország gazdasági szakértői. Az a tény, hogy a megbeszélésre Magyarország képviselőjét is meghívták, a kisantant Csorba-tói konferenciáján 1930. június 27-én elfogadott gazdasági programból való kiábrándulást, a Jugoszláviát és Romániát sújtó csehszlovák agrárbehozatali korlátozásokkal való szembefordulást tükrözte.

Az a törekvés, hogy a politikai kötöttségektől függetlenül gazdasági együttműködést hozzanak létre, Magyarországon elsősorban politikai szempontból keltett érdeklődést, lehetőséget láttak benne Csehszlovákia bizonyos mértékű elszigetelésére a kisantanton belül, illetve egy túlságosan bensőséges jugoszláv—román együttműködés megakadályozására. A kisantant felbomlasztásának lehetőségét illetően a bukaresti német követ is táplált bizonyos illúziókat, remélve, hogy „a gazdasági és politikai érdekek ütközésénél a gazdaság életerősebb parancsai érvényesülnek”. A római német nagykövetség jelentése ezzel szemben joggal mutatott rá arra, hogy a kisantant egyik tagja sem lenne hajlandó Magyarországnak politikai engedmény tételére, s hogy Beneš befolyása elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a három ország tisztán gazdasági együttműködését is.²³

A bukaresti értekezleten a Népszövetség kérdőívére megfogalmazott válaszban különösen figyelemre méltó, hogy a három ország képviselői a legnagyobb kedvezmény megszüntetését javasolták az európai államok közötti forgalomban a lisztre, a gabonára és más élelmiszerekre. Javasolták továbbá a mezőgazdasági termékek beviteli vámjainak mérsékelt szinten való stabilizálását Európa országaiban, valamint a gabonafélékkel folytatott kereskedelem teljes szabadságának a helyreállítását, továbbá a különböző állategészségügyi és növényvédelmi intézkedések korlátozását. A gabonapreferencia-javaslat nyíltan deklarálta a dunai államok szembefordulását a legnagyobb kedvezményes rendszerrel, olyan regionális megállapodások iránti igényét, amelyek előnyei nem jutnának automatikusan az összes többi állam birtokába is.²⁴

A három állam képviselői a genfi kérdőív megválaszolásán túl a gazdasági együttműködés bizonyos formáinak, kereteinek a kialakítására törekedtek. Abból a felismerésből kiindulva, hogy az agrárexportőr országoknak saját vámjai emelése nem jelent megoldást, keresték a megfelelő árszínvonal biztosításának egyéb lehetőségeit. A *Pesti Napló*ban a bukaresti tárgyalásokat magyar részről vezető Nickl Alfréd — a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője — információja alapján megjelent írás szerint a fő kérdés az, hogy miként lehetne az árképzésre hatást gyakorolni. Elképzelése szerint olyan gazdasági terület kialakításáról kellene tárgyalni, amely lehetővé tenné mind az agrártermelés, mind az értékesítés racionalizálását, egyben arra is utalt, hogy ez a gazdasági térség a magyar ipar számára is számottevő előnyökkel járna. A létrejött megállapodások mindazonáltal igen szerények voltak, a tengerentúli gabonakonkurencia mérséklése érdekében javasolták nagy befogadóké-

²³ *Ádám*, Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 42; W1-Agrarblock. Bd. 1. Hassell beszámolója. 1930. július 9; Eisenlohr jelentése. 1930. szeptember 6; Benzler jelentése. 1930. július 23; Mutius jelentése. 1930. augusztus 8; Római jelentés. 1930. augusztus 2.

²⁴ W1-Agrarblock. Bd. 1. Jelentés Bukarestből. 1930. július 22; Wiehl áttekintése a tárgyalásokról. 1930. július 29.; OMK 1931. évi jelentése. 71.

pességű gabonaraktár-hálózat létesítését, pénzalapok biztosítását a beraktározott termények árának megelőlegezésére, esetleg intervenciós vásárlásokra és az egyes országokban exportfejlesztési intézetek létrehozását és együttműködésük megszervezését.²⁵

A jugoszláv kormány 1930. július 22-i memoranduma szolgált kiindulási alappal a Románia és Jugoszlávia között július 28-án Sinaiában megrendezett konferenciához. A román kormányhoz intézett feljegyzés a kisantant országai közötti gazdasági kapcsolatok szervezettségének szükségességéből indult ki. A válság által különösen sújtott európai agrárországoknak a tengerentúli mezőgazdasági termelők versenyét az ipari országokkal való közvetlen, preferenciákat biztosító megegyezésekkel tartotta leküzdhetőnek. Az ilyen egyezmények eléréséhez azonban az szükséges, hogy az — egyenként az ipari termékek felvételéhez szükséges piaccal nem rendelkező — agrárországok közösen lépjenek fel. A memorandum az ipari és agrárállamok kölcsönös egymásra utaltságát hangsúlyozta, valamint azt, hogy a preferenciamegállapodás nem sértené az Európán kívüli agrárországok alapvető érdekeit. A jugoszláv és román nemzetgazdaság — szerkezetük hasonlósága alapján — kezdeményezője lehet egy ilyen preferenciamegállapodásnak, s az a tény, hogy Csehszlovákia — a kisantant harmadik tagja — ipari ország, a vele kialakított egyezmény alapul szolgálhatna az európai mezőgazdasági és ipari államok újfajta viszonyának megteremtéséhez. A jugoszláv kormány véleménye szerint a kisantant országai közötti megegyezésnek — elsősorban a szomszédos országok számára — nyitottnak kell lennie, de az egyezmény az egyes országok gazdaságának jellegétől tette függővé az együttműködés mélységét, kiterjedését. Romániával kapcsolatban messzemenő, csaknem a vámunió szintjét elérő megállapodás megkötését tervezték, s a kérdéskomplexum megvitatására javasolták a két ország illetékes minisztereinek a tanácskozását.²⁶

A Franges tárca nélküli miniszter által kidolgozott terv háttérben bizonyos politikai megfontolások is álltak. Egyes német értékelések arra mutattak rá, hogy a nem Versailles szelleméből, hanem a gazdasági szükségletekből fakadó regionális együttműködés gondolata nem kedvező a francia tervek szempontjából. Ismeretes, hogy a kisantant országai közül egyedül Csehszlovákia lelkesedett egyértelműen Briand Páneurópa-javaslatáért, s az önállóságot dokumentáló jugoszláv lépésből bizonyos — a francia kölcsön meghiúsulásával is magyarázható — franciaellenes tendencia is kiolvasható volt.

A belgrádi koncepció nem felelt meg a kisantant eredeti célkitűzéseinek és a Csorbai gazdasági kisantant elveinek sem. Bár Sibenik jugoszláv mezőgazdasági miniszter hangsúlyozta, hogy a sinaiai megállapodással nem akarnak Csehszlovákiának kellemtelenséget okozni, a csehszlovák vezetés elkedvetlenedését lehetetlen volt nem észrevenni. Milan Hodža egyik sajtónyilatkozatában ugyan tiltakozott az ellen, hogy a gazdasági téren megnyilatkozó véleménykülönbségekből a kisantanton belüli politi-

²⁵ W1-Agrarblock. Bd. 1. Benzler jelentése. 1930. július 23. és 1930. július 29; Szántó Rudolf tudósítása Bukarestből. in: Pesti Napló. 1930. július 22; W1-Agrarblock. Bd. 1. Eisenlohr feljegyzése. 1930. szeptember 6; OMK 1931. évi jelentése. 118.

²⁶ W1-Agrarblock. Bd. 1. Jugoszláv memorandum a román kormányhoz a kisantant gazdasági együttműködéséről.

kai kapcsolatok gyengülésére következtessenek, de a Sinaiban kialakított elképzelések helyett a párhuzamosan fölmerült lengyel akciót részesítette előnyben. A Romániában tárgyaló két kisantant partner szükségnek tartotta táviratban hangot adni a Prágával való változatlan szolidaritásuknak és a gazdasági együttműködés reményének, de a csehszlovák kritika minden bizonnyal döntő szerepet játszott abban, hogy Magyarországnak a tárgyalásokba való bevonásától a továbbiakban eltekintsenek.²⁷

A Sinaiban tárgyaló két delegáció — amelynek tagjai Madgerau, Manoilescu, Michalache és Popovici, illetve Demetrović, Kumaundi, Franges és Sibenik voltak — egyrészt a két országot érintő aktuális ügyekben, másrészt az európai gazdaság jövőbeni fejlődésével kapcsolatos kérdésekben alakított ki közös álláspontot. Ami az első problémát illeti, sor került egy ideiglenes, csak az év végéig szóló kereskedelmi szerződés megkötésére, amelyben a kereskedelmi forgalom, az állategészségügy és a közlekedés kérdéseit illetően jött létre megállapodás. A provizórikus kereskedelmi szerződés azonban azt is előírta, hogy azt a két állam közötti vámunióknak kell fölváltania. A vámszövetség terve már a közösen kialakított és követendő — alapvetően az agrártermékek kedvezményezett kezelését célzó — hosszabb távú gazdaságpolitikai koncepcióba illeszkedett. A vámszövetség nem jelentett volna teljes vámuniót, de a gabonaárak e keretben közösen elért emelésével a mezőgazdaság helyzetének stabilizálását remélték megvalósítani. A „vámunió” nem terjedt volna ki sem a saját nyersanyagot feldolgozó iparágakra, sem a nemzeti védelmet szolgáló ipari ágazatokra. A többi iparág és a mezőgazdaság termékeinek exportja területén közös fellépést terveztek, és a kivitel együttes támogatását határozták el.²⁸

A román—jugoszláv elképzeléseket azonban kezdettől fogva keresztezte Lengyelország egyidejű fellépése. Románia és Lengyelország vetélkedése egyrészt az agrár-blokkon belüli vezető szerep biztosítására irányult, másrészt eltérő politikai szándékaikról tanúskodott. A lengyel kormány kezdeményezése a Briand-memorandumra adott válasz körüli vitákra vezethető vissza. Zalewski külügyminiszter 1930. június 13-án Krakkóban tartott beszédében nyomatékosan elítélte bizonyos — gazdaságilag és pénzügyileg erősebb — hatalmak hegemoniakísérletét, majd a *London General Press*nek adott interjúban Páneurópa megteremtése feltételeként fogalmazta meg, hogy az agrárországok érdekeit nem rendelhetik alá az ipari országok érdekeinek. A konferenciával kapcsolatos lengyel szándék bevallottan is az volt, hogy az agrárországok közös fellépésével kedvezőbb pozíciókat nyerjenek részben a Briand-memorandum szeptemberi genfi tárgyalásán, részben a mezőgazdasági és ipari államok közötti gazdasági érdekharcban. Ezért javasolták egy önálló szervezet létrehozását Genfben, amely az agrárországok befolyását erősítené a Népszövetségben a mezőgazdasági kérdések tárgyalásánál.²⁹

Ha a lengyel kezdeményezés hordozott bizonyos franciaellenes elemeket is, még nyilvánvalóbb volt az adott keretek között összehívott agrárkonferencia Németország és a Szovjetunió ellen irányuló tartalma, amire már a meghívottak köre is utalt.

²⁷ Uo. Hassell beszámolója. 1930. augusztus 5; Windecker jelentése. 1930. augusztus 24.

²⁸ Uo. Mutius jelentése. 1930. augusztus 8; Hassell jelentése. 1930. augusztus 11.

²⁹ Uo. Wiehl beszámolója. 1930. augusztus 4; Archiszewski lengyel követ nyilatkozata a lett hírügynökségnek. 1930. július 22; Benzler jelentése. 1930. július 27.

Németország részéről különösen a fejlett iparral rendelkező Csehszlovákia részvételében látták a németellenes politika kifejeződését, míg az *Izvesztyija* nemcsak azt nehézményezte, hogy a Szovjetuniót — Európa legjelentősebb agrárországát — nem hívták meg a konferenciára, hanem attól is tartott, hogy a konferencia a szovjet dőmping elleni harc módszereit fogja kidolgozni, és Lettország, valamint Észtország közreműködése révén új alapokra helyeződhet a lengyel—balti szovjetellenes front is.³⁰ A július 28-án Varsóban megnyílt konferencián Lengyelország mellett Észtország, Lettország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Bulgária vett részt hivatalos delegációval, Finnország megfigyelőt küldött, míg a Lengyelországgal feszült viszonyban álló Litvánia elutasította a meghívást. A Népszövetség Titkársága részéről megfigyelőként Stoppani vett részt a tanácskozáson.

A konferencia elnöke, Janta-Polczynski lengyel mezőgazdasági miniszter egyrészt az agrárállamok együttműködésének fontosságát, másrészt azt hangsúlyozta, hogy az agrárblokk megalakítása nem irányul az ipari országok ellen. A tanácskozás egyik fő kérdése mégis szükségképpen az ipari országok agrárprotekciónizmusa, illetve az ellene való védekezés lehetősége volt. Prónay György államtitkár javasolta, hogy a protekciónizmus fogalmát az állategészségügyi és növényvédelmi intézkedésekre és a közigazgatási protekciónizmusra is terjesszék ki, Demetrivoč pedig Jugoszlávia részéről megismételte a bukaresti konferencia álláspontját az európai gabonának preferenciát biztosító regionális megállapodások szükségességéről. A román kereskedelmi miniszter javaslata egy lépéssel tovább ment; az egy gazdasági területhez tartozó agrár- és ipari országok közötti vámunió létrehozását indítványozta. A konferencia az első plenáris ülés után négy — az agrártermékek cseréjével, az állategészségüggyel, a résztvevő országok nemzetközi kapcsolataival és a pénz- és hitelügyekkel foglalkozó — bizottságban folytatta a munkát.³¹

A konferencián elfogadott határozatok jó része csak általános ajánlásokat tartalmazott, leglényegesebb pontjaiban — a preferencia kérdésében, illetve a nemzetközi állategészségügyi egyezmény szorgalmazásában — a Románia, Jugoszlávia és Magyarország által Bukarestben kialakított álláspontot ismételte meg. A preferenciára vonatkozó határozat tárgyalásánál nyilvánvalóvá vált Csehszlovákia és a résztvevő agrárországok érdekeinek ellentétessége. A csehszlovák delegáció a 6. sz. határozattal szembeni fenntartását jegyzőkönyvben rögzítette, s ennek kapcsán Madgearu román kereskedelmi miniszter joggal tette fel a kérdést, hogy „ha Csehország hét agrárállammal szemben nem teheti magáévá ezt az alapvető elvet, akkor miért képviseltette magát egyáltalán a konferencián?”

A csehszlovák gyáripárosok szövetségének vezetősége az agrárkonferenciák tapasztalatait összegezve a nagyobb gazdasági egységek megteremtésére irányuló törekvéseket üdvözölte ugyan, de csak a legnagyobb kedvezmény fenntartása esetén. Az egyoldalúan agrárorientációjú csoportosulások helyett az egymást gazdaságilag kiegyenlítő struktúrájú egységek összefogását ajánlották, s rámutattak az agrárállamok által alkalmazni kívánt „kiegyenlítési klauzula” veszélyeire. A csehszlovák ipar veze-

³⁰ Uo. A moszkvai német nagykövetség távirata. 1930. szeptember 1.

³¹ Uo. Eisenlohr. 1930. szeptember 6; A varsói német nagykövetség jelentése. 1930. augusztus 29.

tői az agrárkonferenciákon felmerült javaslatokkal szemben a francia kontingentálási rendszer mellett foglaltak állást.³²

A varsói konferencián a magyar delegáció a 8. sz. határozattal kapcsolatban kijelentette, hogy Magyarország nem hajlandó a nemzetközi akciókban való állásfoglalásait a csehekkel előzetesen közölni, hiszen azok „minden bennünket érdeklő gazdasági kérdésben velünk ellentétes érdekekkel bírnak”. A fölmerülő németellenes javaslatokat pedig a jugoszláv, román és magyar delegáció külön-külön vagy együttes fellépése akadályozta meg.³³

Az agrárállamok blokkalkotási kísérlete kétségtelenül aggodalmat keltett mind Németországban, mind Franciaországban. Ez is szerepet játszott abban, hogy az Európa Bizottság munkájában az agrárországok problémája kezdettől fogva jelentős szerepet kapott; a két nagyhatalom nyilvánvalóan szerette volna saját befolyása alatt tartani az itt kibontakozó folyamatokat. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy Flandin francia kereskedelmi miniszter 1930. október közepén körutazást tett a dunai országokban, s felajánlotta, hogy Franciaország kész rövidlejáratú hiteleket nyújtani a gabonarakarózás és az értékesítés megszervezésének támogatására, valamint egy meghatározott kontingens felvásárlására a délkelet-európai országok búzaföltségéből. Az ajánlat ellenében, amely szoros német—francia együttműködést feltételezett, és Németország részéről is nagy búzamennyiség átvételét várta el, az agrárállamoknak engedményeket kellene tenniük a német és francia ipari termékek előnyben részesítésével.

A francia finanszírozású kontingensrendszer gondolata a magyaroknál elsősorban politikai céljai tekintetében, a jugoszlávoknál és a románoknál gazdasági hatékonyságát illetően keltett bizalmatlanságot. A Hassell német követ által Flandin elutazása napján Marinković külügyminiszternek tett ajánlat viszont — hogy ti. Németország bizonyos feltételek mellett hajlandó a délkelet-európai agrárállamok értékesítési kívánságairól tárgyalni — elégedettséget keltett.³⁴ A német részről tett preferenciaajánlatok és a Magyarországgal és Romániával megkezdődő konkrét gazdasági tárgyalások, illetve a Népszövetség Európa Bizottságában előterjesztett javaslatok elégségesek voltak ahhoz, hogy az amúgy sem szilárd megalapozottságú agrárblokkalkotási kísérleteket meghiúsítsák.

A nagyhatalmak részéről kibontakozó ellenakciók mellett azonban az agrárállamok pozíciójának általános gyengesége is döntő szerepet játszott a tervek kudarcában. A nyugat-európai országokban is felhalmozódott élelmiszerkészletek következtében ugyanis nem tudtak gazdasági nyomást gyakorolni az ipari államokra. Bár a kilátásba helyezett importrestrikció súlyosan érintette volna Németországot és más ipari államokat, de a külkereskedelmi kapcsolatok szerkezete az agrár és az ipari

³² W1-Agrarblock. Bd. 2. Koch jelentése Prágából. 1930. október 15.

³³ A határozatok szövegét közli Gratz, i. m.; OL K69. 790. cs. 8. dosszié. Jelentés a varsói nemzetközi agrárkonferencia lefolyásáról. 1930. szeptember 14.

³⁴ OL K468. B/4. cs. Szerényi József Bethlennek. 1930. szeptember 30. Ritterrel és Rheinbabennel folytatott megbeszélései alapján megállapította, hogy a németek „bizonyos aggodalommal látják a keleti agrárállamok újabb törekvéseit”; W1-Agrarblock. Bd. 2. Hassell jelentése Flandin útjáról. 1930. október 17.; Schoen politikai jelentései. 1930. október 9. és 1930. október 21.

Európa között olyan volt, hogy az agrárországok gazdaságában mezőgazdasági termékeik Nyugatra irányuló exportjának részesedése sokkal nagyobb volt mint fordítva, így hosszú távon nem lehetett reális esélyük egy külkereskedelmi háború sikeres megvívására. És végül, de nem utolsósorban a délkelet-európai országok gazdasági szükséghelyzete, a fennmaradás kényszere erősebb volt a közös érdekszolidaritásnál, így az egyes államok nem tudtak ellenállni az agrárblokk felbomlasztásának szándékától is vezérelt nagyhatalmi segélyjavaslatoknak.³⁵

Az utódállamok Páneurópa-szervezeteinek budapesti értekezlete

A következő időszak meghatározó tendenciája a délkelet-európai térségben a nagyhatalmak hegemoniaküzdeme volt. Egyetlen kísérlet történt még a régióon belüli autonóm, belső indítékú összefogásra, ez azonban már nem a kormányok támogatásával, a hivatalos politika kezdeményezéseként, hanem csupán az utódállamok Páneurópa-szervezeteinek akciójaként valósult meg.

Hantos Elemér 1931 elején — az előző év agrárkonferenciáinak tanulságait elemezve — megállapította, azzal, hogy a varsói konferencia túlmént Közép-Európa területén, letért a realitások útjáról, és fölvetette, hogy a korábban szerves gazdasági egységet alkotó Monarchia utódállamainak regionális megegyezése teremthetne alapot az általa is támogatott preferencia európai tárgyalására. 1932 februárjában, vagyis olyan időpontban került sor a hat utódállam Páneurópa szervezetei küldöttségeinek találkozására, amikor a vámuuniós válság a térség államai számára a gazdasági összefogás szempontjai mellett a politikai védekezés szükségességét is előtérbe állította. A konferencia egyik szervezője, Auer Pál a budapesti tanácskozás kettős célját így összegezte: „Egységes, intézményesen megszervezett, dunai gazdasági közösség felé igyekeztünk, s egyúttal az volt az elgondolásunk, hogy ennek a gazdasági közösségnek agrártermékeit a nyugat-európai országok vásárolják fel, kedvezményben részesítve azokat a tengerentúli terményekkel szemben. Ugyanakkor abban is reménykedtünk, hogy a szoros gazdasági együttműködés nemcsak a dunai államok egymás közötti békéjét és a kisebbségi problémák megoldását, hanem egyúttal Németországgal szemben nagyobb függetlenségünket is biztosítani fogja”.³⁶ A konferencia napirendjén a gazdasági közeledés kérdései szerepeltek. Az előkészítő-szervező munkában oroszánrészt vállaló Hantos Elemér egy 26 pontból álló kérdőívet állított össze, amelynek első részében tisztázni igyekezett az utódállamok különleges helyzetével, közeledési lehetőségeivel, más államok bevonásának kérdésével, netán az utódállamok egy kisebb csoportja együttműködésének lehetőségével kapcsolatos álláspontokat, majd külön kérdéscsoportok részletezték a kereskedelempolitika, az ipar, az agrár-, a közlekedés- és a valutapolitika területén való együttműködés lehetőségeit,

³⁵ *Sundhaussen*, Die Weltwirtschaftskrise im Donau—Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Außenpolitik unter Brüning. in: *Benz—Graml* hg., Aspekte deutscher Außenpolitik im 20. Jahrhundert. Aufsätze Hans Rothfels zum Gedächtnis. Stuttgart. 1976. 121—164.

³⁶ Hantos, Mezőgazdaságunk válsága és annak nemzetközi megoldása. in: *Közgazdasági Szemle*. 1931. évf.; *Auer*, Fél évszázad. Események, emberek. Washington, 1971. 160.

megoldási alternatíváit. A tárgyalások során Auer kifejezte reményét, hogy a gazdasági közeledést célzó tárgyalások elősegítik a kedvező politikai atmoszféra megteremtését, s bár az utódállamok vámunióját tartotta kívánatosnak, végső soron egy preferenciális szisztémát is elfogadhatónak vélt. A jugoszláv Franges bizonyos szubvenciók mellett kielégítőnek tartotta a legnagyobb kedvezmény rendszerének fenntartását is, az osztrák Strakosch viszont a szélesebb gazdasági terület, a nagyobb piac biztosítását sürgette az agrártermékek számára. Manoilescu volt román miniszter a preferencia-rendszert közbeeső állomásként értelmezte a vámunió útján és az utódállamok gazdasági egyesítése mellett érvelt. Hantos a sajtó képviselőivel ugyan azt közölte, hogy az utódállamok körére korlátozódó tárgyalások során tekintettel kell lenni a két nagy szomszédra, Németországra és Olaszországra is, hiszen az ő segítségük nélkül nehéz elképzelni a közép-európai válság megoldását, de nyilatkozata csupán az egyoldalú kisantant-orientáció vádjának elhárítását, a Duna-konföderáció gondolatának a magyar és a német közvéleménnyel való elfogadtatását célozta.³⁷

A konferencia zárónapján elfogadott határozatok az összeurópai egységes gazdasági rendszert nevezték a gazdasági válság leküzdési lehetőségének. A válság által legsúlyosabban érintett közép-európai területen szorgalmazott egységes gazdasági rendszer egy állomásnak tekintendő e legfőbb célhoz vezető úton. A hat állam regionális együttműködését gazdasági és földrajzi helyzetük különleges voltával indokolta a határozat, de kívánatosnak nyilvánította a más érdekelt államokkal való gazdasági együttműködést is. Javaslattal fordult a kormányokhoz a preferenciális szerződések előkészítése ügyében, a Páneurópa Unió nemzeti szervezeteit pedig a propagandatevékenység erősítésére szólította fel. A határozat értelmében a gazdasági együttműködés nem korlátozódhat a kereskedelempolitikára, hanem ki kell terjednie a valuta, az ipari és a mezőgazdasági politika területére is. Végül iroda létesítését határozták el a fölmerült kérdések tanulmányozására és a konferencia döntéseiről tájékoztatták a Népszövetség Európa Bizottságát.³⁸

Az utódállamok Páneurópa-szervezeteinek 1932. február 12—13-i budapesti tanácskozása mind gazdasági, mind politikai céljait tekintve kedvezett a francia politikában ezekben a hetekben határozott formát öltő törekvéseknek. Ha Auer Pál túlságosan felnagyította is a konferencia jelentőségét, amikor a Tardieu-terv és az említett határozatok direkt összefüggéseiről beszélt, az érdekek bizonyos hasonlósága aligha kérdőjelezhető meg. De ha a francia törekvés is megbukott a többi nagyhatalom ellenvetései miatt, illúzió volt azt hinni, hogy az egyre csökkenő befolyással rendelkező Páneurópa Unió keretei között szervezett, hivatalosan „magánszemélyek üdvözlendő eszmecseréjeként” értékelt konferencia bármiféle hatást gyakorolhat a térség jövőjére.³⁹

³⁷ W1-Európa. Bd. 14. Schoen követ jelentése. 1932. február 15; Paneuropakonferenz der Nachfolgestaaten. in: Z. Peu. 9. évf. 1932; OL K149 BM VII. res. 1932-7-3294. Rendőri jelentés. 1932. február 16.

³⁸ *Drucker*, Az utódállamok Pán-Európa konferenciája Budapesten. in: Külügyi Szemle. 9. évf. 1932.

³⁹ Auer, i. m. 160; W1-Európa. Bd. 14. Schoen jelentése. 1932. február 15; Schulenburg jelentése Bukarestből. 1932. február 22.

Közép-Délkelet Európa integrációja a nagyhatalmi érdekek ütközési zónájában. A Tardieu-terv

Közép-Európa helyzetét, esetleges integrációjának esélyeit az európai nagyhatalmak hatalmi küzdelmének összefüggésében vizsgálva két tendencia állapítható meg. Az egyik Franciaország — és sokkal kisebb mértékben Anglia — törekvése arra, hogy a térség államainak nagyhatalmi támogatással elősegített gazdasági és politikai együttműködése hatékony eszközként szolgáljon az erősödő német befolyás kivédésére s egyúttal a status quo védelmére.

A másik törekvést a német gazdaság és politika képviselte, amely részben saját válsága leküzdésére, részben expanzív politikai céljai érdekében törekedett a Közép-Európa fölötti befolyás megszerzésére, de céljait nem a térség integrálódásának elősegítésével, hanem az egyes országokkal szemben külön-külön érvényesített gazdasági és politikai eszközök alkalmazásával kívánta elérni. A bilaterizált kapcsolatrendszer nem nélkülözte az egységes koncepcionális megalapozást, a harmincas évek elejétől egyre határozottabban körvonalazódott és érvényesült az új német Mitteleuropa-elgondolás.

Az új francia törekvéseket reprezentáló 1932 márciusi Tardieu-terv bemutatásától, funkciójának és sorsának, a nemzetközi és a magyarországi politikára gyakorolt hatásának elemzésétől a kérdés alapos magyarországi feldolgozottságára hivatkozva eltekinthetünk. Ormos Mária a tervet a francia biztonsági politika összefüggéseiben éppen a nagyhatalmi ellentétek problémáját előtérbe állítva elemezte, döntően a magyar külügyi iratok alapján. Márkus László a magyar politika Károlyi Gyula kormánya idején bekövetkezett módosulásait tárta föl, rámutatva a nemzeti koncentráció belpolitikai koncepciójára adandó válasz és a Tardieu-terv fogadtatásának kölcsönhatására. Ránki György a nagyhatalmi hegemoniaharcot a délkelet-európai térség gazdasági problémáival, illetve az európai gazdaság fejlődési tendenciáival szoros összefüggésben ábrázolta, a fő hangsúlyt a hitel vagy piac dilemmájának kiéleződésére helyezte, s elemzésében szintetizálta a nemzetközi kutatások újabb eredményeit is.⁴⁰ Az általam használt német levéltári források alapján Ormos és Ránki értékelései nem szorulnak korrekcióra. A Tardieu-tervre tehát kizárólag abból a szempontból tűnik szükségesnek utalni, hogy kiemeljük a korábbi francia integrációs elképzelésektől eltérő jellegzetességeit.

Az alapvetően a megbékélési politika talaján álló Briand-terv, az Európa Bizottságban napirendre kerülő kérdések döntő része, bizonyos értelemben még a „konstruktív terv” is Németország bevonására, közreműködésére épített. A francia külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője — Briand parlamenti beszédének tónusától eltérően — összeurópai érveket sorakoztatott föl a német—osztrák vámuniós terv ellen és a továbbiakra nézve is a szoros francia—német együttműködés szükségességét hangoztatta; Le Trocquer is a német—francia gazdasági kollaboráció fontos-

⁴⁰ A Tardieu-terv részletes elemzése in: Ormos, i. m. 99—125; Márkus, A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 257—271; Ránki, i. m. 179—220.

ságáról cikkezett, s végső soron Laval és Briand szeptemberi berlini tárgyalásai is ebbe a keretbe illeszkedtek.⁴¹

Az, hogy 1932 elején a megbékélési politika hagyományával szakítva a francia kormány Németország kizárásával, nyilvánvalóan Németországgal szemben kezdeményezett egy hatásaiban nem csupán Közép-Európát, hanem az egész európai hatalmi viszonyokat is érintő tervet, benyomásunk szerint a gazdasági és a politikai erőviszonyok adott állapotával volt összefüggésben. Mindenekelőtt azzal, hogy 1931 második felében a pénzügyi és hitelválság következtében olyan helyzet állt elő, hogy a még viszonylag stabil pénzügyi pozíciókkal rendelkező Franciaország számottevő ellenfél nélkül léphetett föl a gazdasági-pénzügyi helyzet stabilizálójaként, s Németország totálisnak tűnő gazdasági összeomlását is kihasználhatta saját hegemon szerepének megszilárdításához. E koncepció jegyében Pierre Laval 1931 júliusában hosszú lejáratú kölcsönt ajánlott a Párizsban tárgyaló Brüning kancellárnak, amennyiben Németország vállalja, hogy 10 évig nem fegyverkezik és nem törekszik Versailles revíziójára. Míg korábban mindig számolni kellett a német gazdasági potenciál jelentőségével és annak hatalmi-politikai következményeivel, most — a német pénzügyi összeomlás után — lehetségesnek tűnt egy tisztán francia hatalmi szempontokat érvényesítő terv realizálása. Ezt megkönnyíteni látszott az is, hogy miután 1932 januárjában a hat dunai állam vámuniójára vonatkozó angol javaslat elvetélt, a brit kormány a délkelet-európai kérdésekben a francia törekvések szempontjából kedvező érdektelenséget mutatott, s megfelelő diplomáciai előkészítéssel, esetleges kompenzációkkal az olasz ellenállás is leküzdhetőnek látszott. Joggal állapította meg tehát Posse miniszteri igazgató a német kormány vezető tisztségviselőinek a francia javaslatokat tárgyaló ülésén, hogy a terv háttérben a Németország és Olaszország balkáni előrenyomulásának megakadályozására irányuló törekvés áll.⁴²

Nem hagyható figyelmen kívül a terv összefüggése a francia belpolitikai élet fejleményeivel. Briand-nak a kormányból való kiválása után Laval csak átmenetileg tudta biztosítani a maga számára a külügyminiszteri posztot, kormányának bukása után az újfajta politikai magatartást reprezentáló André Tardieu vette kézbe a francia külügyek irányítását. A nagyvonalú külpolitikát ambicionáló új francia külügyminisztert nemcsak saját törekvései, hanem a közelgő parlamenti választások is arra ösztönözték, hogy kézzelfogható, gyors külpolitikai sikerrel teremtsen alapot választási győzelméhez.⁴³ A Briand-nál és Lavalnál határozottabban németellenes politika számára a Duna-medencében elérhető francia siker kedvezőbb feltételeket teremtett volna Németországgal szemben mind a leszerelési, mind a jóvátételi tárgyalásokon, s javította volna a francia nemzeti érdekeket hatékonyan védelmező kormány választási esélyeit is. A külső és belső tényezők kínálta lehetőséget ragadta meg tehát a francia vezetés,

⁴¹ R43. I./116. Hoesch távirata a Coulondre-ral folytatott megbeszélésről. 1931. április 24; W1-Europa. Bd. 13. Párizsi német követség jelentése. 1931. október 2; *Poidevin—Bariéty*, Frankreich und Deutschland. Die Geschichte ihrer Beziehungen 1815—1975. München, 1982. 368.

⁴² R43 I./619. Bülow feljegyzése az angol javaslattal kapcsolatban. 1932. január 25; R43 I./620. Miniszteri értekezlet. 1932. április 13.

⁴³ Bariéty, Der Tardieu-Plan zur Sanierung des Donauraums. (Februar—Mai 1932). in: Becker-Hildebrand hg. 361—387; *Girault*, Korreferat zu Jacques Bariéty. uo. 389—392.

amikor úgy tett kísérletet a közép-európai államok összefogásának megszervezésére, hogy abból egyértelműen megpróbálta kirekeszteni Németországot.

A régió együttműködését szorgalmazó tervnek a korábbi francia integrációs elképzelésektől való további lényeges különbségét a hangsúlyozottan gazdasági karakterben látjuk. Franciaország és Közép-Délkelet-Európa első világháború utáni kapcsolatát az utódállamok egy részének a status quót biztosítani szándékozó francia politikával való érdekközössége határozta meg, amit gazdaságilag nagyszabású francia tőkeexport egészített ki. A húszas évek francia hitelei nélkülözhetetlenek voltak a térség országainak gazdasági rekonstrukciójához, átmenetileg el is fedték alapvető gazdasági problémáik mélységét és mibenlétét, de nem szolgáltak a termelés és a piac színterére is kiterjedő szerves gazdasági kapcsolatrendszer alapjául. A francia pénzügyi támogatás pedig többé-kevésbé nyíltan kimondva a háború utáni rendezés, a status quo elfogadásának politikai alapfeltételétől függött. A hitelező és az adós viszonyának kölcsönösségéből következett, hogy Franciaországnak egyre erőteljesebb gazdasági érdekévé vált adósai fizetőképességének biztosítása. Német értékelés szerint a térségben mintegy 7—7,5 milliárd frank a kihelyezett francia kölcsön és egyéb tőke értéke, s Franciaország e befektetések védelme érdekében is sürgős intézkedésekre kényszerült.⁴⁴

Kétségtelen, hogy Közép-Délkelet-Európa országai — korábbi súlyos eladósodásukból eredő fizetési kötelezettségeik és külkereskedelmi exportbevételeik összezsugorodása következtében — egyre reménytelenebb pénzügyi helyzetbe kerültek, s a gyengülő francia pozíciók mellett az eddigi hitelpolitika folytatása kilátástalannak és főleg rendkívül alacsony hatékonyságúnak tűnt. Philippe Berthelot külügyminisztériumi vezértitkár arról beszélt a német nagykövetnek, hogy „lehetetlen azokat az elaprózott pénzügyi segélyakciókat biztosítani továbbra is a közép-európai államoknak, melyek nem lehetnek segítségükre, és amelyek legfeljebb elodáztatják a fenyegető összeomlást”. Egyetértően idézte Louis Rothschild véleményét, miszerint semmi haszon nem származik abból, ha az egyes államoknak 50 vagy 100 millió franknyi elenyésző támogatást nyújtanak, s csak a kis államok gazdasági összefogását követő nagyobb szabású segélyakciót vélt eredményesnek.⁴⁵ Franciaország számára az adott helyzetben nemcsak az jelentett gondot, hogy meddig lesz képes kielégíteni a kölcsönigényeket, hanem először kellett komolyan szembenéznie azzal a problémával, hogy a hitelpolitikán kívül más gazdasági eszközöket is szükséges alkalmazni a térség gazdasági összeomlásának megakadályozása érdekében.

A Népszövetség Pénzügyi Bizottságának 1932. január 29-i jelentése, amely rámutatott Ausztria és Magyarország katasztrofális pénzügyi helyzetére, és a két állam és szomszédai között új kereskedelmi rend bevezetését sürgette, mintegy külső impulzust adott ahhoz, hogy a francia terv is a pénzügyi és gazdasági javaslatok kombinációjaként fogalmazódjék meg. Ezért Flandin pénzügyminiszter e két országnak nyújtandó

⁴⁴ R43 I./620. Miniszteri értekezlet. 1932. április 13; Ránki egy 1932 elején készült népszövetségi felmérés alapján alig több mint 3 milliárd frank francia tőkeexportról tesz említést. i. m. 178; Mindkét adattól lényegesen eltér a Bariéty által megadott összeg, aki szerint a kelet-európai államokban — Lengyelországtól Görögorszáig — elhelyezett francia tőke összege mintegy 17 milliárd frankra rúg. i. h.

⁴⁵ R43 I./620. Hoesch távirata. 1932. március 10.

pénzügyi támogatás feltételül nemcsak jegybankjaik ellenőrzését szabta, hanem a felvevőpiacok kiszélesítésére irányuló, a külkereskedelmi egyensúly visszanyerését elősegítő gazdaságpolitika folytatását is. Végcélként az öt dunai állam vámunióját jelölte meg, s a Tardieu-tervben szereplő preferenciákat a vámuniót megelőző, azt elősegítő stádiumnak nevezte.⁴⁶

A francia terv, aminek egyik újszerű vonását a gazdasági problémák előtérbe kerülésében, a pénzügyi és hitelpolitika keretein túlmutató megoldások — nevezetesen a dunai államok közötti preferenciális rendszer — keresésében, a piacprobléma jelentőségének felismerésében látjuk, nem tudta feloldani a gazdasági és politikai érdekek egymást keresztező ellentmondását. Jogos volt ugyanis az a minduntalan megfogalmazott német ellenvetés, hogy a délkelet-európai államok agrárfeleslegének felvételét a dunai államok egymás közötti összefogásával nem lehet kielégítően megoldani. Annak hangsúlyozása, hogy „mindenfajta segély fő tartalma és célja olyan piacok bővítése kell, hogy legyen, amelyek a délkelet-európai agrárállamok gabona-termékeinek megfelelő áron történő értékesítését szolgálhatják”, továbbá a tervben a csehszlovák ipar számára nyújtott kedvezmények kritikája világossá tette, hogy Németország a terv gazdasági szempontú bírálatával annak alapvető politikai tartalmát — Németország kirekesztésének szándékát — kérdőjelezi meg. A német külpolitika vezetői annak tudatában, hogy „az idő Németországnak dolgozik”, eredményesen használták ki a terv belső ellentmondásait, s nem ingatta meg őket a Tardieu-tervnek az a prognózisa sem, hogy „pénzügyileg összeomlott Közép-Európa egyáltalán semmit nem fog tudni Németországtól vásárolni, míg egy szanált és gazdaságilag erős Közép-Európa nagyobb vásárlója lesz a német termékeknek még akkor is, ha preferenciarendszerben szövetkezik”, hiszen az adott helyzetben számukra csak a térség francia vezetésű szanálásának megakadályozása volt az aktuális program.⁴⁷

A Németország nélküli politikai blokkalkotás keretében határozott gazdasági célokat követő francia terv benyomásunk szerint a kis közép-európai államokhoz való politikai viszony jellege tekintetében is eltért Franciaország korábban követett politikájától. Figyelemre méltó, hogy az egyértelműen Lengyelországra és a kisantra támaszkodó, velük szoros szövetséget létesítő Franciaország — az 1920-ban elvetélt Millerand-féle konföderációs elképzelés óta — először tett komoly kísérletet arra, hogy olyan kombinációt hozzon létre saját vezetése alatt Közép-Európában, amelybe Ausztria és Magyarország is beilleszthető. E két ország rendkívül súlyos gazdasági és pénzügyi helyzete, amire a Népszövetség pénzügyi bizottságának jelentése is fölhívta a figyelmet, s amit Buresch kancellár február 16-i drámai hangú nyilatkozata a teljes gazdasági összeomlás küszöbén álló Ausztria helyzetéről, illetve a Magyarországon bevezetett transzfer moratórium is alátámasztott, lehetőséget kínált arra, hogy a franciák kikényszeríthessék gazdasági segítségnyújtás fejében szorosabb együttműködésüket a kisantant országaival.

⁴⁶ Bariéty, i. m.; R43 I./622. Kempner távirata Flandinnal folytatott megbeszéléséről. 1932. március 20.

⁴⁷ Uo. A német kormány Aide mémoire-ja 1932. március 14; R43 I./620. A német kormány emlékirata. 1932. április 13; Schröder, Deutsche Südosteuropapolitik 1929—1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise. in: Geschichte und Gesellschaft. 2. évf. 1976; uő, Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion. . . in: Becker—Hildebrand hg.; R43 I./622. Hoesch távirata. 1932. április 2.

A dunai államok tervezett együttműködésével lehetségesnek tűnt az anchluss veszélyének tartós elhárítása és a magyar revíziós politika veszélyeinek csökkentése, s ez a francia status quo-politika szilárdabb alapokra helyezését ígérte. Bülow már 1932 március első napjaiban utalt arra a veszélyre, hogy a franciák junktimot kívánnak teremteni az Ausztriának nyújtandó pénzügyi segítség és a Duna-konföderáció megalakítása között. A francia külügyminisztérium gazdasági osztálya vezetőjével, Coulondre-ral folytatott megbeszélés alapján Posse is azt a benyomást nyerte, a franciák eltökélték, hogy az Ausztriának és Magyarországnak nyújtandó segínyt a kisantanthoz történő gazdasági közeledésétől teszik függővé, s rámutatott a két országnak a pénzügyi segínyhez fűződő létfontosságú érdekelttségére, de nem hagyta figyelmen kívül azokat az előnyöket sem, amelyeket az osztrák, illetve a magyar mezőgazdaság értékesítési gondjainak enyhítése terén a francia terv reálisan kínált.

A dunai országoknak a francia tervvel kapcsolatos álláspontját elemző német dokumentum is rámutatott arra, hogy az lehetőséget kínál az osztrák iparnak korábbi vezető szerepe visszaszerzésére a Balkán iparcikkkel való ellátásában, bár ezeket az előnyöket a cseh ipar konkurenciája jelentősen csökkenti. Magyarország számára pedig nem csupán agrárexportjának — elsősorban a Csehszlovákiába irányuló lisztkivitelnél — fokozására nyílna lehetőség, hanem a megélenkülő tranzitforgalom is előnyösen érintené.⁴⁸

Mindenesetre a magyar kormányban megvolt a készség arra, hogy az együttműködés kérdését politikai előfeltételek nélkül, tisztán gazdasági kérdésként kezelje, bár azt is világosan látta, hogy a csak az öt dunai országra korlátozódó együttműködés nem oldja meg teljesen Magyarország gazdasági problémáit, s ezért hangoztatta a szabad kéz biztosításának fontosságát más piacok — elsősorban Olaszország, Svájc és Németország — felé.

Bethlen István, aki a Károlyi-kormány közeledési szándékát Franciaország irányába saját korábbi vonalának kritikájaként fogta fel és utasította el, egyrészt arra hivatkozott, hogy az utódállamok tervezett összefogása az agrártúlsúly miatt gazdaságilag értéktelen megoldás lenne, de főleg a benne rejlő politikai veszélyre figyelmeztetett. Nevezetesen arra, a Tardieu-terv célja az, hogy „Magyarország látszólagos gazdasági kedvezményekkel a kisantant csoportjának érdekszférájába tereltessek be anélkül, hogy a revízió terén előzetesen elégtételhez jutott volna”.⁴⁹ Természetesen a német kormány is szembefordult az Ausztriát és Magyarországot a kisantantba betagolni igyekvő szándékokkal. Tardieunek a németek tudatalatti közép-európai hegemon törekvésére tett megjegyzését visszaütve Hoesch kijelentette, hogy „a német tudatalatti kívánságok nem játszanak nagyobb szerepet annál a francia tervben kifejeződő francia tudatalatti kívánságnál, hogy a dunai államok tervezett egyesülése egyidejűleg a békeszerződések által teremtett viszonyok konszolidálását is szolgálja”.

⁴⁸ R43 I./619. Bülow feljegyzése. 1932. március 3; I./620. Posse távirata Genfből. 1932. március 17; I./622. Feljegyzés. 1932. április 13.

⁴⁹ Walko külügyminiszternek a Külügyi Bizottságban tartott expozéját idézi Ormos, i. m. 97; OL K29. 16. cs. 1932. április; *Bethlen, Beszédei és írásai*. 2. k. Bp. 1933. 369. (Az 1932—1933. évi állami költségvetés kapcsán a világgazdasági válságról s az előző kormány ellen intézett támadásokról. 1932. május 4); uő, *A magyarság helyzete a Dunamedencében*. in: *Magyar Szemle*. 1933.

Németország a maga részéről minden eszközzel — a gazdasági előnyök voltaképpen megalapozatlan ígéreteivel is — igyekezett blokkolni a francia törekvéseket, s a Tardieu-tervvel szembeni német ellenállás sarkkövének nyilvánított preferenciaajánlatokkal próbálta rontani a terv gazdasági előnyeinek pozitív hatását.⁵⁰

A francia kormány kísérlete, hogy a status quo és az Európán belüli nagyhatalmi erőviszonyok érintetlenül hagyása, sőt a francia vezető szerep megszilárdítása mellett a délkelet-európai államok összefogásával, regionális integrációjával segítse elő a térség súlyos gazdasági nehézségeinek leküzdését, 1932 tavaszán kudarcot vallott. Az utójátéknak számító stresszi konferencia nem nyhítette, inkább hangsúlyossá tette a nyilvánvaló vereséget.

A Tardieu-terv bukása mindenesetre azzal a tanulással szolgálhatott, hogy az európai gazdaság nehézségei politikai blokkalkotással, az európai nagyhatalmak egymás kiszorítására töre tervezivel — különösen abban a helyzetben, amikor egyik európai hatalom sem rendelkezik a vezető szerep érvényesítéséhez szükséges gazdasági fölényvel — nem oldhatók meg. Nem kevésbé fontos tanulsága volt a Tardieu-terv kudarcának, hogy a válság csak a kiviteli krízis leküzdésével oldható meg, hogy a délkelet-európai térség gazdasági talpraállítása csak ezen az úton képzelhető el. Ez a tény gyakorlatilag azt jelentette, hogy ebben a folyamatban Franciaországnak egyre csökkenő, míg Németországnak — és kisebb mértékben Olaszországnak — növekvő szerep jut.

Ez a tendencia természetesen nem az európai egyesülés, inkább a dezintegráció, még inkább a kettészakadás irányába mutatott. Kozma Miklós 1932 júniusában világosan megfogalmazta a perspektívát: „Az európai látszategyüttműködés csődjének fokozatos bekövetkeztével Európa vissza fog térni az egyensúly politikájára, vagyis két csoportra fog oszlani, élén a nagyhatalmakkal, amelyek szövetségek keretében fogják érdekeik biztosítását keresni. . . Ebben az új elhelyezkedésben a vezető nagyhatalmak gondoskodni fognak majd arról, hogy a hozzájuk csatlakozott és érdekszférájukba eső kisebb államok gazdasági megsegítésével törődjenek. Kétségtelen, hogy Magyarország a német—olasz érdekszférához fog tartozni. Magyarország gazdasági megsegítése, terményfeleslegeinek felvétele csak erről az oldalról jöhet. Addig azonban, amíg ez a csoportosulás ki nem alakul, a mostani rendszer viszont csődöt mondott, megélni mégis kell. Be kell rendezkednünk az átmeneti időre.”⁵¹

Németország közép-délkelet-európai offenzívájának kezdetei

Az átmeneti időnek tartott válságperiódust Németország mindenesetre délkelet-európai előrenyomulása feltételeinek megteremtésére, a német hegemonia újbóli megalapozására igyekezett felhasználni. Az új törekvések két síkon ragadhatók meg:

⁵⁰ R43 I./622. Hoesch jelentése. 1932. április 2; Ránki, i. m.; Schröder, Widerstände der USA gegen europäische Integrationsbestrebungen in der Weltwirtschaftskrise 1929—1939 in: *Berding* hg., *Wirtschaftliche und politische Integration in Europa im 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1984. 169—184.

⁵¹ *Kühl*, *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. München, 1958; OL K429. 16. cs. Naplófeljegyzések. 1931—32. 1932. június 3.

egyrészt a német kormányok külpolitikai—külgazdaság-politikai tevékenységében, másrészt azoknak a gazdasági vezető csoportoknak az orientációváltásában, amelyek a német külgazdaság-politikán keresztül meghatározó módon befolyásolták a külpolitika általánosabb összefüggéseit, fejlődési tendenciáit is.

A válságévekben öltött határozott karaktert a német külpolitikának a Briand-terv kapcsán megfogalmazást nyert új irányvonala. Ez — mint korábban kifejtettük — részben a revíziós politika aktivizálódásában, részben pedig a közép-délkelet-európai térség jelentőségének felértékelődésében nyilvánult meg. A német délkelet-európai politikában a harmincas évek elején az offenzív elemeknek még kisebb jelentőségük volt, az aktivitás főleg a többi nagyhatalom hegemon törekvéseinek megbénítására irányult. Bizonyos fokig a német—osztrák vámuniós terv jelent kivételt, ennek kudarca után azonban a német politika defenzívába szorult és a kivárára rendezkedett be.

A gazdasági válság elmélyülése ambivalens módon hatott a közép-európai térség és Németország viszonyának alakulására. Az agrárországok — rendkívül súlyos helyzetük következtében — kiszolgáltatottává váltak azon hatalmaknak, amelyek valamilyen kiutat kínáltak a válságból. Németország jelentősége a piackérdés döntővé válásával párhuzamosan szükségképpen fölértékelődött. Az agrárállamok nyomorúsága tehát nemcsak a francia és olasz befolyás erősödéséhez szolgált alapul, hanem — objektíve még talán jobban — kedvezett a hasonló német törekvéseknek is. Másrészt viszont arra kell utalnunk, hogy a válság pusztító hatásai a német gazdaságot is rendkívül súlyosan érintették, s a harmincas évek elején Németország korántsem rendelkezett azokkal a gazdasági előfeltételekkel és adottságokkal, amelyeket gazdasági-politikai expanziója azonnali megindítása igényelt volna. Ennek következtében Németország tényleges értékű iniciatívákkal nem tudott a nemzetközi politika küzdőterére lépni, de helyzetéből adódóan lehetősége volt arra, hogy különböző — eleve teljesíthetetlen — ígéretekkel eltérítse a délkelet-európai térség államait a felmerülő egyéb megoldási kísérletektől.

Ez a tendencia érvényesült az agrárblokk megszervezését célzó törekvésekkel szembeni német politikában. Egészen nyílt figyelmeztetések hangzottak el az érdekelt országok címére, hogy agrártermékeiket Németország ellenében nem tudják értékesíteni, a Bethlennel folytatott novemberi tárgyalásokon pedig a németek kifejezték reményüket, hogy Magyarország a varsói konferencián nem vállalt kööttségeket a Wilhelmstraßéval szemben, s Lengyelországra utalva hangsúlyozták, hogy a Német Birodalom nem ad preferenciát olyan államnak, amellyel vámháborút folytat.

Az agrárkonferenciák kapcsán fogalmazódott meg vezető német külügyi képviselőknél az a vélemény, hogy ez esetben nagyobb összefüggésekre kell tekintettel lenni, nevezetesen arra a problémára kell megfelelő megoldást találni, hogy Közép-Európa gazdasági egyesülése Németország kizárásával vagy mértékadó német befolyással valósul-e meg. Mutius bukaresti követ éppen ebből a szempontból tulajdonított döntő jelentőséget a Romániával való gazdasági kapcsolatok új alapokra helyezésének. Miközben rámutatott, hogy a délkelet-európai agrárországok szorult helyzete kilátást nyújt Németország befolyásának visszaszerzésére és megerősítésére a térségben, kategorikusan kijelentette, hogy az újfajta kapcsolat az agrárállamokkal Németország számára „természetesen csak úgy fogadható el, ha a délkelet-európai országok a legkisebb ellenállást sem tanúsítják, hanem inkább készséget mutatnak arra, hogy

a fejlődésükhöz szükséges tradicionális német közreműködést elfogadják”. Hassell belgrádi követ pedig nemcsak azt emelte ki, hogy Németország újbóli felemelkedése csak közép-európai alapon lehetséges, hanem a térséget kifejezetten a francia status quo-politika ellensúlyozására is alkalmasnak tartotta. „Véleményem szerint kedvezően kell fogadnunk minden olyan törekvést, amely arra irányul, hogy a francia hegemónián és a Párizs környéki szerződések stabilizálásán alapuló Páneurópa helyére összetartozó csoportok gyakorlati — először gazdasági — együttműködését akarja helyezni.” A német politika feladatát abban látta, hogy a kellő pillanatban a fejlődés menetébe saját kezdeményezéseivel avatkozzék be.⁵²

A kezdeményezés megragadására két területen kínálkozott lehetőség. Az egyik az egyes országokkal külön-külön kötött, preferenciákat nyújtó kereskedelmi szerződések politikája, a másik pedig az Ausztrián keresztül végrehajtott délkeleti irányú gazdasági expanzió volt.

Az Ausztriához való viszony problémája a Weimari Köztársaság egész időszakában a politikai viták egyik központi kérdése volt, mindkét országban működtek az együttműködés kérdésével foglalkozó szervezetek — a *Deutsch-Österreichische Arbeitsgemeinschaft*ra, illetve osztrák testvérszervezetére utalunk elsősorban — s 1927 folyamán a Curtius vezetése alatt álló gazdasági minisztériumban elkészültek az első tervezetek is Németország és Ausztria vámuniójára vonatkozóan. A Stresemann irányította német külpolitikában azonban az Anschluss és a vámunió kérdése reálpolitikai megfontolásokból háttérbe szorult, az általános európai politika szempontjainak rendelődött alá. Marx kancellár és Stresemann 1927 novemberi bécsi tárgyalásain — az osztrák tárgyalópartnerekkel teljes egyetértésben — leszögezték, hogy a német külpolitika aktuális programja a Rajna-vidék kiürítését, a Saar-vidék kérdésének rendezését, Eupen—Malmédy visszaszerzését, a Dawes-terv új szabályozását és a korridor-kérdés megoldását tartalmazza, s az Anschluss problémáját csak ezek megoldása után és az osztrák kormánnyal egyetértésben kívánják vitára bocsájtani.⁵³ Míg Stresemannál az osztrák vámunió, illetve az Anschluss kérdése az általános európai folyamatoknak alárendelt elemként jelent meg, addig a harmincas évek elején a külügyekben döntő befolyáshoz jutó Curtius és Bülow már ebben látta a legfontosabb eszközt a Duna-térség német vezetés alatti új gazdasági rendjének megszervezéséhez.⁵⁴

A külpolitikai célok ilyen értelmű átrendezése, a feladatok sorrendjének megváltoztatása a Briand-tervre adandó válasz kialakítása során történt meg a német külügyminisztériumban. A valószínűleg Bülow által készített 1930. augusztus 26-i memorandumban már egyrészt tükröződtek a Délkelet-Európa jelentőségét hangoztató, az agrárkonferenciákkal kapcsolatban idézett nézetek, másrészt kifejezést nyert benne az osztrák probléma új értelmezése is. Bülow, miközben figyelmeztette Brüning kancellárt a revízió kérdésében az Olaszországgal való esetleges együttműködés veszélyeire — arra utalva, hogy az olasz revíziós igények végső soron csak a német délkelet-európai befolyás rovására valósulnának meg — a délkelet-európai helyzetet annyira

⁵² Sundhausen, i. m.; WI-Agrarblock. Bd. 1. 1930. augusztus 8; Hassell beszámolója. 1930. július 23.

⁵³ BA NL Pünder 57. Feljegyzés a politikai tárgyalásokról Bécsben. 1927. november 14.

⁵⁴ Höpfner, Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Frankfurt—Bern, 1983. 260.

mozgásban, fejlődésben lévőknek ítélte, hogy ott Németország kezébe vehetné a folyamatok irányítását. Éppen a délkelet-európai viszonyok gyors változására hivatkozva jelentette ki, hogy „a német politika legsürgősebb feladatának az Ausztriával való egyesülést kell tekinteni”. A német irányítás alatt álló Ausztria ugyanis olyan eszköz lehet, amivel az eddigieknél sokkal hatékonyabb módon lehetne a délkelet-európai fejlődést a német érdekeknek megfelelően irányítani és befolyásolni, és ebből a megfontolásból az anchluss a lengyel korridor kérdésénél sürgősebb és fontosabb ügynek nyilvánította.⁵⁵

Kétségtelen, hogy a délkelet-európai hegemoniaigény nyílt megfogalmazása egy új hatalmi-politikai koncepció jegyében történt, s hogy e koncepcióban Ausztriának döntő szerep jutott. Mégis rá kell mutatnunk arra az összefüggésre, hogy 1930/31 folyamán az Ausztria irányába forduló német expanzivitást is túlnyomórészt az motiválta, hogy megakadályozza a kulcsfontosságú Ausztria más hatalmi csoportosulások eszközévé válását. Ritter 1931. március 8-i feljegyzésében a két tendencia egymással összefüggő jellegére mutatott rá: „Ausztria a Németországgal való vámunió esetén kiáramlási központ lenne Délkelet felé, más esetben viszont gát lenne Délkelet irányába. Ez a veszély véglegesen csak akkor szűnik meg, ha most megvalósítjuk a vámuniót.”⁵⁶ Ilyen veszélyt jelentett német felfogás szerint maga a Briand-terv. A német külügyminisztériumban 1930. július 7-én készült följegyzés rámutatott: nem bizonyos, hogy Ausztria (és Magyarország) megfelelő előnyök fejében nem csatlakozna a délkelet-európai országoknak az európai föderáció kiindulópontját képező egyesüléséhez.⁵⁷

Ugyanakkor a Páneurópa-kérdésről folytatott vitákban főleg Schober és Bethlen által képviselt, a regionális egyesülés kérdését előtérbe állító álláspont alapul szolgált ahhoz, hogy a német politika a vámuniós tervet páneurópai mezbe öltöztetve próbálja elfogadtatni. Curtius külügyminiszternek a Birodalmi Tanácsban tartott beszéde a terv gazdasági indítékainak taglalása mellett azt hangsúlyozta, hogy „eljárásunk az összeurópai kooperáció keretében bontakozik ki”, és utalt az európai gazdasági összefogást alulról, a részegységek közötti együttműködéssel megvalósítani kívánó hasonló törekvésekre is. A DÖAG vámunió-bizottságának memoranduma szintén az európai integrációs tervek sorába igyekezett beállítani a vámuniós tervet, kijelentve, hogy Németország és Ausztria egy jövőbeni európai szövetség magvát alkotnák, amit más államok csatlakozási lehetősége garantál.⁵⁸

A német érveléssel szemben Coulondre, a francia külügyminisztérium gazdasági osztályának vezetője kifejtette, hogy a közép-európai gazdasági komplexum kialakulása ellencsoportosulásokat hívna életre, s ezzel a kívánatos összeurópai gazdasági együttműködés lehetetlenné válna. Lényegében ugyanezt fejtette ki Beneš a csehszlovák parlament külügyi bizottsága ülésén, majd néhány nappal később a német követ-

⁵⁵ *Ruge-Schumann*, Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930. in: ZfG 20. évf. 1972. 70.

⁵⁶ Höpfner, i. m. 262.

⁵⁷ *Ruge-Schumann*, i. m. 64.

⁵⁸ BA NL Silverberg 246. Curtius beszéde. 1931. március 31; R43 I./114. Emminger memoranduma. Dátum nélkül. (1931. február); Hoesch távirata. 1931. március 22.

ség munkatársa előtt kijelentette, hogy a vámuniós terv megvalósulása esetén Csehszlovákia kész Lengyelországgal, Romániával és Jugoszláviával ellenblokkot szervezni Németország és Ausztria ellen, vállalva annak gazdaságilag hátrányos következményeit is.⁵⁹ Természetesen az a tény, hogy az anchluss politikai veszélye ellen tiltakozó Franciaország és Csehszlovákia hatalmi-politikai érdekeik alapján helyezkedtek szembe a német—osztrák tervvel, korántsem kérdőjelezi meg a vámuniós terv háttérében működő német érdekek expanziós, hatalmi jellegét.⁶⁰

Ausztriának a német érdekszférába vonására irányuló törekvés, amely a magyar történeti irodalomban is sokoldalúan elemzett, 1931. március 19-én aláírt német—osztrák vámuniós tervben kulminált, nemcsak a francia vezetésű Páneurópával szemben kívánt alternatívát nyújtani, hanem az Ausztria és Magyarország irányában aktivizálódó — a Brocchi-terv formájában jelentkező — olasz törekvések ellensúlyozására is szolgált. Mussolini a *Neue Freie Presse*-ben megjelent írásában megértő hangon idézte azokat, akik lehetetlennek tartják Európa problémáinak megoldását Olaszország közreműködése nélkül, s a tervvel szembeni olasz bizalmatlanság a későbbiek során egyértelmű elutasítássá vált. Ritter jelentése joggal mutatott rá arra, hogy „vámuniótervünk zavarja az olasz szándékokat Délkelet-Európában”.⁶¹

De nemcsak a két nagyhatalmi ellenfél befolyásának paralizálása, hanem az agrár-államok blokkalkotásának megakadályozása is motiválta a német—osztrák vámuniós törekvéseket. Lerchenfeld bécsi német követ jelentése a sinaiai konferencia után fölhívta a kormány figyelmét arra, hogy a kapcsolat az esetleg létrejövő román—jugoszláv agrárblokkal a nehéz helyzetben lévő osztrák gazdaság számára reális előnyöket kínálna. Véleménye szerint az osztrák külkereskedelem összetétele alapján Ausztria kedvező tárgyalási pozíciókkal rendelkezik ahhoz, hogy az ipari behozatal terén jelentős koncessziókat érjen el az agrárországoknál, ami — Németország kizárása esetén — a német befolyás kiterjesztése szempontjából kedvezőtlen lenne. Ezért javasolta, hogy vizsgálják meg az egységes német—osztrák ipari terület kialakításának feltételeit, ami az agrárblokkal szemben az alapvető közös ipari érdekeket állítaná előtérbe.⁶²

Nem tartjuk feladatunknak a német—osztrák vámuniós terv elemzését, az általa kiváltott nemzetközi reakció bemutatását, hiszen e kérdésekkel kapcsolatban Ormos Mária, Ránki György és Fejes Judit munkái alapos tájékozódást tesznek lehetővé. Témánk szempontjából az adja a terv jelentőségét, hogy Németország a háborús vereség óta először jelentkezett a közép-európai térség megszervezését célzó programmal, s ez a tény az ekkor fölmerülő regionális összefogási kísérletek sorában minden-

⁵⁹ R43 I./116. Hoesch távirata. 1931. április 24; NL Silverberg 246. Benes beszéde. 1931. április 23; R43 I./114. Regendanz jelentése. 1931. április 26.

⁶⁰ A vámuniós terv bukását a franciák bizalmatlanságára, a nemzetközi együttműködésre való képtelenségére vezeti vissza *Hauser*, *Der Plan einer deutsch—österreichischen Zollunion von 1931. und die europäische Föderation*. in: HZ 1955. Bd. 179. 45—92.

⁶¹ *Neue Freie Presse*. 1931. április 19; Vbd Peu Bd. 11. Ritter feljegyzése a Népszövetség Tanácsának üléséről. 1931. június 11.

⁶² W1-Agrarblock. Bd. 1. Lerchenfeld jelentése. 1930. augusztus 9; A délkelet-európai országok önálló gazdasági csoportosulásáá szerveződése miatti német aggodalmaknak nagy szerepet tulajdonít a német—osztrák vámuniós terv megszületésében Sundhaussen, i. m.

képpen figyelmet érdemel. Mindazonáltal a terv — hangsúlyozott gazdasági karaktere ellenére — kevés előremutató elemet tartalmazott a két ország, illetve a közép-európai régió gazdasági együttműködésére. Ha az életképtelennek hirdetett Ausztria gazdasága számára a német vámtarifarendszer bevezetése bizonyos védelmet nyújthatott volna is, a német ipar konkurenciája ezeknek az előnyöknek az értékét meglehetősen csökkentette. Ugyanakkor Németország gazdasági nehézségeit az osztrák piac megszerzése önmagában aligha oldhatta meg, s mivel a többi állam csatlakozásának lehetőségét a terv nem annyira reális gazdasági, hanem taktikai megfontolások alapján vetette föl, a délkelet-európai államok számára inkább jelentett veszélyeket, mint kiutat, s emellett a politikai és gazdasági érdekek diszkrepanciája miatt sem tudtak azonosulni a vámuniós javaslattal.⁶³ Vitathatatlan, hogy a német—osztrák vámunió tervét az európai status quo megbontásától féltő Franciaország és Csehszlovákia aktív politikai ellenállása buktatta meg. Ehhez igénybe vették az európai rendszer revíziójában érdekelt Olaszország támogatását is. Ugyanakkor a terv belső gyengeségei, gazdasági átgondolatlansága, illetve megalapozatlansága következtében is kudarcra volt ítélve, hiszen sem Németország, sem a délkelet-európai országok gazdasága számára nem kínált reális előnyöket. Ebben az összefüggésben a terv gazdasági részleteinek kidolgozatlanságára, különböző interpretációs lehetőségeire kell rámutatnunk, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy a gazdaságinak föltüntetett terv elsődlegesen politikai célokat követ.

Nemcsak a politikai ellenfelek eredményes fellépése, hanem a délkelet-európai térség, valamint Németország és Ausztria gazdasági-pénzügyi összeomlása következtében is nyilvánvalóvá vált, hogy ha Németország a kezdeményezést valóban meg akarja ragadni, akkor azt nem elsősorban politikai, hanem gazdasági előteretessel kell megkísérelnie. Egy ilyen gazdasági offenzíva perspektívája alapvetően kedvező volt és egy hosszú távú német politika alapjául szolgálhatott, pillanatnyilag azonban nem voltak meg a német gazdaságon belüli feltételei. Hogy ez az időszak mégis megalapozójává válhatott a harmincas évek közepén a *Neuer Plan*ban manifesztálódott német külgazdaságpolitikának, az a délkelet-európai térségben kialakult vákuumhelyzettel magyarázható. A harmincas évek elején ugyan még Németország sem jelentett tényleges felvevőpiacot az agrárállamok terményfeleslegének, de olyan adottságokkal, piaci lehetőségekkel rendelkezett, aminek az ígérete is elégséges volt a hasonló felvevőpiaccal nem rendelkező hatalmak befolyásának korlátozására.

Ebből a helyzetből adódóan a vámuniós terv veresége után az egyes agrárállamoknak tett preferenciaígéretetek kerültek a német külgazdaság-politika homlokterébe. A német politika legerősebb fegyverének — hogy ti. Németország agrártermékeket importáló ország — a bevetésére és hatékony alkalmazására a délkelet-európai országok némelyikének tett preferencia-ígéretetek által nyílt lehetőség. A Romániával és Magyarországgal 1931. június 27-én, illetve július 18-án kötött kereskedelmi egyezményekben Németország részéről nyújtott kedvezmények, illetve a későbbiek során más délkelet-európai országoknak tett hasonló német ajánlatok világosan mutatták az új német külgazdaságpolitika jellegzetességeit.

⁶³ R43 I./114. Regendanz levele Bülownak. 1931. április 19; Ormos, i. m. 64; Fejes, i. m. 115.

Az említett szerződések két vonatkozásban is eltérést jelentettek a nemzetközi kereskedelemnek az első világháború után általánosan elfogadott normáitól. A legnagyobb kedvezmény elvének korlátozása a válság hatására több oldalról is fölvetődött, és a Népszövetség 1930. szeptemberi állásfoglalása is elismerte, hogy „a legnagyobb kedvezmény elvének dogmatikus és túl szigorú magyarázata kétségtelenül akadályul szolgálhat helyileg korlátozott megállapodások létesítésének, amelyeket a jelenlegi súlyos gazdasági helyzetben egyszerűen elítélni nem lenne indokolt. Másrészt azonban el kell hogy kerültsék, hogy a legnagyobb kedvezményes elven . . . olyan messze- menő változtatásokat eszközöltessenek, amelyek a nemzetközi árucseré-forgalom kényes mechanizmusát zavarni alkalmasak volnának.”⁶⁴ A preferenciákat nyújtó kereskedelmi megállapodások gondolata tehát nem volt sajátosan német idea — hiszen a törekvés az agrárállamok blokkjának szervezésénél vagy a Brit Birodalom gazdasági kapcsolatainak új alapokra helyezésénél is jelentkezett, s a Tardieu-tervnek is fontos eleme volt a dunai államok kölcsönös vámkedvezménye —, de kétségtelenül eltért a liberális nemzetközi kereskedelem dogmájától. A preferenciamegállapodások azonban nemcsak a legnagyobb kedvezménnyel, hanem a gazdasági kapcsolatok multilaterális jellegével is ellentétben álltak. Németországnak a délkelet-európai agrárállamokhoz fűződő gazdasági kapcsolatai bilaterizálására irányuló törekvése hátterében a gyengébb pozícióban lévő partnerek egymás elleni kijátszásának szándéka állt, s a gazdasági engedményeket a külpolitikai nyomás eszközeként alkalmazták. A preferenciarendszer hatékonyan elősegítette a délkelet-európai orientációjú új német külgazdaság-politikának a térségbe való behatolást, mivel a mezőgazdasági termékek átvételének, kedvező piacának ígérete valóban a legerősebb adunak bizonyult a francia és olasz törekvések ellenében, hiszen reális megoldást jelenthetett az agrárállamok alapvető gazdasági problémájára. Ez a tény is alapul szolgált, hogy Németország az agrárállamok jötevőjének szerepében tetszelegjen, gazdasági segélynyújtásnak tüntesse fel a preferenciaszerződéseket. A Tardieu-tervvel szemben kidolgozott memorandum különösen kiemelte a német javaslatok „jótékony” jellegét, a leggyorsabb, leghatékonyabb és a többi állam hozzájárulását is biztosító segélyezési módnak nevezte.⁶⁵

A délkelet-európai országokkal szemben nagyvonalúnak tűnő külkereskedelmpolitikával Németország bizonyos mértékig már a válság idején magához tudta kötni a délkelet-európai térség országait — megalapozva ezzel későbbi elöretörését —, anélkül, hogy a maga részéről tényleges gazdasági engedmény tételére kényszerült volna. Hiába vették ugyanis tudomásul az Európa Bizottság, illetve a Népszövetség ülésén a legnagyobb kedvezményezett európai államok a Magyarországnak, illetve Romániának nyújtott német kedvezményeket, fenntartással élt már a szovjet delegáció is, de nyíltan elutasította azt Argentína és az Egyesült Államok. Nyilvánvaló, hogy Németország nem vállalhatta kereskedelmi konfrontáció ódiúmát az USA-val, de így az agrárállamoknak nyújtandó gazdasági kedvezmények meghiúsulásáért nem neki

⁶⁴ OMK 1931. évi jelentése. 72; A német preferencia szerződésekre Sundhausen, i. m.

⁶⁵ R43 I./620. Német memorandum. 1932. április 13; Schröder, Die deutsche Südosteuropapolitik. . . in: Becker-Hildebrand hg.

kellett vállalni a felelősséget.⁶⁶ A német külgazdaság-politika a válság elmélyülése időszakában a preferencia-szerződésekkel megtalálta azt az eszközt, amivel ellensúlyozni tudta a Délkelet-Európában szanalási tervekkel föllépő törekvéseket, kiszélesítette a majdani német gazdasági és politikai aktivitás mozgásterét anélkül, hogy érdemben elősegítette volna a térség gazdasági helyzetének javulását. Tardieu világosan látta az ezzel kapcsolatos német szándékokat, amikor Villani Frigyes magyar követnek kifejtette, hogy „Berlinben nem óhajtják a közép-európai államok lábra állítását, ellenkezőleg, céljuk az, hogy a lausanne-i konferencia összeülésének időpontjában az összes országok gazdasági és pénzügyi helyzete egyformán katasztrofális legyen — amit el is értek”.⁶⁷

A német külpolitikának a válság éveiben követett gyakorlata lényegében mind az összeurópai, mind a regionális integráció eszméje ellen irányult. Németország számára gazdasági nehézségei, valamint a bel- és külpolitikai helyzet bizonytalansága következtében nem tűnt célirányosnak nemzeti hatalmi-politikai befolyásának — Franciaorszáéhoz hasonló módon — közvetett, a más országokkal való kooperációra is építő kiterjesztése és megszilárdítása. Bár a német ambíciók Közép-Európa felé fordulása látszólag az integrációs tendenciákat is tartalmazó Mitteleuropa-gondolat reneszánszát ígérte, Németország valójában nem a közép-európai térség egyesítési-egységesülési folyamatának irányítására vállalkozott, hanem a térség országait külön-külön igyekezett gazdasági és politikai befolyása alá vonni. A német politika nem a térség „balkanizáltságának” megszüntetésében, hanem annak fenntartásában volt érdekelt. Az egyes országokkal való különmegállapodások útja lassúnak és nehézkesnek — de feltétlenül hatékonynak látszott. „A kis és közepes államok nagy száma egy sor külön tárgyalást igényel, de ez lehetővé is teszi, hogy egyiket kijátsszuk a másik ellen” — hangzott Paul Reusch érvelése. Dietrich gazdasági miniszter nyilatkozata, amely szerint a közép-kelet-európai agrárországok együttműködése Németország szempontjából előnyös lehet, amennyiben egy nagyobb fogyasztóterülettel való egységes megállapodás lehetőségeit teremti meg a német ipar számára, nem tekinthető mértékadó német kormányálláspontnak.⁶⁸

A német gazdasági és politikai élet vezető csoportjai körében az új közép-délkelet-európai orientáció súlyos belső érdekkonfliktusokon keresztül tört utat magának. Anélkül, hogy ennek a — főleg külgazdaság-politikai—vámpolitikai síkon zajló — küzdelemnek az állomásait és lefolyását taglalnánk, arra kívánunk utalni, hogy e küzdelmek alapja és háttere a világkereskedelem feltételeinek, az export lehetőségeinek általános romlása volt. A válság leküzdésének módjáról folyó vitában fölerősödve kapott hangot az exportra orientált és a belső piac kiterjesztését és védelmét előnyben részesítő felfogások ellentéte. Az ipari körök nemcsak a reparációs kötele-

⁶⁶ BVStEu Bd. 4—5. Feljegyzések a preferenciakérdés tárgyalásáról. 1931. szeptember 5. és szeptember 28.; Schröder, Widerstände der USA. . . in: Berding hg., uő, Deutsche Südosteuropapolitik. in: G. u. G. 2. évf. 1976; Ránki, i. m. 225—228.

⁶⁷ Idézi Ormos, i. m. 123.

⁶⁸ Idézi Stegmann, „Mitteleuropa” 1925—1934. Zum Problem der Kontinuität deutscher Außenhandelspolitik von Stresemann bis Hitler. in: Stegmann—Wendt—Witt hg., Industrielle Gesellschaft und politisches System. Bonn, 1978. 203—221.

zettségek teljesítése, hanem a jóvátételeknek a világgazdaságra gyakorolt negatív hatása kidomborítása érdekében is szorgalmazták, hogy a kormány alkalmazza az export mindenáron való támogatásának fegyverét, míg az agrárius körök az importkorlátozás programját forszírozták. A *Grüne Front* Schiele mezőgazdasági miniszter személyén keresztül eredményesen tudott föllépni a kormányon belül az agrárprotekciónizmus érvényesítéséért, s a belső viták nagymértékben destabilizálták a Brüning-kabinet helyzetét. Trendelenburg, aki 1930 júniusától a gazdasági tárcát vezette, joggal jelentette ki, hogy lehetetlen eredményeket elérni olyan gazdaságpolitikával, amely egyfelől a mezőgazdasági termékek behozatalát minden eszközzel megakadályozza, másfelől állami eszközökkel mesterségesen támogatja az exportot. Az 1931. március 31.-i, az agrárprotekciónizmust messzemenően érvényesítő új vámtörvény elfogadása után a mezőgazdasági vámok emelését ellenző Hermann Dietrich pénzügyminiszter úgy jellemezte a helyzetet, hogy „Németország olyan körbe került, amiből nincs kitörési lehetőség”.⁶⁹

Az agrárlobby győzelmének értékét azonban nyilvánvalóan csökkentette az a tény, hogy a Schiele-féle agrárpolitika nem javított érdemlegesen a német mezőgazdaság válsághelyzetén, s az egyoldalúan érvényesülő agrárérdekek nyilvánvalóan sértették a nemzetgazdaság összérdekeit. Ebből következően a német ipar egyes csoportjai és az agrárérdekek képviselői között korábban működő szolidárprotekciónizmus a harmincas évek elején fölbomlott, s egyidejűleg közeledés kezdődött a világpiacra orientált modern ipari ágazatok és a német nehézipar hagyományos szektorai között. Az ipar képviselői joggal tartottak a német agrárprotekciónizmus miatt a német kivitel szempontjából fontos országok ellenintézkedéseitől, de egyidejűleg számolniuk kellett azzal a ténnyel is, hogy — a világkereskedelemben egyre általánosabbá váló elzárkózási tendenciák következtében — a német ipar kizorul hagyományos piacairól.

Annak az alapvető külkereskedelmi problémának a megoldására, hogy Németország exportjának és importjának területi irányultsága nem volt egyensúlyban, az USA védővámpolitikája, valamint az ottawai konferencia döntései következtében egyáltalán nem lehetett számítani. Németország a nyersanyag- és agrártermék-szállítóktól nem remélhette, hogy növelni fogják német készáru-vásárlásaikat, s a német ipari exportban eddig döntő szerepet játszó európai ipari államok — saját gazdasági helyzetük romlásával párhuzamosan — ugyancsak jelentősen csökkentették behozatalukat. A felborult külkereskedelmi egyensúly helyreállítására az a lehetőség kínálkozott, hogy a német importot azokból az országokból biztosítsák, amelyek hajlandók német árukat vásárolni. Az új felvevőpiacként és nyersanyag-szállítóként számításba jövő délkelet-európai térség egyre inkább a német ipar és kereskedelem érdeklő-

⁶⁹ *Plumpe*, Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen. in: G. u. G. 11. évf. 1985; *Koops*, Zielkonflikte der Agrar- und Wirtschaftspolitik in der Ära Brüning. in: *Mommensen—Petzina—Weisbrod* hg., Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik. Düsseldorf, 1974. 852—868.

désének homlokterébe került, s a német külpolitika hatalmi szempontokat érvényesítő törekvéseivel párhuzamosan megkezdődött a térségbe irányuló német gazdasági offenzíva megalapozása is.⁷⁰

A Mitteleuropäischer Wirtschaftstag: a délkelet-európai német gazdasági előretörés eszköze

A Közép-Délkelet-Európa irányában aktivizálódó német gazdasági csoportok a *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* szervezetében találták meg a törekvéseiket hatékonyan szolgáló eszközt. Céljaik szolgálatában azonban az MWT programjának és tevékenységének jelentős átalakítása vált szükségessé. Úgy véljük, az MWT német csoportjában végrehajtott változások világosan jelzik a válság éveiben a német kül-gazdaságpolitikában megkezdődött és a Schacht-féle *Neuer Plan*ban végső formát nyert új folyamatokat és tendenciákat.

Az MWT a húszas évek folyamán sem a német ipar, sem a külügyi vezetés részéről nem részesült érdemi támogatásban. 1929 folyamán azonban — Hantos aktivitásának fokozódásával — reális veszélyként fogalmazódott meg, hogy a szervezet esetleg egy németellenes, kisantant vezetésű politika képviselőjévé válik, s ennek ellensúlyozására a Külügyi Hivatal munkatársai a német csoport vezetőivel megbeszélést tartottak a feladatok meghatározása érdekében. A megbeszélés során a német csoport vállalta, hogy közvetlenül igyekszik befolyásolni az MWT szervezeteinek összetételét és orientációját a különböző országokban, de a német érdekek érvényesítéséhez a külügyminisztériumtól az eddigieknél sokkal hatékonyabb indirekt támogatást igényelt. Különösen két vonatkozásban tartották ezt szükségesnek. Az egyik a tervezett breslauer konferencia támogatása, amelyen a kormány tagjainak részvétele dokumentálhatná a kabinet érdekltségét és megerősítené a német csoport pozícióját az MWT-n belül. Gothein véleménye szerint a külügyminisztérium nagy segítséget nyújthatna a német csoportnak azáltal is, ha az RDI-t rá tudná venni a szervezet anyagi és eszmei támogatására. Köpke egyetértett a német csoport törekvéseivel és a Külügyi Hivatal részéről mindkét kérdésben támogatást ígért.

Ezzel a „háttérrel” került sor Gothein és Strencioch bécsi útjára, amelynek eredményeként Hantos elképzeléseivel szemben a német befolyást érvényesítő osztrák vezetés helyzetét sikerült megszilárdítani. Figyelemre méltó volt Gotheinnak a bécsi út kapcsán tett nyilatkozata, amely a német vezető szerep meghirdetésén túl Közép-Európa helyét is meghatározta Németországnak a hegemoniáért folytatott küzdelmében. „A közép-európai gazdasági közösség súlypontja magától értetődően Németországban van, s Németország számára Közép-Európa jelentősége egyenértékű a Keleten elve-

⁷⁰ OL K69 700. cs. Német dosszié. Vegyes. III./1. A berlini magyar királyi követség jelentése Németország gazdasági és pénzügyi helyzetéről 1930-ban; *Taumen*, Die IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft. (1925—1933). Ein Chemiekonzern in der Weimarer Republik. Berlin, 1978; *Doering*, Deutsch—österreichische Außenhandelsverflechtung während der Weltwirtschaftskrise. in: Mommsen—Petzina—Weisbrod hg., 514—530; *Milward*, Der deutsche Handel und der Welthandel 1925—1939. uo. 472—484.

szített megszállt területekkel, a korábbi gyarmatokkal és kiegyenlítően az Anglia, USA stb. részéről várható vámkorlátozások negatív hatásait is.”⁷¹

Az akcióképes MWT-központ létesítését sürgető német föllépés eredményeként 1930 elejére végbement a szervezet reorganizációja, a bécsi Kereskedelmi Kamara elnöke, Friedrich Tilgner vezetésével. Az újjászervezés elhúzódása miatt az eredetileg 1929 őszi tervezett időpont helyett csak 1930. február 28. és március 1-je között került sor az MWT ötödik konferenciájára — a szervezet fennállása óta először Németország területén — Breslauban. A szervezés-előkészítés során nyíltan megfogalmazódott, hogy a rendezvény helyének megválasztásával kifejezésre kívánták juttatni a német érdekeltséget a Mitteleuropa-kérdésben. Georg Schätzel német postaügyi miniszter a konferenciához intézett levelében kifejezte meggyőződését, hogy feltétlenül szükséges Németország közreműködése egy gazdasági Mitteleuropa megteremtésében, Gothein pedig a vámok és forgalmi akadályok fölszámolását, egy gazdasági szövetség megteremtését nevezte a legfontosabb feladatnak. A konferencia fő referátumát „A gazdasági szövetség útja” címmel Richard Riedl tartotta. Az európai vámunió megteremtésének gondolatát nem tekintette aktuálisnak, helyette lazább organizáció lehetőségéről beszélt, amelynek lényege az agrárországok terményfeleslegének a közép-európai ipari államokban való elhelyezése lenne. Az ipari államok gazdasági koncentrációjából kiinduló, Közép-Délkelet-Európa államai felé irányuló kapcsolatban az agrártársaságoknak egyfajta kiegészítő funkciót kellene betöltenie. Az *Ergänzungswirtschaft* koncepcióját ismételte meg Streeruwitz volt osztrák kancellár is, aki a Páneurópa-koncepcióval azt a Mitteleuropa-képet állította szembe, amely Németország és Ausztria egyesülésére alapozódna. Ebben az egyesülésben Németország Nyugat-, Ausztria pedig Kelet-Európa országai felé jelentene hidat. A konferencia osztrák és német résztvevőinek véleményével szemben az agrárállamok képviselői — különösen a lengyel Studnicki és a román Blaskovics — azt fejtegették, hogy Közép-Európa gazdasági egyesülésének az agrárországok összefogásából kell kiindulnia.⁷²

A konferencián a nézetkülönbségek ellenére is túlsúlyra jutott az a felfogás, hogy a közép-európai gazdasági szövetségben Németország hivatott a vezető szerep betöltésére, s először vizsgálták a kereskedelmi és vámpolitikai kérdéseket összhangban a termelési politika kérdéseivel. A konferencia mérlege szempontjából viszont negatív volt az a tény, hogy jelentősen szűkült a résztvevők köre, a korábbi rendezvényektől eltérően hiányoztak Anglia, Franciaország, Olaszország, Hollandia és Svájc képviselői.

Az MWT következő konferenciáján az ipari és az agrárérdekek kiegyenlítésének kérdése állt a viták középpontjában. Az előkészítés során ismételtelen konfliktus alakult ki a Hantos-féle Közép-Európa Intézet és az MWT vezetősége között, de miután

⁷¹ BA NL Gothein 50. Feljegyzés a Köpkénéll tartott megbeszélésről. 1929. május 29; *Berndt*, Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus. (1926—1931). in: Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität, Halle—Wittenberg. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. 14. évf. 1965.

⁷² Bericht über die Verhandlungen der V. Mitteleuropäischen Wirtschaftstagung in Breslau am 28. Februar und 1. März 1930. in: Mitteleuropäische Wirtschaftspolitik. 1. sz.

a Mitteleuropa Intézet nyilatkozatban elfogadta azt az alapelvet, hogy lehetetlen olyan közép-európai összefogás, amelyben Németország nem vesz részt, Tilgner a közös rendezvény mellett foglalt állást.⁷³ Az 1931. március 18—19-én Bécsben rendezett konferencián mintegy kétszázan vettek részt, Németországból nemcsak az MWT német csoportja, hanem egyes gazdasági csúcsszervezetek — a *Reichsausschuß der Deutschen Landwirtschaft*, a DIHT és az RDI — képviselői is megjelentek a rendezvényen, s egységes fellépésükkel hatékonyan érvényesítették a német érdekeket. Curtius külügyminiszter levélben üdvözölte a tanácskozást, s kijelentette, hogy Németország egészen különleges jelentőséget tulajdonít a konferenciának, nagy figyelemmel és szimpátiával követi az itt folyó munkát. A vita egyik alapkérdésére — hogy ti. meg lehet-e kereskedelempolitikai eszközökkel szüntetni a délkelet-európai agrárválságot — Hainisch, az egykori osztrák szövetségi elnök radikális nimmal válaszolt, de a közvetítő álláspontot képviselő Virányi és Hantos Elemér is szükségesnek tartották a szabad kereskedelmi folyamatokba való állami beavatkozást, a kereskedelem szabályozását. Az alkalmazandó kereskedelempolitikai intézkedésekről szóló vitában Toepffer, a stettini ipari és kereskedelmi kamara elnöke Németország preferenciák nyújtására való készségét hangsúlyozta, s hazáját Délkelet-Európa jötevőjének tűntette föl.

A konferencia határozata állást foglalt a közép-európai országok között létesítendő szoros gazdasági kapcsolatok, mint a válság leküzdésének egyetlen hatékony eszköze mellett, sürgette a regionális gazdasági szerződések megkötését, valamint a közép-európai térségben érdekelt agrár- és ipari államok közös konferenciájának az összehívását. Az RDI vezetősége a konferenciát értékelve annak legfőbb eredményét abban látta, hogy a nem német résztvevők csaknem egyhangúlag kifejezésre juttatták meggyőződésüket, hogy egy közép-délkelet-európai gazdasági közösség centrumában Németországnak kell állnia, s ugyanakkor hangsúlyozták Németország felelősségét is Közép-Európa jövőjéért.⁷⁴

Az MWT-n belül egyre határozottabban érvényesülő német vezető szerep hátterében a német csoport irányításában és tevékenységében végrehajtott alapvető változások állnak. A legfontosabb újdonságot a német ipar vezető csoportjainak a közép-európai térség — és ennek kapcsán az MWT — irányába forduló érdeklődése jelentette. A húszas évek fejlesztési nyomán termelését racionalizáló Ruhr-vidéki nehézipar részéről jelentkezett elsőként és egyre határozottabban a nagy gazdasági térség biztosításának igénye. Max Schlenker a *Langnamverein* igazgatója 1929-ben javaslatot dolgozott ki a „Centráleuropához” való gazdasági közeledés támogatására. Rámutatott, hogy túlhaladott és tarthatatlan a csak a belső piacra orientálódó gazdaságpolitika, hiszen más országok — különösen az USA — exportoffenzívája következtében a hazai ipar monopolhelyezete és árai nem tarthatók fenn. Arra a következtetésre jutott, hogy Németországnak is át kell térnie az expanziós kurzusra, s mivel Nyugat-Európá-

⁷³ W1-Agrarblock. Bd. 3. Windel feljegyzése. 1931. január 7; NL Gothein 52. Zoepfl levele Gotheinnak. 1931. január 13; A MWT levele Gotheinnak. 1931. február 11.

⁷⁴ BA NL Silverberg 246. Az RDI elnökségének körlevele. 1931. március 27; *Schwarzenau*. Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag. Geschichte und Konzeption ein Monopolorganisation von ihren Anfängen bis 1945. Dissertation. Leipzig, 1974. 130.

ban a lehetőségek korlátozottak, a német gazdasági terjeszkedés célja csak Kelet-Európa lehet.

A nehézipari körök közép-kelet-európai orientációja nem talált azonnal támogatásra a többi ipari ágazat képviselőinél, akik nyitottság fenntartása mellett érveltek a világpiacon felé. Az RDI vezetésének többsége 1930 folyamán a mérsékelt szabadkereskedelmi rendszer fenntartása mellett foglalt állást. 1931 januárjában az RDI Európa Bizottságának ülése még úgy nyilatkozott, hogy az ipar szempontjából a legnagyobb kedvezmény a legjobb kereskedelempolitikai rendszer, s „nem elég jelentősek az érdekeltségeink Délkelet-Európában ahhoz, hogy elhanyagoljuk a fontos tengerentúli érdekeinket”, de nem zárta ki a délkelet-európai államok preferenciajavasolatainak vizsgálatát, ha a legnagyobb kedvezményezett országok hozzájárulása megnyerhető.⁷⁵ Csak a német export 1931-ben bekövetkezett rohamos visszaesése következtében erősödött meg azoknak a táborának, akik a megoldást a legnagyobb kedvezmény feladásában, a belső piacnak a délkelet-európai térségre való kiterjesztésében látták. Az ipar Délkelet-Európa iránti fokozódó érdeklődését tanúsítja, hogy az RDI 1930 őszi bizottságot hozott létre a délkelet-európai kérdés tanulmányozására, s az eddig világpiacon orientált vegyipar vezetői is egyre inkább ebben a térségben keresték a német gazdaság jövőbeni szilárd exportbázisát.⁷⁶ Carl Duisberg 1931 márciusában arról az általános tendenciáról beszélt, hogy a nemzeti gazdasági térség szűköséből az erős ipari államok éppúgy, mint a piacot kereső agrárállamok nagyobb, nemzetek feletti gazdasági térségeket keresnek, amelyek előnyös feltételeket teremtenek az árucseréhez és erős kereskedelmi szerződő partnerré tennék őket kifelé. Véleménye szerint Délkelet-Európa agrárállamainak természetes piaca lehetne Németország és Ausztria, s a vámunió formájában létrehozandó regionális gazdasági kombináció alapul szolgálhatna az európai problémák felgöngyölítéséhez. Hangsúlyozta, hogy ezt a délkelet-európai megoldást ki kell egészíteni a Franciaországgal való gazdasági megegyezéssel, hiszen „csak egy Bordeaux-tól Odesszáig terjedő zárt gazdasági blokk biztosíthatja Európa gazdasági jelentőségét a világban”.⁷⁷

Annak ellenére, hogy a délkelet-európai országok piaca az adott időszakban még inkább csak *Hoffnungsmarkt* volt a német ipari termékek számára, mégis az egyetlen olyan térség volt, ahol a válság éveiben is növelhető volt a német kivitel. A reménybeli piac felvevőképességének megsokszorozása azonban egyrészt a német agrárpolitika átállítását, az agrárprotekciónizmus feladását követelte, másrészt határozott és egységes külgazdaságpolitika folytatását igényelte Közép-Délkelet-Európa országaival szemben.⁷⁸

Ebben a Közép-Európa-politikában az Ausztriához való viszonyoknak kiemelt szerep jutott. Schlenker Posse miniszteri igazgatóhoz írt levelében kifejtette, hogy a közép-európai vámunió csak az Ausztriával való vámunió megteremtése után hozható létre,

⁷⁵ NL Silverberg 246. Az RDI Európa Bizottságának ülése. 1931. január 22.

⁷⁶ Doering, i. m.; Stegmann, i. m.; Taumen, i. m.

⁷⁷ Duisberg, Tagung „Wirtschaft in Not” des Bayerischen Industriellenverbandes in München am 24. März 1931. in: Abhandlungen, Vorträge und Reden aus den Jahren 1922—1933. Berlin, 1933. 172—173.

⁷⁸ Grotkopp, Europäische Zollunion als Weg aus deutscher Wirtschaftsnot. in: Europa-Wirtschaft. 2. évf. 1931; Hahn, Mitteleuropa als Ziel deutscher Politik. in: Volk und Reich. 7. évf. 1931.

s nem titkolta ennek a német gazdasági érdekeket szolgáló instrumentális jellegét: „Meggyőződésem szerint egy ilyen gazdasági szövetség Németország kereskedelem-politikai erejét az egész délkelet-európai térségben annyira megerősítené, hogy Magyarország, Csehszlovákia és Románia sem kerülhetné el az ezen kombinációhoz való csatlakozást.”⁷⁹ Nem tekinthető véletlennek, hogy az MWT német csoportjának 1931 elején bekövetkezett átszervezését megelőzte a DÖAG gazdasági bizottsága és az MWT német csoportja közötti együttműködés szervezeti kereteinek kialakítása, s a párhuzamos ausztriai szervezet, a DÖAG munkájába is fokozott mértékben bevonták az MWT néhány vezetőjét Tilgner, Riedl és Streeruwitz személyében.

1931. február 13-án került sor az MWT német csoportjának közgyűlésére, amely végrehajtotta az északnyugati német nehézipari csoportok érdekeinek megfelelő változtatásokat a szervezet programjában és felépítésében. A program elsősorban abban a kérdésben tért el az MWT német csoportjának az előző években képviselt céljaitól, hogy a korábban deklarált szabadkereskedelmi koncepciót a nagytérgazdaság követelése váltotta fel, amelyen belül Németország vezető szerepét kell biztosítani.⁸⁰ Az új orientáció személyi és szervezeti konzekvenciái az elnökség és a vezetőség összetételében is kifejeződtek. Az új alapszabályzat értelmében a szervezet irányításában döntő szerephez jutó elnökség a nehézipari körök meghatározó befolyásával alakult meg, s a Schlenker vezette munkabizottságnak a kereskedelempolitikával, az agrárgazdasággal és a propagandával foglalkozó albizottságai is az ő irányításuk alatt dolgoztak.⁸¹ A korábban jelentős befolyással rendelkező könnyűipari és kereskedelmi tőkés csoportok háttérbe szorultak az MWT német csoportjának irányításában, s maga Gothein sem őrizhette meg vezető funkciójának a látszatát sem, hiszen az 1931. október 23-i elnökségi ülésen Wilmowskyt választották a szervezet vezetőjévé. Az MWT új elnöke a német nehéziparhoz (Krupp AG), valamint a *Reichslandbund* elnökségének tagjaként a legbefolyásosabb nagybirtokos körökhöz fűződő szoros kapcsolatai révén egyfajta érdekközvetítő-kiegyenlítő szerep betöltésére is alkalmasnak látszott az agrárius és ipari csoportok között. 1932 őszén az agrárkartellizálás tervével igyekezett bevonni a mezőgazdaságot az ipar expanziós politikájába, de ezt a kísérletet a *Reichslandbund* elutasította. Mindenesetre az átszervezés következtében az MWT német csoportja immár jelentős anyagi erőforrásokkal is rendelkező tényezővé vált,

⁷⁹ W1-Europa. Bd. 5. Schlenker levele Possénak. 1930. december 15.

⁸⁰ NL Gothein 51. Feljegyzés a Schlenker és Hahn, valamint Strenioch közötti megállapodásról. 1930. november 15; NL Gothein 52. A Német Csoport programja.

⁸¹ Uo. Körirat. Nr. 1. 1931. március 31. Az elnökség összetétele: Gothein, ny. miniszter; Wilmowsky, a Krupp AG igazgatósági tagja; Brennecke, a Berg- und Hüttenmännischer Verein elnöke; Duisberg, IG Farbenindustrie AG, az RDI elnöke; Grund, a breslauer IHK elnöke; Hamm, a DIHT elnökségének ügyvezetője; Poensgen, a Vereinigte Stahlwerke AG igazgatója; Schlenker, a Langnamverein I. ügyvezetője; Springorum, az Eisen- und Stahlwerke Hoesch AG vezérigazgatója; Toepffer, a stettini IHK elnöke; Winterfeld, a Siemens-Halske AG és a Siemens-Schuckert AG elnökségi tagja; Zitzewitz-Kottow, a pomerániai tartományi kormány elnöke. 1931 őszén egyébként a német csoport addigi ügyvezetőjének, Streniochnak az eltávolítása után Max Hahn vette át a központi iroda vezetését. Az MWT német csoportjának finanszírozásában részt vett pl. Der Bergbauliche Verein (20 ezer M/év); Nordwestliche Gruppe des VDEStI (20 ezer M/év); IG Farbenindustrie AG (10 ezer M/év); Siemens-Halske AG (5 ezer M/év).

amely képes volt „a német érdekek biztosításával gyakorlatilag támogatni a közép-európai gazdasági viszonyok újrendezését”.

A közép-európai gazdasági — és tegyük hozzá: politikai — viszonyok gyökeres újjárendezésére azonban már a náci Németország által kialakított új európai rendben kerülhetett sor. A nemzetiszocialista *Großraumwirtschaft* programjában a részérdekekre tekintettel levő integráció gondolatát mind gazdasági, mind politikai tekintetben kiszorította az abszolút német hegemoniatörekvés, ennek rendelődött alá a közép-európai térség összetartozásának geopolitikai, történelmi és gazdasági érvekkel egyaránt alátámasztható racionális gondolata. Németország egyoldalú délkelet-európai orientációja és a *Neuer Plan*ban realizált sajátos külkereskedelempolitikai rendszer következtében elszigetelődött a világpiactól, s ez az irracionális gazdálkodási feltételek közé került német gazdaság hosszabb távú fejlődési perspektíváit kedvezőtlenül érintette. A Németországhoz bilaterális szerződésekkel kapcsolódó egyes közép-délkelet-európai országok pedig nemcsak a sokoldalú nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerből szakadtak el, de még a térséghez tartozó szomszédaiakkal sem tudták kialakítani a gazdasági együttműködést. A Németország és Közép-Délkelet-Európa államai között a harmincas években létrejött minden korábbinál szorosabb kapcsolatok valójában nem Közép-Európa megszervezését, hanem a térség országainak német függőségbe kényszerítését eredményezték.

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár OL

- K 63 Külügyminisztérium. Politikai iratok.
407—410. csomó. 43. tétel Nemzetközi zsidókérdés.
Szabadkőműves ügyek. Paktumok.
- K 64 Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok.
45. csomó. 20. és 23. tétel.
48. csomó 41. tétel.
- K 69 Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai iratok.
700. csomó. Német dosszié. Vegyes. III/1. III/2.
790. csomó. 7. dosszié. Genfi vámfegyverszüneti konferencia.
8. dosszié. Nemzetközi agrárkonferenciák.
10. dosszié. Stresai konferencia.
- K 107 Népszövetségi képviselő és Genfi Főkonzulátus.
57. csomó. 47/2. Európai Államok Uniója.
58. csomó. 47/2/c. Páneurópai irodalmi mozgalmak.
R. N. Coudenhove-Kalergi.
- K 149 Belügyminisztérium. Rezervált iratok.
124. csomó. 7. tétel. (1929)
134. csomó. 7. tétel. (1931)
147. csomó. 7. tétel. (1932)
194. csomó. 7. tétel. (1938)
- K 429 Kozma Miklós iratai.
2. és 3. sz. Adatgyűjtemény.
13. 15. és 16. csomó.
- K 468 Bethlen István irathagyatéka.
B. Bethlen István miniszterelnöksége idején keletkezett iratok.
1921—31. 3. és 4. csomó.

Párttörténeti Intézet Archívuma PI

658. fond. A Magyar Szociáldemokrata Párt iratai.
1/24—31. őrzési egység. MSZDP pártkongresszusi iratok. Az MSZDP XXI—
XXVIII. kongresszusai.

5/104.; 114.; 155. őrzési egység. Titkársági iratok.
696. fond. Buchinger Manó irathagyatéka. 7. őrzési egység.

Zentrales Staatsarchiv Potsdam ZStA

R43. Reichskanzlei. Auswärtige Angelegenheiten.

I./161—163. Auswärtige Politik im allgemein. 1919—1944. Bd. 1—3.
Filmsignatur 10458.

I./510—513. Pazifistische Bestrebungen und Verbände. 1919—1939.
Bd. 1—4. Fs. 13325—13326.

I./559. Internationale Kongresse. 1922—1942. Bd. 1. Fs. 13335

I./616. Zusammenschluß Europas. Bd. 1. 1929—1930. Fs. 13345.

I./617. Handakten Reichskanzler Brüning. 1930—1931. Fs. 13345.

I./619. Zusammenschluß Europas. Bd. 2. 1930—1932. Fs. 13346.

RMdl 1501 Reichsministerium des Innern

13562. Verband für europäische Verständigung. Bd. 1. vom Oktober 1926.

25830. Internationale Betätigung deutscher Verbände. Bd. 1.
Februar 1927—Dezember 1933.

25842. Paneuropa. Oktober 1927—Oktober 1932.

25990—25991. Pazifistische Organisationen. 1930—1934. Bd. 1—2.

26022 Deutsche Friedensgesellschaft. März 1930—März 1933.

26187 Pan-Europa Bewegung.

2501 Deutsche Reichsbank

Statistische Abteilung. 893. Paneuropa. Bd. 1. 1926.

Presseabteilung. 5948—5952. Paneuropa. International. Bd. 1—5.
1926—1940.

Volkswirtschaftliche und statistische Abteilung. 6317.

4902 Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut.

Zeitungsausschnittsammlung.

812. Paneuropa. Allgemeines. 1927—1930.; 1936.

6174. Coudenhove-Kalergi. 1931—1944.

Sammlung Löbe. Nr. 98.

Nachlaß Hermann Müller. 150.

Reichslandbund. Pressearchiv. Personalialia.

56. von Bülow Staatssekretär.

59. Caillaux, Joseph.

68. Cohen, Max (Reuß).

190. Herriot.

Bundesarchiv Koblenz BA

R43. Reichskanzlei. Auswärtige Angelegenheiten

I./114—115. Deutsch-österreichische Zollunion. Bd. 1—2. 1931.

I./116.

I./620—621. Zusammenschluß der Donauländer. Bd. 1—2. 1932—1935.

I./622. Materialsammlung zur Donaufrage. 1932.

R43. Reichskanzlei: Handel und Wirtschaft.

I./1206. Reichsverband der Deutschen Industrie. Bd. 1. 1922—1932.

Kleine Erwerbungen. 446.

Nachlaß Gothein.

Nachlaß Heile.

Nachlaß Katharina von Kardorff.

Nachlaß Lüders.

Nachlaß Pünder.

Nachlaß Silverberg.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn

Büro des Reichsministers 74. Bund der Vereinigten Staaten von Europa.

Bd. 1—5. 1923—1931. (BVStEu)

Politische Abteilung II. Politik. 4. Paneuropäische Union.

Bd. 1. 1926—1932. (PeuU)

Politische Abteilung IV. Rußland. Politik. 4. Paneuropa.

Bd. 1—3. 1926—1932. (PA IV. Ru Peu)

Sonderreferat Wirtschaft

Wirtschaft 1. Europa. Die Pan-Europabewegung, Briandscher Plan;
Andere Beziehungen: Europäischer Wirtschaftsbund, Vereinigte Staaten
von Europa. Bd. 1—16. 1929—1933. (W-1 Europa)

Wirtschaft 1. Agrarblock der Südost-europäischen Staaten.

Bd. 1—3. 1930—1933. (W-1 Agrarblock)

Referat Völkerbund.

Allgemeines. B2. Europäische Verständigungsaktion des Dr Nossig-Heile.
Bd. 1—6. 1924—1933. (Vbd Allg EuVerst)

Allgemeines. B2a. Vereinigte Staaten der Europäischen Nationen
(Heerfordt). Bd. 1—4. 1927—1935.

Allgemeines. B3. Allgemeines, paneuropäische Bewegung (Coudenhove u.a.)
Bd. 1—3. 1923—1936. (Vbd Allg PeuBew)

Paneuropa. Allg. Paneuropa, Allgemeines, Politische und wirtschaftliche
Annäherung der europäischen Staaten. Bd. 1—11.
1929—1932. (Peu Allg)

Paneuropa. Ressorts. Zusammenarbeit mit den Ressorts (einschließlich
Reichskanzlei), Reichsbank und Länderregierungen.
Bd. 1. 1930.

Paneuropa. Nichtamtliche Äußerungen von Organisationen und Privaten.
Bd. 1—2. 1929—1932.

Rövidítések

- GuG Geschichte und Gesellschaft
GWU Geschichte in Wissenschaft und Unterricht
HZ Historische Zeitschrift
IETK Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek. Bp. 1959. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1—1931. augusztus 24. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek. Bp. 1967.
PtK Párttörténeti Közlemények
TSz Történelmi Szemle
VSWG Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
VfZ Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte
ZfG Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZPeu Zeitschrift Paneuropa

...	27
...	28
...	29
...	30
...	31
...	32
...	33
...	34
...	35
...	36
...	37
...	38
...	39
...	40
...	41
...	42
...	43
...	44
...	45
...	46
...	47
...	48
...	49
...	50
...	51
...	52
...	53
...	54
...	55
...	56
...	57
...	58
...	59
...	60
...	61
...	62
...	63
...	64
...	65
...	66
...	67
...	68
...	69
...	70
...	71
...	72
...	73
...	74
...	75
...	76
...	77
...	78
...	79
...	80
...	81
...	82
...	83
...	84
...	85
...	86
...	87
...	88
...	89
...	90
...	91
...	92
...	93
...	94
...	95
...	96
...	97
...	98
...	99
...	100

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1992

Nyomdai táskaszám: 91.20547

Felelős szerkesztő: Gilicze Gábor

Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné

A fedélterv: Bogdán Hajnal munkája

Kiadványszám: I/14

Megjelent 20,02 (A/5) ív terjedelemben

A forrásanyag és a szakirodalom alapján a szerző tanulmányában összefoglalását kívánja adni az 1919—1933 közötti időszakban jelentkező európai egységtörekvéseknek. Gazdasági és politikai orientációjú törekvéseket vizsgál, feltárja a különböző elképzelések indítékait, elemzi a tervekben megfogalmazott koncepciókat, eszméket, motívumokat, és nyomon követi a tervek sorsát a politikai-gazdaságpolitikai gyakorlat útvesztőiben. E kérdések elemzése során Németországnak az Európa-gondolathoz, illetve a konkrét integrációs elképzelésekhez és mozgalmakhoz való viszonyát állítja előtérbe. Németországnak e kiemelése ellenére — mely az európai politikában betöltött szerepével és gazdasági súlyával indokolható — egyetemes történeti és nem szorosan vett német szempontok szerint közelített témájához. Elsődleges feladatának az európai egységelképzelések, tervek és szervezetek történeti elemzését tartotta, a német gazdasági, társadalmi és politikai tényezők részletes analizésére nem vállalkozott.

Ára: 450,— Ft

